

A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I.

AGRÁRIUM

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS INTEGRÁCIÓ

RENDSZERVÁLTOZÁS:

PIACGAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA

TUDOMÁNYPOLITIKA

TERÜLETFEJLESZTÉS

ÉLETMINŐSÉG

KÖZLEKEDÉS

NEMZETI KULTÚRA

DUNA-VÖLGYI RÉGIÓ

TECHNOLÓGIAI FEJLESZTÉS

A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I.

Magyar nyelv- és irodalomtudományi közlemények

1975. évi kötet

Szerkesztő

Dr. József

A magyar nyelvi kultúra

jelene és jövője

Programtervezés

Dr. József

I.

Magyar nyelv- és irodalomtudományi közlemények

1975. évi kötet

1975. évi kötet

Magyar nyelv- és irodalomtudományi közlemények

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

Szerkesztő
Glatz Ferenc

Programvezető
Balázs Géza

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője

I.

Szerkesztette:
Balázs Géza

Budapest 2004
MTA Társadalomkutató Központ

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

© Aczél Petra, Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza,
Bańcerowski Janusz, Bősze Péter, Buvári Márta, Dede Éva,
Domonkosi Ágnes, Dróth Júlia, Farkas Tamás, Földi Ervin,
Fűzfa Balázs, Grétsy Zsombor, Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Kiss József,
Kiss László, Lelkes György, Minya Károly, Nagy L. János,
Perger Imre, Terestyéni Tamás, Vörös Ferenc, Wacha Imre, Zimányi Árpád

ISBN 963 508 425 0 ö

963 508 426 9

ISSN 1419-1822

Kiadja az MTA Társadalomkutató Központ

A kiadásért felel: Glatz Ferenc,

a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke

Nyomdai előkészítés: MTA Történettudományi Intézet Kiadványcsoportja

Kiadói szerkesztő: Kovács Éva

Tördelés: Csányi Attila

Nyomdai munkálatok: Dabas Jegyzet Kft.

Felelős vezető: Marosi Györgyné ügyvezető igazgató

Megjelent 35,5 (A/5) ív terjedelemben, 500 példányban

Tartalom

GLATZ Ferenc: Anyanyelv a változó világban (Mérlegen az akadémiai program)	I
I. A nyelv korszerűsítése a társadalmi versenyképesség alapja II • II. A nyelvkutatás és -művelés kiemelt állami feladat IV • III. A magyar anyanyelv világkörnyezete V • IV. A nyelvművelés élettere VII • V. A nyelvtudomány feladatvállalásai XI	
BALÁZS Géza: A 21. század magyar kommunikációja (Nyelvstratégiai feladatok – bevezető)	9
KOMMUNIKÁCIÓ – NYELVHASZNÁLAT	
KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: Nyelvhasználat, világkép, politika	15
BÁNCZEROWSKI Janusz: A nyelvi kommunikációs viselkedés aktuális kérdései	25
A gyermek és az ifjúság nyelvhasználata 25 • Kommunikációs szabályok 31 • A nyelvi norma 41	
TERESTYÉNI Tamás: Adalékok a magyarországi kommunikációs kultúra állapotának leírásához	47
Funkcionális literáció/illiteráció 47 • Idegennyelv-tudás 57 • Digitális literáció 64 • A nyilvános (közéleti) kommunikációk defektusai 71	
ZIMÁNYI Árpád: Interkulturális és nyelvi hatások a magyar kommunikációban	81
Sokszintű hatásrendszer 84 • Tanulságok, következtetések 90	
DOMONKOSI Ágnes: A mai magyar megszólítási rendszer sajátosságai, a jelenleg zajló változások	93
A szociolingvisztikai kutatás módszerei 94 • A megszólítások típusai 96 • Tegeződés – magázódás 97 • A harmadik személyű megszólítások változásai 100 • Átformálódó rendszer 104	
DEDE Éva: Fiatalok nyelvi durvasága a nyilvánosság előtti nyelvhasználatban	107
A nyelvi durvaságról 107 • A fiatalok nyelvi durvasága 110 • Vizsgálatok 112 • Tapasztalatok 118 • Nyelvstratégiai feladatok 118	

ACZÉL Petra: Szóval győzni (Retorika és meggyőzés a kommunikációban)	121
--	-----

Retorika: elmélet és gyakorlat 121 • A meggyőzés: szándék és hatás 122 • A meggyőzés forrása: a közlő, az üzenet és a befogadó 131 • A meggyőzés módszertana 133 • Összegzés 138

NAGY L. János: A nyelv kreativitásától a kreatív nyelvművelés felé	141
--	-----

A nyelv kreativitása 142 • A magyar nyelv kreativitása 146 • A művészi nyelvhasználat kreativitása 148 • A nyelvművelők kreativitása 150 • A nyelvművelő mozgalom kreativitása 152 • Mindennapi nyelvteremtésünk 154 • És mi ebből a tanulság? 155

FÜZFA Balázs: A szövegértés – világértés (Jelenségek és dilemmák az irodalomtanár-képzésben)	161
--	-----

ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: A szövegértő olvasásról	169
--	-----

A szövegértő olvasás fogalma 170 • Teendők 172 • Olvasástechnika 174 • A szövegértő olvasás készségrendszere 179 • A kérdezés 189

FÜZFA Balázs: Olvasni életre-halálra?	193
---------------------------------------	-----

Az írásról 193 • Az olvasásról 197 • A könyvnyomtatás és a betűolvasás után 199

NYELVI SZINTEK – NYELVVÁLTOZATOK, HANGTAN

WACHA Imre: Anyanyelvünk hangzásának vizsgálata és művelése	209
---	-----

Az előzményekről 209 • Az elvégzett feladatokról – a tudományban 210 • Az egri kiejtési konferencia 211 • Az anyanyelvi mozgalmak, az anyanyelvi kultúra alakítása 212 • A hangzó nyelv ápolása a közszolgálati rádióban és televízióban 215 • A hangzó beszéd és a beszédkultúra művelésének egyéb fórumai 216 • A feladatokról 217 • A tudományos eredmények ismertetése: oktatásügy 218 • A nyilvános beszédéről 220 • A feltételek 222

BUVÁRI Márta: Belenyugodhatunk-e a hangsorvadásba?	225
--	-----

Általános hangsorvadás 225 • A zárt *ë* jelentősége 226 • Következtetés 228

SZÓKINCS ÉS NYELVTAN

BALÁZS Géza: A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés	233
---	-----

Tágabb elméleti keret 234 • Szűkebb elméleti keret 235 • A nyelvművelő tevékenység kritikája 236 • Napjaink nyelvművelő gyakorlatáról 237 • Az alakváltozatok típusai 238 • Nyelvstratégiai feladatok 239

- KISS József: A legfontosabb hazai stratégiai kutatási terület a magyar nyelv (A szakmai anyanyelv fejlesztésének néhány időszerű kérdése) 245
- Miért különösen időszerű a magyar nyelv ápolása és fejlesztése? 245 • Melyek a fő szakmai nyelvhasználati területek? 245 • Mire van szükség? 246 • Kinek az ügye a nyelv tisztességes használata és fejlesztése? 246 • Példa a szakmai és a köznyelv kapcsolatára: a mérnök esete az orvossal 247
- MINYA Károly: Mai magyar szaknyelvújítás 249
- Nyelvújítás, 18–19. század 249 • Nyelvstratégiai kutatások 250 • A szaknyelvek magyarítása 252 • „Harmadik” nyelvújítás 254 • Lengyel példa 255 • Bővülő szókincs 255 • Melléklet 260
- DRÓTH Júlia: Adalékok az egységes magyar szaknyelvi terminológia kialakításának alapelveihez és módszereihez 267
- A szakfordítások leíró és normatív megközelítése 267 • Szociolingvisztikai háttér 268 • A lexikai szinten jelentkező fordítástechnikai kérdések rendszerezése példákkal 270 • A szaknyelvi problémák közvetlen okai, az előrelépés lehetőségei 274 • A fordítók és a nyelvészek együttműködésének lehetőségei 275
- BALÁZS Géza: Euroterminológia és a magyar nyelv (Szaknyelvi kommunikáció és nyelvstratégiai munka) 279
- Az EU-terminológia fölfedezése 283 • Az EU-terminológia jelentkezése 283 • A magyar euroadminisztrációs nyelv 284 • A magyar euronyelv 285 • Javaslatok az euroadminisztrációs (euronyelv) fejlesztésével kapcsolatban 285 • Az euronyelv hatása az anyanyelvre 286
- KISS László: A jogi nyelvről – alulnézetben 289
- Rövid diagnózis a jelenről 289 • Keresetlen gondolatok a jövőről 292
- BŐSZE Péter: Gondolatok az orvosi nyelv magyarításáról 301
- A magyar orvosi szavak és kifejezések használata 301 • Az idegen orvosi szavak és kifejezések magyarításának általános megfontolásai 306 • A „magyarító szerkesztő” és a szerzők kapcsolata 308 • Összefoglaló gondolatok 309
- GRÉTSY Zsombor: Az orvosi nyelv magyarítása (Stratégiai kérdések a magyar orvosi szaknyelvben) 311
- Alapproblémák, a téma jelentősége 311 • Elvi-elméleti háttérmegfontolások 315 • A legégetőbb problémák áttekintése 319 • Stratégiai jelentőségű teendők 323 • Összefoglalás 324

NÉVKULTÚRA

- LELKES György: A Kárpát-medence magyar hivatalos helységneveinek megállapítása a 20. század elejétől 329
- A 20. század magyar hivatalos helységnévadása 329 • A mai magyar helység-névrendszer egységesítésének és továbbfejlesztésének javasolt szempontjai 333 • Összefoglalás, további teendők 336
- FÖLDI Ervin: Földrajzi neveink a 21. század elején 337
- Adatbázisok, helységnévtárak 337 • Hivatalos földrajzi nevek – természetes keletkezésű nevek 338 • A Földrajzinév-bizottság hatáskörébe tartozó nevek 340 • Határon túli nevek 342 • Az átírás gondjai 343
- PERGER Imre: Állomáskeresztelők 347
- A településnevek változásának gyakorlata 347 • A vasútállomások névadása 350 • A határon túli nevek használatának gondjai 356 • A vasútállomásnevek hossza és helyesírása 358
- PERGER Imre: Vonatnevek, mozdonynevek 361
- Mozdonyok elnevezése 361 • Vonatok elnevezése 363
- VÖRÖS Ferenc: Névpolitika a Felvidéken 367
- A csehszlovák éra névjogi háttere 368 • A névviselés és névhasználat összhangjának megbomlása 375 • A névpolitika aktuális feladatai a Felvidéken 379
- FARKAS Tamás: Név kultúránk helyzete és változásai 383
- A névkultúra fontossága napjainkban 383 • Név és államigazgatás, név és jog 386 • Kiejtés, helyesírás, fordítás 388 • Családnevek, keresztnévek, házassági nevek és nem hivatalos személynévtípusaink 391 • Helynevek 396 • Intézménynevek, márkanevek, címek 397 • Teendők a névkultúra területén 399

Anyanyelv a változó világban

Mérlegen az akadémiai program

Cselekvő magatartás

„Terv nélkül cselekedni botorság. Nem cselekedni viszont mulasztás.” Az 1997 júniusában elindított akadémiai nyelvi program bejelentésének első mondatai voltak ezek. S ma, 2000 decemberében, amikor a magyar nyelv korszerűsítésének teendőiről szólunk, ismét e mondatokkal kezdem mondandómat.* Igaz, ma már, három és fél esztendő után, hangsúlyosabban ejtem ki a mulasztás szót. Miért?

Mi, akik a szovjet megszállás alatt, a szovjet rendszerben felnőtt értelmiségiek vagyunk, itt Magyarországon és Közép-Európában hajlottunk arra, hogy 1990 után is az 1990 előtt kialakított életprogramok szerint éljünk. Így a ma tevékeny és vezető társadalmi-tudományos-kulturális pozícióban lévő generációink elsősorban a kivárára, a túlélésre rendezkedtek be fiatalkorukban. Gondolkodásukat, magatartásukat átjárta ez az elv, és meghatározta életritmusukat is.

Mi, az akkori fiatalok, akik a nagy korosztály mögött – a „28-asok” mögött – az 1960–70-es években kezdtük szellemi pályánkat, már 1990 előtt is mindegyre feltettük a kérdést: átmenet, de hova? Kivárára, de mire? Túlélés, de minek? Ezek a kérdések hetente elhangzottak az 1970-es évektől kezdve közöttünk, az akkori fiatalok, a szovjet korszak fiatalabbjai és az előttünk járók vitáiban. És természetesen fölítették e kérdéseket azok is, akik már utánunk jöttek, jönnek, és akik természetesen még türelmetlenebbek, mint mi voltunk. Jogosan türelmetlenek – ahogy ismétlődően vitatkozom korosztálytársaimmal az utánunk jövő fiatalok védelmében. Ma, 2000-ben, egy évtizeddel a magyarországi szovjet rendszer összeomlása után, a politikában e fiatal és türelmetlen korosztály iránt mutatkozik érdeklődés a társadalomban. Legálábbis a politikai választások erről beszélnek. Számomra ez azt mutatja: a magyar társadalomnak is elege volt a kivárást, a túlélést, a bizonytalan célú átmenetet hirdető programokból. Tehát a társadalom cselekvő magatartást vár el tőlünk.

* 2000. december 4. Bevezető előadás a „Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért?” címmel rendezett konferencián.

De – mondtuk és mondjuk – terv nélkül cselekedni botorság. Ezt mondom sokszor volt tanítványaimnak is, akikben erős a cselekvési vágy, sőt erős a képesség a cselekvésre, de akiknek gondolkodásában még nem fejlődött ki az iskolázottság a tervalkotásra, valamint a rendszerezett felkészülés a kivitelezésre. A botorság vagy a mulasztás vádját vegyük-e magunkra? Nagy kérdés. Én most egy látszólag nem döntő közügyről, anyanyelvünk modernizálásáról szólva, három és fél év után már jobban félek a mulasztás utólagos vádjától, mint a terv nélküli cselekvés miatti szemrehányásoktól. Nem hiszem, hogy a mulasztás vádját bárki közülünk szívesen magára venné.

Ma már, azt hiszem, senki nem vitatja, hogy 1997-ben, amikor az akadémiai Nemzeti Stratégiai Kutatások keretében „A magyar nyelv jövője” című programot az egyik legfontosabb akadémiai tennivalóink közé soroltuk, helyesen jártunk el. A kérdés inkább az – és elnézést, hogy a kérdést nyersen teszem fel –: mi is történt 1997 és 2000 között? Hogyan látom én az eredményeinket, no és a hiányosságainkat? Tovább lépéseink irányáról és jelentőségéről a jelenlévő nyelvészek, nyelvművelők beszéljenek majd.

I. A nyelv korszerűsítése a társadalmi versenyképesség alapja

A nyelvművelés szociális programja

Leszögeztük: a magyar nyelv korszerűsítésének, művelésének a kérdése nem egyszerűen a magyar nemzeti tradíció, a magyar nemzeti hagyomány kérdése, ahogyan azt korábban sokan gondolták. Az anyanyelv megőrzésének, korszerűsítésének, ha úgy tetszik, szókincsbeli és nyelvi gondolkodásbeli továbbfejlesztésének kérdése szociális kérdés is. Emberi életminőség kérdése is. A világ fejlődésével – a technikai, az emberi kapcsolatrendszerek fejlődésével – lépést tartó magyar nyelvre van szükségünk, amely szókincsanyagában, képzési-szerkezeti rendszerében is korszerű. Ha nem lesz a magyar nyelv megfelelően felkészítve a legújabb technikai és érintkezési kultúrabeli sajátosságok befogadására, akkor nem egyszerűen csak a nemzeti tradíció továbbéltetése sérül, de nem lesznek szellemileg versenyképesek azok a kisgyermekünk sem, akik magyar nyelven fogják tanulni a fizikát, a kémiát, a matematikát. A magyar nyelvet mint az ismeretsajátítás, ismeretközlés eszközt, az érintkezési kultúra legfontosabb elemét nem fogják tudni hasznosítani.

Akadémiai elnökségem első hónapjai óta hajtogatom az anyanyelv művelésének társadalmi-szociális funkcióját. Törekedve arra is, hogy kirángassam az anyanyelv ügyét a két értelmiségi szekérvárrom alól, amely szekérvárakat az elmúlt évtizedek „nemzeti kontra egyetemes”, „urbánus kontra népies”,

„liberális kontra konzervatív” törésvonalai mentén építették fel az előttünk járt – járó – korosztályok. Nem volt mindig könnyű tanult kollégáimnak sem tudomásul venni az érvelést a tudományos anyanyelv ügyében.

Az 1990-es évek szellemi globalizációjának érthető bővületében többen megkérdőjelezték például, hogy a nemzeti tudományos szaknyelv fejlesztésére egyáltalán szükség van Magyarországon. Mondván: a tudomány nyelve ma már az angol, ezért tudomásul kell venni, hogy ez lesz a tudományos érintkezés eszköze. Biológusnak, mérnöknek hozzá kell szoknia, hogy a köznapi életben magyarul, a szaktudományos témákban angolul fejezi ki magát! Nem titkolom, hogy amikor elnökségem első heteiben az Akadémiai Kiadó eladása utáni helyzetet vitattuk, voltak, akik most is, mint előtte, elfogadható, sőt jó megoldásnak tartották az eladást, mivel – az ő érveik szerint – a külföldi tulajdonostól az idegen nyelvű kiadások erősítését remélték. És őszerintük – itt természettudományos tudóstársaimról beszélek – a magyar tudományos nyelvre nincs szükség a 21. században. Miért kellene akkor – kérdezték –, hogy legyen nekünk a nemzeti nyelvet művelő Akadémiai Kiadónk?

Anyanyelvi tudományosság

De a vitáknak épp az a szerepük, hogy azokban előjőjenek akár a végig nem gondolt, de bennünk bujkáló érvek is. S lehessen szembehelyezni az ellenérveket is. A mi ellenérveink is elhangzottak. Arról, hogy az anyanyelvi tudományosságról kialakított véleményünket összhangba kell hozni a 21. század Európájáról, a világ kultúrájáról kialakított felfogásunkkal. Mi lesz a kis nemzeti kultúrákkal, a kis nemzeti kultúrákba született emberekkel? Ha nincs jó színvonalú és korszerű tudományos anyanyelv, akkor nincs korszerű tudós- és tanárképzés, akkor nincs korszerű tankönyvirodalom, és akkor előáll a vázolt tragédia: a magyar nyelvű kultúrába született kisgyermek már nem lesz szociálisan, munkavállalóként versenyképes a 21. században. A vitákban ez utóbbi érvelés győzött. E helyen is szeretnék köszönetet mondani azoknak a természettudományos kutatóknak, azoknak a mérnök barátaimnak – így Michelberger Pál volt alelnök úrnak –, akik e kérdésben mellém álltak. (És akiket – csak zárójelben jegyzem meg – Kodály Zoltán nagy értetlenséggel vízvezeték-szerelőnek nevezett, amikor 1949–50-ben az Akadémia szovjet típusú modernizálása révén létrehozták a Műszaki Osztályt. Szerepüket én egészen másként látom, mint az általam annyira tisztelt Kodály Zoltán. Hiszen ők, mérnök, fizikus, kémikus, biológus barátaink legalább annyit vagy még többet tehetnek a magyar nyelv műveléséért, a magyar nyelv korszerűsítéséért, mint mi, akik az egyetemen a magyar nyelv és irodalom oktatására és kutatására képző szakot végeztük.)

Az 1996-ban kezdett vitáknak és az 1997-ben kezdett széles körű helyzetfelmérésnek és offenzívának is köszönhető, hogy ma már anyanyelvművelés-ellenes hangokat nem lehet hallani.

II. A nyelv kutatás és -művelés kiemelt állami feladat

De kinek a gondja, feladata legyen az anyanyelv korszerűsítése?

Meg kell határozni, mi, milyen tevékenység tartozik az anyanyelv-korszerűsítés fogalma alá. Azon már túl vagyunk – legalábbis remélem –, hogy a nyelvvédelmet amolyan archaizálásnak, konzerválásnak fogjuk fel mindkét oldalon. És azon is túl vagyunk, hogy a nyelvtudomány feladatait az anyanyelv karbantartására szűkítsük. És talán azon is túl vagyunk, hogy az ún. strukturális és funkcionális vizsgálatokat egymással szembeállítsuk, hiszen minden anyanyelvnek, így a magyarnak is szüksége van modellszintű vizsgálatokra éppúgy, mint tudományos alapozottságú szótárszerkesztésre, szókincskarbantartásra, sőt nyelvészociológiai vizsgálatokra és nyelvstratégia kidolgozására is. Akárhogy értékeljük is azokat a szenvedélyes vitákat, amelyek 1996 nyarán a jelenlétemben folytak nyelvészeink között, vitathatatlan tény, hogy a nyelvstratégia kidolgozása a tudomány, az Akadémia feladata.

De kinek a feladata a programok finanszírozása, életben tartása? Lehet-e ugyanúgy kezelni a nyelvvel mint általános érintkezési eszközrendszerrel foglalkozó kutatásokat, mint a fizikát, kémiát vagy az alkalmazott tudományokat, a műszaki, az agrártudományokat? Lehet-e most, a piacgazdaságba való átmenet korában a nyelv ügyét is kiszolgáltatni a piacnak? – volt a következő kérdésünk.

A globalizáció korszakában nem lehet a piaci erőnek, azaz a termelési és tőkeerő szabad játékának kiszolgáltatni a nemzeti kultúrát. Sokan a liberalizmus szent elvére hivatkoztak, amikor velünk vitatkoztak, mondván, a piac spontán erői határozzák meg a társadalmi mozgást és ezen belül az érintkezési eszköz kultúrát is, és ez így van rendjén. Mi más véleményen voltunk. Szerintünk a liberalizmus nem azonos a szabályozatlansággal. A liberalizmus az egyén teljes kibontakozását hirdető életelv volt, és a múlt századfordulóig az is maradt. Csak a századforduló után keveredett össze a liberalizmus a radikalizmussal, ahogy ma is keveredik. A liberalizmus legszentebb alapelve szerintem az esélyegyenlőség. Hogy ez a napi versenyben érvényesülhessen, ahhoz gondoskodnunk kell az esélyegyenlőség intézményes feltételeiről. Mert ha nem gondoskodunk olyan eszközökről, amelynek segítségével az esélyegyenlőséget a polgár megteremtheti magának, akkor mi nem tartjuk be a liberalizmus alapelveit. Ezért tehát nem lehet kiszolgáltatni sem az ember és a természet, sem a kultúra és az egyén viszonyát a termelés és a tőke szabad játékának. A tőke nagyon hasznos intézmény, a tőkét szeretjük, mert munkahelyet teremt, a tőkét szeretjük, mert befektet, mert állandóan újít. De a tőkének nem feladata az, hogy közfeladatokat elvégezzen. Nem lesz sohasem feladata, hogy közterületeken a permetezéseket elvégezze, rendben tartsa a természeti környezetet, és nem feladata, hogy rendben tartsa a kulturális

környezetet. A tőke azért fizet adót, hogy e közfeladatokat a közpénzekből gazdálkodó állam elvégezze.

Ezért is volt második következtetésünk az elmúlt években, hogy: a magyar nyelv fejlődésének, helyzetének kutatása, korszerűsítése, karbantartása és ápolása közfeladat, elsősorban állami feladat. Ezt a tevékenységet a finanszírozás alapelveinek meghatározásakor nem lehet úgy kezelni, mint ahogy a műszaki, technikai és egyéb alkalmazott, a piacon is megélő kutatásokat. És nem lehet azt mondani, hogy ezen feladatoknak csak 30, 50 vagy 60 vagy 70%-át, különböző nemzetközi K+F finanszírozási elvekre hivatkozva fedezi az állam. Ezt nem lehet a magánszférára hagyni. Itt 100%-ban kell a közöségnek a működésre garanciát és a vezetőknek a felelősséget vállalni. – Az azután már a döntéshozók felelőssége az utókor előtt, hogy rendelkezésünkre bocsátanak-e jelentősebb anyagi eszközöket, és biztosítanak-e megfelelő erkölcsi erőket, azaz nyilvánosságot ahhoz, hogy anyanyelvi érintkezési kultúránk a következő évtizedekben is korszerű maradjon, és a világ fejlődésével lépést tartson.

III. A magyar anyanyelv világkörnyezete

Látnunk kell azt, hogy a magyar anyanyelv milyen világkörnyezetben fog a 21. században élni.

Globális és regionális lingua franca

Magyarország a következő években az európai és a világméretű integráció különböző szintjeit fogja megélni. Arról már van elképzelésünk – legalábbis az én elképzelésem ez –, hogy a magyar nyelv a következő évszázadban a különböző lingua francák mellett kell hogy anyanyelvként működjék. Megítélésem szerint az már eldőlt – lényegében az 1970-es években –, hogy a világ népei közötti közvetítő nyelv a globális lingua franca, az angol lesz. Ez is nyilván különböző szinteken fog kifejlődni, ahogy ezt a szakirodalom, épp a legújabb szakirodalom is tárgyalja. De feltételezésem szerint a következő években erősödni fognak a regionális lingua francák. Ebbe a csoportba soroljuk a földrajzilag behatárolható területen belül általánosan használt közvetítő nyelveket, amilyen a kínai, az arab, a spanyol, az orosz, a francia, a német. És a harmadik szinten feltehetően meg fognak maradni az anyanyelvek.

Azt, hogy a magyar anyanyelvű lakosságnak milyen idegennyelv-környezetben kell gyakorolnia a maga anyanyelvét, meg fogja határozni nemzetünk elhelyezkedése a globalizációban és az európai integrációban. Én Magyarországot az Európai Unió tagjaként, de egy világra nyitott és ugyanakkor regionálisan rendkívül aktív, „közvetítő” szerepre is vállalkozó országgént, il-

letve nemzetként képzelem el. Ez következik nemzetünk szállásterületének földrajzi fekvéséből, abból, hogy Nyugat-Európa kapuja az eurázsiai területek felé, és következik történelmi hagyományainkból. Abból, hogy a Kárpát-medencében élő, kevert etnikumú lakosságban történelmileg kialakult hagyományai vannak e közvetítő szerepnek. Ezért tehát úgy gondolom: hozzá kell szoktatni a magyarországi lakosságot ahhoz, hogy a nyelvtanulás általában és a nyelvvel való foglalkozás konkrétan életcéljai között a mostaninál erősebben szerepeljen.

Soknyelvű nemzetnek kell lennünk a 21. században. Az elmúlt három és fél esztendő, a nyelvstratégiáról való gondolkodásunk évei csak megerősítettek bennem ezt a korábbi meggyőződést. Ha igaz a korábbi állítás, miszerint a korszerűsített, magas színvonalú anyanyelvűség a polgárok versenyképességének alapja lehet, úgy most ezt ki kell egészítenünk azzal: a korszerű anyanyelv a többnyelvűséggel kell hogy párosuljon.

„Kötelező többnyelvűség”

Ha a magyarság kötelező többnyelvűségét elfogadjuk kiindulópontként, akkor fokozott figyelmet kell szentelnünk az idegennyelv-oktatásnak. És fokozott kutatási célként kell foglalkozni azzal: milyen területen kell az általános lingua franca mellett a regionális lingua francával foglalkoznia az alkalmazott nyelvtudománynak? A nyelvstratégia keretében elemzéseket kell végezni – néhány ilyen magam is ismerek – az anyanyelvismeret színvonala és az idegen nyelv megtanulásának színvonala közötti összefüggésekről, és nyilvánvalóan felül kell vizsgálni idegennyelv-szótáranyagunkat. Mint ahogy arról is állást kellene foglalni: vajon az állami oktatási intézményekben mennyire szóljon bele az állam az egyik vagy másik idegen nyelv preferálásába? Mennyire legyen a véletlennek kiszolgáltatva a kisgyermek, amikor idegen nyelvet választ, s attól függően kelljen-e tanulnia idegen nyelvet, hogy az iskolában milyen nyelvszakos tanárt tudnak alkalmazni?

Annál is inkább foglalkozni kell ilyen nyelvpolitikai kérdésekkel, mert az Európai Uniónak nincsen nyelvstratégiája. Az unió vezetői most kezdenek csak foglalkozni az unió területén élők emberi viszonyaival. Mint ismeretes, a gazdasági, a technikai, sőt agrártermelési és környezetvédelmi alapelveken túl csak most kezdenek az emberek érintkezéskultúrájával foglalkozni. A kormányközi értekezletek Maastricht óta – Amszterdam, Helsinki, Lisszabon és most, 2000 decemberében Nizza – egyszer-egyszer állást foglalnak elvben az emberi tényezőről is, de intézkedési tervek sajnos nem születnek. A következő év, a 2001. év az unióban a „nyelvek éve” lesz, és nekünk is gondolkoznunk kell azon, hogyan fogalmazzuk meg a kis anyanyelvek stratégiáját a nagy lingua francák között, a mi anyanyelvünknek a viszonyát a környezetünkben létező más kis anyanyelvekhez. Egy biztosnak látszik: a mostani nizzai euró-

pai uniós csúcs állást foglal az unió kiterjesztésével kapcsolatban, és feltehetően állást foglal amellett is, hogy 2003-ban dönteni fognak a következő tíz állam, közöttük Magyarország felvételéről. Azzal kell tehát számolnunk, hogy 2005-től egy új területigazgatási egységben fogunk élni, amely sokban meg fogja változtatni a magyar emberek érintkezési és munkavállalási, utazási kapcsolatrendszerét. Amely kapcsolatrendszer – nem győzőm ismételni – a nyelvi érintkezés révén működik.

IV. A nyeluművelés élettere

Magunknak kell tehát megfogalmaznunk a magyar nyelvnek mint a világ egy kis nyelvének jövőjéről a lehetőségeket. És e nyelvprogram része kell hogy legyen a nyelvközösségünkben élő emberek jövőjéről alkotott képünknek. Mint ahogy az is az elmúlt három és fél év egyik tanulsága, hogy többet kell foglalkozni a nyeluművelés – korszerűsítés, anyanyelvkutatás – célterületeivel. Látunk kell, hogy melyek azok az intézmények itthon, amelyekben eldől a magyar anyanyelv használatának jövője. Figyelve az 1997. júniusi programadást követő eszmecsereket, elsősorban az oktatásról és a médiáról kell beszélni.

Oktatás: magyar nyelvtan, szaktárgyak

Az oktatás ma már természetesen nem szűkülhet le az iskolai oktatásra. Az önművelés, az új ismeretcsere-technikák fejlődésével, jelentőségében remélhetően felnő majd az oktatás mellé. Mégis, a következő évtizedekben az oktatás az emberek többségének életében az egyetlen rendszerszintű ismeretszerzés kerete lesz. És mivel az oktatás az ember gondolkodásmódját és -technikáját meghatározó 6–24 éves korban fogja át életünket, ezért az a nyelvkultúra kialakításában a legdöntőbb szerepet játssza és fogja játszani. Szakemberek kell hogy felülvizsgálják e szempontból iskolarendszerünket. Most csak három kérdéskörre szeretném a figyelmet irányítani: a nyelvtantanításra, az iskolai beszédkultúrára és a szaktárgyak nyelvezetére.

Vajon a forgalomban lévő nyelvtankönyvek eléggé érthetők-e a diákok számára? Vajon nem esnek-e bele a tankönyvírók ugyanabba a hibába, amelybe az utóbbi évtizedek tankönyvírói általában beleestek: a szaktudomány szókincsére és fogalomvilágára akarják megtanítani a gyermekeket? (Magam például ezen szöveg elkészítése előtt két forgalomban lévő nyelvtankönyvet tanulmányoztam át feleségem segítségével, aki nyelvtanár. Voltak bekezdések és mondatok, amelyeket háromszor kellett elolvasnunk ahhoz, hogy megértsük. De lehet, hogy ez az én hibám, mint volt magyar szakosnak hiányossága.) Tudjuk-e eléggé érdekessé és vonzóvá tenni a nyelv tudatos használatát? Szerintem ez legalább akkora kérdés, mint az, hogy miért nem tudjuk

a matematika tanulását vonzóvá tenni. Mind a nyelvtanulás, mind a matematika tanulása, megítélésem szerint, egy életünk végéig agyunkat csiszoló játék és szórakozás lehet. (Legalábbis számomra máig szórakoztató játék, hogy esti olvasmányaimban, legyen szó magyar vagy idegen nyelvű szövegről, a különleges nyelvi megoldásokat 2/B-s ceruzámmal aláhúzgálom.) Nyilván ismét foglalkozni kell azzal a kérdéssel is, hogy a magyar anyanyelvű kisgyermek számára létezik-e az idegennyelv-tanulásban egy ajánlott sorrendiség. De azt hiszem, nyelvészek és nyelvművelők között nem kell sorolnom azokat a kérdéseket, amelyekkel az iskolai nyelvkultúra fejlődésével kapcsolatban beszélünk kell.

Beszédkultúra

Külön fájdalom számomra, tanárember számára, az iskolai beszédkultúra rohamos hanyatlása. Tragédiának tartom, hogy a beszéd- és fogalmazáskultúra az elmúlt két évtizedben minimálisra süllyedt. Mennyire van összefüggésben oktatási rendszerünkben a beszéd- és íráskultúra hanyatlása a torz oktatáspolitikai fejlődéssel? Azzal, hogy az oktatásban a tesztek íratása vált a beszámoltatás fő formájává. Igaz, hogy az úgymond demokratizálódó iskolarendszerben, ahol naponta megkérdőjelezzük a tanár értékítéletét, nem utolsósorban a szülő, de most már maguk a diákok is, nos, egy ilyen rendszerben a teszt íratása a tanár igazoló eszköze is lehet. Mondhatom: lám, a tanár nem a szóbeli felelés vagy a szintén sokféleképpen értékelhető fogalmazás alapján ad osztályzatot, hanem egy objektívnek tekintett kérdezz-felelek játék írásos dokumentuma alapján. Az is igaz – érvelnek a teszt hívei –, hogy az ismeretek használata többnyire a konkrét feladatmegoldás, azaz példaszerű tesztek formájában vizsgázzik majd az életben. Mégis meg vagyok győződve arról, hogy a diákoknak – mind alsó, mind közép-, mind felső szinten – sokkal többet kellene interaktív szóbeli megmérettetésben részt venniük.

Most már nem is beszélek arról, hogy a korábban a Szovjetunióból, majd azután az 1990-es években az Egyesült Államokból átvett iskolagyár-modellek tömegoktatás címén kiiktatják az iskolarendszerből a személyes érintkezés, a személyes viták formáját, és ezzel a tagolt és kifinomult nyelvhasználat és nyelvgondolkodás szép európai hagyományát teszik tönkre. És az is nagy bánatom, hogy mind az alsófokú, mind a közép- és felsőoktatásban visszaesik az otthoni fogalmazások, dolgozatok súlya. Pedig a dolgozatírások azok az alkalmak, amikor hozzászoktatjuk a fiatalokat a gondolkodva nyelvtanuláshoz. A papír vagy a számítógép előtt keresniük kell a szavakat, a fogalmakat; a nyelvet alkotó módon kell lelkiviláguk, szakmai ismereteik kifejezési eszközeként használni.

Külön vizsgálatot érdemelne a szaktárgyak – nem utolsósorban a természettudományos tárgyak – oktatása s így az ún. szaknyelvek helyzete oktatási

rendszerünkben. 1981 és 1989 között a történelem tantárgyi bizottság elnökeként tevékenykedtem, és összehasonlító vizsgálatokat végeztünk a különböző oktatási tárgyak tankönyveinek nyelv- és fogalomvilágáról. Lehet, hogy ma a helyzet sokkal jobb, mint másfél évtizeddel ezelőtt. De akkor a kémia-, a fizika-, a biológiatankönyvek, emlékszem, nagyon rosszul vizsgáztak a nyelvi lektorálás előtt. Márpedig ahogy a tudományban is fontos a korszerű anyanyelvi szaknyelv, úgy az oktatásban még fontosabb. Az anyanyelven pontosan leírt természeti folyamatok és a szaktárgyi fogalomrendszer pontos megértése a feltétele annak, hogy diákjaink majdan jó szakemberek legyenek.

Külön figyelmet érdemelne a szakoktatás. A szovjet rendszer egyik – talán a legnagyobb – deficitje az oktatási rendszerben a szakmunkásképzés nyomorúságos volta. Okait már az 1980-as években vizsgáltuk, és akkor arra a következtetésre jutottunk, hogy a hiba az egységes, „államosított” szakmunkásképzésben rejlik. Ezzel magyaráztuk, hogy a szakmunkásképző intézményekben a tanulmányi átlag 2,2–2,5-öt tett ki. A helyzet a rendszerváltás során sem javult. Ahogy Magyarországon, úgy a világ minden részén válságban van a szakmunkásképzés, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy a szakmunkás fogalma és maga a szakmunkás társadalmi helyzete változott meg alapvetően. Ma már nincs olyanféle munkás- vagy paraszt-, tisztviselő-tagozódás, mint ahogy a vaskorszak utolsó korszakában, a 20. század közepéig létezett. És ma már egy embernek arra kell felkészülnie, hogy élete folyamán – különösen olyan kis állampolgári közösségben, mint amilyen Magyarország – több szakmában is professzionista módon kell dolgoznia.

„Bunkósodás” és nyelvkultúra

Összefoglalva az iskolai oktatásról mondottakat: felül kell vizsgálnunk oktatási rendszerünkben az anyanyelvhasználat – a nyelvtanulás, a szakmai nyelvhasználat – gyakorlatát. A legsürgetőbb feladat ez. Emberi és anyagi konfliktusok keletkeznek abból, hogy az emberek nem tudják magukat kultúráltan kifejezni. Megdöbbentő élmény volt számomra, amikor egy hétig együtt dolgoztam két kőművessel és öt segédmunkással. Mint az egyik falrakó dolgoztam velük, raktuk a teraszba szárazon a követ, mint a görögök. Egenrangúak voltunk, ugyanazt az ebédet ettük, ugyanazt a fröccsöt ittuk. Meghökkenítő volt, hogy nem tudták kifejezni magukat, és nem tudták egymásnak a legegyszerűbb utasításokat megadni. A követ, a földet egymástól kérve, a teraszhajlat szögeit egymásnak magyarázva, jobbára inkább mutogattak, és amikor egyik a másikat nem értette, mert rosszul használták a vonatkozó névmásokat, a ragokat, a szókinsük egészen szűk volt – akkor elkezdtek egymással veszekedni, lehülyézték egymást, röpködtek a „b.... meg”-ek, a „ku... anyád”-ok. Én ettől a színvonnalsüllyedéstől jobban féltem a magyar nyelvet, mint egyes idegen szavak átvételétől. Ez utóbbit csak részjelenség-

nek tartom. Hogy a nyári munkám helyszínénél maradjak, a Börzsöny vidékénél: kevésbé tartom károsnak azt, hogy a szlovák határ közelében lévő falvak egyes kis szakboltjainak ablakára olajfestékkel kimázolják, hogy „sale”, mert-hogy így derék szomszédaink, az átránduló szlovák atyafiak jobban megértik, hogy miről van szó. Nos, én az általános gondolkodási szint süllyedését, a szóbeli kifejezőkészség romlását tartom a legnagyobb veszélynek, a nyelvromlás igazi okának. Az idegen szavak térhódításától kevésbé félttem anyanyelvünket, mint a munkásemberek hihetetlen gondolkodásbéli elszegényedéstől és az ezzel járó nyelvromlástól.

A „bunkósodás” folyamata tehát valahol összefügg a nyelvi kultúra hanyatlásával. És ezzel az érintkezéskultúra elszegényedésével. Vajon hogyan képesek ezek az emberek hangot adni érzelmeiknek, hogy tudnak szerelmet vallani? Hiszen közülük a legjobb lelkületűek is csak rendkívül leegyszerűsítve tudtak a kedvenc malacukról, egyéb háziállataikról, sőt gyermekeikről is beszélni. Megdöbrentő volt látni, hogy a szűkszavúság milyen fogalmazás- és fogalomszegénységgel párosul. Hogyan lehetne például ezen a beszéd- és értési szinten elmagyarázni nekik szakmájuk legújabb eljárásait? Vagy akár a legújabb hidraulikus és egyéb építészeti gépcsodák működési elvét megértetni velük? Meggyőződésemmé vált – írtam le naplómbe –, hogy addig nincs befejezett rendszerváltás, amíg többek között oktatási rendszerünkben a nyelvhasználat és a nyelvművelés helyzetét nem tudjuk radikálisan javítani. Enélkül a társadalom jelentős részének nem lesz esélyegyenlősége az általunk megálmodott 21. században.

A média lefelé húz

De nem jobb a helyzet a média területén sem. 1997. júniusi programadó konferenciánkon beszéltünk a tévé- és rádióbemondók, az újságírók nyelvi kultúrájáról. Arról, hogy ők megjelenésükkel a képernyőn, illetve beszédükkel a rádióban, írásaikkal a nyomtatott sajtóban milliók nyelvkultúráját és nyelvzslését befolyásolják. Az akkori konferencián a televízió és a rádió vezetői készségüket fejezték ki az együttműködésre, mondván: ők is felelősnek érzik magukat a magyarság nyelvkultúrájáért. Akkor nagy volt az egyetértés, de kiderült, hogy ezt az egyetértést kevés tett követte. Igaz, ma már belátjuk, hogy e téren nem lehet rendeletekkel a helyzeten javítani. Minden intézménynek – tévéállomásnak, rádióadónak, napilapnak, folyóirat- és könyvkiadónak – magának kell a saját szakterületén saját elveit érvényesítenie. Az elmúlt három és fél esztendőben, a tárgykörben rendezett különböző konferenciákra készülve, feltártuk a mai helyzet néhány eredőjét. Magam például, éppen a rendszerváltás kultúrpolitikai szakkérdéseit taglalva, kértem statisztikákat arról, hányszorosára nőtt a napilapok, a tévécsatornák, a rádióadók száma. S hányszorosára nőtt a médiában foglalkoztatott újságírók szá-

ma. És tájékoztatást kértem arról, hogyan alakult az újságíróképzés, illetve -utóképzés az 1990-es években.

A számok részben magyarázzák is a helyzetet. A médiában foglalkoztatottak száma tíz esztendő alatt több mint kilencszeresére emelkedett. Egy ekkora anyanyelvi értelmiség, mint a magyar, színvonalasítás nélkül nem tud hirtelenjében kilencszer több újságíróat kitermelni egy évtized alatt. Feltevésünk szerint elsősorban ez magyarázza nemcsak a magyar médiaipar szakmai színvonalromlását, hanem a média nyelvszínvonal-süllyedését is. De vizsgálni kellene a világban végbemenő változásokat, a magyar tévécsatornákat előntő akciófilmek vagy szappanoperák szegényes érzelmi és nyelvi kultúráját is. Ezek is lefelé húzzák a magyar érintkezéskultúra egészét. Akárhogy van is, a média egyes fórumainak vizsgálata elengedhetetlen.

U. A nyelvtudomány feladatvállalásai

A nyelvtudomány része: anyanyelvkutatás

Amint azt korábban is említettem, én elfogadottnak tekintem, hogy nem lehet a nyelvtudomány általános feladatait összekeverni a nyelvművelés feladataival. Mint mondtam, remélhető, hogy a nyelvtudományon belül több évtizede tartó vita új szintézist hív létre a gondolkodásban: belátják, hogy akadémiai intézetben vagy akár egyetemi tanszéken fontos mind az anyanyelv művelésével, korszerűsítésével, mind az általános nyelvészet és a nyelvi érintkezési eszköz általános fejlődésének kérdéseivel foglalkozni. Remélhető, hogy az anyanyelvvel való foglalkozás az akadémiai kutatási programokban megfelelő helyet kap, és remélhető az is, hogy a nyelvművelés számomra oly kedves apostolai belátják: az anyanyelvvel való tudományos foglalkozás sem merülhet ki a nyelvművelésben. És remélhető az is, hogy belátják: a mi nemzeti nyelvi kultúránkat is vizsgálni kell abból a szempontból, hogy mennyiben fedezhetők fel abban az újabb technikai forradalom és az újabb érintkezéskultúra-változások előidézte nyelvi mozgások. A karbantartás tervezése kutatói feladat.

Nemcsak az urbánus-népies, hanem a lokális vagy egyetemes ellentétpár is feloldásra vár a magyar nyelvtudományban. Remélhető – most figyelek csak fel arra, hányszor használom e szót, talán nem véletlenül –, hogy erősebbek lesznek a nyelvtudományt művelők között az összetartó, mint a különválasztó érdekek. Örömmel látom, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete s ugyanígy az I. Osztálya megértéssel fogadja a magyar nyelv művelésének és tanulmányozásának akadémiai programját, ugyanakkor nagyon határozottan szembeszáll a politikai szavazatnyerésszcedés céljait követő aktuálpolitikai akciókkal. Akadémiánknak köszönhető ugyanis az, hogy Magyarországon

nem született nyelvtörvény, és nem kezdtünk szlovák szomszédainkkal nyelvpolitikai háborúskodásba. Mint ahogy az is örömmre szolgál, hogy kollégáink mind nagyobb figyelmet fordítanak az ország határain kívül élő magyarok nyelvére, sőt figyelnek az országon belüli nem magyar anyanyelvűek nyelvhasználatára, a „két anyanyelvűség” problémájára.

Késésben vagyunk azonban a tennivalók kimunkálásában. Mint említettem, ez az Akadémiába tömörült kutatók feladata lenne. 1997-ben megindult a helyzetfelmérés, amelyben sok hiányosságot feltártunk. Itt tartunk 2000 decemberében. Legyen 2001–2003 a tennivalók pontos kimunkálásának ideje! Ahogy az akadémiai agrárstratégia eredményeként megfogalmaztak agrárkutatóink stratégiákat az állattenyésztés, az erdőgazdálkodás, a talajgazdálkodás, a növénytermesztés, növény-természet védelem stb. területén, úgy nyelvészeinknek is – kutatóinknak és nyelvművelőinknek – meg kell fogalmazniuk a tennivalókat, vagy legalábbis alternatívát kell felvázolniuk a tudománypolitikai és a politikai döntéshozók számára. Sőt, ahogy ma például a magyarországi erdészeti kutatás meg tudja mondani, hogy egy európai szintű erdőgazdálkodás kialakítására 8 milliárd forintot kellene fordítanunk, s hogy ezt a pénzt hová, milyen ágazatba kell befektetni s milyen célokra, úgy a magyar nyelvtudománynak is meg kellene tudni mondania: milyen nyelvművelési, illetve anyanyelv-kutatási programot lát szükségesnek a bevezetőmben említett emberi versenyképesség biztosításához, s hogy ez a költségvetéstől mennyi és milyen célú támogatást kíván. Merthogy a karbantartás gyakorlata nem, de a karbantartás tervezése, irányainak kijelölése a kutatók feladata. Amíg ez nem történik meg, addig csak tűzoltást végzünk, amikor apró injekciókkal próbáljuk az egyelőre még beláthatatlan végű nagyszótár-programot életben tartani, vagy másik injekcióval igyekszünk a nyelvművelés hagyományos fórumait újraerősíteni.

Átfogó programra, legalább hipotézisérvényű tervre, cselekvési programra van szükség. Ezt nemcsak az akadémiai vezetés, nemcsak a politikusok, hanem az egyszerű állampolgár is joggal várja el a nyelvtudomány, a nyelvművelés munkásaitól.

Megjelent:

Glatz Ferenc: Magyar millennium Európában.

Beszédek, cikkek, jegyzetek (2000–2002)

Pannonica Kiadó, 2004, 229–242. old.

A 21. század magyar kommunikációja

Nyelvstratégiai feladatok – bevezető

A nyelvtudomány a nyelvi jelenségek fölfedezésére és leírására vállalkozik. A magyar nyelvtudománynak hagyományos ága, a nyelv művelés ezenfelül a nyelvi jelenségek, változások megítélésével, valamint bizonyos folyamatok előrejelzésével, befolyásolásával is foglalkozik.

Az utóbbi évtizedben a magyar nyelv művelés többretegűvé vált, és ennek keretében beszélünk nyelvstratégiáról mint az előre jelezhető nyelvi változások, fejlődés és az ezzel kapcsolatos társadalmi cselekvés elméletéről és gyakorlatáról. Ezek a munkálatok az utóbbi években az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Programjának *A magyar nyelv jelene és jövője* című témakörében folytak.

Kötetünk nyelvstratégiai keretben az előttünk álló informatikai-technokulturális korszak magyar kommunikációjának, szűkebb értelemben magyar nyelv-használatának jellemzőivel, változási-fejlődési irányjaival foglalkozik.

1. Először tágabb keretben járjuk körül korunk *magyar kommunikációját*. E fejezetünk főbb témakörei:

- nyelvhasználat, világkép, politika;
- nyelvi-kommunikációs viselkedés;
- magyarországi kommunikációs kultúra (felmérések);
- interkulturális és nyelvi hatások;
- a mai magyar megszólítási rendszer változásai;
- nyelvi durvaság a nyilvánosságban;
- meggyőzés;
- nyelvi kreativitás, kreatív nyelv művelés.

E témakörökön belül különálló csoportot alkotnak a *Szöveg/félre/értés* konferencián tárgyalt kérdések:

- szövegértés – világértés;
- szövegértő olvasás;
- olvasás.

Még sok további kutatásra és témaköri bővítésre van szükség, hogy a teljes kommunikációs rendszert áttekinthessük.

2. A magyar hang- és kiejtési rendszer vizsgálata:

- a magyar nyelv hangzásának vizsgálata és művelése;
- hangsorvadás.

3. Szókincs és nyelvtan:

Kötetünkben a konkrét szóképzéltani kérdések főleg a szaknyelvekkel kapcsolatban vetődnek fel. Ebben a témakörben további fontos kutatásokra van még szükség, de egy témát elméleti-módszertani jelleggel itt mutatunk be:

- alak- és ingadozásváltozások.

4. Szakmai anyanyelv:

Egyik legterjedelmesebb fejezetünk, amely a szaktudományok magyar nyelvi feladataira hívja fel a figyelmet.

- a szakmai anyanyelv fejlesztésének kérdései;
- mai magyar szaknyelvújítás;
- egységes magyar szaknyelvi terminológia;
- euroterminológia;
- jogi nyelv;
- orvosi nyelv, az orvosi nyelv magyarítása.

5. Név kultúra:

A tárgyalt témák:

- Kárpát-medencei hivatalos helységnevek megállapítása;
- földrajzi nevek;
- állomásnevek;
- vonatnevek, mozdonynevek;
- névpolitika (Felvidék);
- névkultúra (személynév, helynév, intézménynév stb.).

6. Helyesírás:

Nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy szükséges-e új helyesírás. Ha a korábbi időszakokat nézzük, akkor a két világháború között sok kiadása volt a magyar helyesírás szabályainak, a második világháborút követően kettő: 1954-ben és 1984-ben. Egyesek úgy vélik, hogy nincs szükség semmiféle változtatásra, mások éppen az eltelt időszak és az informatika igényei miatt kiszámíthatóbb helyesírást javasolnak; de abban általában mindenki egyetért, hogy gyökeres reformra nincs szükség. Az itt bemutatott témák:

- grafématika;
- a magyar helyesírás jellege;

- a magyar helyesírás továbbfejlesztésének lehetséges útjai;
- a szaknyelvi helyesírás-tervezés feladatai.

7. Nemzetközi kommunikáció – Európa nyelvpolitikája:

Ide tartozik

- az EU nyelvpolitikája;
- nyelvfejlesztés – az etnikai kihalás ellenszere.

8. Informatika, szótár:

A bemutatott témák a következők:

- az internetkorszak kommunikációja;
- nyelvi tervezés az informatikában;
- magyar nyelvtechnológia;
- új idegen szavak szótára.

9. A magyar nyelv terjesztése:

A bemutatott témák a következők:

- külső régiók és a magyar nyelv;
- nyelvjárásművelés;
- a magyar mint idegen nyelv oktatása;
- nemzetiségi nyelvek és a magyar nyelv;
- a bevándorlók nyelvi helyzete;
- a siketek jelnyelve.

A cigány nyelvek helyzetével kapcsolatos nyelvi-kulturális tevékenységről megírt írás sajnos nem készült el.

10. A magyar nyelv oktatása:

A tárgyalt téma:

- az anyanyelvi nevelés stratégiái.

*

Létezik már – éppen e program ösztönzésére – magyar nyelvstratégia, amely egyszemélyes munkaként értelemszerűen nem lehet teljes. 1997-től folyamatosan tartottunk konferenciákat (1997: A magyar nyelv jelene és jövője; 2000: Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért?; 2001: A nyelvi hiány; 2003: Szöveg/félre/értés), amelyeken fontos nyelvstratégiai feladatokat tárgyaltunk meg.

Jelen sokszerzős tanulmánykötetünk egyes átfogó avagy éppen ellenkezőleg, parányi területeken mutatja be a lehetséges tennivalókat, s korántsem az összeset, de jelzi a nyelvtudomány illetékességét, illetve határainak kiterjesztését.

Legfőbb következtetésünk most is csak az lehet, hogy sürgető szükség van a nyelvstratégia-nyelvművelő munka elveinek, módszertanának áttekintésére, ahol szükséges: kidolgozására és természetesen a gyakorlatba való átültetésére. Úgy véljük, sohasem volt ennyire időszerű a megállapítás: a kommunikációs létmódok, nyelvi technológiák, a globális és regionális problémák fenyegetik a kommunikációt, a kisebb nyelveket, általában kommunikációs zavarok és konfliktusok sokaságát indították el, nem nézhetjük tétlenül a jelenségeket, hanem – amint és ahogy lehet – cselekedni kell.

A magyar nyelvstratégiában a következő szinteken van szükség rendszeres feladatvégzésre:

Szint	Feladat
állami döntéshozói	művelődéspolitikai, nyelvpolitikai döntések
önkormányzati, végrehajtói	konkrét ügyek, pl. törvények végrehajtása
tudomány	segítség a döntéshozóknak, a társadalomnak
tömegkommunikáció	segítség a döntéshozóknak, a társadalomnak
társadalmi, civil	mozgalmak

Mindezen munka rendszeres végzésére, áttekintésére szükséges egy nyelvstratégiai intézmény létrehozása.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

nyelvhasználat, világkép, politika

Kommunikáció – nyelvhasználat

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

Nyelvhasználat, világkép, politika

A következő néhány oldal szűkre szabott keretei között csak érinteni lehet azokat a kérdéseket, amelyek könyvnyi elemzést is megérdemelnének. Sőt, elsődleges célunk éppen az, hogy – az alaposabb kifejtés lehetősége nélkül – ötleteket vessünk fel, lehetséges irányokat vázoljunk esetleges jövőbeli kutatások számára.*

Évek óta világképeket analizálunk és értelmezünk, s a *nyelv és politikum* kapcsolatával is ebben a metszetben kerültünk szembe. Az régóta világos, hogy a világról alkotott kép – s ezen belül a politikai világkép is – minden kor és minden világkép esetében megtalálja a maga szimbolikus nyelvi kifejezésformáit is. A köznyelvtől elváló elitnyelvezet azóta ismert jelenség, amióta a civilizáció eliteket termel, akár a szó szoros értelmében vett külön nyelv (lásd a „szent nyelvek” vagy a magasabbra értékelt kulturális szomszéd vagy előd nyelvének elitek általi használatát), akár csak holmi „fentebb stíl” jelenti az elkülönülés eszközét. A civilizáló intézmények természetellenessége (a természetellenesség a civilizáció által a természetén alkalmazott kényszer természetes következménye) szükségképpen tükröződik egy olyan nyelvhasználatban, amely ezt a természetellenességet nyelvileg is érzékeltetni tudja. A bürokráciák jogi és hatalmi nyelvezete egyrészt absztrakt és nyakatekert szókincsében leképezi a jogi absztrakcióknak a civilizált világot szabályozó, ugyancsak bonyolult rendszerét, másrészt követhetetlen mondat szerkesztési módjával erőszakot gyakorol az állampolgár felett: közvetlenül érzékelteti vele, hogy ugyanúgy nem az ő kezében van az önnön sorsáról való döntés kulcsa, mint ahogy a hozzá intézett szavakat, az igazgatás nyelvét is csak a hozzáértők, a rendszert működtetők értelmező közvetítése fejtheti meg számára (ha azok elég kegyesek ahhoz, hogy megfejtsék, mert gyakorta éppen a hamis értelmezésekkel vezetik csapdába a gyanútlan áldozatot).¹ A bürokratikus

* E témát is érintő kutatásunk az OTKA T038287 keretében folyik.

1 Természetesen, mint minden hatalmi jelenség esetében, itt is kimutathatók kialakulásának praktikus-racionális alapjai is. A nyelvi túlbonyolítás az esetek nagy részében azért is jön létre, mert a szövegek egy tényállás vagy összefüggés minél pontosabb leírására törekszenek; s minthogy a

nyelvezet annál erőteljesebben dívik, minél bürokratizáltabb a társadalom. A 20. században megjelent ideologikus diktatúrák a bürokratikus nyelvezetet az ideologikus tolvajnyelvvel kombinálták; azzal párhuzamosan, ahogy az ideológiák hatalomra jutott képviselői elszakadtak eredetileg hirdetett céljaiktól (s ezzel az őket követő tömegektől is), az ideológia jellegzetes szókinccse is elszakadt eredeti jelentésétől; a szavak, szófordulatok rögzültek és ritualizálódtak, az „éljen és virágozzék”, a „marxizmus-leninizmus”, az „előre a lenini úton”, a „létező szocializmus”, a „jobb- és baloldali elhajlás”, az „osztályárulók”, a „forradalmi munkás-paraszt kormány”, a „hétköznapi forradalmisága” és a többi, többé-kevésbé értelmetlen (de mindenesetre egyre tartalmatlanabb) szócsoport többnyire nem is azt a célt szolgálta, hogy jelentsen valamit, hanem hogy jelezze a mindenkori hivatalosság szimbolikus önazonosság-jeleit, amelyeket azért és úgy kellett elsajátítani a rendszer fenntartásában részt vevőknek, hogy a használat által jelezzék (őszinte vagy őszintétlen) lojalitásukat, ügyelve arra, hogy a pillanatnyi széliránnyal ne kerüljenek szembe: a kifejezések nagy részének egyetlen értelme a szélirány pontosítása volt. Ennek a nyelvezetnek nemcsak az a sajátossága, hogy – mint Orwell hangsúlyozta – minden mást jelent benne, mint rendesen, hanem éppen azért olyan, amilyen, mert olyféle, ideologikusan meghatározott társadalmi viszonyok leképezésére és újratermelésére szolgált, amelyek mások voltak, mint amit az emberek maguktól, „rendesen” létrehoztak volna. Ekképpen az államszocializmus is kialakította a maga külön „elitnyelvezetét”,² amelynek volt tehát egy bürokratikus (inkább érthetetlen) és egy ideologikus (inkább értelmetlen) rétege; az utóbbit elég könnyű volt megtanulni, ha valaki bármi okból úgy döntött, hogy alkalmazkodik hozzá; bizonyos társadalmi pozíciókhoz viszont mindenképpen meg kellett tanulni ezt a nyelvet. (Az 1980-as években egy rendkívül széles körű empirikus kutatás keretében vizsgáltuk az akkori intézmények világát; e kutatás közben nagyon érdekes, esetenként megdöb-

törvények általánossága sosem fedheti le a valóság végtelen variációit, így a pontos leképezés követelménye gyakran óhatatlanul vezet egyszersmind a leképezés *bonyolultságához* is. Ám már ebben a jelenségben is ott van a törvény és a valóság közötti feszültség és a törvény érvényesítésére, a valósággal való összehangolására, a valóságba való beépítésére irányuló törekvésben a hatalmi mozzanat.

- 2 Ellentmondásnak tűnhet elitnyelv esetében a hibás kódok használata, mondjuk, a „suksükölés”; az ilyen típusú nyelvi pongyolaságok véletlennél nagyobb mértékű elterjedése az államszocializmus hivatalos nyelvezetében azonban arra utal, hogy másról van szó: a lefelé nivelláló *ideologikus* egalitarianizmus kifejeződésének tekinthetjük, hogy miközben a párt kádereitől igen sok nyelvi formula igen pontos használatát nagyon is megkövetelték, a nyelvtanilag helyes, vagyis az értelmiség által felügyelt hagyományos kulturális normáknak megfelelő (de a fizikai dolgozók szóhasználatában gyakran mellőzött) szóalak megkövetelését – egészen az utolsó, az értelmiséggel és annak értékrendjével kiegyezést kereső korszakig – nem tartották fontosnak. (Ez jelképesen azt is sugallta – ami persze jórészt szintén csak ideologikusan volt igaz –, hogy nem az értelmiség, hanem – legalábbis bizonyos dolgokban – a fizikai dolgozók világa a követendő minta.)

bentő volt – nyelvileg is – nyomon követni azt a folyamatot, ahogy egy-egy értelmiségi – népművelő, tanár stb. – belépett az állami vagy pártapparátus intézményrendszerébe. Az az értelmiségi, aki első találkozásunkkor az irodalmi nyelv szavaival és mondatszerkesztésével beszélt – literátus emberként többnyire hangsúlyozottan törekedve a nyelvhasználat választékosságára és magyarosságára –, ha a több évig tartó kutatásunk során „kiemelték”, és állami vagy párttisztviselő vagy hivatalnok lett belőle, attól a perctől, hogy kiemeléséről értesült – s ez szinte törvényszerűnek mondható –, egyszerűen más nyelvezetet kezdett használni, s ennek sajátosságai egyre markánsabbak lettek azzal párhuzamosan, ahogy megkezdte, majd mindinkább napi rutinná változtatta munkáját az apparátus valamely pontján.)

Az államszocializmus összeomlásával a „szocialista” nyelvezet bizonyos elemei (főleg az államszocializmus világát, hatalmi szerkezetét tükröző szavai) eltűntek;³ mások – például a mondatszerkesztés módja, az érvelésmód és egyes, némileg kevésbé ideologikus (de változatlanul bürokratikus) szavak, szófordulatok – elsősorban a szocialista pártok szubkulturális közegében fennmaradtak. A rendszerváltás egyik legfőbb nyelvi kísérőjelensége egyébként éppen az volt, hogy a politikai pluralizmus kialakulásával párhuzamosan jelent meg a *(politikai) nyelvezet* pluralizálódása is. Nem lehet közvetlen – és főleg nem teljes – megfelelést találni az egyes pártok-pártszubkulturák és a nyelvezetek között, de kétségtelenül jól különválasztható változatok jelentek meg, sok esetben korábbi (nyilván mintának tekintett) korszakok nyelvi stílusának tudatos felélesztésével. A „pártállami” nyelvezet mellett megjelent a) egy olyan nyelvezet, amely a társadalomtudományok és a társadalomtudományi publicisztika stílusát vezette be a politikai kommunikációba; b) egy másik, amely mind ideologikus szókincsének sajátosságait, mind pedig mondatszerkesztésmódját tekintve a két világháború közötti hatalmi nyelvezetet idézte; c) a fiatal nemzedékben és a fiatalokhoz kapcsolódó sajtóban a kreatív humor, a szleng felé közelítő és kiszámítottan tiszteletlen élőbeszéd

3 Itt nem csak szűkebb értelemben vett ideológiai fogalmakra gondolhatunk. Egyes, korábban természetesen használt szavak, ha valami módon kapcsolatba hozhatók a korábban uralkodó ideológiával, ugyanolyan nemkívánatossá válhattak. E cikk írása közben is felvetődött például bennünk, hogy használhatjuk-e még a „tükröződik” kifejezést egy nyelvi jelenség leírásakor, hiszen e fogalom (ebben a jelentésben) a marxista tükrözéselméletből került a köznyelvi használatba, az alapjául szolgáló „a lét határozza meg a tudatot” tétel pedig a kiüresedett – illetve hamisan egyoldalú – ideologikus beszéd példamondata. A nyelv azonban szerencsére rugalmasabb, mint ahogy a dogmává merevedő ideológiák használják. Minthogy a tükör korántsem tekinthető olyan szolgáiban mechanikus eszköznek, ahogy a fenti tétel egyes – egyébként magát a marxizmust is mechanikusan leegyszerűsítő – alkalmazói értelmezték e szóképet, s képzetkörében igen erős az az ősi vonulat, amely a tükör mögött egy másik, titokzatos világot feltételez, illetve amely szerint a tükör is „nézi” szemlélőjét, úgy véljük, a „tükröződés” fogalmát (ebben a dialektikus értelemben – mert persze a „dialektika” fogalma sem csupán „marxista maszlag”) a társadalmi jelenségek leírásánál az ideológiáktól függetlenül továbbra is értelmes kategóriaként használhatjuk.

követelt helyet magának a politikai nyelvben is; és d) tért nyert az a magyar irodalmi nyelv világos és tömör fogalmazásmódjához igazodó nyelvezet is, amely szóképekkel átszőtt nyelvi anyaga révén leginkább az érzelmi-indulati hatásokon keresztül közelíti meg befogadóját.⁴ Az 1990-es években a pártrendszer gyors koncentrálódásával párhuzamosan a politikai kultúrák (és nyelvezetük) között is közeledés következett be; különösen jól lehetett ezt látni olyan politikai szubkultúrák esetében, amelyek szerepe és politikai helye jelentősen megváltozott ebben az időszakban. A Fidesz uralkodó nyelvezetében például (amelyben a fiatalos tiszteletlenség mellett a kezdetektől hangsúlyosan jelen volt a körmönfont jogászi fogalmazásmód és az irodalmi nyelvre épített, az imént utolsóként említett nyelvi stílus is) a hatalmi helyzet felerősítette a jogászi fogalmazásmódot, a „nemzeti” pártokhoz való közeledés pedig az „irodalmi”-nak nevezett stílust. Ha a 2002-es választásokat a két nagy politikai tömb között megmerevedő határvonal jellemezte, ez bizonyos mértékig két beszédmód elhatárolódását is jelentette. *Értékválasztás 2002* című írásunkban részletesebben elemezzük, hogy a politikai erővonalak mögött miképpen láttatható két kultúra, két polgárosodási modell versenye, s a szóhasználatban, a mondatszerkesztésben, az alkalmazott ideologikus elemek jellegében egyaránt kimutatható a népi nyelvi hagyományhoz folyamodó, illetve az absztrakt-teleologikus célkijelölésre építő nyelvi szemlélet (s emögött – persze durva leegyszerűsítéssel – egy elsősorban a belső erőforrásokra, illetve egy elsősorban a nemzetközi tőkemozgások logikájára építő stratégia) kettőssége. (Persze nyomban hozzá kell tennünk azt is, hogy „bizonyos mértékig”, mert a nyelvi mozgások természetesen nem képezik le szolgáian a szubkultúrák alakulását, s még kevésbé a politikai erővonalakat. Sőt, éppen a nyelvben rejlő hatóerők miatt minden csoportosulás többé-kevésbé törekszik arra, hogy tanuljon a többiektől, s ez sok esetben egyes – hatásosnak érzett – nyelvi sajátosságok átvételét is jelenti; és egyes esetekben éppen a nyelvi közeledés az, ami azután a szubkultúrák között is megindíthat egy közeledési folyamatot. Nem véletlenül jelöljük a kulturális összetartozást vagy legalábbis a kapcsolat lehetőségét azzal a kifejezéssel, hogy: „egy nyelvet beszélünk”).

★

A szűkebb értelemben vett politikai mező nyelvi alakulásán kívül is vannak azonban olyan fejlemények, amelyeket érdemes ebből a szempontból szemügyre venni. Jól tükröződik a nyelvi világgép átalakulásában a *westernizáció*.

4 *Értékválasztás 1990*. (VITA, Bp., 1990) című könyvünkben részletesebben felsoroljuk azokat az egyes politikai szubkultúrákhoz kapcsolódó, jellegzetes nyelvhasználati-stiláris sajátosságokat, amelyek az első szabad választás alkalmával szembetűntek. Longitudinális vizsgálatunkban azután nyomon követtük az egyes választásokon regisztrálható változásokat – ebben a tekintetben is. (Lásd: *Értékválasztás 1994*. Societas-Naumann Stiftung, Bp., 1994; *Értékválasztás 1998*. Új Mandátum, Bp., 1998; *Értékválasztás 2002*. Új Mandátum, Bp., 2003.)

Az „Európához való csatlakozásról” – mint már oly sokan hangsúlyozták ezt – értelmetlen beszélni egy európai ország esetében, az azonban kétségtelen, hogy Közép-Európa országainak többsége ezekben az években a keleti tömbből a nyugatiba való átsorolódás folyamatát éli, s ez a nyelvhasználatban is megmutatkozik. Növekszik a célracionális fogalmazásmód (csökken a körülírások és a citatológia aránya); a tematikát és a szókincset mindinkább a Nyugat uralkodó témái és fogalmai uralják. Minthogy a globalizáció az angolszász nyelvű országok dominanciájával megy végbe, az angol nyelv a presztízsnyelv szerepében áramlik be, s mint ilyenkor lenni szokott (lásd például a német nyelv 18. századi hatását Magyarországon), ez kettős lehetőséggel jár: egyrészt beindulnak a nyelvi immunmechanizmusok, és az anyanyelv megpróbálja magába integrálni a „behatolót” (megemésztetni, vagyis átfordítani szavait és nyelvi szerkesztésmódját, s ha ez nem megy, akkor átvenni, például jövevényszóként beépíteni saját anyagába); másrészt persze fennáll annak a veszélye is, hogy a hatalmi pozíciókkal bíró másik nyelv meggyengíti a befogadó nyelv strukturális koherenciáját. (Nyelvünk vitalitásának ismeretében e veszély talán nem olyan nagy, mint amekkorának időnként látszik, de az kétségtelen, hogy ma igen nagy kihívás éri a világ nem angolszász nyelveit.)⁵ A hatás már csak azért is erős, mert egyrészt a presztízsnyelv nem pusztán egy elit nyelve, hanem a társadalom minden tagjának mindennapjaiba beáramlik (regisztrálhatjuk az utca nyelvi jeleiben, a számítógépes kultúrában, a médiában, az ideérkező árucikkeken stb.); másrészt nemcsak szavak beáramlását jelenti, hanem az amerikai kultúra olyan viselkedésmódjainak rohamos terjedését is (elsősorban a média közvetítésével), amelyekhez az arra a kultúrára jellemző szemléletmód és (az e szemléletmódot tükröző)⁶ nyelvi formák kapcsolódnak. Ha a nyelvhasználatban tükröződnek kulturális sajátosságok, akkor a nyelv alkalmazkodóképességének kulcsa éppen az e szemléleti formákat hordozó struktúrákban ragadható meg. Az mindenesetre bizonyos, hogy a „ki kint integrál” kérdése – ahogy azt annak idején Kazinczyék felismerték – nem pusztán nyelvi kérdés, és a hozzá való viszony az egész kultúrához való viszony egyik alapkérdése.⁷

5 Az orosz uralom más típusú kihívást jelentett, mert nem járt egyúttal tömegesen méltányolt kulturális szupremáciával, illetve az ez irányú próbálkozásokat a fejlettebb hagyományú közép-európai kultúrák egyfajta kultúrfölénytudattal tudták kezelni. Az orosz kulturális és nyelvi hatások (például az iskolai oktatáson és a keleti tömb „ünnepvilágán” keresztül behatoló orosz szavak) így elsősorban a nyelvnek abba a rétegébe kerültek, ahová általában az alacsonyabb rendűnek érzett kultúrák hatásai kerülnek, s amelyben a humor lekezelő idézőjele nagyrészt megfosztotta őket hatalmi jellegüktől.

6 Hogy ez a szemléletmód miben különbözik a Magyarországon, illetve Közép-Európában tradicionálisan kialakult viselkedésformáktól és szemléletmódtól, arról lásd például *Kultúrák találkozása – kultúraváltás* című könyvünket (Savaria University Press, Szombathely, 1996).

7 Csupán egy részterületre utal, de egyáltalán nem mellékes az, ahogy a kultúrák egyenjogúságának hiánya például a tudományos életben jelentkezik. Természetesnek vesszük, sőt, a tudomá-

Az angolszász hatások (és mellettük a globalizációban szubdomináns szerepet játszó néhány más kultúra – például a német, francia, spanyol, japán, kínai) hatásai mellett még egy érdekes hatalomkifejező nyelvi változás figyelhető meg a rendszerváltás utáni időszakban. Érintettük, hogy a bürokratikus nyelvezet miként tükrözi a bürokratikus struktúrákat. Az államszocializmus bürokráciájának hatalomvesztése (legalábbis a hatalom totalitásának feloldódása) némiképpen visszaszorította a bürokratikus nyelvhasználatot az államhatalmi szférában (főleg a rendszerváltást közvetlen megelőző időben volt erős a nyomás a hivatalos nyelv „emberiesítésére”). Miközben azonban e folyamat nem vezetett el a kormányzati bürokratizmus kellő mértékű visszaszorításához, a bürokratizmus, s ezzel a bürokratikus nyelv olyan területekre is behatolt, amelyeken korábban nem volt különösebben jellemző. Feltűnő ez a szolgáltatások és főként a kereskedelem szférájában. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt összefüggésbe hozzuk azzal, hogy a vizsgált időszak egyik fő sajátossága a gazdaság hatalmi szerepének látványos megnövekedése. Ha a civilizáció világában a hatalom mindig bonyolult szervezeti áttételeken (és a nyelvben ezen áttételeesség érzékeltetésén) keresztül érvényesül, akkor – úgy tűnik – ez nem csak a szűkebb értelemben vett politika világában érvényes. A gazdaság hatalmi szerepének növekedése magával hozza a gazdaság bürokratizálódását, az pedig megjelenik a nyelvezetben: ha a különböző termékismertetőket, használati utasításokat, szolgáltatásszerződéseket stb. ebből a szempontból elemezzük, e tétel valószínűleg igazolódik.

*

Még egy nyelvi jelenségcsoportról szólnánk, amely szintén közvetett módon, de ugyancsak kapcsolódik a tág értelemben vett politikai kultúra világához, e világ utóbbi években megfigyelhető átalakulásához. Hosszan lehetne

nyos teljesítmény értékmérőjévé tesszük idegen nyelvek (s különösen az angol) s az e nyelveken írott szakirodalmak (különösen az angolszász) ismeretét. Ez *hatalmi* realitásokat is tükröz: a világ tudományosságában (is) a „rangot” igen nagy mértékben az amerikai „piacon” osztják. Ezzel azonban elismerjük a versenyegyenlőtlenséget is: igen ritka, hogy valaki teljes mértékben az anyanyelve szintjén fejezze ki magát egy tanult nyelven, s így a nem angolszász anyanyelvűek eleve önprezentációs hátrányba kerülnek azokkal szemben, akiknek nem kell (mert nem kell!) egy másik nyelven kifejezni magukat, illetve egy másik kultúra tudományos életéhez igazodni. (Ha valaki végignézi egy amerikai publikáció bibliográfiáját, találhat ugyan benne egy-egy szorgalmból elsajátított nyelv ismeretére utaló, mondjuk, német vagy francia utalásokat, de ez egyáltalán nem „kötelező”, a gondolatkifejtés pedig mindenképpen az anyanyelven történik.) Az EU „hivatalos” nyelvéről-nyelveiről folytatott vitákban is van racionalitása annak az érvelésnek, mely szerint valamennyi anyanyelv elismerése ugyan a tolmácsolást rendkívül bonyolulttá s ezzel az érintkezést és döntéshozást túlságosan nehézkessé teszi, az erről való lemondás azonban súlyos egyenlőtlenségeket szül. A középkori latin (az egyház nemzetekfelettségét tükrözve) ebből a szempontból igazságosabb megoldást jelentett, hiszen holt nyelvként egyformán idegen volt valamennyi használó kultúra számára. (Azért persze az újlatin nyelvek némi előnyével.)

elemezni a médiában megjelenő új *műfajok* (s ezek nyelvi jellegzetességeinek) jelentőségét a világképalakulás-világképalakítás szempontjából. Ha ezek a hatások közvetlenül nem is a politikai kultúrában, hanem inkább az életstílus változásaiban jelentkeznek, mivel *életszemléletet* is hordoznak, ennek révén hatnak a politikai kultúrára is, arról nem is beszélve, hogy egyes műfajok, például a valóságshow-k nemcsak csoportpszichológiai, hanem egyfajta politikai pszichológiai laboratóriumi kísérleteknek is tekinthetők. (Nincs elég terünk itt ennek részletesebb kifejtésére, de a játékosok önprezentációs és szövetségkötési taktikái és stratégiái éppúgy alkalmasak politikai játszmák modellálására, hatásaik szondázására, mint ahogy a közönségszavazatok befolyásolására alkalmazott manipulációs eljárásoknak is meglehetnek a párhuzamaik a politikai gyakorlatban. A játékosok „eladásának” marketingje nagyon hasonlít a politikai marketingre, a tömeges szavazás miatt a hasonlóság és a tapasztalatok ezen alapuló hasznosítási lehetősége is nagyobb, mint – a politikai marketingmunkában egyébként szintén felhasznált – „normál” piaci marketing esetében). A valóságshow-k (más műsorokkal „összszedolgozó”) életszemlélet-alakító hatása pedig az életfelfogás, az értékrendszer megváltozásán keresztül válhat politikává. A *valóságshow-k nyelvére* több szempontból is érdemes odafigyelni. Egyrészt – ha a nyelv pragmatikai síkjára gondolunk – igen jelentős tematizáló, témakijelölő erejük van. A nyelv alakulásában a szókincshez, a helyesírási és nyelvhelyességi szabályokhoz és bizonyos mondat szerkesztési sajátosságokhoz képest viszonylag kevés figyelem esik az *arányok* kérdésére, pedig egy nyelv életét jelentősen befolyásolja az, hogy a nyelvhasználók milyen arányban használják fel és el a szókészlet bizonyos tartományait. (Amikor fentebb az ideologikus vagy a bürokratikus nyelvhasználatról beszéltünk, többek között ott is jelentős részben arról van szó, hogy az arányok a hatalmi érdekeknek megfelelően eltolódnak a szókészlet egyes részei felé.) A tematizációval világkép- és értékrendi súlypontokat lehet kijelölni, korábbiakat eljelentékteleníteni. Át lehet rendezni a nyelv rétegződését: az, hogy milyen fogalmak forognak a (média által szentesített) közbeszédben, módosíthatja azok státusát; tabufogalmak legalizálódhatnak, az intim nyelv, a csoportnyelvek, a szótárak által vulgárisnak vagy durvának minősített nyelvi elemek köznyelvekké válhatnak, s eközben a stiláris tabuk falai is leomlanak. A tabuk leomlásának mindig van egyfajta felszabadító, a prudéria szélsőségét visszaszorító hatása, de a jelen folyamat inkább a másik véglet felé látszik eltolódní: a valóságshow-k fogalmi tematizációja és stiláris áttörése nemcsak a *trágárságot* és a *nyelvi ürességet*, valamint *töredezettséget* legalizálja, hanem egy olyan értékrend-átrendeződésre biztat, amelyben az önmagáért való testi élvezet fontosabb, mint a szellemi-lelki aktivitás, s amelyben nemcsak arról van szó, hogy az érzelemtelen szexualitás, sőt annak (szórakoztató-)iparszerű kezelése polgárjogot nyer (a féllegális, marginális, „félvilági” helyzetből a teljesen „comme il faut”-szférába emelkedik), hanem

arról is, hogy alternatívája, a nemi viszonyok (intimitásra törekvő) érzelmi átélése leértékelődik. És itt – mint a nemek közti viszony alakulásának más esetében is – nem csupán a nemi viszonyokról van szó. Ez a jelenség a személyiség és személyesség leértékelésének folyamatába illeszkedik, és sok más hatással együtt az olyan „tömegember” felé mutat, akit – persze más, „fogyasztóibb” módon, mint a 20. századi diktatúrákban – a legkülönbélebb manipulációk (és politikai célok) engedelmes eszközévé lehet változtatni.⁸

Persze a tömegkommunikációnak a befolyásgyakorlók csak résztvevői, s bár hatásuk aránytalanul nagy, nem kizárólagos. Az *internet* és az *sms*-közlésmódok belépése ezekbe a műsorokba akkor is két-, illetve többoldalúvá teszi a kommunikációt, ha tudjuk, hogy azzal is rendkívül hatásosan lehet manipulálni, hogy ezek közül mit (és milyen körítéssel) engednek „adásba”. Az *internet* és az *sms*-kommunikáció nyelve ma már slágertéma: nagyon izgalmas kérdés, hogy egy közlésmód technikai sajátosságai miként gyakorolnak hatást a közlés nyelvi jellegzetességeinek alakulására, vagy hogy egy új kommunikációs forma miként befolyásolja egy társadalom alapviszonyait. Itt – a valóságshow-k kapcsán – most csak arra utalnánk, hogy az internetes és *sms*-es visszajelzések – a fent említett manipulációk által korlátozottan, de – bizonyos mértékig képesek egyfajta „alulról jövő” világgép-alakításra is. Alapvető értékrend-alakításra vagy akárcsak az egész mechanizmus manipulatív természetének teljes leleplezésére kevésbé: ezt megakadályozza az a gyakorlat, amellyel az ellentétes („szélsőséges”) véleményeket kiegyensúlyozzák. De éppen – az irányítók által talán kevésbé is kontrollált – nyelvi hatások igen jelentősek is lehetnek. Ha a valóságshow-kat politikai-pszichológiai kísérleteknek neveztük, az *sms*-k és a rövid internetes üzenetek ebből a szempontból a politikai graffitiknek feleltethetők meg: gyors, gyakran (nyelvi) kreativitással áthatott reakciók arra az üzenetre, amelyet eléjük táltak. A kreatív mozzanat az, aminek igen nagy lehet a jelentősége. Egy-egy találó új nyelvi megnevezés igen gyorsan széjjelfuthat a nyelvhasználók körében, s a „találó” itt többnyire azt jelenti, hogy leleplező, egyéni szemszögből, de mások által is használhatóan átértékelő, a kigúnyolás által lefokozó (ritkábban: a különleges megnevezés által felértékelő). Sem az ilyen *sms*-kreativitást, sem a politikai graffitik jelentőségét nem indokolt túlértékelni. Egyrészt ugyanezek a csatornákon terjednek bornírt, előítéletes vélemények is (és a kreativitás sem mindig jellemző: gyakran közhelyes megfogalmazások sokadszori ismétlése jelenti az „egyéni hozzászólást”). Másrészt ismét csak nem feledkezhetünk

8 Ez a következtetés és a jelzett összefüggés e helyütt talán túlzottnak, rövidre zártnak tűnhet, ha azonban a francia kultúrantropológiai-kultúrkritikai iskola (Foucault, Barthes, Baudrillard, Bourdieu stb.) jeleseihez munkáihoz hasonlóan végigvisszük a társadalmi jelenségek mint szimbólumok finomelemzését, az ebbe az irányba mutató szándékos és szándékolatlan hatások egész hálóját tárul fel előttünk.

meg az arányok jelentőségéről: mind az sms, mind a graffiti csak rövid hozzá-
szólási lehetőséget jelent, amely nehezen veheti fel a versenyt a domináns
közlések sokirányú alátámasztásával, s a hozzá-szólás eleve csak re-akció: a
kezdeményezés, a tematizáció az interneten valóban bárkié, a médiában (és a
politikában) azonban többnyire a véleményirányítók kezében marad.

Igen sok mindenről lehetne még írni: világunk tele van olyan jelenségek-
kel, amelyek révén a politika és a nyelv sokszoros egymásba fonódásának va-
lamilyen eleme bemutatható. Úgy gondoljuk, hogy ez a tématerület ma (és még
igen sokáig) rendkívül termékeny terep az elemző számára. Az itt adott szűk
keretek között most csak arra vállalkozhattunk, hogy mintegy kutatási téma-
ötleteket vessünk fel: akár a meghatározó *politikai szubkultúrák nyelvének*
részletes elemzése, akár a *nyelvhasználat és a világszemlélet összefüggésének*
strukturált bemutatása (s a globalizáció-amerikanizáció ilyen szempontú
elemzése), akár a valóságshow-k (és a hasonló *tömeghatású műsorok*) tág ér-
telemben vett nyelvének mikroanalízise igen ígéretes (és az igényes kutató-
nak évekre munkát adó) lehetőségeket rejt magában.

A nyelvi kommunikációs viselkedés aktuális kérdései

Mindannyian saját tapasztalatunkból tudjuk, hogy a nyelv, amelyet használunk, nagy hatással van társadalmi életünkre is. Fontos az, amit mondunk, de nem kevésbé fontos az is, ahogyan mondjuk. Világrajöttével a gyermek folyamatosan és fokozatosan tagjává válik egy adott nemzeti, kultúr-, családi, vallási, óvodai, iskolai és más közösségnek is. A közösséget alkotó alapvető értékek egyike maga a nyelv. Az adott közösséghez való tartozásnak szükséges, bár bizonyára nem elégséges feltétele az adott nyelv helyes használata és az adott nyelv alkotásában való közös részvétel. A világ nyelvi képéről, azaz a nyelvben rögzült összes szimbólumról, sztereotípiáról, metaforáról stb. van szó, amelyek az adott közösség identitását határozzák meg. Az összes idiolektusnak, a többé-kevésbé korlátozott használatú kódoknak, a kultúrát és a szubkultúrákat alkotó minden jelrendszernek az alapját a nemzeti természetes nyelv képezi.

A gyermek és az ifjúság nyelvhasználata

A gyermek a nemzeti közösség tagjává válik azáltal, hogy elkerülhetetlenül nagyszülei és szülei nyelvének a hatása alá kerül. A családi közösséget zártsága és a benne kialakult napi életritmus rendje miatt megismételhetetlen nyelvi individualizáció jellemzi. A gyermek ennek a nyelvnek fontos társalkotója is. A család, mint köztudott, a legősebb és a legegységesebb társadalmi csoportok egyike, amelynek fő célja a társadalom biológiai folytonosságának a biztosítása, valamint a kultúrörökség átadása a következő nemzedékeknek. Minden természetes nyelv alakítja a valóságot, feltételezi a világ észlelését és átélését az adott közösség által. Az emberek nemcsak az objektív valóságban élnek, hanem nagymértékben függenek a saját nyelvüktől is, amely sajátos fogalmi struktúráját rávetíti a valóságra.

Amikor a gyermek az elődeitől átveszi a nyelvet, megfelelő, helyes és tudatos irányítás mellett átveszi az egész szellemi kultúrát is, amelynek az alapve-

tő hordozója és talán egyetlen igazi biztosítéka nem más, mint maga a nyelv. A bekapcsolódás a nemzet kultúrájába és világnézetébe bizonyos fokig független is lehet a nyelvet tanulók és a nyelvet tanítók akaratától. A nemzeti nyelv elsajátítási folyamata számunkra érthetetlen elemeket is tartalmaz, amelyek metafizikai jelenségekre is emlékeztetnek. Az, hogy a gyermek gyors ütemben tanulja meg a nyelvet, és amellett majdnem azonnal kreatív magatartást is tanúsít, nem más, mint igazi csoda. Lehet, hogy a magasabb rendű majmok képesek megtanulni bizonyos szavakat és mondatokat oly módon, hogy a használatuk spontán reakció benyomását keltse, de ennek semmi köze az emberi nyelvhez. A nyelv az alkotó mentális aktivitással, a valóság részletei megjelenítésének, az elvont tárgyakról szóló információk továbbításának, saját érzelmi állapotunk kifejezésének, valamint az információvevő fizikai és pszichikai reakcióinak a befolyásolási képességével azonos. Az anyanyelv elsajátításának rendkívülisége abban is rejlik, hogy a kisgyermek már korán igyekszik nevet adni az általa látott tárgyaknak, és folyamatosan alkot elvont fogalmakat is. Tudja, hogy a játékautó, amelyet a szüleitől kapott, nem csak játék, tudja, hogy van igazi autó is, és az autót felismeri a képen, a rajzon is. Ez az absztrahálási folyamat, amely rendkívül nehéznek tűnhet a felnőtt számára, a gyermek esetében bámulatos könnyedséggel megy végbe. A gyermek hamar észreveszi, hogy két ontológiailag különböző renddel áll szemben: *a világgal* és *a nyelvvel*. Nagy felelősség terheli a szülőket, valamint a gyermek gondozóit abban, hogy az előbb említett két rend között adekvát viszonyt közvetítsenek a gyermek számára, annál is inkább, mivel a gyermek védtelen, kiszolgáltatott, hiszékeny, és önállóan semmit sem képes kijavítani, megváltoztatni. Ezenkívül egyszerűen kénytelen hinni, mert a nyelvi kommunikáció általában a szavak igazságába vetett emberi hiten és jóakaraton alapszik.

Ezt az alapvető elvet a gyakorlatban kooperációs elvnek nevezzük,¹ amelyet több maxima is erősít. Ezek közül alapvetőnek a minőségi maximát tekinthetjük. Lényege két felszólító mondatban foglalható össze: 1. Mindig igazat mondj!, 2. Soha ne mondj olyat, amit nem tudsz kellőképpen megindokolni, aminek nincs elég alapja! Ennek az elvnek a betartása azért szükséges, mert mellőzése beszélgetőpartnerünk félrevezetését, becsapását eredményezi. A vevő, aki nem tudja, hogy a továbbított információ igaz-e vagy sem, képtelen védekezni a hazugság ellen, és kénytelen elhinni, hogy az adó törekvése megfelel a legjobb szándékának. Különleges felelősség terheli az adót abban az esetben, amikor az információvevő szerepét gyermek tölti be. A gyermek nagyon könnyen becsapható, félrevezethető, és ennek több oka is lehet: a szülők vagy a gyermek gondozói nem rendelkeznek elégséges nyelvtudással,

1 Bańcerowski, J.: A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr*, 1997, 121. 49–62. Uő: A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 121. 19–30.

vagy, ami gyakran előfordul, tudatosan manipulálják a gyermeket, nem adekvát módon neveznek meg, illetve magyaráznak el neki bizonyos állapotokat, pszichikai és fizikai jelenségeket stb. Az igazság tiszteletben tartása alapvető feltétele annak, hogy a közösség fennmaradjon. A hazugság, az őszinteség hiánya, a féligazságok megingathatják a közösség alapjait. Az emberek gyakran nincsenek tisztában azzal, hogy milyen nagy szerepe van az utánzásnak a nyelvelsajátítás folyamatában, különösen a gyermekek esetében. Nincsenek tisztában azzal sem, hogy a világ nyelvi képe nagymértékben befolyásolja a felnőtt pszichikumában és természetesen a gyermek pszichikumában is kialakuló általános világnézetet.

Felvetődhet a kérdés: *hogyan alakítsuk ki a gyermekek és az ifjúság nemzedékében azt a magatartást, amely szembehelyezkedik a hazugsággal, a manipulációval, az agresszióval és mások lenézésével, megvetésével?* Hogyan neveljük őket arra, hogy tiszteljék az igazságot, hogy jóindulattal viszonyuljanak azokhoz, akikkel beszélgetnek, és feltétlenül tartsák tiszteletben az emberi méltóságot?

A kisgyermek sokszor azért hazudik, mert nem lát világos határt a valóság és a fantázia világa között. A hazugság azonban védekezést is jelent a büntetéssel szemben. A végső következtetés, amely a gyermek nyelvének kialakítását érinti a családban, nyilvánvaló és egyértelmű: a gyermekek és az ifjúság nyelve óriási mértékben attól függ, hogy kik a család felnőtt tagjai, milyen nyelvi mintákat, nyelvi magatartást képviselnek, és milyen a viszonyuk a nyelvhez, mennyi erőfeszítést képesek kifejtteni ahhoz, hogy tökéletesítsék saját nyelvüket és a gyermekekét is. A családtól függ legnagyobb mértékben, hogy a gyermek milyen világban tölti az ifjúkorát, a világnak milyen nyelvi képét és a nyelvi kontaktusok milyen stílusát fogja képviselni a társadalmi életben. Több konfliktust, amelyeknek okozói vagy résztvevői vagyunk, el lehetne kerülni, ha jobban tudnánk uralni a nyelvünket, amelynek használata mindig messzemenő következményekkel jár. A nyelv nemcsak a valóság leírásához használt nélkülözhetetlen eszköz, hanem olyan mechanizmus is, amely megfelelő hatóerővel rendelkezik. Megnyilatkozásaink (különösen bizonyos típusai) új állapotokat is létrehozhatnak.

A *nemzeti nyelv* olyan fogalmi szerkezet, amely sok nyelvi változatból – a regionális, a szakmai, a réteg-, de nem utolsósorban a családi nyelvváltozatból – alakult ki. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a mai európai-amerikai civilizációban a családot a széthullás különféle folyamatai rombolják. Ezeket kíséri a vallás lejáratása, eltűnése, a múlt és a nemzeti hagyományok elvetése, a családi kapcsolatok fellazítása, a médiáknak az a negatív szerepe, befolyása, amely során elhanyagolják a család tartós voltát, szentségét, valamint a nők anya- és feleségszerepét.

Amikor arról van szó, hogy a nyelvnek fontos funkciója van az emberi közösség építésében, még egyszer meg kell említeni azt, hogy nyelvünk azonos

az értékrendünkkel, az emberek és a világ iránt tanúsított magatartásunkkal, amely lehet akceptáló vagy tagadó. Amikor a gyermeket beszélni tanítjuk, azal egyidejűleg átadjuk neki saját világnézetünket és a világ nyelvi képét is. Ezt a gyermek el is várja tőlünk. Azt akarja, hogy világosan határozzuk meg, ami jó, szép, fontos, és ami rossz, csúnya és kevésbé fontos. Ily módon alakul benne a *nyelvi axiológiai (értékelméleti) rendszer*, amely nyelv- és kultúr-specifikus jelenség, és amely az ember életében rendkívüli jelentőségű. A gyermeknek nemcsak a leíró jellegű és a tipikus axiológiai nyelvi struktúrákat adjuk át, hanem tudatosítjuk benne azt is, ami nagyon lényeges, és ami ránk nézve nagy felelősséggel jár: hogyan lehet értéktartalommal pragmatikailag átítatni azokat a rendszerbeli egységeket, amelyek általában semlegesek ebben a tekintetben. A szavak ilyen pragmatikai színezetének alapvető befolyása van a nyelvi és a kultúrsztereotípusok kialakításában. Például az *anya* szó, amelynek a szemantikai jelentése nem tartalmaz semmilyen minősítési komponenst, a nyelvünkben és kultúránkban azonban egyértelmű pozitív pragmatikai értékű: a szeretettel, a jósággal, a gyengédséggel kapcsolatos. A *mos-toha* szó viszont, amelynek jelentése a nyelvi kód síkján szintén semleges, leggyakrabban negatív színezetű szóként használatos.

A szemantikai konnotációk problémája rendkívül fontos ebben a kérdésben. A nemzeti nyelvben és kultúrában rögzített asszociációkon kívül beszélhetünk az adott társadalmi csoporttal, családdal, sőt az egyes egyénnel kapcsolatos kiegészítő jelentéstartalomról is. Érdeemes megjegyezni, hogy a tudományos fogalmak, amelyeknek a meghatározás szerint tisztán leíró jellegűnek kell lenniük, szintén felvehetnek bizonyos minősítési értékeket. Például a média által nemrégien közforgalomba hozott és különféle kiegészítő konnotációkkal ellátott *abortusz* szó az abortuszellenes társadalmi csoportokban egyértelműen negatív kicsengésű. Úgy tűnik, hogy a konnotációk a család közösségi érzését keltik. Így alapjául szolgálnak a családi idiolektus (egyedi nyelvhasználat) létrejöttének, amelyben a semleges tulajdonnevek is érzelmi színezettel gazdagodhatnak. Viszont azok a szavak, amelyeknek jelentése a köznyelvben semleges vagy negatív, a családi környezetben akár pozitív minősítést is kaphatnak. Bizonyos jelenségek vagy állapotok elfogadásának, illetve elvetésének kifejezése a nyelvben, úgy tűnik, tisztán pszichológiai nézőpontú. Magatartásunk, amely egyrészt az optimizmussal, bizalommal, az emberi élet értelmébe és a világ rendjébe vetett hitünkkel, másrészt pedig a pesszimizmussal, az életértelem megtalálásának lehetetlenségével kapcsolatos, közvetlenül a nyelvi kommunikációs tapasztalatainkból következik, különösképpen a gyermekkori tapasztalatainkból. Azok a szülők és nevelők, akiknek a nyelve bár kritikus beállítottságú, de egyidejűleg a világrendet elfogadó magatartást közvetíti, ezzel nagy szellemi tőkét adnak a gyermeküknek. Azok viszont, akiknél a világ nyelvi képe negatív és ferde, nem tudatosan nagy kárt okoznak neki.

Az adott nyelvi közösség tagjai között megvalósuló információcsere hatékonyságát nemcsak a grammatika és a lexikális készlet nagysága határozza meg, hanem nagymértékben az a tudás is, amely a kommunikációs viselkedés hagyományos mintáival kapcsolatos a tényleges párbeszédes helyzetekben. A dialógus, mint köztudott, az emberi kultúrának és a gondolkodásnak a legfontosabb eleme. Minden kultúra és minden történelmi korszak sajátos dialógusmodellt hoz létre, amelynek összetevői meghatározzák a nyelvi közlések formáját. A dialógus modellje nem más, mint a kommunikációs együttműködés modellje, amelyet a beszélgetők viselkedését meghatározó, megfelelő törvények szabályoznak. Ezek megsértése kommunikációs zavarokhoz, konfliktusokhoz vagy a kontaktus megszakításához is vezethet. A dialógus struktúrájában fontos szerepet játszanak az udvariassági aktusok is, amelyek a kulturált viselkedés társadalmilag elfogadott modelljét, azaz az ún. nyelvi etikettet valósítják meg. Az udvariassági szabályok, az udvarias viselkedés nyelvi mintáinak gyűjteményeként, sajátos kommunikációs játék szerepét töltik be, amely az adott kultúrközösségben elfogadott elvek szerint megy végbe. Ezek megsértése bizonyos nem formális szankciók alkalmazását is lehetővé teszi, ilyen például az elítélés, a partner semmibe vétele, a társasági bojkott, illetve egyes esetekben a beszélgetés megszakítása. A nyelvi etikett aktusai különféle udvariassági funkciókat valósítanak meg, például az adresszatív funkciót, üdvözlést, bűcsúzást, köszönést, bocsánatkérést stb. Ezek az adott nyelv és kultúra sajátos termékei. Tehát a nevelésnek arra kell irányulnia, hogy a gyermek teljes mértékben elsajátítsa azokat az alapszabályokat, amelyek a társadalmilag elfogadott udvariassági modellt alkotják, mint például, a saját szerep kibővítése mellett a beszélgetőpartner iránti tisztelet megnyilvánulása, különösen akkor, amikor idősebb személyekről, nőkről, felteveseinkről vagy olyan emberekről van szó, akik nagyobb társadalmi presztízzsel rendelkeznek.² A gyermekek és a szülők közötti, rosszul értelmezett partnerségi viszony szabados nyelvi szokások kialakulásához vezet, ami végső soron a nyelv elsekélyesedését okozza. A gyermeknek összhangba kell hoznia közlését a címzett jellegével, azaz korával, nemével, társadalmi funkciójával, presztízsével stb. Másképpen fogalmazva, meg kell szereznie az udvariassági grammatikával kapcsolatos kompetenciát. Meg kell tapasztalnia azt is, hogy ahhoz, hogy jól tudja használni a nyelvet, ismernie kell azokat a szabályokat is, amelyek segítségével képes lesz létrehozni a különféle beszédmódoknak megfelelő formulákat, és képes lesz megválogatni azokat a helyzettől függően. Ezenkívül meg kell tanulnia felismerni a sikeres és a sikertelen beszédaktusokat is.

2 Kiss J.: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.; Nyomárkay I.: *A nyelvhasználat udvariassági stratégiái I–II. Magyar Nyelvőr*, 1998, 3. 277–284. és 1999, 2. 145–149.

Minden kommunikációs siker alapját az autentikus kommunikációs kapcsolat megteremtése képezi. Sokszor azonban azt tapasztaljuk, hogy például az újságírók és a tévériporterek főként a fiatalok bizalmának megszerzése érdekében saját nyelvi viselkedésüket hozzáigazítják a fiatalok sajátos, szabad szájú nyelvhasználatához. Ez a viselkedés nem autentikus, sőt az értelmes emberek számára komikus is. Az ideális kommunikációs helyzet a beszélőtől megköveteli azt, hogy maximális figyelmét a vevőre összpontosítsa, a vevőtől pedig azt, hogy aktívan és figyelmesen hallgassa a beszélőt. A beszélgetés hi-telessége és mélysége paradox módon nem a beszédképességtől, hanem a meghallgatás készségétől függ. Sajnos ezt gyakran elfelejtik, és ennek eredményeképpen a dialógus átfonódó monológok benyomását kelti. A beszélgetésben való részvétel pedig a mi kultúránkban azon alapszik, hogy a vevő feszülten várja azt a pillanatot, amikor adóvá válik. Ezt a kommunikációs képességet a gyermek csak akkor szerzi meg, amikor saját maga vesz részt az ilyen kommunikációs helyzetekben és cselekvésekben.

A szavakban megnyilvánul az emberek közötti viszony is. Nemcsak a szülőkben és a tanároknál, hanem a rádió- és televízióműsorok készítőiben, sőt az egyes színészekben sem tudatosul eléggé az, hogy saját nyelvi viselkedésükkel lerombolhatják a már létező közösséget. Néha a nem tudatos cselekvésnek, de előfordul az is, hogy előre kigondolt manipulációnak az eredménye, hogy nyelvi magatartásunkat a szürkeség jellemzi és irányítja. Ha a viselkedésünk őszinte lesz, és nem lesz képmutató, és a minősítésünk más emberek viselkedésével kapcsolatban nem fog változni attól függően, hogy kivel beszélgetünk (szomszédal, feleséggel, igazgatóval stb.), akkor reménykedhetünk abban, hogy létrehozhatjuk a jóakarató emberek közösségét. Az „információs zaj”, amely manapság – sokszor manipulációs céllal – sokféle kommunikációs csatornát terhel, nemcsak a mi viselkedési normáinkat, modellünket bomlaszthatja szét, hanem a gyermekeinkét is.

Nyugtalan-ságot kelthet fiatalságunk nyelvhasználatának egyre nagyobb méreteket öltő vulgarizációja, ami a rosszul felfogott nagykorúság érvényre juttatása, a felnőttek bíráló megjegyzéseire történő agresszív válasz stb. Az általános kultúra színvonala alaposan csökkent. A beszélgetésekben, különösen a fiatal nemzedék esetében, a negatív töltésű szavak és a vulgarizmusok vannak túlsúlyban. A fiatalok verbális agresszivitásának a növekedésére kétségkívül több tényező is hat, többek között a bűnügyi és a kalandfilmhősök viselkedési stílusának az átvétele, utánzása, a médiákban népszerűsített rossz példaképek követése stb. Ebben a helyzetben nem közömbös az újságírók, a tévériporterek, a politikusok, a tanárok és a színészek nyelvi kultúrája, akik sokszor túlságosan liberálisan értelmezik a mindennapi nyelvhasználatot. A helyes nyelvi normák gyenge ismerete a nem megfelelő nyelvi eszközök kiválasztását eredményezi. Úgy tűnik, hogy a mai társadalom, különösen pedig a fiatal nemzedék kommunikációs kompetenciája nem elégséges, a szókultú-

rával kapcsolatos érzékenység pedig rendkívül gyenge. Sok fiatal igyekszik kitörni az érvényes viselkedési szabályokból, sztereotípiákból, és a korokra jellemző módon verbális provokációt hajt végre, a rosszízű szóviccek vagy a vulgarizmusok képzésének és használatának segítségével. Nincsenek tudatában annak, hogy a magas szintű társalgási képesség a mai ember számára nagyon fontos tulajdonság, amely a sikeres életvitelt biztosíthatja, például különböző társadalmi szerepek és funkciók betöltésénél.

Kommunikációs szabályok

A beszéd denotatív és deskriptív funkciója, valamint a beszéd mint a hallgatóra gyakorolt hatás eszköz közötti különbségre már sokkal korábban felfigyeltek a görög szellemi kultúrában, nevezetesen a bíróságok előtt tartott vád-, illetve védőbeszédnek a művészete kapcsán. Ilyen beszédekről, mint tudjuk, nagyon híres volt a szicíliai Szürakuszai, különösen a Kr. e. 5. században. Szükség volt a nyelv pragmatikai funkcióinak elméletére az athéni társadalmi élet gyakorlatában is. Az állam polgárait meg kellett győzni a meghozott törvények helyességéről, meg kellett szervezni a bel- és külpolitika támogatását. Amikor felszínre kerültek az ellentétes nézetek, meg kellett győzni, vagy legalább az érvek és a meggyőzés erejével el kellett hallgattatni az ellenzéket. A vádlott sorsa néha egyáltalán nem az érvek súlyától, hanem kizárólag az emberi érzelmekre a szavak segítségével kifejtett hatásától függött. Tisztában volt ezzel Szókratész is, amikor mint vádlott (istentagadásért, valamint az ifjúság megrontásáért) a bíróság előtt azt mondta: „Nem azért vesztettem, mert az érvem kevés, hanem kevés a szemérmetlenségem és az arcátlanságom, és nincs kedvem olyan dolgokat mondani nektek, amelyeket szívesen hallgatnátok; ha jajgatnék és sírnék, ha nem tudom, mit csinálnék, a méltóságomhoz nem illő dolgokat mondanék.”³ Akkor is nagyon jól tudták, hogyan kell a politikai játszmákban és a hatalomért folyó harcban manipulálni a szavak segítségével.

A mai pragmatikavisztikában, ahogy már említettük, jelentős szerepet játszanak az angol analitikus iskola képviselőinek a munkái, valamint egy amerikai nyelvfilozófus, Grice implikatúrákkal kapcsolatos elmélete. A beszédaktus-elmélet szerint a nyelvhasználat olyan viselkedési forma, amely pontosan meghatározható szabályokon alapul.⁴ Ezek az elvek azt határozzák meg, mit kell tenniük a beszélgetőpartnereknek ahhoz, hogy az információcsere minél hatékonyabb és minél ésszerűbb legyen. A konverzációs viselkedés szabályait

3 Dąbbska, J.: *Wprowadzenie do starożytnej semiotyki greckiej*. „Ossolineum”. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Łódź, 1982, 54.

4 Searle, J. R.: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, 1969, 12.

Grice kooperációs elvnek nevezte,⁵ amelyet a következő módon ír le: *A konverzációs részvételeket az adott pillanatban olyanná kell tenned, hogy az megfeleljen a beszélgetés akceptált céljának vagy irányának.* A kommunikációs viselkedést négy maxima szabályozza: 1. *Mennyiségi maxima:* a) A részvételek olyan informatív legyen, ahogy ezt a beszélgetés aktuális célja megkívánja. b) Nem kell, hogy a részvételek a kívánatosnál informatívabb legyen. 2. *Minőségi maxima:* A részvételek olyan legyen, hogy megfeleljen az igazságnak: a) Ne mondj olyat, amiről azt gondolod, hogy hamis! b) Ne mondj olyat, amit nem tudsz kellőképpen megindokolni! 3. *Relevancia-maxima:* Beszélj a témáról! 4. *Módmaxima:* Beszélj érthetően! a) Kerüld a nem világos fogalmazást! b) Kerüld a nem egyértelműséget! c) Beszélj tömören (kerüld a terjedősséget)! d) Beszélj rendezett módon!

E kommunikációs szabályokat maga a szerző sem tekintette zárt és végleges rendszernek, mivel látta azok bővíthetőségét. Leech például bevezetett egy kiegészítő *udvariassági elvet* (Politeness Principle),⁶ amely a következő maximákat tartalmazza: *tapintatmaximát* (Tact Maxim), *nagylelkűség-maximát* (Generosity Maxim), *jóváhagyás-maximát* (Approbation Maxim), *szerénységmaximát* (Modesty Maxim), *megegyezésmaximát* (Agreement Maxim) és *rokonszenvmximát* (Sympathy Maxim). Elméletében Leech kiemeli a maximák normatív jellegét. Az *udvariassági elvet* az erkölcsi normák szabályozzák. Más dolog viszont, hogy az udvariasság – más értékekhez hasonlóan – nagyon könnyen az ellenértékbe, tehát az udvariatlanságba mehet át, vagy talpnyalássá, illetve szolgálalkúsággá alakulhat át. E pólus körül olyan stratégiák helyezkednek el, amelyek célja valamilyen személyes haszon megszerzése az adó által. Más kutatók az *informativitás maximájáról* beszélnek, amely néha ellentmond a mennyiségi maximának. Robin Lakoff például azt javasolta, hogy a Grice által megfogalmazott maximákat egyre korlátozzuk, nevezetesen a „*Fejezd ki magad világosan!*” maximára, mivel szerinte minden nyelvi cselekvésnek az a célja, hogy a szándékolt eredményt lehetőleg gyors és hatékony módon érje el. Ehhez még hozzátette, hogy a „*Beszélj udvariassággal!*” elvre is szükség van, amelyet a „*Ne legyél tolatkodó!*”, „*Adj választási lehetőséget!*”, „*Legyél barátságos!*” maximák erősítene meg.

A nyelvi udvariassággal az értékelmélet is foglalkozik, mivel az udvariasság olyan értéket képvisel, amelynek a társadalmi viszonyokban nagy szerepe van: kifejezi a tiszteletet, az elismerést a kommunikációs partner iránt a társadalmi pozíciójára, az általa képviselt hivatalra való tekintettel stb. Természetesen az udvariasság kultúrspecifikus, pragmatikai kategória.

5 Grice, H. P.: Logic and Conversation. In Cole, P. – Morgan, J. L. (eds): *Syntax and Semantics*. Vol. 3: Speech Acts. New York, 1975, 45–46.

6 Leech, G.: *Principles of Pragmatics*. London, New York, Longman, 1983.

A beszédaktusok az adott kultúrában elfogadott nyelvi kommunikációs modellnek integráns részei is. Minden kultúrát le lehet írni a rá jellemző beszédaktusok segítségével is, amelyek az adott nyelvi közösség történeti tapasztalatait tükrözik. A különböző kultúrközösségek közötti nyelvi és kommunikációs határokat lehetetlen csak a nyelvi tulajdonságok figyelembevételével kijelölni. Az emberek nemcsak azért beszélnek különböző módon, mert különböző nyelvi kódokat használnak, hanem azért is, mivel azokat különböző módon használják. Az adott nyelvközösség tagjai nemcsak azért kommunikálnak hatékonyan egymással, mert ismerik az adott nyelv szavait és a grammatikát, hanem azért is, mert ismerik a nyelvi viselkedés konvencionális mintáit is. Nagyon fontos, hogy olyan képességgel rendelkezünk, amely lehetővé teszi, hogy egyéni nyelvi viselkedésünket a kötelező általános mintákkal összhangban formáljuk. Nemcsak a konvencionalizált udvariassági formulákról van szó, mint például a *köszöntés, jókívánság-nyilvánítás, köszönés, gratulációk, részvétnyilvánítás* stb., amelyek a különböző nyelvekben és kultúrákban különbözők, hanem általánosabb udvariassági szabályokról is. Például a Leech által⁷ megállapított állítólag univerzális elvek – a *szerénység* (a legkevesebbet mondani saját magunkról), a *helyeslés* (a legkevesebbet bírálni és másokat a legnagyobb mértékben dicsérni), a *békétlenség minimalizálása* (azt, amiben nem értünk egyet a beszélgetőpartnerünkkel, korlátozni kell), az *adó-vevő szerep kölcsönös cseréje* (ne szakítsuk félbe a partnerünket!; amikor ő beszél, akkor mi ne beszéljünk!) elvei – nyilvánvaló, hogy angolcentrikusak. Léteznek például nyelvek és kultúrák, amelyekben ezek az elvek nem érvényesülnek. Mint ismeretes, a japán kultúrában saját magunkat dicsérni sértő, a lengyelben nem illő, a magyarban is elfogadhatatlan (vö. pl. a magyar közmondást: *Az öndicséret bűdös*), az amerikaiban viszont nemcsak kifogástalan, hanem egyenesen kíváncsi aktusnak számít. A japán és a zsidó kultúrában például az *adó-vevő szerep kölcsönös cseréje* elv egyáltalán nem kötelező. A *békétlenség minimalizálása* elv viszont, amely az angolban kötelező, más kultúrákban ismeretlen; például a zsidó kultúrában a veszekedés közelebb is hozhatja egymáshoz az embereket. Úgy tűnik, hogy ez az elv a magyar kultúrában sem érvényesül teljesen. Nem kötelező elv (természetesen bizonyos mértékig) a lengyel kultúrában sem (egy lengyel közmondás szerint: *Azok civakodnak, akik szeretik egymást*). A saját véleménynyilvánításhoz való jog igen magas helyet foglal el a lengyel értékrendben. Így egy átlag lengyel nagyon nehezen tud kommunikálni például egy japánnal, aki különböző módszereket és beszélgetési stratégiákat használ fel ahhoz, hogy ne mondja meg közvetlenül a saját véleményét, mivel tisztában van azzal, hogy őt arra az ún. *enryo* elv kötelezi: *meg kell tanulni úgy élni, hogy soha direkt módon ne*

⁷ Leech, G.: i. m.

mondjuk meg azt, amit akarnánk, sem azt, amit nem akarnánk. Tehát ahhoz, hogy a kommunikációs folyamat zavarok nélkül menjen végbe, ismernünk kell és helyesen kell alkalmaznunk a nyelvi etikett elveit; az adott nyelvközösségben elfogadott, a meghatározott pragmatikai helyzetekkel kapcsolatos udvariassági viselkedés nyelvi és kommunikációs normáit. Ez nem más, mint a társadalmilag elfogadott udvariassági modell. A nyelvi érintkezésnek autentikusnak kell lennie. A megnyilatkozás alkalmazhatósági elveinek összhangban kell lenniük a címzett típusával, korával, nemével, társadalmi pozíciójával stb. Az udvariassági elvek elhanyagolása, a nyelv ún. szabad használata a nyelvi közösség lerombolásához vezethet.

Grice véleménye szerint a valódi kommunikációs aktusokban a partnerek általában követik a *kooperációs elvet*, de néha megszeghetik az egyes maximákat. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy Grice a hazug vagy manipulációs aktusok leírását nem tekinti kutatási területnek. Ezzel természetesen nem érthetünk egyet, mert figyelmen kívül hagyja a kommunikációs valóságnak egy egyáltalán nem elhanyagolható részletét. Normális körülmények között viszont nagyon gyakran előfordul, hogy a nyelvi kommunikáció célja éppen a konverzációs együttműködés elkerülése, a különféle célzások segítségével történő informálás, sőt a vevő tudatos félrevezetése, hamis meggyőződésben való tartása stb.

A fentiekből látható, hogy a pragmatikával foglalkozó kutatók a fő hangsúlyt kétségtől a nyelvi cselekvés hatékonyságára, illetve ésszerűségére helyezik, tehát főként a hatékony nyelvi kommunikáció elveire összpontosítják a figyelmet. Cikkemben azt szeretném jelezni, hogy a nyelvi pragmatika által tárgyalt kérdéseknek etikai, morális dimenziói is vannak, amelyek az ember-ember közötti kontaktusok meghatározott nézetrendszerén alapulnak. A kommunikációs helyzet modellálása a beszélgetőpartnerek között megvalósuló, olyan kapcsolatot tételez fel, amelyben egyik fél sem meghatározó a beszéd folyamatában. Mindegyik felelősséget vállal az átadott információ mennyiségeért, minőségeért, az átadás módjáért. Mindegyik bizalmat táplál a partnere iránt. A kommunikációs folyamat feltételezi az együttműködést, a közös erőfeszítést, a beszélgetőpartnerek valódi, nem pedig látszólagos hozzájárulását a konverzációs cél elérése érdekében. Minden maximában megnyilvánul a vevő iránti tisztelet. Itt elsősorban arra a minőségi maximára gondolunk, hogy *mondj igazat*. Tehát arról van szó, hogy: 1. *ne mondjunk olyat, amiről azt gondoljuk, hogy nem igaz*, valamint 2. *ne mondjunk olyat, amit nem tudunk kellőképpen megindokolni*. Ez utóbbi követelmény azonban nem teljesen tartható, mivel a nyelv olyan eszközökkel is rendelkezik, amelyek az ellentmondást nem tűrő állítások felfüggesztését, a hipotetikus ítéletek megfogalmazását, valamint – az igazsági kritériumokra való tekintet nélkül – a mások véleményére történő hivatkozást is lehetővé teszik. A *kooperációs elv* betartása (bizonyos kivételes esetektől eltekintve) az első köve-

telmény alkalmazását írja elő. A hazugság bizalmatlanságot szül, és lerombolhatja az autentikus kontaktust is.

Az igazság és a hamisság kérdése alapvető jelentőségű a szóetika számára. Az igazmondás az általános felfogás szerint tulajdonképpen azt jelenti, hogy a beszélő őszintén hisz abban, hogy az, amit mond, igaz. Természetesen előfordulhat, hogy valaki nem őszintén, saját meggyőződésével ellentétben, véletlenül igazat mond. Ez viszont nem változtathatja meg azt a tényt, hogy be akarta csapni a partnerét, mivel végső soron a kommunikációs szándék számít. De ez fordítva is igaz. Ha valaki valamit állít, ami megfelel saját meggyőződésének, de nem tükrözi a valós helyzetet, akkor tulajdonképpen nem hazudik, csak téved. Az őszinteséget Austin és Searle a *kommunikációs boldogság* elérése egyik alapvető feltételének tartják. Austin is arra figyelmeztet, hogy a beszédaktusban bizonyos feltételek figyelmen kívül hagyása azt eredményezi, hogy az adott illokúciós cselekvés (a nyelvi megnyilvánulás szándéka és irányulása a beszélő szempontjából) nem valósul meg. Olyan esetekben viszont, amikor a beszélőből hiányzik a szükséges szándék ahhoz, hogy végrehajtsa az adott beszédaktust, az illokúciós cselekvés megvalósulhat, de ez már visszaélésnek minősül. Az a személy például, aki valakinek gratulál, azt csak akkor tegye meg, ha valóban hisz abban, hogy az illető megérdemelte az elismerést, ezért csodálja őt, és őszinte érzéssel viszonyul hozzá. Az, aki valakinek tanácsot ad, legyen meggyőződve arról, hogy amit javasol az interlokútornak, az a legjobb számára. Az, aki ígéretet tesz, legyen tudatában annak, hogy azt be is kell tartania, mert az ezzel ellentétes szándék a megnyilatkozást üressé és csalfává teszi. Felvetődik a kérdés: vajon az igazság abszolút értéket képvisel-e? Vajon kívánatos-e az igazmondás minden helyzetben? Az igazság kimondása bizonyos esetekben fájdalmas is lehet, tragédiákhoz vezethet, ölhet is. Bár mindennapi tudatunkban a hamis mondatok közlését az emberi kommunikáció elvei elleni legnagyobb vétségnek, az igazi információt pedig a legnagyobb értéknek tartjuk, az egész beszédaktus minősítése azonban még több más tényezőtől is függ. Például az igazság közlésének a módjától, az adó indítékaitól, a vevő akaratától, hogy valóban az igazságot akarja-e hallani. Ahogy a hazugság nem jelenti okvetlenül a *kooperációs elv* elvetését, ugyanúgy az igazmondás sem tételezi fel minden esetben az együttműködést. Tegyük fel, hogy például valaki szeretne valamit elküldeni X-nek, és a következő szavakkal fordul X barátjához: *Azt hallottam, hogy holnap találkozol X-szel.* A válasz egyébként az igazságnak megfelelően nemleges volt, mert a barát aznap, és nem másnap készült X-hez elmenni. X barátja ezzel kétségkívül megsértette a *kooperációs elvet*, mert ahelyett, hogy tisztázták volna, miről is van szó, vagyis miért érdekli az X-szel való találkozás az interlokútort, az elvetési stratégiát választotta.

A nem igazmondás általában, bizonyos kivételes esetektől eltekintve, a mi kultúránkban és civilizációnkban elvetendő rossznak számít. Ugyanilyen mi-

nősitésű az információ eltitkolása, azaz a vevőt megillető információ nem továbbítása, késleltetése, hogy az idejében ne jusson el a címzetthez (pl. a titkár nő nem továbbítja, illetve szándékosan késlelteti a levelek átadását a főnökének; az újság nem közöl egy hírt egy fontos ügyről, vagy késlelteti azt; egy rendezvényre szóló meghívót csak kiválogatott, gondosan szelektált címzetteknek küldenek el), valamint a hiányos, kiforgatott, ellentétes, hamis stb. információ közlése. Azok az adók, akik ily módon cselekszenek, általában saját haszonszerzésük érdekében teszik ezt, vagy esetleg a vevő pszichikai egyensúlyát akarják megzavarni. Ahhoz, hogy az emberek közötti kommunikáció „egészséges” legyen, mindenekelőtt tiszteletben kell tartani az ember, azaz az adó-vevő jogát ahhoz, hogy ne féljen saját véleményét elmondani a hazugsággal, a kiforgatással, a manipulációval stb. szemben. Ezenkívül az embert megilleti a magatartás megválasztásának a joga is. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a beszédaktusok több típusa teljes egészében mellőzi ezeket a jogokat. Néha szándékosan keltik bennünk a félelmet, megfosztanak bennünket az információtól, manipulálnak minket, és ily módon sokszor tudattalanul is másodrendű, alárendelt polgárokká válunk. Tudnunk kell, hogy a félelem fogalma ellentétes a demokrácia lényegével, tehát el kell érünk a félelem falainak lerombolását, ha célunk valóban a demokratikus társadalom felépítése és működtetése.

Az udvariasság kategória értelmében úgy kellene eljárunk a partnerünkkel szemben, hogy tiszteletben tartsuk meggyőződését, érvelését, felfogását, tehát egyszerűen fogalmazva egyet kellene értenünk vele akkor is, ha ez ellenkezik nézeteinkkel. De vajon az udvariasság nevében minden esetben a hazugságot kell-e választanunk? Ezt a dilemmát – többek között – olyan metanyelvi szekvenciák segítik feloldani, mint például: a *csak bizonyos mértékig/bizonyos határig, nem teljesen, csak bizonyos feltételek mellett, csak részben* stb., amelyek végső soron a nyílt elutasítás helyett az enyhén megfogalmazott nem egyetértésünket, elvetésünket fejezik ki.

Olyan világban élünk, amelyben az emberiség – felismerve az információ és a nyelv erejének hatalmát és felhasználási lehetőségeit – sajnos vissza is él velük. A nyelvet fegyverként is használhatják, segítségével pszichológiai háborúkat vívnak, ölnek, sebesítenek, pusztítanak, rombolnak is; figyelmen kívül hagyva a kultúráinkban és civilizációnkban évszázadokon át kialakult, az emberiség fennmaradását, fejlődését szolgáló embercentrikus nemes elveket, értékrendeket, szokásokat, így a már említett kötelező, etikai alapokon nyugvó kommunikációs elveket és maximákat is. A nyelvi kommunikáció eszközeivel való visszaélést az információ monopolizálása is szolgálja, amely olyan helyzetet teremt, amelyben a vevő gyakorlatilag olyan információra van ráutalva, amelynek az objektivitása és igazsága a névtelen adó akaratától függ. Ez tág teret biztosít a nyelvi manipulációnak, amely manapság egyre kifinomultabb és tudományosan megalapozott eszköztárral rendelkezik. Olyan ma-

nipulációs módszerek vannak, amelyek kideríthetetlenek, hogy a vevő ne tudja felismerni, illetve nagyon későn ismerje fel (ha egyáltalán felismeri) ezeket a technikákat. Mire esetleg ezeket felismeri, ezekre rájön, akkorra már sikerült kialakítani benne a megfelelő magatartási formákat, illetve olyan cselekvésekre való akaratot, készséget, amelyek ellentétesek ugyan a vevő érkeivel, viszont nagyon kíváncsok az adók szempontjából. Azt, hogy milyen szélsőséges és veszélyes következményekhez vezethet az ideológiai célok érdekében felhasznált nyelv, Orwell is leírja fantasztikus regényében, az 1984-ben. Az orwelli vízió századunkban sajnos reális dimenziókat öltött. A nyelv a társadalom fölötti uralom biztosításának alapvető eszközévé vált. Az ideológiai propaganda szolgálatában felhasznált nyelvet az ún. „újbeszéd” (= newspeak) fogalma szimbolizálja. Ezt a terminust (neologizmust) Orwell alkotta meg. Megfogalmazása szerint *„Az újbeszéd célja nemcsak az, hogy az Angszoc híveinek megfelelő világnézet és észjárás kifejezési eszközéül szolgáljon, hanem az is, hogy minden más gondolkodási módot lehetetlenné tegyen. A szándék az, hogy ha egyszer az újbeszélt véglegesen elsajátították és az óbeszélt elfelejtették, eretnek – vagyis az Angszoc elveitől eltérő – gondolat szó szerint elgondolhatatlan legyen, legalábbis amennyire a gondolat szavaktól függ.”*⁸

A nyelvi eszközökön alapuló meggyőzési törekvések jelen vannak a reklámmal, a kereskedelemmel és a termeléssel kapcsolatos propagandában is. A meggyőzés funkciójának az a feladata, hogy a vevőben meghatározott meggyőződést, megfelelő értékelési, minősítési készséget, valamint a kívánt véleményt és gondolkodási módot alakítsa ki. Ez a cél a szavakban, illetve a nyelvi kifejezésekben elrejtett érzelmek és értékelések, minősítések segítségével érhető el. Ilyen kifejezések, például: az *ellenséges erők*, az *antidemokratikus törekvések*, a *kell*, a *szükséges*, az *elengedhetetlen*, a *nélkülözhetetlen*, a *nemzet érdekében* stb. E cél elérését az előzetes feltételezések egész rendszere segíti, azaz a szövegben szereplő véleményeket oly módon tüntetik fel, mintha azok közösek lennének mind az adó, mind pedig a vevő számára, így a vevők kész tényként kezelik, reflexiók, illetve reakciók nélkül fogadják azokat. Ily módon formálják a vevők magatartását, amely művelet a tudattalan szintjén folyik. Például abban a kérdésben: *Ön szerint miért nem lépünk fel az antidemokratikus erőkkel szemben?*, el van rejtve az a feltételezés, hogy nálunk vannak antidemokratikus erők.

A manipulációs fogásokhoz az is hozzátartozik, hogy a nyelvi közléseket szándékosan „felfűjják”, „felhígítják”, hozzáadva, természetesen, a látszat kedvéért, némi információt is. Ennek következtében olyan megnyilatkozások jönnek létre, amelyek tele vannak jelentés nélküli nyelvi elemekkel, elcsépe-

8 Orwell, G.: 1984. Budapest, 1989, 329.

frázisokkal, és végső soron nem mondanak semmit. Ez a jelenség társadalmilag nagyon káros, mivel elbutuláshoz vezethet, rászoktathatja az embereket a gondolkodás nélküli nyelvi reagálásra. Egyidejűleg olyan „zajt” teremthet, amely helyettesíti a hallgatást, mivel ez utóbbi nagyon veszélyes is lehet. Például olyan vonatkozásban, hogy megszülethet benne akár egy önálló, ellenőrizetlen gondolat is. Ez viszont Orwell szavai szerint a „legnagyobb bűnténynek” számít a hatalmat gyakorlók szempontjából.

A politikai propagandában a legáltalánosabb manipulációs fogás a kettős minősítésű lexika felhasználásában rejlik. Ez az eljárás azon alapul, hogy az adott deszignátumnak kétféle jelentése lehet, attól függően, hogy kit érint: az adót vagy az ellenfelet. A pozitív minősítés a döntéshozókat és szövetségeseiket illeti meg, a negatív mindig a politikailag nem elfogadott felekre vonatkozik. Erre utalnak például a következő negatív axiológikus jelentéssel bíró szavak: *klikk, banda, agresszor, ellenség, ármánykodás, áskálódás, represszió, krízis, zaklatás, kollaboráns, hibás, helytelen, reakciós, diktátor, aknamunka, fasiszta, fasisztoid, fajgyűlölő, héják, barbár, bábkormány, operettválasztások, terrorista, veszélyes, téved, rossz, konfrontáció, nemtörődés, elvet, figyelmen kívül hagy* stb. A szövegek pozitív értékelését például a következő szekvenciák segítik: *helyes, racionális, haladó, szakértelem, szakértői kormány, demokrácia, parlamentáris, siker, fontos, felelős gondolkodás, reálpolitikus, történelmi kibékülés, segít, javít, államérdek, jó, megegyezés, szociális gondoskodás, javul, baráti légkör, közérdek, támogat, tolerancia, dialógus* stb.

A „saját negatív” jelenségekről általában az eufémizmusok vagy a különféle magyarázatok segítségével szokás nyilatkozni, például: *objektív nehézségek, kisebb szabálytalanságok, nehéz időszak, bonyolult gazdasági és politikai helyzet, társadalmi emóciók, kiküszöbölhető hiányosságok, kisebb problémák, megoldódni látszik, kilábalás, kibontakozás, megalapozott optimizmus, konstruktív vita* stb. Az ilyen jellegű minimalizációra való törekvés elvét nagyon gyakran kíséri a negatív jelentésű és az adó érdekeivel élesen szemben álló konnotációk mellőzése.

Sok esetben a megnyilatkozásokból szándékosan hiányzik az objektumok egyenes módon történő megnevezése, ami azt a pszichikai hatást kelti, hogy a közlések adói és vevői nagyon jól tudják, kiről, illetve miről van szó, például: *bizonyos körökben, ismert nemzetközi központok, bizonyos/egyres politikusok azt hiszik, hogy ... nem kell bemutatni azokat, mindenki ismeri őket* stb. Ez a sejtető beszédmód nagyon alkalmas propagandacélok érvényesítésére, mivel sajátos nyomást gyakorol a vevőre: minden vevőnek tudnia kell, hogy a viselkedésétől függően őt is a nemkívánatos emberek/klikkek/körök/pártok/szervezetek stb. közé lehet besorolni, és kollektív elítélés, kiutálás, kiközösítés, megbélyegzés vár rá.

Nagy jelentőségű – különösen személyek esetében – a „címkézés”, a pozitív vagy negatív jelentéssel bíró különféle címkék „felragasztása”, osztogatá-

sa, mivel ezeknek nagy a meggyőző erejük, és különösen alkalmasak a társadalmi valóság megváltoztatására. Amikor az információevő például azt hallja, hogy valaki *maffiózó, szakértő, nacionalista, fajgyűlölő, tolvaj, igazi tudós, igazi demokrata, lángész, konzervatív, alkoholista, beton* stb., akkor e szavak köré kategorizálja a valóságot (*mi – ők, fekete – fehér, jó – rossz, gazdag – szegény* stb.). Míg a pozitív „címke” pozitív minősítést sugalmaz, a negatív védekezésre kényszeríti a megbélyegzettet, aki mindenképpen vesztesen kerül ki: ha mentegetődzik, tiltakozik, azért („qui s’excuse, s’accuse”), ha nem reagál, kvázi egyetért, akkor azért.

Az „újbeszéd” funkcionálásának a feltételeit főként olyan társadalmak teremtik meg, ahol a hatalomgyakorlás az egész politikai, gazdasági és kulturális élet ellenőrzésén, valamint a tömegtájékoztatási eszközök monopóliumán alapul. Ez nem jelenti azonban azt, hogy az ún. „nyílt” demokratikus rendszerekben kizárható a nyelvi manipuláció alkalmazásának a lehetősége. A nyelv pusztító fegyverként való felhasználása a modern társadalmakra is jellemző. Erről tanúskodnak például a különféle politikai csatározások, a valódi vagy vélt ellenfél lejáratása, a kívánt pozíciók megszerzéséért vívott kíméletlen harc, a nemkívánatos versenytársaknak a piacról való kiűtése, a választási kampányok, a pszichológiai háború stb. Pszichológiai háború mikrokörnyezetben is folyhat, például a munkahelyen. Ennek egyik eszköze az ún. *mobbing*, azaz a rosszindulatú piszkálódás, amelynek során sok nyelvi „fegyvert” bevetnek, így a nevetségessé tevést, a megalázó sértegetést, a megfelelően szelektált információadagolást, ambivalens minősítést, az „információ-megvonást”, a rágalmazást, a pletykák terjesztését (a hozzátartozókról, barátokról, barátnőkről) stb. Az idejében fel nem ismert és le nem állított akciósorozat következménye tudatos kirekesztés, tönkretétel lehet.

Az információs csatornák sokféleségének (sajtó, rádió, televízió) köszönhetően az orwelli „újbeszéd” nagyon gyorsan tért hódít a társadalomban. A mások gondolkodása és viselkedése fölötti uralom megszerzése és birtoklása általános tendenciának tűnik. Az „újbeszéd” kétségkívül rombolóan hat a nyelvi kommunikációra. A nyelvvel való önkényes manipulálás, az érzelmek és az értékelések, minősítések befolyásolása, szabályozása a szavakba vetett emberi hitet rombolja. Ennek a magatartásnak a következménye a nyelv vulgarizációja, elszegényedése, amely folyamat manapság egyre nagyobb méreteket ölt. A szavak devalvációja azt okozza, hogy egyre nehezebben lehet majd beszélni a nemzet számára nagy és fontos dolgokról. Az emberek nem hisznek a szavaknak és az általuk továbbított jelentésnek, értelemnek. Bizonyos szókincsrétegek tudatos eltávolítása a nyelvből egyenlő a megfelelő szemantikai mezők megszüntetésével, ami kihat az emberi gondolkodásra is, szüli a gondolkodási sematizmust. Ennek komoly veszélyei lehetnek, például a történeti gondolkodás számára, mivel eltorzíthatja a társadalmi történeti tudatot, ami végeredményben megkérdőjelezi a nemzeti történeti tudat foly-

tonosságát is. A demokrácia tulajdonképpen a szavakon, elsősorban a dialóguson – az egyenjogú partnerek információcseréjén – alapul. Azt tapasztaljuk azonban, hogy gyakran nem tudunk vitatkozni, megbeszélni a dolgokat, meg egyezésre jutni. Ennek többek között az az oka, hogy a dialógusban nem a demokratikus partnerség elve, hanem az alá-fölérendeltségi viszonytal történő visszaélés érvényesül: lejáratni, kompromittálni, lealacsonyítani, szóval megsemmisíteni azt a partnert, aki más nézeteket, elveket vall, esetleg jobb, ámde az ellenérdekeltek érdekeit vélelmük szerint sértő megoldásokat javasol. Elfelejtettük, hogy a dialógus, a véleménycsere, a viták, néha a veszekedések útján is társadalmi tények létrehozását segítjük elő.

A fentiekkel kapcsolatban nagyon komoly kérdés vetődik fel, nevezetesen, hogy hová vezet a szándékos nyelvi manipuláció, blöff, dezinformálás, rémhír, cinizmus, csúsztatás, ferdítés, hazudozás, rágalmazás, megfélemlítés, fenyegetés, zsarolás, és még sorolhatnám a manipulációs beszédaktusokat, eszközöket, amelyek tárháza szinte kimeríthetetlen, és hogyan védekezzünk ellene? Azt tapasztaljuk, hogy a kommunikációs morál külső és belső okok miatt egyre romlik. Az igazság kimondása egyre inkább háttérbe szorul, pedig az igazság tisztelete a fő feltétele annak, hogy az adott közösség életben maradjon. A hazugság, az őszinteség hiánya, a féligazságok, a szándékos manipuláció tönkreteszhetik a sokszor nagy nehézségek árán létrehozott közösség alapjait. Több konfliktust, amelynek tanúi vagy okozói vagyunk, el lehetne kerülni, ha jobban figyelnénk arra, hogy mit mondunk. A nyelv használata sokszor messzemenő következményekkel is járhat. Az anyanyelvünk nem más, mint értékrend, magatartásforma, viszonyulás a világhoz és embertársainkhoz. Ez a magatartás lehet egyetértő vagy elutasító. A nyelv nemcsak az emberi közösség építésében játszik óriási szerepet, hanem annak a lerombolásában is. Minden társadalom a saját kultúrájában és tradícióiban él, és ez egyidejűleg viszonyítási alapot jelent a család és az egyén számára. Véleményem szerint meg kell fogalmaznunk és a társadalommal el kell fogadtatnunk egy – a nyelvet és a nyelvhasználatot érintő – olyan általános követelményrendszert, amely a szó etikáján alapul, és amely a közjóhoz vezet: ne bántsuk a másik embert ellenséges, megalázó, sértő szavakkal; ne csapjuk be az embereket, ne manipuláljuk őket féligazságok, demagógia, zsarolás stb. segítségével; ne szakítsuk meg a dialógust, ne zárkózzunk be, legyünk nyitottak mások szavai előtt, ne tápláljunk előre előítéleteket, de ugyanakkor ne legyünk naivak a közlések befogadását illetően, vagyis legyünk tekintettel a manipuláció és a becsapás lehetőségeire is! A beszélgetőpartnereknek el kell fogadniuk, tisztelniük kell egymást, azt kell mondaniuk, amit igaznak tartanak, kivéve az indokolt eseteket. Úgy kell beszélniük, hogy a partner egyértelműen megértse a neki szóló üzeneteket stb. Természetesen a szóetika nem korlátozódik csupán a kommunikációs morálra, de kétségkívül a születendő demokrácia egyik nélkülözhetetlen alappillére.

A nyelvi norma

A nyelvi norma véleményem szerint nagyon aktuális kérdés. A több évtizeddel ezelőtti definiált fogalom ma már vitathatónak tűnik, mivel azóta nemcsak a magyar nyelv, hanem a nyelvhasználók nyelvi tudata is sokat változott. Ezenkívül a nyelv nem mindenki számára képez alapvető értéket. Az egységesen értelmezett norma egyáltalán nem jellemző a nyelvi gyakorlatra. Úgy tűnik, hogy a nyelvi norma elvesztette eddigi stabilitását. Az írott nyelvi változat ma már nem képezheti az alapját ugyanúgy, mint a nagy írók „csúcsteljesítménynek” tekintett nyelve sem. A nyelvi minta forrásává egyre inkább a beszélt nyelvi változat válik. Az utóbbi néhány évtizedben nemcsak a nyelvtudományban történtek mélyreható változások, amelyben új irányzatok is születtek – így például a pragmalingvisztika –, hanem más társadalomtudományokban is, ahol egyre nagyobb szerephez jutnak az olyan tudományágak, mint a pszichológia, az axiológia, a szociológia stb., amelyeknek az ember nyelvi viselkedése fontos kutatási tárgya lett. A nyelvtudomány folyamatosan egyesíti ezeket a tudományágakat, és ily módon létrejöttek azok az interdiszciplináris kutatások, amelyeknek a nyelv közös tárgyává vált. Egyre többen hangsúlyozzák a nyelvnek a kultúrával fennálló kapcsolatait. Azt tapasztaljuk, hogy változnak a társadalmi igények is a nyelvészeti, valamint a kultúrnyelvészeti tevékenységet illetően. Ma nemcsak a nyelvész, hanem a nyelvhasználó is érdeklődik – a grammatikai szerkezetek használatának helyességén kívül – a kommunikációs viselkedés, a beszélgetés stratégiája, a szövegtechnológia stb. iránt. A nyelvhasználó szeretné tudni, hogyan lehet precízebben, hatékonyabban, jobban kommunikálni, viszont a nyelvhelyesség sokszor másodrendű kérdés számára. A civilizációs átalakulások, amelyek szemünk láttára zajlanak, új nyelvi, de inkább új kommunikációs követelményeket fogalmaznak meg. A nyelvi kultúra nem adott még választ arra, hogyan lehet eleget tenni ezeknek a követelményeknek, viszont azt látjuk, hogy erősödnek kapcsolatai a pragmatikával.

A nyelvi kultúra azáltal, hogy a nyelvi kommunikációs eszközök kiválasztásának az optimalizációjával foglalkozik, tulajdonképpen *kommunikációs kultúrává* válik. Azzal, hogy igénybe veszi más tudományok, mint az axiológia, a hermeneutika, a szövegelmélet, a társadalompszichológia, a szociokultúra stb. eszköztárát, egyidejűleg elveszíti eddigi hagyományos profilját. Ilyen körülmények között célszerűnek tűnik a kommunikációs norma fogalmáról beszélni, amely nemcsak a nyelvi kódra, hanem az egész kommunikációs folyamatra is vonatkozik, így pragmatikai értelmezést igényel.

A nyelv anyagi és tárgyi értelmezésének megkülönböztetése lehetővé teszi a *magas* (minta) és a *használati kommunikációs norma* elkülönítését. A nyelvhasználó számára, aki megnyilatkozásaiban a *használati normát* alkalmazza, a nyelv nem más, mint egy alkalmi eszköz, amelynek kezeléséhez

azonban ismernie kell bizonyos előírásokat. Ez az eszköz ez esetben nem lehet bonyolult, és használata a legkisebb erőfeszítést igényelje, mivel a kommunikációs aktus fő célja a konkrét eredmény elérése. A beszédaktus értékét a kommunikációs hatékonyság adja meg. Más kommunikációs igények ebben a vonatkozásban másodlagosak, és kielégítésük nem kötelező. Tehát ebben az értelemben a legfontosabb az, hogy *mit mondunk* és *minek*, és nem az, hogy *hogyan mondjuk*. A *használati norma* szempontjából nem fontos az, hogy például utasítást tartalmazó formát használunk: 1. *Azonnal menj be a boltba, és hozz nekem egy kiló kenyeret!*; 2. *Mikor fogjátok abbahagyni ezt a beszélgetést?* Természetesen, a kommunikációs partnerünkhöz másképpen is viszonyulhatunk: 1. *Nem tudna elmenni a boltba, hozni nekem egy kiló kenyeret?*; 2. *Nem lehetne már esetleg abbahagyni ezt a beszélgetést?* A beszédaktus sikere a partnerek kommunikációs stratégiájától függ. Nem minden stratégia biztosítja viszont a kommunikációs sikert, annak ellenére, hogy a helyesség szempontjából kifogásolhatatlan. A beszédaktus hatékonysága a tárgyi (használati) síkon attól függ, hogy vajon a vevő az utasítást megértette-e és végrehajtotta-e (tehát hozott-e kenyeret a boltból, illetve abbahagyták-e a beszélgetést).

A beszédaktus sikere alanyi síkon viszont egészen mást jelent. Olyan kooperációt és megegyezést feltételez, amely kizárja az utasítások használatát, sőt a cselekvés végrehajtásának megtagadásával is számol. A *magas* (minta) *norma* szintjén csak partneri viszony lehetséges, ami a rá jellemző nyelvi eszközök kiválasztásában is megmutatkozik, például a parancs helyett kérdés, a sürgetés helyett kérés stb. Az információadó nem állhat kizárólag felettesi pozícióban, az információvevő pedig nem játszhat csak végrehajtó szerepet. Itt olyan partneri viszonyról van szó, amelyben mind a két felet egyforma pozitív kapcsolat jellemzi. A *használati normában* az adó-vevő viszony jellege nem annyira fontos, mint az előző esetben.

A nyelv instrumentális értelmezése más síkon is megjelenhet. A nyelvhasználó a nyelv kommunikációs értékét az általános ismérvek alapján ellenőrzi, figyelmen kívül hagyva a különleges, egyéni használati lehetőségeket. Annak, amit a nyelvhasználó el akar mondani és meg akar érteni, meg kell egyeznie az interlokútorok elvárásaival. A nyelvi közlés értékelésének a kritériumai a *használati norma* síkján nem mások, mint funkcionálisan értelmezett (és nem a beszédaktus sikerét biztosító) tényezők, amelyek a nyelvi eszközök alkalmazásának a gazdaságosságára, sorozatosságára, általánosságára vonatkoznak, és nem tükrözik az adott közösség hagyományaival, tradícióival, esztétikai és más értékeivel stb. kapcsolatos viszonyt, illetve a beszélgetők – a konverzációs sikert jelző – megelégedettségét. A gyors haszon etikája kedvez a nyelv tárgyi értelmezésének.

A nyelv tárgyi koncepciója, annak ellenére, hogy megengedi bizonyos nyelvi és kommunikációs tények mellőzését, egyszerűsítését, a *használati*

normát konkrét, reális és gyakorlati jelenségként kezeli. A *használati norma* alkalmazásának a feltétele az, hogy az interlokútor rendelkezzen olyan képességgel, amelynek köszönhetően a különböző kommunikációs szituációkban feltalálja magát, olyan elvet alkalmazva, hogy minden nyelvi eszköz jó, ha hatékonyan továbbítja az információt, és ugyanolyan funkciójú más elemmel felcserélhető.

A magas, azaz a *mintanorma* a nyelv alanyi felfogásából következik. A kommunikációs aktus az interakció, a kommunikációs közösség létrehozása. Az interlokútorok közösen együttműködnek, hogy a beszédaktus optimális módon valósuljon meg. Ezenkívül tudatában vannak annak, hogy a nyelv egyrészt értékeket továbbít, másrészt értékeket teremt. A mintakommunikációban a beszélgetőpartnerek teljes kommunikációs kompetenciájukat igénybe veszik. Az ilyen szándék tudatos cselekvés. Célja olyan kommunikációs igény kielégítése, amely a tiszta információ továbbításán, felvételén és a perlokúciós hatásokon kívül több olyan momentumot is feltételez, mint például a kontaktus szükségessége, autentikussága, pozitív minősítése, társadalmi azonosítás, az elfogadás igénye stb. Ezek lehetnek egyéni és egyidejűleg általános érvényűek is. Így a nyelv minden kommunikációs aktusban közös értelmezési területté válik. Ezt jellemzi az értéketika is mint olyan követelmény, amelyet mind a két fél akceptál. Az adónak nincsen biztosítéka arra, hogy a partnere ugyanolyan értékrendet ismer el, de jogában áll feltételezni, hogy a vevő nem csapja be őt, és őszinte lesz vele. A kommunikációs *mintanorma* szintjén csak olyan beszédváltozatok engedhetők meg, amelyek az interlokútorok közötti együttműködést és megegyezést szolgálják a nyelven kívüli tevékenységükben is. A *mintanorma* annak ellenére, hogy a kommunikációs gyakorlatban és a nyelvhasználók tudatában életben tartja a már látszólag nem funkcionáló modelleket, erősíti a nyelvnek a kultúrával fennálló kapcsolatait, egyesíti a múltat a jelennel. Így a nyelv – mint a társadalmi kommunikáció univerzális eszköze – a kultúra átadásának a fő biztosítéka, amely őrzi a nemzeti azonosságot, tudatot, erősíti a kultúrkompetenciát és a nemzeti tradíciót egyaránt.

A fentieket összegezve, azt lehetne mondani, hogy a *kommunikációs mintanorma*, amely magában foglalja a konverzációs viselkedés elveit és maximumait nemcsak a kommunikációs közösség létrehozását, illetve életben tartását teszi lehetővé, hanem a közösségi részvételt is. A *mintanorma* biztosítja a nyelv kultúrateremtő és a kultúramegőrző funkciójának a megvalósulását is. A *használati normát* viszont a kommunikációs aktus gyors hatékonysága jellemzi, amely mindenekelőtt a szemiotikai síkon valósul meg. Természetesen, a norma kiválasztása a szociolingvisztikai helyzettől függ. Nem minden szituáció igényel *mintanormát*. Vannak olyan helyzetek, amelyekben az udvariassági maximák betartása kevésbé fontos, ahol nincs befolyásuk a beszélgetés folyamatára, de vannak olyanok is, ahol csak jelezzük azokat, illetve olyanok, ahol fontos szerepet játszanak. A norma kiválasztására hatással vannak a

nyelven kívüli tényezők is, például a különféle konvenciók, a különféle kultúrkörök igényei, társadalmi pozíciók, funkciók stb. A nyelvi minta-viselkedés a kommunikációs kompetencián alapul, és biztosítja a beszédaktus optimális sikerét. A *használati norma* viszont csak a kommunikációs minimumot képes garantálni. Tehát a *mintanorma* inkább az eliteket elégíti ki, a *használati normának* pedig általános jellege van. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a *mintanormát* a többség általában csak passzívan sajátíthatja el, ezért törekedni kell arra, hogy lehetőleg az iskolai oktatásban tantárggyá váljon. Ehhez a gondolathoz egy megjegyzés kínálkozik. A mai valóságban, ahol, mint köztudott, az érdeklődés a magasabb kultúra iránt rohamosan csökken, ahol a nyelvi tudat igen alacsony, a *kommunikációs mintanorma* népszerűsítése valószínűleg nem hozhat jelentős eredményt. Érdemes viszont minden eszközzel népszerűsíteni ennek a normának a gazdagságát, lehetőségeit, szépségét, fontosságát, az emberi fejlődést és felemelkedést szolgáló tényezőit, hogy a nyelvhasználó belássa: érdemes azt magas fokon elsajátítania.⁹

Irodalom

- Austin, J. L.: *How to do Things with Words*. Oxford, 1962.
- Balázs Géza: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. Budapest, 1998.
- Bańcerowski J.: A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr*, 1997, 121. 49–62.
- Bańcerowski, J.: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, Budapest, 2000.
- Bańcerowski, J.: A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 121. 19–30.
- Benkő Loránd: Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége. *Magyar Tudomány*, 1997, 10.
- Bolla Kálmán: Kell nekünk ortoépia?! *Magyar Nyelv*, 1998, 1.
- Brown, P. – Levinson, D. – Politeness, St.: *Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- Dąbbska, J.: *Wprowadzenie do starożytniej semiotyki greckiej*. „Ossolineum”. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Łódź, 1982.
- Grétsy László: Nyelvhasználat és nemzeti tudat. *Magyar Nyelv*, 1998, 1.
- Grice, H. P.: Logic and conversation. In Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics*. Vol. 3: Speech Acts. New York, 1975.
- Gu, Y.: Politeness phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics*, 1990, 14. 2.
- Kasper, G.: Linguistic politeness: Current research issue. *Journal of Pragmatics*, 1990, 14. 2.

9 Tanulmányom a következő írásaimra támaszkodik: A nyelvhasználat erkölcsé. *Egyetemi Fonetikai Füzetek*, 23. Budapest, 1998.; A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 1. 15–20.; A nyelv titkai. *Magyar Nyelvőr*, 1997, 2. 121. 190–203.; Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 2. 129–133.; Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések – kihívások és lehetőségek. *Magyar Nyelv*, 2000, 4. 391–402.

- Keszler Borbála: Az anyanyelvi oktatás helyzete és feladatai. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 21. Budapest, 1997.
- Kiss Jenő: A magyar nyelvről – nyelvpolitikai megközelítésben. *Magyar Tudomány*, 1997. 8.
- Kiss Jenő: A magyar nyelv mai helyzetéről nyelvpolitikai szempontból. *Helyesírás és nyelvpolitika*. Gyula, 1996–97.
- Kiss Jenő: *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Lakoff, R.: Politeness, pragmatics and performatives. In Rogers, A. – Wall, B. – Murphy, J. P. (eds.): *Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions and Implicatures*. Center for Applied Linguistic, Arlington, 1977.
- Lakoff, R.: The logic of politeness or minding your p's and q's. *Chicago Linguistics Society* 9, 1973.
- Leech, G.: *Principles of Pragmatics*. London, New York, Longman, 1983.
- Moeran, B.: Japanese language and society: an anthropological approach. *Journal of Pragmatics*, 1988, 12.
- Nyomárkay István: A nyelvhasználat udvariassági stratégiái I. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 3.
- Nyomárkay István: A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II. *Magyar Nyelvőr*, 1999, 2.
- Pátrovics Péter: Beszédaktusok – konverzációs stratégiák – kultúrák. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 2.
- Searle, J. R.: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, 1969.
- Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Nyelvpolitikai írások. Corvina, Budapest, 1999.
- Tomiczek, E.: Grzeczność w języku. In *Bilingwizm, bikulturyzm, implikacje glottodydaktyczne*. Warszawa, 1989.

Adalékok a magyarországi kommunikációs kultúra állapotának leírásához

Az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja a társadalmi kommunikáció rendszereire és folyamataira, a médiára, az új infokommunikációs technikák terjedésére és a közgondolkodás alakulására irányuló vizsgálatai mellett rendszeresen végez kutatásokat a hazai kommunikációs kultúra különféle jelenségeivel kapcsolatban. Az alábbiakban ezeknek a kutatásoknak az eredményeiből közlünk összeállítást.

Funkcionális literáció/illiteráció

Az írás megszületésével, majd a betűnyomtatás feltalálásával és elterjedésével az információ, a tudás alapvető hordozójává az írott nyelv vált. A 15. század végétől a 20. század elejéig a nyugati civilizációban a fontos ismereteket és kulturális javakat nyomtatott könyvek és különféle egyéb sajtótermékek rögzítették, tárolták és közvetítették. Az információrögzítés, -kezelés és -továbbítás technikai természetű modern (elektronikus) eszközeinek megjelenése véget vetett az írott betű hegemoniájának, a Gutenberg-galaxisnak, és a rádió, a film, a televízió, a számítógép, a videó, a világháló elterjedésével a nyomtatott betű immár a jellemzően nem írásos akusztikus és vizuális információhordozókkal, az orális nyelvet is újra felértékelő (digitalizált) hanggal és képpel osztozik a kulturális javak termelésében és közvetítésében. Igaz ugyan, hogy az újabb és újabb (elektronikus) információhordozók belépésével a kultúra és a műveltség mind formájában, mind tartalmában átalakult – nem utolsósorban erre utal aforisztikusan McLuhan ismert tétele, amely szerint a kommunikációban maga a médium az üzenet –, az új médiumok megjelenését mégsem kísérte az a McLuhan nyomán sokak által jósolt következmény, hogy a nyomtatott információ és általában az írásbeliség az elektronikus hang- és képtovábbítás korában elveszti jelentőségét az információ- és kultúratermelésben. A tudásnak, az információnak – legyen az hagyományosan nyomtatott könyvekben vagy weboldalakon előállítva és tárolva – változatlanul a nyelv,

illetve annak írott formája, továbbá a szintén írásosan rögzített és kezelt matematikai kódok az alapvető hordozói. A televíziós kép és hang befogadásához gyakran valóban nincs szükség írást alkalmazó nyelvi kompetenciákra, azonban a multimédiás eszközök, a számítógép és az internet éppúgy nem használhatók értelmesen írás-olvasás nélkül, mint a sajtó és a könyv. Mindebből magától értetődően következik, hogy bármilyen szorosan összekapcsolódott is az információs (más kontextusban tudásalapúnak is) nevezett társadalom víziója a multimédiás információs-kommunikációs technológiákkal – a számítógéppel, a videotechnikával, a digitalizáltsággal és persze a világhálóval –, nyilvánvaló, hogy ezen új típusú civilizációs-kulturális képződmény csak olyan közegben jöhet létre és működhet, amelyben az aktorok – sok más egyéb információs-kommunikációs kompetencia mellett – a hagyományos írásos-olvasásos nyelvi kommunikációs képességek gazdag együttesét birtokolják.

Az írás- és olvasásnélküliség jelensége

A(z orális anya)nyelvi kód többé-kevésbé kidolgozott változatainak birtoklásán túl a mindennemű nehézség nélküli írni-olvasni-számolni tudás az, amit a legújabb kor társadalmi állampolgáraiktól feltétlenül elvárnak. (Az elemi elvárásokhoz ma már szintén hozzátartozó számítógép- és internethasználatról a későbbiekben lesz szó.) Ezen tudások birtoklása nélkül nem lehet bekerülni az iskolai oktatás magasabb szintjeire; az írni-olvasni-számolni nem vagy csak korlátozottan tudó ember nem vagy csak nehézkesen képes használni a modern technikai eszközöket; alkalmatlanná válik arra, hogy az éppen adott helyzetnek vagy ambícióinak megfelelően újabb és újabb készségeket és ismereteket sajátítson el, vagyis hogy – ha szükséges – egész életén keresztül tanuljon; mindennek következtében csökkennek az esélyei arra, hogy tartósan álláshoz jusson; korlátozott kommunikációs készségei korlátozhatják ismeretszintjét is, világképe beszűkülhet, személyisége kiszolgáltatottá válhat a társadalomromboló ideológiákkal szemben; és még hosszasan lehetne sorolni a veszélyeket.

A világ fejlettebb régióiban hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy a kiépült iskolarendszer, az általános elemi szintű tankötelezettség, a tanulási lehetőségek gazdag kínálata, a pedagógiai módszerek fejlődése az írás- és olvasásnélküliség, az analfabetizmus jelenségét teljességgel felszámolta; ha egy-egy eset előfordult is, az már inkább kuriózumnak, nem pedig megoldásra váró társadalmi problémának minősült. Az 1960-as évek végétől, az 1970-es évek elejétől – párhuzamosan azzal, hogy a kizárólagosan fizikai természetű munka részaránya és relatív jelentősége az intellektuálisabb tevékenységekkel szemben erőteljes csökkenésnek indult, és a modern technikák és technológiák terjedésével az írásbeliség szerepe a McLuhan ihlette jóslattal ellentét-

ben nemhogy visszaszorult volna, hanem éppen növekedett – kezdtek felfigyelni arra, hogy a munkaerőpiacon jelentkező (fiatal) felnőttek nem kis hányada, bár elemi szinten járt iskolába és valamikor tanult írni-olvasni-számolni, nem tud megfelelni bizonyos munkaköri követelményeknek, mivel a szóban forgó készségei túlságosan gyengék ahhoz, hogy képes és kellőképpen nyitott legyen új ismeretek és új eljárásmódok elsajátítására. Ezt a jelenséget funkcionális analfabetizmusnak vagy – manapság szívesebben használt terminussal – funkcionális illiterációnak nevezték el.

A funkcionális illiteráció nem feltétlenül vagy nem elsősorban analfabetizmust, azaz teljes írástudatlanságot jelent, hanem az írási-olvasási-számolási készségeknek egy olyan korlátozott, visszamaradt szintjét, amely nem felel meg a kor követelményeinek. A funkcionális illiteráció fogalma által fedett jelenségkör valójában kontinuum, amelynek a teljes analfabetizmus az egyik szélső pontját jelenti, és amely ezen szélső ponttól fokozatok sokaságán keresztül terjed a minden nehézség nélküli írás, olvasás, számolás képességéig.

Mivel a funkcionális illiteráció – egészen kisszámú esetet leszámítva – olyanokat érint, akik legalábbis elemi szinten jártak iskolába, a jelenséget sokan hajlamosak egyedül az iskolai oktatás gyengeségére, kevésbé hatékony voltára visszavezetni. Az okok azonban bizonyára összetettebbek, kezdve a hátrányos szociokulturális helyzettől a kedvezőtlenebb egyéni adottságokon (például diszlexia) keresztül a már egyszer az iskolában megszerzett írásbeliséget felnőttkorban elveszni hagyó szellemi restségig.

Olvasási-írási szokások a magánszférában

A tömegkommunikáció nyomtatott termékeinek fogyasztásával kapcsolatos hazai (olvasásszociológiai és egyéb) vizsgálatok sokasága jelezte, hogy a magyar társadalom meglehetősen nagy hányadának életében a könyv, a sajtó, az olvasás szinte semmilyen szerepet sem játszik. Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportban az 1990-es években végzett vizsgálataink¹ –

1 Adatfelvételeink nagy elemszámú, országos reprezentatív mintákra kiterjedő, sztandardizált kérdőíves, survey típusú kutatások voltak, amelyekben nem volt mód arra, hogy a PISA-felmérésekhez hasonló mélységű és finomságú tesztekkel vizsgáljuk a kérdezettek literációs képességeit és készségeit. A mi kutatásaink tehát – eltérően a PISA-vizsgálatoktól – nem (literációs) képességek és készségek mérésére, hanem mindennapi (literációs) szokások számbavételére irányultak. Lásd Terestyéni T.: Írás- és olvasásnélküliség Magyarországon. In Terts I. (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1996.; uő: A magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapota és az információs társadalom. In Elek A. – Juhász J. – Kiss E. – Varga Cs. (szerk.): *A tudás társadalma*. Információs Társadalom Könyvek 5. Stratégiakutató Intézet, Ipargazdasági és Tanácsadó Kft., Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2002.

egyébként a tíz évvel korábbi felméréseink adataival egybecsengve² – egyértelműen azt mutatták, hogy a felnőtt (18 éven felüli) lakosság jelentős része egyáltalán semmit sem olvas, vagy ha mégis, akkor is csak elvétve (1., 2. és 3. táblázat).

1. táblázat

Mikor olvasott könyvet utoljára? (%)

Egy évnél régebben	34
Néhány hónapja	15
Néhány hete	10
Néhány napja	8
Most is olvas	33
Összesen	100
N	987

2. táblázat

Olvas-e napilapot? (%)

Nem	23
Havonta néhányszor	4
Hetente néhányszor	21
Minden nap	52
Összesen	100
N	998

3. táblázat

Olvas-e hetilapot, havilapot, folyóiratot?(%)

Nem olvas	21
Ritkán olvas	24
Gyakran olvas	55
Összesen	100
N	999

2 Az 1980-as években végzett illiterációs vizsgálatokról lásd Terestyéni T.: An inquiry into the role of the written word in Hungarian communication culture. *Prospects*, 1987, Vol. XVII., No. 2.

A könyvek, napilapok és egyéb sajtótermékek olvasását egy háromfokozatú mutatóba összevonva, olyan arányokat kapunk, hogy 16%-ot tesznek ki azok, akik semmilyen nyomtatott terméket nem olvasnak, 37%-ot azok, akik csak ritkán, alkalmoszerűen olvasnak, és 47%-ot azok, akik legalább egyféle nyomtatott terméket rendszeresen, gyakran olvasnak.

Nem kedvezőbbek az írási szokásokra vonatkozó adatok sem, sőt – úgy tűnik – az olvasásnál nagyobb aktivitást és intellektuális erőfeszítést igénylő tollforgatás az emberek jelentős részének életében még kevésbé jut szerephez, mint a könyvek vagy a sajtótermékek tartalmával való ismerkedés (4. és 5. táblázat).

4. táblázat

Szokott-e magánlevelet írni? (%)

Nem	44
Ritkán	36
Gyakran	20
Összesen	999
N	100

5. táblázat

Készít-e magánjellegű feljegyzéseket? (%)

	Vezet-e határidőnaplót?	Ír-e naplót?	Írja-e a kiadásait, bevételeit?
Nem	79	93	72
Igen	21	7	28
Összesen	100	100	100
N	992	997	999

Mint ez várható volt, az olvasási-írási szokások a legszorosabb összefüggést mutatták az iskolázottsággal és az életkorral: minél alacsonyabb az iskolázottság, és minél magasabb az életkor, annál valószínűbb a magánszférában az olvasásnak és az írásnak a hiánya vagy legalábbis ritkasága. (A 6. és 7. táblázat ezt az összefüggést demonstrálja az olvasás vonatkozásában.) Az életkor az iskolázottság hatását még fel is erősíti, mivel egyfelől az életkorral csökken az iskolázottsági szint, másfelől idős korban szaporodnak az olyan egészségi, társaséleti, szociális és egyéb kedvezőtlen tünetek (a látás romlása, a kapcsolatok beszűkülése, bizonyos fokú érdektelenség kialakulása, a könyvek és a sajtótermékek megfizethetetlensége stb.), amelyek visszavetik a kommunikációs aktivitást. (Közbevetőleg megjegyezzük: elsősorban ezek a magas élet-

korból adódó korlátozó tényezők magyarázzák, hogy a legmagasabb iskolai végzettségű csoportokban is jelentős arányban akadnak – többnyire idősek – olvasás- és írásnélküliek.)

6. táblázat

A nem vagy alig olvasók aránya iskolázottsági csoportokban (%)

	Nem vagy alig olvas			N
	könyvet	napilapot	egyéb sajtóterméket	
1–5 osztály	69	50	66	122
8 általános	53	32	48	219
Középiskola	24	17	41	543
Egyetem	7	14	38	115

7. táblázat

A nem vagy alig olvasók aránya életkori csoportokban (%)

	Nem vagy alig olvas			N
	könyvet	napilapot	egyéb sajtóterméket	
20–29 éves	24	20	43	183
30–39 éves	28	25	40	193
40–49 éves	27	23	42	202
50–59 éves	38	25	43	134
60 felett	51	37	54	260

Bár a teljes vagy részleges olvasásnélküliség szinte magától értetődő módon a legszorosabban összefügg az alacsony iskolázottsággal és (részben ezen keresztül) a magas életkorral, a 6. és a 7. táblázat adatait szemlélve mindenképpen fel kell figyelni arra, hogy egyfelől a nem vagy alig olvasók a fiatalabb korosztályokban is igen jelentős hányadot tesznek ki, másfelől valamennyit még az egyáltalán nem vagy csak alig olvasók is jártak iskolába, következésképpen tehát valamikor tanultak írni-olvasni, de a tanultakat – feltehetően nem utolsósorban az ilyen irányú motiváltság hiányában – nem gyakorolják, esetleg már teljesen el is hagyták.

A munkavégzésben használt literációs készségek

Kutatásunkban arra vonatkozóan is gyűjtöttünk adatokat, hogy a kérdezettek munkavégzésének részét képezi-e, illetve képezte-e valamikor olyan alapvető kommunikációs műveletek gyakorlása, mint

- az olvasás (dokumentumok, előterjesztések, beszámolók, javaslatok, tervek, jelentések, hivatalos levelek, szakirodalom stb. olvasása),
- az írás (hivatalos levelek, jelentések, dokumentumok, előterjesztések, javaslatok, tervek, tanulmányok stb. előállítása),
- a számolás (számolási műveletek és mérések végzése, különféle adatok, statisztikák készítése és értelmezése, számfejtés, könyvelés, programozás stb.)
- és a rajzolás (beleértve a munkához tartozó mindennemű képi vagy egyéb vizuális információ előállítását, kezdve a műszaki rajztól és modellezéstől a formatervezésen keresztül az ábrázoló művészetekig).

Az eredményeket összefoglaló 8. táblázat egyértelműen azt mutatja, hogy a kérdezettek nagyobbik hányada sohasem vagy csak néha végez, illetve végzett olyan munkát, amelyhez valamilyen literációs képességre vagy készségre van, illetve lett volna szükség. Az olvasási, írási és számolási műveletek gyakorlását egyetlen háromfokozatú mutatóba összevonva, azt állapíthatjuk meg, hogy a kérdezettek 44%-a egyik kommunikációs tevékenységet sem gyakorolja (vagy gyakorolta) a munkájában, 26%-a legalább az egyiket ritkán és 30%-a legalább az egyiket gyakran.

8. táblázat

Munkavégzés közben kell(ett)-e olvasnia, írnia, számolnia, rajzolnia? (%)

	Olvasás	Írás	Számolás	Rajzolás
Soha	58	61	44	81
Néha	12	12	15	10
Gyakran	30	27	41	9
Összesen	100	100	100	100
N = 993				

Közbevetőleg persze meg kell jegyeznünk, hogy számos olyan szakma, amely magasabb kvalifikációt és összetett intellektuális műveleteket feltételez, a mindennapi rutinfeladatok megoldásához – legalábbis a munka érdemi részeként – egyáltalán nem igényel sem írást, sem olvasást, sem számolást. Lehetséges például, hogy egy autószerelő vagy egy műszerész nem végez számításokat, nem ír, és nem olvas dokumentumokat, miközben autókat vagy műszaki eszközöket javít (természetesen most figyelmen kívül hagyva olyasféle, a munkafeladat lényege szempontjából „mellékes” műveleteket, mint a munkafeltevő lap kitöltése vagy a számla elkészítése), szakmai kompetenciája mégis bonyolult tudásanyagra épül, és fizikai aktusai közben is összetett, kreatív jellegű információfeldolgozást végez (megfigyelései alapján valamely szerkezet hibájára következtet, gondolatilag megtervezi a javítás módját, mű-

szeresen ellenőrzi a javítás eredményét stb.), ha ezeket a műveleteket nem is rögzíti papíron vagy egyéb formában.

Viszonylag legnagyobb arányú a matematikai jellegű műveletek alkalmazása, ami nyilvánvalóan abból adódik, hogy a szó szorosabb értelmében vett adatfeldolgozó munkakörökön túl számos egyéb pénzkereső tevékenység, például a kereskedelem, továbbá a fizikai (szak)munkák jelentős hányada is igényel számolást, méréseket, kvantitatív dokumentálást. Az olvasás, de még inkább az írás (követelményének) gyakorisága lényegesen kisebb, a képi és egyéb vizuális információkkal kapcsolatos műveletek előfordulása pedig egészen alacsony a munkafeladatokban.

Mivel az alkalmazottak iskolai végzettsége szokásos esetben közvetlenül megfelel a kvalifikáltabb munkakörök sokszor formálisan is meghatározott képzettségi követelményeinek, a vizsgálati személyeknek a munkavégzéshez kapcsolódó információkezelő és kommunikációs tevékenysége a legszorosabban összefügg az iskolázottsággal. Ez természetesen egyáltalán nem meglepő, az viszont mindenképpen elgondolkodtató, hogy a 9., 10. és 11. táblázat adatai szerint a fiatalabb korosztályokban is igen magas azoknak az aránya, akik olyan munkát végeznek, amelyhez nem szükségeltetnek olvasási, írási és számolási készségek.

9. táblázat

Olvasási követelmények munkavégzés közben életkori csoportokban (%)

	20-29	30-39	40-49	50-59	60 év felett
	éves				
Soha	59	56	52	60	74
Néha	15	16	14	11	5
Gyakran	26	28	34	29	21
Összesen	100	100	100	100	100
N	183	193	202	134	260

10. táblázat

Írási követelmények munkavégzés közben életkori csoportokban (%)

	20-29	30-39	40-49	50-59	60 év felett
	éves				
Soha	59	57	52	61	74
Néha	15	16	14	10	5
Gyakran	26	27	34	29	21
Összesen	100	100	100	100	100
N	183	193	202	134	260

11. táblázat

Számolási követelmények munkavégzés közben életkori csoportokban (%)

	20-29	30-39	40-49	50-59	60 év felett
	éves				
Soha	37	36	30	52	62
Néha	21	18	16	13	8
Gyakran	42	46	54	35	30
Összesen	100	100	100	100	100
N	183	193	202	134	260

Nem kétséges, hogy vizsgálati eredményeinkben a magyar gazdaság és társadalomszervezés még mindig meglehetősen alacsony technikai-technológiai színvonala, vagyis az tükröződik, hogy a kínált munkalehetőségek jelentős hányada semminemű intellektuálisabb készséget nem igényel a munkavállalóktól.

Helyesírási és nyelvtani készségek

A helyesírási és nyelvtani hibák felismerése a tapasztalatok szerint meglehetősen közvetlen és megbízható indikátora annak, hogy valaki milyen szintű olvasási-írási készségekkel rendelkezik. 1995/96. évi felmérésünkben a kérdezetteknek egy egyszerű szövegben öt helyesírási és öt nyelvtani hibát kellett felismerniük. (Csak a hibák észlelésének aláhúzással történő jelölését, nem pedig – helyes – javítást kértünk a vizsgálati személyektől.) A hibás szöveg a következő volt:

„Mostanában nem szívesen utazok vonattal. A pályaudvar állandóan tömve van sok, külföldről érkezett, tülekedő és hangoskodó turistákkal. Az ember hiába mereszi a szemét, nem lássa, hol van szabad hely. Ma reggel végre észrevettem egy szabad padot a váróterem sarkába. Gyorsan odaszaladtam, hogy pihenjek egy kicsit. Egy másik ember is sietet a padhoz, de én előbb odaértem. Mielőtt leültem, megkérdeztem az egyik szomszédomtól, hogy nem-e késik a vonatom. Megtuttam tőle, hogy még bőven van időm.”

A hibák jellegétől függően meglehetősen nagyok voltak az eltérések az egyes esetek javítási arányai között, egészében véve mindenesetre egyértelműen megállapítható, hogy a vizsgálati személyek jelentős hányada mind a helyesírási, mind a nyelvtani hibákat javítatlanul hagyta (12. és 13. táblázat). Ez újfent megerősíti azt a korábbi tapasztalatot, hogy a felnőtt lakosság nem kis hányada igen gyenge olvasási-írási készségekkel és gyakorlattal rendelkezik.

12. táblázat

Helyesírási hibák javítása (%)

	Javította	Nem javította	Összesen
„tömvevan”	67	33	100
„pihennyek”	76	24	100
„sietet”	49	51	100
„eggyik”	55	45	100
„megtuttam”	65	35	100

13. táblázat

Nyelvtani hibák javítása (%)

	Javította	Nem javította	Összesen
„utazok”	23	77	100
„sok turistákkal”	17	83	100
„lássa”	66	34	100
„sarkába”	41	59	100
„nem-e késik”	46	54	100
N = 962			

A javítások együttjárását nézve: a helyesírási hibák közül az összeset javította a kérdezettek 33%-a, három-négy hibát javított 30%, kettőt vagy annál kevesebbet javított 37%. A nyelvtani hibák esetében az összeset javította 6%, három-négyet javított 31%, és kettőt vagy annál kevesebbet 61%. A nyelvtani hibák felismerése tehát lényegesen gyengébben sikerült, mint a helyesírásiaké. Ennek magyarázata egyfelől az lehet, hogy a hibás és ezért szokatlan íráskép még a keveset olvasóknak is szemet szúrhatott. Másfelől a nyelvtani hibák gyenge felismerésében szerepet játszhatott, hogy szociolingvisztikai tapasztalatok szerint a tesztben szereplő nyelvtani hibák egy részénél (például az ikes ige nem ikes ragozásánál) az emberek jelentős hányadának – különösen a kevésbé literátusoknak – a normaérzéke meglehetősen bizonytalan.

A hibajavítási tesztek eredménye magától értetődő módon ismét az iskolázottsággal és az életkorral mutatta a legerősebb összefüggést. Itt is fel kellett azonban figyelnünk arra, hogy egyfelől a teszt által jelzett gyenge olvasási-írási készségekkel rendelkezők is kijártak legalább néhány iskolai osztályt, sőt sokan befejezett általános iskolai vagy magasabb végzettséget is magukénak mondhattak, másfelől a helyesírási és nyelvtani készségek gyengesége a fiatalabb korosztályokban is regisztrálható volt, ha nem is olyan mértékben, mint az idősebbek csoportjaiban.

A témakör lezárásaként egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a funkcionális illiteráció Magyarországon (is) népes csoportokat veszélyeztető szociokulturális probléma, amely mély és valószínűleg egyre növekvő szakadékot képez a társadalomnak a modern kor követelményeihez alkalmazkodni képes és az ezen követelményektől leszakadó része között. Korábbi vizsgálati eredményekkel történt összehasonlításokból az is leszűrhető, hogy az írás- és olvasásnélküliség önmagától hosszabb időtávon belül sem enyhülő, makacsul újratermelő jelenség.

Idegennyelv-tudás

Az információs társadalom környezetét a gazdaság, a tudomány és az információipar globalizálódása, a kommunikáció nemzetköziesedése, a népek közötti határok átlátszóvá és átjárhatóvá válása jellemzi. Az információs társadalom nemzeti alapokon jön létre, ugyanakkor szükségképpen nemzetközi és multikulturális jellegű is, ami megköveteli, hogy tagjai készek és képesek legyenek a nemzetközi érintkezésre, a globális piacokra történő kilépésre. A globalizálódó világban az információs társadalom felé való törekvés szempontjából az idegen nyelve(ke)n való érintkezés képességének hiánya vagy korlátozottsága akár a funkcionális illiteráció speciális alesetének is tekinthető, amely megnehezíti vagy akár lehetetlenné is teszi a tágabb külső környezettel való kapcsolatteremtést.

Nyelvtudók és nyelvek

Mielőtt belekezdenénk az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportnak a nyelvtudással kapcsolatos vizsgálati eredményei³ ismertetésébe, nyomatékosan le kell szögeznünk, hogy a továbbiakban a „nyelvtudó” kategória országos reprezentatív felméréseinknek azokat a kérdezettjeit fedi, akik úgy nyilatkoztak, hogy

- tudnak egy vagy több idegen nyelven,
- nyelvtudásuk nem nemzetiségi-kisebbségi háttérű,

3 A nyelvtudásvizsgálatokról lásd Terestyéni T.: The Knowledge of Foreign Languages in Hungary. *Acta Linguistica*, 1981, 31.; uő: Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudásról. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985, 1.; uő: Vizsgálat az idegennyelv-tudásról. *Modern Nyelvoktatás*, II. évf. 1996. szept. 3.; uő: Helyzetkép a magyarországi idegennyelv-tudásról. *Európai Tükör*, 1997, II. 3.; uő: Az idegennyelv-tudás alakulása Magyarországon a kilencvenes években. *Educatio*, 2000, 4. (tél).

- idegen nyelvi ismereteiket egy ötfokú önértékelő skálán legalább közepesre vagy annál jobbra minősítették.⁴

Az 1990-es évek közepén végzett adatfelvételeink szerint (a nemzetiségi nyelvtudókat nem számítva) a 14 éven felüli lakosság 11,8%-a ismer legalább egy idegen nyelvet minimum olyan szinten, hogy szóban és írásban is elboldogul rajta. Azok aránya, akik két nyelvet beszélnek, 3,6%, azoké pedig, akik három vagy még több nyelvet, 0,8%. A 18 éven felüli lakoságnál ezek az arányok: 11,2, 3,3 és 0,8%.

Az 1970-es, 1980-as évek fordulóján végzett vizsgálatunk a 18 éven felüli lakosság körében 9,2%-nyi (nem nemzetiségi) nyelvtudót regisztrált. Vagyis az 1980-as évek elejétől az 1990-es évek közepéig két százalékponttal, azaz mintegy 160 ezer fővel emelkedett a (felnőtt, nem nemzetiségi) nyelvtudók száma Magyarországon, ami természetszerűleg mindenképpen örvendetes, még ha a növekedés nem is látványosan nagy mértékű. Feltehető, hogy a kilencvenes évek közepétől napjainkig a növekedés mértéke ennél jelentősebb nagyobb volt, így jelenleg 15-16%-nyi vagy még több nyelvtudóval számolhatunk.

A férfiak között valamivel nagyobb arányban fordulnak elő nyelvtudók (12,5 százalék, N = 939), mint a nők között (11,2 százalék, N = 1060), ami elsősorban a férfiaknak a nőkéhez képest átlagosan magasabb iskolázottságával függhet össze. Magától értetődő módon egyébként is az iskolázottság az a változó, amellyel a nyelvtudásnak a legszorosabb a kapcsolata (14. táblázat).

14. táblázat **Nyelvtudók iskolázottsági csoportokban (%)**

	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem
Nyelvtudó	1	7	10	41
Nem tud nyelvet	99	93	90	59
Összesen	100	100	100	100
N	271	527	972	229

4 Azokat az interjúalanyainkat, akik (valamilyen szinten) nyelvtudónak vallották magukat, arra kértük, hogy a következő ötfokozatú skála segítségével jelöljék meg, saját értékelésük szerint milyen szintű a nyelvtudásuk:

1 - szinte már mindent elfelejtettem, alig értek meg valamit ezen a nyelven (szinte semmi);

2 - többé-kevésbé megérttem, ha ezen a nyelven beszélnek, de nem nagyon tudom kifejezni magam (kevéske);

3 - jól értek szóban és olvasva, de a folyamatos beszéd és írás nehezen megy ezen a nyelven (elboldogul);

4 - jól értek szóban és olvasva is, és beszélni és írni is jól tudok ezen a nyelven, de nem olyan könnyedén, mint magyarul (jó);

5 - éppúgy tudom használni ezt a nyelvet szóban és írásban is, mint a magyart (nagyon jó).

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a szubjektivitást, az önértékelés bizonytalanságait ez a skála sem képes maradéktalanul elhárítani, mindenesetre a legnagyobb torzulások kiszűrésére feltétlenül alkalmas.

Elsősorban az iskolázottsági szint hatását sejthetjük amögött is, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb a nyelvtudók aránya, mint az idősebbek között (15. táblázat).

15. táblázat

Nyelvtudók életkori csoportokban (%)

	14-17	18-30	31-40	41-50	51-60	60 felett
Nyelvtudó	26	19	11	10	6	7
Nem tud nyelvet	74	81	89	90	94	93
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	84	435	379	352	282	467

Tehát – mint ezt egyébként már az 1970-es és 1980-as évek fordulóján végzett vizsgálatunkban is triviális összefüggésként megállapíthattuk – minél magasabb iskolai végzettségű és minél fiatalabb korcsoporthoz tartozik valaki, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy idegennyelv-tudással is rendelkezik. Mindenesetre az iskolai nyelvvoktatás eredményességéről – vagy talán helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy csekély eredményességéről – sokat elárul az az adat, hogy a középiskolát végzetteknek a 90%-a saját bevallása szerint egyetlen idegen nyelven sem tud elboldogulni.

Az 1990-es évek közepén kiemelkedően a német és az angol nyelv ismerői voltak a legnagyobb számban. Oroszul – annak ellenére, hogy negyven éven keresztül az oktatás minden szintjén az orosz volt az általánosan kötelező nyelvi tárgy – lényegesen kevesebben tudnak, mint németül vagy angolul. Még ennél is jóval ritkább a francia és még inkább az olasz nyelv ismerete (16. táblázat).

16. táblázat

Nyelvtudók nyelvenként (%)

	1979-1982	1994-1995	
	A 18 éven felüli lakosság %-ában	A 14 éven felüli lakosság %-ában	A 18 éven felüli lakosság %-ában
Német	5,4	6,3	6,1
Angol	1,9	5,5	5,1
Orosz	2,9	1,9	2,0
Francia	0,8	0,9	0,9
Olasz	nincs adat	0,5	0,5
Egyéb nyelv	0,6	0,8	0,9
N	24 000	2000	1915

A 16. táblázatban jól láthatjuk, hogy az 1980-as évek elejéhez képest a kilencvenes évekre a nyelvtudók nyelvenkénti megoszlása jelentősen átalakult. Látványosan – több mint a kétszeresére – emelkedett az angolul tudók száma, de a németül tudóké is gyarapodott valamelyest, az orosz nyelvtudással rendelkezőké viszont csökkent. Az egyéb nyelvek esetében – itt a spanyol és a latin mellett a magyarországi nemzetiségek által is beszélt nyelvek, így a szlovák, a román, a szerb és a horvát ismerőit találjuk viszonylag nagyobb számban – szintén mutatkozik kisebb növekedés, ami valószínűleg elsősorban a szomszédos országokból érkezett áttelepülteknek, illetve menekülteknek tudható be.

Az életkori és iskolázottsági csoportokat tekintve az tűnik a legpregnánssabb összefüggésnek, hogy a legmagasabb iskolai végzettségű és a fiatalabb korosztályokhoz tartozó nyelvtudók leginkább angolul tudnak, az idősebb és a közepesen vagy annál alacsonyabban iskolázott nyelvtudók viszont inkább németül (17. és 18. táblázat).

17. táblázat

Az egyes nyelvek ismerői életkori csoportokban (%)

	14-17.	18-30	31-40	41-50	51-60	60 felett
Német	12	8	5	7	2	6
Angol	12	11	6	5	2	1
Orosz	0	3	3	2	2	1
Francia	1	2	0	1	0	1
Olasz	1	1	0	0	0	0
Egyéb nyelv	1	0	4	1	1	1
N	84	435	379	352	282	467

18. táblázat

Az egyes nyelvek ismerői iskolázottsági csoportokban (%)

	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem
Német	1	4	6	18
Angol	0	3	4	22
Orosz	0	1	1	10
Francia	0	0	1	3
Olasz	0	1	0	2
Egyéb nyelv	1	0	1	2
N	271	527	972	229

Magától értetődő módon felvetődik a kérdés, vajon a Magyarországon mért nyelvtudási szint mit jelent nemzetközi összehasonlításban, illetve a felfelé igényekhez, követelményekhez képest. A kilencvenes évek közepén szomszédaink közül az EU-hoz nemrég csatlakozott Ausztriából álltak rendelkezésünkre olyan mikrocenzus-adatok, amelyek többé-kevésbé összevethetőek voltak az akkori hazai számokkal. Ezekből az tűnt ki, hogy a 15 éven felüli osztrák lakosságban megközelítőleg kétszer akkora arányban fordultak elő jó (angol, francia, olasz, spanyol stb.) nyelvtudók, mint nálunk, és akkor még nem is vettük figyelembe azt a tényt, hogy az osztrákoknak a Nyugat-Európa legnépesebb etnikuma által beszélt németet nem kell idegen nyelvként tanulniuk. Bár azóta a magyarországi helyzet javulhatott, az összehasonlítás mindenképpen megerősíti azoknak a külföldről, de itthonról is gyakran hallható kritikáknak és panaszoknak a jogosságát, hogy hazánkban az élet minden területén hiány van nyelveket jól beszélő szakemberekben.

Az idegennyelv-tudás használata

Az idegen nyelvi kommunikációs kultúrának fontos jellegzetessége természetesen az is, hogy a nyelvtudók használják-e egyáltalán a nyelvtudásukat, és ha igen, milyen kontextusokban és milyen intenzitással.

A mindennapi élet öt területére – a munkára, az újság- és könyvolvasásra, a rádióhallgatásra és tévézésre, a külföldi turistautakra, valamint a külföldi baráti-ismeretségi szálakra – vonatkozóan tettünk fel a nyelvtudás használatával kapcsolatos kérdéseket. A válaszok az idegen nyelvi ismeretek gyakorlati alkalmazásában területenként is és nyelvenként is jelentős különbségeket jeleztek (19–23. táblázat). Egészében véve mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvtudók válaszai szerint – bármely területről legyen is szó – a nyugati nyelvek ismerete lényegesen jobban hasznosul, mint az oroszé.

Ami a munkát illeti, ezen a téren kiemelkedően az angolul tudók használják leginkább a nyelvtudásukat (19. táblázat). Az olasz nyelv ismerői is igen intenzív használatról nyilatkoztak a munkában, itt azonban az adatok megbízhatóságát igencsak kétségessé teszi a nagyon alacsony elemszám. Azoknak a körét, akik a német nyelvet a munkájukban használják, feltehetően némileg csökkentette az a körülmény, hogy a németül tudók között viszonylag jelentős arányban vannak már nem dolgozó, idősebb korúak, nyugdíjasok. Ezzel együtt a sokrétű gazdasági, kulturális és idegenforgalmi kapcsolatok alapján bizonyára sokan jóval intenzívebbnek tételezték volna a német nyelv-tudásnak a munkában való használatát.

Az angol nyelv használata az újság- és könyvolvasás terén is lényegesen intenzívebb, mint a németé vagy bármelyik egyéb nyelv (20. táblázat), az idegen nyelvű elektronikus tömegkommunikáció fogyasztásában viszont már a német nyelv az elsőbbség (21. táblázat). Persze a nyelvtudás használhatósá-

19. táblázat

Használja-e idegennyelv-tudását a munkában? (%)

	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	49	23	28	100	127
Angol	30	22	48	100	108
Orosz	62	26	12	100	38
Francia	38	44	18	100	19
Olasz	30	20	50	100	11

gát ezen a téren erősen meghatározza az idegen nyelvű rádió- és tévéprogramok kínálata. Az osztrák adók foghatósága Magyarország jelentős részén, de még inkább a sokféle német nyelvű műholdas tévéprogram egyre szélesebb körű elérhetősége nyilvánvalóan jelentős mértékben elősegíti a németnyelv-tudás fokozottabb aktivizálódását, egyben bizonyára ösztönöz is a nyelvtudás megszerzésére. Ugyanez elmondható természetesen az angol nyelvű programokról is.

20. táblázat

Olasz-e újságot, könyvet idegen nyelven? (%)

	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	43	39	18	100	127
Angol	25	47	28	100	108
Orosz	62	28	10	100	38
Francia	19	69	12	100	19
Olasz	36	45	19	100	11

21. táblázat

Hallgat-e, néz-e idegen nyelvű rádió-, illetve tévéadásokat? (%)

	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	11	36	53	100	127
Angol	16	34	50	100	108
Orosz	77	18	5	100	38
Francia	57	29	14	100	19
Olasz	45	45	10	100	11

A külföldi turistautaknál (ha eltekintünk az olasz nyelvre vonatkozó kissé kétséges megbízhatóságú adatoktól) kiemelkedően a németnyelv-tudás látszik a legnagyobb mértékben hasznosulni (22. táblázat). Az ezen a téren

kapott válaszokat persze alapvetően befolyásolja, hogy milyen nyelvű célországokba irányulnak a leggyakrabban a nyelvtudó magyarok turistaújtjai. Már önmagában a távolság miatt is sokkal valószínűbb a német, mint az angol nyelvterülettel való érintkezés, így aligha meglepő, hogy a németül tudók jóval intenzívebb nyelvhasználatot jeleznek a turistautak kontextusában, mint a más idegen nyelvek ismerői.

22. táblázat

Használja-e nyelvtudását külföldi turistaújtjain? (%)

	Nem használja	Használja	Összesen	N
Német	26	74	100	127
Angol	46	54	100	108
Orosz	69	31	100	38
Francia	50	50	100	19
Olasz	9	81	100	11

Nem utolsósorban a földrajzi közelség és a történelmi hagyományok magyarázhatják, hogy a baráti-ismeretségi kapcsolatok terén is a német kötődés a legerősebb (23. táblázat).

23. táblázat

Vannak-e külföldi barátai, ismerősei, akikkel idegen nyelven érintkezik? (%)

	Nincsenek	Vannak	Összesen	N
Német	37	63	100	127
Angol	44	56	100	108
Orosz	69	31	100	38
Francia	44	56	100	19
Olasz	27	73	100	11

Úgy tűnik tehát, hogy míg a munkában és a nagyobb intellektuális erőfeszítést igénylő információbefogadásban (újság- és könyvolvasás) inkább az angol-nyelv-tudás hasznosul jobban, addig a kikapcsolódás jellegű tevékenységekben, illetve a személyközi kapcsolatokban a német nyelv használata intenzívebb.

Útban az információs társadalom felé

A fentiekben bemutatott adatok jelentése egyértelmű: a magyarországi felnőtt lakosság számottevő rétegeiben az anyanyelvi literációs készségek és az idegen nyelvi ismeretek mind mennyiségi, mind minőségi szempontból elma-

radnak azoktól a követelményektől, amelyeket egy, az információs társadalom eszméjét megvalósítani hivatott szerveződés és kulturális közeg támaszt jövőző tagjaival szemben.

Mit jelent mindez a információs társadalom (magyarországi) kiépülésének esélyeit illetően? Aligha kétséges, hogy egyfelől az írás-olvasási anyanyelvi, másfelől az idegen nyelvi kommunikációs készségek széles rétegeket érintő visszamaradottságának – sajnálatos módon – fokozódó szociokulturális szegregáció lesz a következménye, hiszen miközben a népességnek a modern technológiák birtoklásához és működtetéséhez megfelelő gazdasági és szellemi potenciállal rendelkező elit csoportja(i) különösebb gond nélkül beszél(nek) az információs társadalomba, az ezen potenciállal nem rendelkezőknek a feltehetően túlnyomó többségét alkotó sokasága kívül reked.

Miután a literációs és idegen nyelvi készségek és ismeretek legfőbb forrása az iskola, a kedvezőtlen helyzet kialakulásának, a sokakat korlátozó információs-kommunikációs kompetenciahiánynak az egyik okát alighanem az oktatás gyengülő színvonalában kell keresnünk. „A tendencia figyelemre méltó: [...] csökken a közoktatás minősége, kevesebbet és egyre rosszabbul tudnak olvasni a diákok... Az iskola 8 osztályában a kilencvenes évek közepén minden nyolcadik 14 éves rosszabbul olvas, mint egy évtizeddel ezelőtt. Különösen az érettségi előtt állók körében szembeszökő az olvasásteljesítményben a 20 százaléknyi teljesítménycsökkenés, ami másképpen azt jelenti, hogy minden ötödik ember rosszabbul olvas, mint szűk tíz évvel ezelőtti hasonló korú társaik.”⁵ Az idegen nyelvek ismeretének terén ugyan az elmúlt évtizedben jelentős előrelépés volt tapasztalható, a kedvező változás mértéke azonban messze elmaradt attól, amire az iskolázottsági szint (általános emelkedése) alapján számítani lehetett volna.

Digitális literáció

Az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja mintegy fél évtizede követi nyomon a számítógépes és internetes kultúra hazai térhódítását. Ennek során részben a hozzájutás mértékére és társadalmi különbségeire, részben a használat módjára, a számítógépben és az internetben rejlő lehetőségek aktív kiaknázására fordítottunk figyelmet.⁶

5 Sáska G.: A tanulatlan faragatlan? In *Bunkóság*. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 1999, 53.

6 Jelen tanulmánynak a digitális literáció magyarországi helyzetéről szóló része alapvetően Tardos Róbert, valamint Tölgyesi János munkáira támaszkodik. Lásd Tardos R.: Az Internet terjedése és használata Magyarországon 1997–2001. JEL-KÉP, 2003, 1.; Tölgyesi J.: A számítógép és az Internet használata 2001-ben. In Terestyéni T. (szerk.): *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. ORTT, Budapest, 2002.

A számítógéphez és az internethez való hozzáférés

A felvételek egy kezdeti szinten az internet aránylag gyors terjedéséről adtak számot. A 24. táblázat részben az internetezés elsődleges tárgyi feltételének, a számítógéphez való hozzájutásnak, részben az internet speciális felszereléseivel való ellátottságnak az 1997-es, 1998-as és 2001-es helyzetét tükrözi. Az elsőként közölt összefoglaló adatok a személyi számítógép esetében a saját, illetve a munkahelyi (iskolai) hozzájutást, az internet esetében e két forráson túl a terjedőben lévő közösségi és szórakozóhelyeken való szolgáltatás igénybevételét, illetve a ma még igen költséges saját forrással szemben a más személyeknél történő internet-használatot foglalja magába.

24. táblázat

A személyi számítógéphez és az internethez való hozzájutás alakulása 1997 és 2001 között (%)

	1997	1998	2001
Személyi számítógéphez való hozzájutás	25	30	33
Ezen belül			
saját háztartásban	16	17	21
munkahelyen/iskolában	15	21	23
Internethez való hozzájutás	10	15	22
Ezen belül			
saját számítógépen	1	2	6
munkahelyen/ iskolában	2	6	13
internetkávézóban (cybercafé)	4	6	5
közösségi, művelődési házban (teleházban)	2	3	4
barátnál, ismerősnél	6	7	9

Az adatok azt jelzik, hogy jelenleg a felnőtt népesség kb. harmada számára elérhető a személyi számítógép, saját háztartásában pedig ennek mintegy kétharmada (az össznépesség mintegy egyötöde) rendelkezik ezzel a lehetőséggel. A bővülés valójában nem volt rohamos, és a hozzájutás szélesedésének a munkahelyi/iskolai gépesítés még mindig egyenrangú forrása volt. Az aktív munkaviszonyban állók körében az 1997-es 30-ról közel 50%-ra nőtt a munkahelyi számítógéppel való ellátottság, ami azt jelzi, hogy bizonyos munkakörökben a számítógép megléte lassan általánossá válik. (2001-re az aktív szellemi foglalkozásúak körében a hozzájutás egészében véve megközelítette a 80%-ot. Ugyanakkor a munkahelystruktúrával összefüggő jelentős szakadékra utal, hogy a fizikai foglalkozásúak körében a szóban forgó arány alig haladja meg az egynegyedet, sőt a szakmunkások közt is a 30%-ot).

Az internet esetében 2001-ben – különböző forrásokon keresztül – a népesség kb. egyötödére kiterjedő, és ezen belül 6%-os otthoni hozzájárulás európai uniós összehasonlításban a mezőny alját közelíti. A bővülés üteme viszonylag az otthoni ellátottságot tekintve volt a leggyorsabb, ezzel együtt még meglehetősen szűk tulajdonosi szegmenst ölel fel.

Bár az össznépessegen belüli igénybevételük nem igazán átütő, mint többnyire más országokban is, a diffúzió kezdeti szakaszában aránylag számottevően járul hozzá az internet elérhetőségéhez a közösségi házak, illetve a kifejezetten ilyen célú teleházak, továbbá az inkább városi jellegű cyber-helyek, kávézók meghonosodása. Az adatok mindkét vonatkozásban lassú bővülésre utalnak, egyben arra, hogy az előző formákhoz képest itt másodlagos kiegészítő csatornákról lehet szó, viszont ilyen funkciójuk betöltésére a nemzetközi tapasztalatok alapján még tartós igény mutatkozik.

Aktív használat

Akár a személyi számítógéphez, akár az internethez való hozzáférés természetesen önmagában csupán lehetőség. Külön vizsgálatot érdemel tehát az a kérdés, hogy a személyi számítógép, illetve a hálózat aktív felhasználási módjai közül a szövegszerkesztés, az adatfeldolgozás-számítás, illetve az internet-használat különböző típusai a népesség mekkora körét jellemzik. A 25. táblázatban közölt átfogó indexek a személyi számítógép esetében az előbbi három válfajt s ezen belül az internet esetében a levelezést, e-mailezést, az információk beszerzését és a hálón zajló véleménycserét, diskurzust foglalják magukba.

25. táblázat

A személyi számítógép és az internet aktív használatának alakulása 1997 és 2001 között (%)

	1997	1998	2001
Személyi számítógép aktív használata	18	23	25
Ezen belül			
szövegszerkesztés	14	20	23
adatifeldolgozás, számítás	14	16	18
Internethasználat	4	9	15
Ezen belül			
levelezés, e-mail	2	5	12
információk beszerzése	3	8	14
véleménycsere	1	2	5

A személyi számítógép aktív felhasználási módjainak valamelyikét a felnőtt népességnek mintegy negyede mondja magáénak. Ezen belül legtöbben még mindig a ma már „hagyományosnak” számító szövegszerkesztési és adatfeldolgozási technikákat veszik igénybe. Az átfogott időszakban az előbbi terjedt dinamikusabban – valószínűleg nem függetlenül attól a körülménytől, hogy míg az adatfeldolgozás, számítás a foglalkozásoknak meghatározott körét érinti elsősorban, a szövegszerkesztés készsége potenciálisan a szellemi tevékenységek egészére, a műszaki kultúrától tradicionálisan távolabb eső humán szférára is kiterjed (amellett az iskolai tanulásban, feladatvégzésben is egyre inkább tért hódít). Ez utóbbi skill ugyanakkor a kommunikációs aktivitás szélesebb mezőnyére is kihat, például lehetővé teszi a hálón keresztüli önprezentációt, a szélesebb körre is kiterjedő véleménynyilvánítást.

Az internet aktív használóinak köre az előbbiekhöz képest egyelőre még szűkebb, bár a terjedés üteme kétségtelenül itt volt a leggyorsabb. Legtöbben információk megszerzésére, ellenőrzésére használják a hálózatot. Valamivel kevesebben az elektronikus postát; bár ennek bővülése még nagyobb ütemű volt. Azonban így is mérsékeltnek mondható annak fényében, hogy Eurobarometer-adatok szerint ez az alkalmazási mód vezeti a rangsort az EU-országok felhasználói körében (háromnegyedet meghaladó arányban). A hálózaton keresztül történő véleménycseré, diskurzus az internet kitüntetett lehetőségei, bár – mint az adatok tükrözik – inkább csak potenciális lehetőségek közé tartoznak. Ha az ilyen formák a nyilvánosság hagyományos korlátait időnként látványosan törlik is át, összességében ma is csak mérsékelt számú érdeklődőt vonzanak az internetező közönségen belül (e forma az EU-népességben is inkább a felhasználási rangsor vége felé helyezkedik el, az internetezők mintegy egyötödét fogva át).

A számítógépes hozzájutás és az aktív használat készsége tekintetében is az iskolázottság és az anyagi helyzet a legbefolyásosabb tényező, bár a szükséges készségek esetében az utóbbi szerepe még hangsúlyosabb, mint az előbbié. Jelzésszerűen néhány konkrétabb adatot, egyszerűbb megoszlást is érdemes megemlíteni. A vagyon szerinti felső harmadban a 2001-es adatokat tekintve 62, az alsó harmadban mindössze 9%-os az ellátottság. 52, illetve 8%-ot tesznek ki ugyanezek az adatok az aktív használatot tekintve. Az iskolázottságot illetően, a diplomások 67%-ával szemben a legfeljebb 8 általánost végzeteknél csak 5, de a szakmunkás-végzettségűek közt is mindössze 15% az aktívan használók aránya (26. táblázat). Kedvezőbb ehhez képest az ellátottsági helyzet lakóhely szerinti alakulása, amelyben a nyilvános intézmények révén való hozzájutás (iskola, művelődési ház, teleház stb.) minden bizonnyal szerepet játszik. Noha az is kétségtelen, hogy a hozzájutás különböző – inkább minőségi – mutatói terén még mérsékeltebb a kiegyenlítődés, vagy éppen nőttek is a különbségek.

26. táblázat

**A személyi számítógéphez és az internethez való hozzájutás
és aktív használatuk iskolázottság, lakóhely és életkor szerint (%)**

	Hozzájutás				Aktív használat			
	PC		internet		PC		internet	
	1997-98	2001	1997-98	2001	1997-98	2001	1997-98	2001
Iskolázottság								
Max. 8 osztály	11	11	3	6	4	5	1	4
Szaktanulmány- végzettség	20	25	6	14	10	15	2	6
Középiskola	42	53	22	38	38	45	12	26
Diploma	60	75	30	54	49	67	15	44
Településtípus								
Budapest	43	40	19	27	33	30	11	19
Vidéki városok	27	36	13	23	21	27	6	16
Községek	17	27	6	18	11	21	2	11
Életkor								
18-29 év	35	55	25	49	35	51	14	37
30-44 év	43	44	13	26	28	31	7	16
45-59 év	30	36	12	19	19	24	3	11
60 év és fölött	4	8	2	3	3	5	1	2

Nem jelentéktelenek az életkor szerinti eltérések sem. Az ellátottságot illetően a – döntően már inaktív – 60 éven felüliek és a fiatalabb korcsoportok közt mutatkozik szakadékszerű eltérés (az előbbieket közt még mindig mindössze 8%-os értéket regisztrálhattunk). Az aktív használatot tekintve már a többi korcsoport is inkább tagolódik: a tanulókorhoz legközelebb álló 18-29 évesek több mint fele, míg a 45 és 59 év közöttieknek alig negyede ért valamit a személyi számítógép valamely alkalmazási módjához, s a legidősebb korcsoportban ma is csak 5% ez az arány. Meg kell jegyezni, hogy bár az életkori eltérés egészében véve az újdonságok terjedésénél megfigyelt tendenciát tükrözi, a különbség mértéke már korántsem természetszerű, mint ahogy a szóban forgó készségeknek idősebb korban történő elsajátítása sem megoldhatatlan (nem egy külföldi példa van rá, hogy bizonyos számítógépes szolgáltatások elsősorban a szenior népességre építenek). Nem beszélve arról, hogy esetünkben – a külföldi példákkal ellentétben – a tulajdonképpeni szakadék jóval alacsonyabb életkorhoz (korcsoporthoz) kapcsolódik. A műszaki újdonságokkal kapcsolatban megszokott tendenciák alapján első látásra meglepő

lehet a nemek szerinti eltérések hiánya (sőt, a kezdeti időszakban a számítógépes skillek – jártasságok – valamivel elterjedtebbek is voltak a nők körében – minden bizonnyal az irodai munkakörben korábban végbement komputerizációval összefüggésben).

Egyenlőtlenségek az információs társadalom küszöbén

A vizsgálati adatok mind a számítógép, mind az internet elterjedése kapcsán jelentős anyagi-kulturális egyenlőtlenségekről adtak számot. Hordoz-e ez magában valamilyen specifikumot az újdonságok terjedésének megszokott folyamataihoz képest? Hogy egy másik kommunikációs eszköz, például a televízió elterjedésére utaljunk, kezdetben szintén nőtték az ellátottságbeli egyenlőtlenségek, egy későbbi időszakban azonban már inkább a kiegyenlítő-dés vált jellemzővé (egy-két évtizednyi távon már a telítődés felé haladva). Elvben a számítógép és az internet esetében is elképzelhető hasonló – talán hosszabb távon létrejövő – kiegyenlítő-dés. A dolog mégis bonyolultabbnak tűnik, mivel az információs társadalom infrastruktúrájához tartozó tárgyak és skillek bizonyos fokig maguk is generálják (mindenekelőtt kulturális vonatkozásokban) az egyenlőtlenségeket. Akik ezekkel a tárgyakkal és készségekkel rendelkeznek, másokhoz képest szinte behozhatatlan kommunikációs, kapcsolati előnyökre tehetnek szert. Nem biztos, hogy a dolgok rendje automatikusan meghozza a kívánatos korrekciót, sőt még az exkluzivitás irányába mutató jegyek is erősödhetnek. „Egyre növekvő aggodalom tapasztalható abban a kérdésben, hogy amikor az információs társadalmunkat létrehozuk, nem okozunk-e további megosztottságot a társadalomban: különbséget teszünk azok között, akik hozzáférnek az információhoz, és azokat megfelelően használni is tudják, és azok között, akik mindezt képtelenek megtenni. Pontosabban az aggodalomra az ad okot, hogy a társadalomban a szegények és gazdagok, a műveltek és kevésbé műveltek, a többség és az etnikai kisebbségek, a nyelvi és vallási csoportok, a fizikailag vagy szellemileg ép és fogyatékos emberek közti különbséget elmélyíthetjük, konzerválhatjuk.”⁷ Híres könyvében Manuel Castells is olyannak ábrázolta a hálózati kommunikáció szervezte társadalmat, mint amelyben mélyülő szakadék húzódhat azok között, akik – az egyik oldalon – a hálózati kommunikáció világában interaktívan képesek élni az új technikák kínálta lehetőségekkel, és azok között, akik – a másik oldalon – erre az interaktivitásra nem képesek, hanem megmaradnak a passzív befogadói szerepben.⁸ „...A jövődölt információs társadalom... ki-

7 Moore, N.: Az információs társadalom. In *UNESCO információs világjelentés 1997–1998*. Információs Társadalom Könyvek 4. Magyar UNESCO Bizottság – ORTT – HÉA Stratégiakutató Intézet, Budapest, 1998, 240.

8 Castells, M.: *The Rise of Network Society*. Blackwell Publishers Inc., Cambridge, 1996.

jegecesedett alakjában... az interaktívak és a nem interaktívak kommunikációs terének totális szétválasztása miatt egy olyan, bizonyos értelemben kasztrendszer jellegű képződménynek ígérkezik, amelynek két, sok szegmensből álló főcsoportja között minimális mennyiségűre redukálódnak a kommunikációs kapcsolatok.”⁹

Mivel adataink szerint az ellátottság és készségek meghatározó tényezői között – különösen az aktív használat tekintetében – a családi háttér a személyes kulturális és anyagi szintnél is erőteljesebb szerepet játszik, következtetéseink közt a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásának általánosabb tendenciáival is számot kell vetni. Részletesebb elemzéseink szerint a szóban forgó szakadékok a fiatalabb korcsoportok között is fennállnak, noha elsősorban anyagi vonatkozásban (a családi háttérrel összefüggésben). Ha ilyen mérséklődést tapasztalnánk, ez hosszabb távon önmagában is a kiegyenlítő-dést vetítené előre. A szóban forgó különbségek valójában belesimulnak a szociális egyenlőtlenségek általános trendjeibe.

Mindez éles megvilágításba helyezi a diffúzió hozzájutási forrásainak, a közsféra révén történő korrekciós mechanizmusoknak a kérdéseit. Az egyenlőtlenségek jelenleg is nagyobbak lehetnének, ha bizonyos kulturális projektek, közoktatási programok nem kíséreltek volna meg a hozzájutási korlátokon lazítani. A középiskolai és felsőoktatási programok azonban e tekintetben korlátozott hatékonyságúak lehetnek, hiszen a készségek már a fiatalabb korcsoportokban szétválnak, emellett a középiskola és az egyetem már maga is nagyon jelentős társadalmi szelekción alapul.

A hozzájutási és készségkorlátok lazítása annál inkább feladatot jelenthet, mivel tapasztalataink szerint a családi meghatározottság nem merül ki az anyagi egyenlőtlenségek hatásában: bizonyos vonatkozásokban a kulturális háttér még erőteljesebb szerepet játszik. Például az idegen nyelvek elsajátításának meghatározott szintje elemi feltétel mind a számítógép, mind az internet aktív használatában, s ennek hiánya sokakat eleve távol tart tőlük. Ha a fiatalabb korcsoportok tagjai bizonyos rétegeken belül e tárgyakkal nem kerülnek érintésközelbe, esetleg tartósan kívül rekedhetnek az általuk nyújtott lehetőségeken.

Az eddig érintett vonatkozásokon túl a számos eredményből kirajzolódó generációs szakadék további megfontolásokat érdemel. Bizonyos vonatkozásokban már a 40 éven felüliek is „öregeknek” számítanak, amennyiben e korosztályok tagjait – legalábbis a skillek szintjén – az információs társadalom szóban forgó instrumentumai alig érintették meg. Mivel e tárgyak használata – legalábbis a szellemi munkavégzés széles mezőnyében – hamarosan alapkövetelménnyé válik, mindez jelentősen érintheti a különböző korosztályok

9 Varga B.: Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála. *JEL-KÉP*, 1999, 2. 71.

munkaerő-piaci pozícióit. Az idősebb korosztályok ma is meglehetően alacsony foglalkoztatási szintje tovább csökkenhet, ha e készségek hiánya kiszorítja őket a munkaerőpiacról.

A nyilvános (közéleti) kommunikációk defektusai

Ami az intézményi alapokat és a törvényi kereteket illeti, Magyarország az 1980-as évek legvégén és az 1990-es évek elején lényegében megtette a döntő rendszerváltó lépéseket a nyugati mintájú parlamentáris demokrácia és a kapitalista piacgazdaság felé. A társadalmi kommunikáció, a nyilvánosság és az információgazdálkodás terén is alapvető intézményi-törvényi változások mentek végbe: leomlottak a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás korlátai, eltűntek a könyvkiadói és sajtóvállalkozások adminisztratív akadályai, a távközlés privilégium-elosztó hatóságból szolgáltató iparággá változott, törvény született a rádiózásról és televíziózásról, melynek nyomán kereskedelmi csatornák kezdték meg működésüket, és még hosszasan lehetne sorolni.

A kedvező változások ellenére halmozódnak az olyan tapasztalatok, amelyek azt jelzik, hogy a közélet színterein nyilvános szerepet vállalók a demokratikus intézményi-törvényi keretek között sem mindig oly módon járnak el, ahogyan az a közmegítélés szerint egy igazi demokráciában és jól működő piacgazdaságban elvárható lenne. Megfigyeléseink és a tárgykörben eddig végzett vizsgálataink¹⁰ alapján a közéleti kommunikáció defektusai címszó alatt olyan, egymással szorosan összefüggő jelenségeket kell számba venni, mint

- az információk igazságértékével kapcsolatos értékérzés és felelősség elhalványulása: hazugságok, ferdtések, csúsztatások, elhallgatások, amelyek végül is a közszereplők szavahihetőségének szétfosztlásához és a közbizalom megrendüléséhez vezetnek;
- közügyek politikai állóháborúkká kommunikálódása, vagyis az olyan esetek, amikor egy terv vagy probléma körül kibontakozó viták, kölcsö-

10 Terestyéni T.: Kommunikációs zavarok a mai magyar társadalomban. *JEL-KÉP*, 1996, 1.; uő: A nyilvánosság erőtlensége. In Sárközy E. (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999.; uő: Co-operative and Confrontative Strategies in Public Communication. In Schleicher N. (ed.): *Communication Culture in Transition*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.; uő: Együttműködés és konfrontáció a közéleti kommunikációban. In Buda B. – Sárközy E. (szerk.): *Közéleti kommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.; uő: Igazság és hatékonyság a közéleti kommunikációban. In *Közélet és kommunikáció*. Közigazgatási Tanulmányok 6. Budapesti Közgazdasági és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2001.; uő: A magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapota és az információs társadalom. In Elek A. – Juhász J. – Kiss E. – Varga Cs. (szerk.): i. m.

- nös vádaskodások, sárdobálások végül elfedik, elnyomják a tulajdonképeni közügyet;
- közérdekű információk elzárása a nyilvánosság elől, ami egyértelműen a demokratikus társadalmi-politikai berendezkedés egyik legalapvetőbb szabályának semmibe vételét jelenti;
 - a közkommunikációk személyiségi jogokat sértő behatolása a magán-szférába;
 - a nyilvánosság erőtlensége, vagyis az a jelenség, hogy a törvényeket vagy legalábbis az erkölcsi megítélést sértő cselekedetek nyilvánosságra kerülése nem jár semminemű következménnyel a vétkes közszereplőkre nézve.

A következőkben a közéleti kommunikáció defektusainak három olyan, a fenti jelenségek egy részét is lefedő típusát vesszük szemügyre, amelyet az jellemez, hogy konfrontációt és feszültséget visz azokba a kommunikációs helyzetekbe, amelyekben inkább az együttműködő vagy legalábbis a kompromisszumra hajló megnyilvánulás lenne a közérdeket szem előtt tartó és demokratikusnak tekinthető magatartás.

A nyilvánosság korlátozása, titkolózás, az információk megtagadása

A kommunista rendszer túlélő öröksége, hogy a hatalomban lévő felelős közszereplők az elvárható maximális kommunikációs együttműködés helyett lépten-nyomon megkísérlik a birtokukban lévő információkat elzárni a nyilvánosság elől. Ennek egyik bevett módja a (szolgálati vagy állam)titokká nyilvánítás, például 1999-ben – éles parlamenti viták kíséretében – a kormányülések jegyzőkönyveit hosszú évtizedekre titkosították.

A hazai közéletet és kommunikációs kultúrát oly mértékben áthatja a rejtőzködő magatartás, hogy nemcsak a politikai küzdőtereken, hanem a gazdasági élet olyan területein is beleütközhetünk, ahol nyilvánvalóan a legteljesebb mértékű kommunikációs együttműködés lenne a természetes és célravezető viselkedés. Számos társadalomkutató van azon a véleményen, hogy miközben Fukuyama és mások szerint a modern demokratikus politikai rendszereket és kapitalista gazdaságokat naggyá tevő együttműködéseknek a bizalom az alapja, a magyar (és a többi kelet-európai) társadalmat az emberek közötti bizalom viszonylag alacsony szintje jellemzi. Most félretéve azt a szempontot, hogy a világnak ezen a részén nem kevés egyéni és közösségi tapasztalat táplálta történetileg és táplálja ma is a bizalmatlanságot, nyugati megfigyelők szerint feltűnő, hogy errefelé az emberek közötti munka jellegű érintkezésekben, a mechanikus szolidaritással jellemezhető úgynevezett „gyenge” kapcsolatokban egy általános bizalmatlan attitűd mutatkozik. Nem kell, hogy explicit módon kifejeződjön, gyakran mégis valamiféle húzódozást, az autonómiájában, integritásában és képességeiben bizonytalan személyiség

félelmét, az idegentől való tartózkodást, a pozícióföltő visszautasítást lehet érezni az együttműködő elvárásokkal szemben: miért kellene bíznom benned? miért kellene elfogadnom téged? biztosan át akarsz verni, miért kellene feltárnom a titkaimat? miért kellene megosztanom az információimat, a tudásomat? egyáltalán mit akarsz tőlem? Nyilvánvaló, hogy ez a bizalmatlan attitűd kommunikációs téren sem nagyon segíti a kompromisszumkészséget, a kölcsönösséget, a nyíltságot és az egyenességet, éppen ellenkezőleg, konfrontatív alapállásra és sunyiságra motivál. Tanulságos ebből a szempontból a következő újsághír. „A KPMG üzleti tanácsadó világ cég felmérése [...] a magyar vállalatoknál [...] jelentős hátránnyal értékeli a tudás hatékony felhasználásának hiányát. Ez utóbbi fő okának a KPMG szakértői azt a kulturális beidegződést tartják, amely a hatalom és a pozíció megtartása miatt egyes információk visszatartására készteti a cég munkatársait.”¹¹

Nem ritka, hogy olyan közszereplők, akiknek éppen közszerepükből adódóan kötelességük lenne az általuk kezelt közügyekkel kapcsolatban a nyilvánosság információigényét maradéktalanul kielégíteni, elzárkóznak a nyilvánosság elől, és teszik ezt úgy, hogy a kommunikációs együttműködés megtagadásáért semmilyen következménytől nem kell tartaniuk. Példaként álljon itt egy ismert újságíró információszerző próbálkozásának története. „Először a főigazgatót kerestem – hiszen az ő neve szerepel a szerződésbon-táson. A főigazgató titkárnője egy jogásznőhöz irányított. Felhívtam az illetőt néhányszor, de sohasem volt benn, és nem hívott vissza. Újra a főigazgató titkárnőjétől kértem segítséget, s pénteken azt az üzenetet kaptam, hogy hétfő reggel kilenckor Budapesten várnak. Pécsről a fővárosba utaztam a találkozóra. A jogásznő kilenckor nem volt benn. Titkárnőjét megkérdeztem: ha fél óra múlva visszajövök, akkor megtalálom-e? A titkárnő azzal biztatott: elképzelhető. Sétáltam fél órát, addigra a jogásznő megérkezett. Csakhogy a titkárnőjétől megtudtam: a főnök asszony ma nem is akart találkozni velem, ő csak azt várta, hogy kilenckor hívjam fel telefonon. Megkérdeztem, mikor van lehetőség a találkozásra. A titkárnő a szerdát jelölte meg. Azt válaszoltam, hogy akkor nekem Pécsen kell lennem. Ajánlottam hát a keddet, hisz egy napot még Budapesten maradhatok. A titkárnő azt felelte: az nem jó a jogásznőnek, mert kedden Pécsen lesz. Remek, könnyebbültem meg, akkor találkozzunk kedden, Pécsen. Nem jó, hűtött le a titkárnő, mert főnökének nem lesz kedden ideje. De akkor mikor lesz, faggattam őt, csappanó érdeklődéssel, de egyre inkább megokosodva. Azt válaszolta: nem tudja. Ekkor feladtam.”¹²

11 Visszatartott információk. *Népszabadság*, 2001. január 10.

12 Ungár T.: Életmentés monopolhelyzetben. *Népszabadság*, 1999. április 17.

Sokan rámutattak már arra, hogy napjaink politikai közéletében a szabályozott versenyt, a kompromisszumkeresést, az ügyek érdemi megvitatását gyakran folyamatos kommunikációs konfrontációk szorítják ki, amelyekben a közszereplők a versengést, a rivalizálást háborús helyzetként értelmezik, és a győzelem érdekében mindenféle eszközt, még a törvények felfüggesztését, a szabályok megkerülését, a demokratikus alapelvek mellőzését is megengedhetőnek tartják. Egy nagy tekintélyű, politológus társadalomkutatóként is számon tartott politikus például még a saját pártját is igen kritikusan értékelte a kommunikációs gyakorlata szempontjából. „A Fidesz nem egyszerűen politikailag kiegyensúlyozott médiaviszonyokat szeretne, hanem inkább a nyilvánosság szerkezetének átalakítását akarja. Számára az újságírás nem a kommunikáció, hanem a hatalmi birkózás színtere, ahol a kormánypárti sajtó a »barát-ellenség« dichotómia jegyében értelmezi az eseményeket. Az igaz és a hamis megkülönböztetésének korlátozott a jelentősége. A választói emóciókat mozgósító üzenetek uralják a tömegtájékoztatást, az érvelő párbeszédnek és a kritikai gondolkodásnak kevés helye marad. A koalíció vezetői ellenvéleményektől nem zavartatva fejthetik ki közlendőjüket. [...] Az állampolgári vágyak és a rendelkezésre álló erőforrások közti szakadékot a Fidesz hatásos kommunikációs eszköztárral reméli áthidalni. Egyfelől a közvéleményt az eredmények és a kormányzati tervek szakadatlan sulykolásával kívánja bizakodóbbá fordítani. Másfelől azon van, hogy a legsúlyosabb társadalompolitikai kérdések lehetőleg ne váljanak a közbeszéd tárgyává.”¹³

Más elemzések is arra a következtetésre jutnak, hogy az elsődlegesen az ellenfelek kiszorítására, legyőzésére irányuló, végletesen konfrontatív nyilvános kommunikáció közéletünk súlyos torzulásának veszélyét hordozza. „Az új [1998-ban hatalomra került] kormányzat természetesen nem kísérletezik a diktatúra visszaállításával, viszont kétségtelenül konfrontatív politizálást folytatott. [...] Az igaz ügy egyetlen letéteményeseinek buzgalmával estek neki politikai ellenfeleiknek, nyilván abban a hitben, hogy egy választásokon győztes párt(koalíció) nemcsak a kormányalakítás lehetőségét happleja el ellenfelei elől, hanem a közjó definiálásának joga is neki jut. Nem így van! [...] Ha bárki is, ráadásul jelentős hatalmi pozícióból, úgy beszél ellenfeleiről, mintha a közrossz bűnébe esett volna, akkor bizony elkezdett a diktatúrák nyelvén beszélni, mégha esetleg meggyőződéses demokratának véli is magát. Az Orbán-kormány azonban a közjó ügyében nemcsak az ellenzékkel konfrontálta magát. Folytatta elődei politikáját, mely szerint politikusaink mindig is elsősorban egymásnak beszéltek és nem az állampolgároknak, ezt meg-

13 Tölgyessy P.: Háborús észjárás igazgat. Az Orbán-kormány első két éve. *Népszabadság*, 2000. június 24. 23–24.

hagyták néhány demagóg hajlamú politikai figura passziójának. A közjó ügye természetesen nemigen intézhető el néhány hatásos mondattal, rafinált kommunikációs stratégiával.”¹⁴

A konfrontatív kommunikációk indokolatlan túltengése, illetve a kooperatív kommunikációk gyakori defektusa óhatatlanul rombolja a közbizalmat, gyengíti a kölcsönösségre való hajlandóságot, és aláássa a társadalmi együttműködések. Az írott és íratlan normák (kommunikációsaké és nem kommunikációsaké egyaránt) napi gyakorlattá váló felfüggesztése, megkerülése vagy éppen nyílt megszegése általános bizalomvesztést eredményezhet, és nemcsak a nyilvános információk megbízhatóságába, hanem általában a demokráciába vetett hitet is meggingathatja. Hasonló veszélyeket rejt magában az a végletesen konfrontatív alapállás, amely csak abból a hatalmi szempontból mérlegeli és szelektálja az információkat és a nyilvános kommunikációs aktusokat, hogy milyen mértékben segítik a saját pozíciók erősítését és a (politikai) ellenfelek legyőzését, vagyis ha az információnak és kommunikációjának az igazsággal szemben a (szavazatokban, politikai támogatásban mért) hatékonyság válik a legfőbb, esetleg az egyetlen releváns aspektusává. Tanulságos ebből a szempontból az az elemzés, amely igyekezett végiggondolni, milyen következményekkel járna, ha közéletünkben eluralkodna a kizárólagosan a hatékonyságra, a politikai harc sikeres megvívására koncentráló kommunikáció. „Az értelmiség számára teljesítményromboló lesz, ha kinek-kinek a megítélése törzsi szemlélet alapján zajlik. Egy idő után már nem is a teljesítményére lesznek kíváncsiak, hanem arra az egy-két jól azonosítható, az adott párthoz, politikai értékhez kötődő szimbólumra, amely gondolkodás nélkül azonnal a megfelelő rekeszbe helyezi őt. Egy újságírónál, tudósnál nem az lesz a fontos, hogy megfelelt-e szakmája elvárásának, hanem az, hogy mennyire szolgálta a törzsi szimbólumok által körülhatárolt és definiált ügyet. Ez olyan reprezentatív nyilvánosságot és értelmiségi létet teremt, amelyben az érvek és teljesítmények versenye és összeecsapása helyett a merev várfalak mögül kirohanó, felcicomázott szellemi lovagok tornája zajlik majd; és a győztes sikere csak a várfalon belül lesz siker, s teljesítményét az adott tábor szimbolikájának minél teljesebb elsajátítása és megkérdőjelezhetetlen fenntartása határozza majd meg, s nem az, hogy autonóm módon gondolkodik. [...] Nem a politikusokkal és saját szempontjukból jogos törekvésekkel van baj, hanem az autonómia hiányával. Az újságírásban az autonómia hiánya miatt lesznek jobbosak és balosak. A lapok egy tábort és annak győzelmét szolgálják majd. A gyenge szakmai autonómiákra rátelepszik a kétpártrendszer, s az újságírók nem tudják majd érvényre juttatni a politikai táboroktól független szakmai értékeket. Nem híreket és információkat szol-

14 Szabó M.: A közjó diskurzusai. In Sárközy E. (szerk.): i. m.

gálatnak, hanem világnézeti szervizt nyújtanak, megerősítve a saját tábor magasztosságát. [...] A kétpártrendszer által lezsírozott, a politikai pártok és politikai értékek alapján összeszerveződő értelmiségi elitek által uralt politikai-szellemi élet alternatívája a pluralizmus, vagyis az erőforrások sokasága felett rendelkező csoportok, erős szakmai autonómiák, öntudatos, szakmai, szellemi identitásukat – a választásokon túl – nem politikai értékek szerint megszerveződő polgárok-emberek-állampolgárok közös tevékenységéből alakulhat ki. Nem a pártpolitikát kell megölni, elfojtani, hanem olyan ellensúlyokat kellene kiépíteni, amelyek nem (párt)politikai értékek, érdekek alapján szerveződnek. Így lehetne hatékonyan ellensúlyozni a politikai pártok uralmát s az esetleg kialakuló kétpártrendszert, illetve a két nagy párt domináns szerepén alapuló rendszert.”¹⁵

Természetesen látnunk kell, hogy – mint az idézett szerzők közül több is utalt erre – nem az a probléma, hogy a politikai pártok kommunikációjában sok a konfrontatív elem (és persze az sem, hogy a pártok a politikai marketing eszközeit használják a választók támogatásáért, illetve az ellenfeleik legyőzéséért folytatott harcukban), hiszen a demokráciának éppen az a lényege, hogy nem fojtja el, hanem szabadon hagyja kifejeződni és konfrontálódni az érdekeket, de úgy, hogy az érdekütközések, a konfrontációk szabályozott parlamentáris keretek között kommunikációs, tehát szavakkal megvalósított beszédcselekvésekben, és nem erőszak útján zajlanak. A közéleti csatározások akkor látszanak kikezdeni a demokratikus viszonyokat, ha a konfrontatív elemek teljességgel elnyomják a kooperatív elemeket, ha a kommunikációnak a politikai harcmezőn elért győzelmekben mért hatékonysága szembekerül az információk igazságával. A szavazatgyűjtő politikai hatékonyságot minden egyéb szempont elé/főlé helyező konfrontatív irányultság az igazság relativizálásával lerombolja az összes nem kommunikációs együttműködés alapját képező szemantikai egyértelműséget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha szavaink attól függően, hogy éppen milyen célközönségnek milyen politikai üzenetet kívánnak közvetíteni velük, helyzetről helyzetre változtatják jelentésüket, és ami tegnap még fehér volt, mára fekete lesz, vagy éppen fordítva, mert a politikai érdek ezt kívánja, akkor a nyelv elveszti kiszámíthatóságát és kommunikációs erejét.

Az együttműködő és a konfrontatív kommunikációk egyensúlyának hiánya

Az egészséges közéletet a konfrontatív és az együttműködő kommunikációknak bizonyos mértékig intézményesen is szabályozott egyensúlya jellemzi. „...A nyugati demokráciák sztereóban, két összehangolt kommunikációs

15 Kóczián P.: Kétpártrendszer? *Élet és Irodalom*, 2001. október 19.

rendszeren keresztül tájékoztatják polgáraikat. Az egyik kommunikációs rendszer a hatalmat birtokló párthoz kötődik. Ezt hívják politikai kommunikációnak. A másik kommunikációs rendszer pártsemleges, nem az uralkodó pártot, hanem elsősorban a polgárokat szolgálja. Ezt hívják államigazgatási kommunikációnak. A két rendszer együttesen kormányzati kommunikáció név alatt fut. [...] A párhuzamos, államigazgatási kommunikációs rendszer már nem a pillanatnyi hatalmat élvező pártérdekek, hanem a közügyekről elfogulatlan tájékoztatást kívánó egyének, állampolgári csoportok szolgálatában áll. [...] A demokratikus kormányzati kommunikációban nagy tapasztalattal bíró országokban a pártsemleges közigazgatási kommunikációs gépezetben dolgozóknak nem az a feladatuk, hogy a hatalmat gyakorló politikai párt imázsa fölött őrkdjenek, hanem az, hogy biztosítsák a társadalom teljes körű és lehető legobjektívebb tájékoztatását a kormányzat működéséről, programjairól és szolgáltatásairól, valamint elérjék, hogy a kormány munkája során a társadalom érdekeit és problémáit kellően figyelembe vegye. Ez a második rendszer az, ami nálunk üresjáratban működik. [...] Demokratikus berendezkedésünk egyik legnagyobb hiányossága, hogy fel sem vetődik a két kommunikációs rendszer szétválasztásának szükségessége. [...] A rendszerváltást követő első tíz évben mindegyik hatalmon lévő párt csak a saját kommunikációs rendszerét volt hajlandó működtetni, azt, amelyik a hatalmi érdekeit szolgálta, és amelyet rákényszerített az államigazgatásra is. [...] Vitathatlan, hogy a mai napig sincs tervbe vett, a társadalmi párbeszédet jól szolgáló, a politikai döntéshozásba integrált, kétirányú kommunikációs rendszere a magyar államigazgatásnak. Sajnos az átfogó reform iránti elkötelezettségnek még csak a jeleit sem lehet látni a kormány működésében. A magyar polgárosodás és gazdasági modernizáció ezen az úton nem járható. A kormányzati kommunikációs rendszer hiányosságai annak a politikai cinizmusnak, társadalmilag kártékony politikai demagógiának és a demokratikus intézményrendszerek iránti elidegenedésnek a forrása, amellyel lépten-nyomon találkozhatunk Magyarországon. Bárki bármit mondhat közügyekben, a polgároknak gőzük sincs arról, kinek van igaza, ki beszél mellé, mi forog kockán. A közvélemény olyan módon félreinformált, olyan módon képtelen belelátni a hatalom napi gyakorlatába, hogy az elképesztő és szégyenletes.”¹⁶

A konfrontatív politikai kommunikációk túltengésében, az együttműködő államigazgatási kommunikációk gyengeségében a történelmi-kulturális örökség bizonyos elemei éppúgy szerepet játszhatnak, mint a közszereplők kicsinyes pozícióföltétele, felkészültségük alacsony szintje és felelősségérzetük elhalványulása.

16 Göllner A. (a montreali Concordia Egyetem Politikai Tanszékének professzora, a budapesti Annax International kommunikációs tanácsadó cég elnöke): Titokzatos kötődések. A magyar politikai piár és a demokrácia válsága. *Népszabadság*, 2001. február 3.

- Számos egyéb tényező mellett alighanem a civil társadalom gyengeségére, a civil öntudat és a civil kurázsi hiányára vezethető vissza leginkább, hogy kevésbé korlátozódnak a konfrontáló, és gyakran megghiúsulnak az együttműködő kommunikációk, és erőtlenné válik az íratlan demokrácia és a morális megítélés. Minél kevesebb és minél bizonytalanabb a polgárok sorában az ellenállás és a tiltakozás a közéletet fertőző torz kommunikációkkal szemben, annál kisebb kockázatot kell a közszereplőknek viselniük, ha vétének az írott és íratlan normák ellen. Ha viszont a gátlástalan nagyotmondás, a szavak jelentését kiforgató manipuláció, a megalapozatlan rágalmozás, a sunyi rejtőzködés, a felelőtlen ígéretetés és a nyílt hazudozás nem vezet gyors hitelvesztéshez és diszkvalifikálódáshoz, akkor magukkal a játékszabályokkal, magával a demokratikus be rendezkedéssel kapcsolatos bizalom rendülhet meg.
- Általánosan elfogadott nézet, hogy Magyarországon – a kelet-európai régió többi országához hasonlóan – a politikai kultúra alulfejlett a nagy múltú nyugati demokráciákhoz képest. Ez a történelmi okokra visszavezethető visszamaradottság sokak szerint a parlamenti demokrácia valamiféle „barbár” vagy „totalitárius” felfogásában mutatkozik meg. Ez abban áll, hogy sok politikus és sok választópolgár meg van győződve arról, hogy a parlamenti választásokon győztes uralkodó párt (koalíció) törvényes hatalmat és morális jogot nyert ahhoz, hogy azt tegyen, amit csak akar, tekintet nélkül az ellenzék és bármilyen egyéb társadalmi csoportosulás szempontjaira, véleményére, javaslataira. A győztes pártok képviselői – legalábbis a ma hatalmon lévők – a közügyeknek még a távoli környékén sem hajlandók elfogadni senkit sem saját pártjuk lojális támogatóin és kliensein kívül, és visszautasítják mindenféle olyan elgondolás megfontolását – különösen, ha az az ellenzék irányából érkezik –, amely nem az ő köreikben fogalmazódott meg. Ilyen körülmények között természetesen nincs sok helye az önmérséklő és türelmes megoldásoknak, és igen csekély az esélye a termékenyen együttműködő, kompromisszumokra kész kommunikációnak.
- Nincs erős és független közszolgálati média, amelyet csakis a kommunikációs szakértelem vezérelne. A tömegkommunikációs eszközök egyfelől csak a közönségnagyságban mért gazdasági haszonra, másfelől a politika kiszolgálására vagy a hatalmi kommunikációra vannak hangolva; nincs autonóm minőségi újságírás. „Egyik esetben sincs módja a közönségnek arra, hogy megtudja az ügyek igazi okát és tényleges hátterét. Nincs lehetőség arra, hogy az átpolitizált botrány tényleges szerkezete átláthatóvá váljék. [...] Nagyon is könnyű ma Magyarországon bárkit is hírbe hozni a közszereplők közül. S nagyon is nehéz bárkit is tisztázni, ha egyszer már alaptalanul megvádolták... Mind a politikának, mind pedig a médiának hosszú távú érdeke lenne az, hogy az alkalmi partner-

ségből elmozduljanak a funkciómegosztáson alapuló együttműködés felé. Mindehhez persze arra lenne szükség, hogy a politikai szféra föl-hagyjon végre médiabekebelezési álmaival, a média pedig föladhathatna politikaformáló ambícióit.”¹⁷

Irodalom

- Castells, Manuel: *The Rise of Network Society*. Blackwell Publishers Inc., Cambridge, 1996.
- Kéri László: Szétválás és küzdelem. In: Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999.
- McLuhan, Marshall: *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw Hill, New York, 1964.
- McLuhan, Marshall: *A Gutenberg-galaxis*. Trezor Kiadó, Budapest, 2001.
- Moore, Nick: Az információs társadalom. In: *Unesco információs világjelentés 1997–1998*. Információs Társadalom Könyvek 4. Magyar UNESCO Bizottság – ORTT – HÉA Stratégiakutató Intézet, Budapest, 1998.
- Sáska Géza: A tanulatlan faragatlan? In *Bunkóság*. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 1999.
- Szabó Márton: A közjó diskurzusai. In: Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999.
- Tardos Róbert: Az Internet terjedése és használata Magyarországon 1997–2001. *JEL-KÉP*, 2003, 1.
- Terestyéni Tamás: The knowledge of foreign languages in Hungary. *Acta Linguistica*, 1981, 31.
- Terestyéni Tamás: Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudásról. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985, 1.
- Terestyéni Tamás: An inquiry into the role of the written word in Hungarian communication culture. *Prospects*, 1987, Vol. XVII, No. 2.
- Terestyéni Tamás: Vizsgálat az idegennyelv-tudásról. *Modern Nyelvoktatás*, II. évf. 1996. szept. 3.
- Terestyéni Tamás: Kommunikációs zavarok a mai magyar társadalomban. *JEL-KÉP*, 1996, 1.
- Terestyéni Tamás: Írás- és olvasásnéküliség Magyarországon. In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1996.
- Terestyéni Tamás: Helyzetkép a magyarországi idegennyelv-tudásról. *Európai Tükör*, 1997, II, 3.
- Terestyéni Tamás: A nyilvánosság erőtlensége. In: Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris, Budapest, 1999.
- Terestyéni Tamás: Co-operative and Confrontative Strategies in Public Communication. In Schleicher Nóra (ed.): *Communication Culture in Transition*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

17 Kéri L.: Szétválás és küzdelem. In: Sárközy E. (szerk.): i. m.

- Terestyéni Tamás: Az idegennyelv-tudás alakulása Magyarországon a kilencvenes években. *Educatio*, 2000, 4. (tél).
- Terestyéni Tamás: Együttműködés és konfrontáció a közéleti kommunikációban. In Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.): *Közéleti kommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.
- Terestyéni Tamás: Igazság és hatékonyság a közéleti kommunikációban. In *Közélet és kommunikáció*. Közigazgatási Tanulmányok 6. Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2001.
- Terestyéni Tamás: A magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapota és az információs társadalom. In Elek Andrea – Juhász Jácinta – Kiss Endre – Varga Csaba (szerk.): *A tudás társadalma*. Információs társadalom könyvek 5. Stratégiakutató Intézet, Ipargazdasági és Tanácsadó Kft., Nemzeti ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2002.
- Thomas, Audrey M.: Az írástudatlanság társadalmi és gazdasági költségei. In Maróti Andor (szerk.): *A funkcionális analfabétizmustól a távoktatásig*. ELTE Közművelődési Tanszék, Budapest, 1992. 157.
- Tölgyesi János: A számítógép és az Internet használata 2001-ben. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. ORTT, Budapest, 2002.
- Varga Barbara: Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála. *JEL-KÉP*, 1999, 2.

Interkulturális és nyelvi hatások a magyar kommunikációban

A magyar nyelv történetén végigtekintve világosan látszik, hogy mindig is természetes jelenség volt az érintkezés a környező népekkel, a honfoglalás előtt és után egyaránt. Ennek az érintkezésnek pedig ugyancsak természetes velejárója a nyelvi kölcsönzés, az idegen szavak átvétele. Mindezek fényében nyilvánvaló és érthető, hogy a nyelvművelésnek koronként visszatérően központi témája az idegen szavak megítélése, már a 16. századtól kezdve. Így volt ez a nyelvújítás száz éve alatt, majd a két világháború között, s nincs ez másképp az utóbbi évtizedekben sem. A múltbeli összefüggések ismeretében érdekes, hogy manapság is mekkora vihart kavart ez a terület, s időről időre felálgolnak az érzelmeiktől, sőt olykor politikai felhangoktól sem mentes viták. Emlékszünk még a *Magyar Tudomány* hasábjain olvasható eszmecsereire, amely a szűkebb szakma részvételével folyt.¹ Jóval nagyobb nyilvánosság előtt zajlott és meglehetősen nagy hullámokat korbácsolt az 1997-es sajtóvita.² Az akkori diskurzust lezártunk tekinthetjük, s nem lehet célunk annak fölmelegítése. Mégis érdemes tovább vizsgálni ezen a területen, legfőképpen azért, hogy a jelenben zajló változásokat ne utólag rekonstruáljuk, hanem már lefolyásuk pillanatában rögzíteni tudjuk. A további feltárómunka és elemzés pedig egyben a továbblépés záloga is.

Összetett hatásrendszerrel lévén szó, a nyelvészet nem elégedhet meg az-
zal, hogy csupán a szóképzlet változására szűkíti le vizsgálódását. Nem pusztán az idegen szavakról, hanem olyan idegenszerűségekről beszélhetünk, amelyek minden nyelvi szinten jelentkeznek: a hangtani, kiejtési jelenségektől kezdve egészen a nyelvtani, mondatszerkezeti sajátosságokig. Sőt érdemes még tovább tágítani a kört. A nyelvi hatások csupán felszíni – sokszor másodlagos – jelenségek, velük együtt érvényesülnek a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok, s az utóbbiak, a mélyebb okok tekinthetők elsődlegesnek, a nyelvi változások igazi forrásának. A változásokat, alkalmazkodási

1 *Magyar Tudomány* 1977–1978. Bibliográfiáját l.: *Magyar Nyelvőr*, 1988, 495.

2 Bibliográfiáját l.: *Édes Anyanyelvünk*, 1997, 4. 13.

kényszerként, most is erősebb külső hatalom sugallja, és így mögöttük ott rejenek a nyelvi és a nemzeti identitás messze vezető problémái. Kiindulópontunk egyelőre azonban maradjon az egzakt és mérhető terület: a szókészlet, ám a későbbiekben nem tekinthetünk el a többi tényező számbavételétől sem.

Az idegen szavak gyakoriságának megállapítását nagyban megnehezíti az a szubjektív megközelítés, ahogy sokan látják és láttatják ezt a kérdést (laikus vélemények, felszínes megállapítások, túlzó általánosítások). Napjainkban az angol hatás a valóságosnál is nagyobbban érezhető, egyrészt azért, mert az angol szavak egy részének helyesírása és kiejtése szinte kirí a magyar szövegből, másrészt azért, mert bizonyos elemek nagyon gyakorivá váltak. De az is fontos kérdés, hogy hol, milyen kommunikációs helyzetben váltak gyakoribbá. Pontosan meg kell határozni a nyelvváltozatot, a nyelvi terepet, mert például a kereskedelem, a sport vagy a filmipar területére vonatkoztatva helyénvaló lehet ez a megállapítás – hogy a számítástechnikát és a szaktudományok nomenklatúráját most ne is említsük –, de a szóbeli érintkezés mindennapi helyzeteiben, a társalgási nyelvben már másfajta arányokkal találkozhatunk.

A szubjektív megközelítés buktatóit megalapozott vizsgálatokkal küszöbölhetjük ki. Ilyenek már korábban is voltak. Alapmunkának számít Országh László összefoglalása szókészletünk angol eredetű elemeiről, amely a téma legteljesebb feldolgozása az 1970-es évek közepéig.³ A közelmúltból kiemeljük a közgazdasági szaknyelv anglicizmusainak feltárását Bencze Ildikótól.⁴ A számítástechnikai szaknyelv idegenszerűségeinek és magyarításainak is rendkívül gazdag szakirodalma van.⁵ Az idegen szavak egyéb témáival a népszerűsítő nyelvművelő cikkek igen nagy számban foglalkoztak.⁶ Hiányoznak viszont a nagyobb területet felölelő vagy pedig az összehasonlító jellegű egzakt vizsgálatok. Szépe György is hiányolta az ilyen kutatásokat a Tudomány és magyar nyelv című konferencián, és megemlítette a kontrasztív nyelvészetet is mint kiaknázandó lehetőséget.⁷

Az utóbbi években egészen friss fejlemények is jelentkeztek. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk nélkülözhetetlen feltétele az úgynevezett nyelvi kompatibilitás: különösen a jogi és a közigazgatási nyelvben, de más szak-

3 Országh L.: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 93. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

4 Bencze I.: Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 1993, 583–585.

5 Bővebben l. Kis Á.: Egy könyvkiadó a magyar számítástechnikai szaknyelvért. In *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002, 281–286.

6 Bibliográfiájukat l. *Magyar Nyelvőr*, 1998, 246.

7 Szépe Gy.: Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In Glatz F. (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 1999, 124.

nyelvekben is alapvető követelmény az egységes terminológia, ez pedig normatív szabályozást igényel.⁸ Ma még korántsem mondható rendezettnek ez a terület, és a nyelvészet hatékonyan segítheti ezt a rendkívül időszerű munkát. Természetesen másfajta normatív szabályozásról van itt szó, mint a nyelvi kodifikáció eddig megszokott területein, mégis figyelemre méltó igény és törekvés ez, főleg ha szembeállítjuk azoknak a kutatóknak a nézeteivel, akik ódzkodnak mindenféle normateremtéstől, és nem nézik jó szemmel a nyelv életébe való efféle beavatkozást, sőt magát a nyelvművelést sem.

A normatív szabályozás szükségessége, az idegen szavak magyarosításának gondolata tehát manapság nem is a nyelvművelőktől ered, hanem a különböző szakmák, tudományágak képviselőitől, és erre csupán az első, bár igen fontos példa az iménti. A szaknyelvek területéről elinduló számos további kezdeményezés bizonyítja, hogy a nyelv mindenkié, és a vele kapcsolatos tennivalók mindenkit érdekelhetnek és érintenek. 2001. december 7-én az orvosi nyelvről tartottak konferenciát a Magyar Tudományos Akadémián. Megindult a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóirat, mely jórészt a magyarítás kérdéseivel foglalkozik. A gödöllői Szent István Egyetemen 2002. június 21-én tartották a környezetvédelmi szakírók és szakfordítók tanácskozását, amelynek egyik kezdeményezője a Magyar Szakírók Szövetsége, és előzményének tekinthető az I. magyar szakmai anyanyelvi tanácskozás. A fő téma szintén az idegen szavak, illetőleg az idegenszerűségek.

De az idegenszerűségek vizsgálata nem valamilyen sajátos magyar jelenség. Német kezdeményezésre hat közép-európai ország egy-egy felsőoktatási intézményének szakemberei 2000-ben és 2001-ben tanácskozást tartottak az Erfurti Egyetemen a nyelvi és az interkulturális hatásokról, az amerikanizálódás, illetőleg a nyelvi globalizáció vizsgálati lehetőségeiről. 2002 márciusában a Delhi Egyetem Szláv és Finnugor Nyelvek Tanszéke 13 ország kutatóinak részvételével konferenciát rendezett a közép- és kelet-európai nyelvek, kultúrák utóbbi évtizedéről. A szervezők többek között éppen arra voltak kíváncsiak, hogy térségünkben milyen nyelvi változások történtek 1990 után az angol nyelvi hatás miatt. A nyelvek nemzetköziesedésével foglalkozó lengyel, cseh, bolgár, fehérorosz, orosz és más előadók drasztikus mértékűnek értékelték a folyamatot.⁹ Érdekes egyszerre áttekinteni térségünk nyelvi jelenségeit. Kellő rálátással ugyanis más megvilágításba helyeződnek a tények és a folyamatok. Világosan kitűnik, hogy a különböző nyelvekben azonos módon, szinte törvényszerűen zajlik a nyelvi globalizáció. Okai megegyeznek, de még következményei is nagyban hasonlítanak egymásra.

⁸ Dróth J.: Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Magyar Nyelvőr*, 2000, 287.

⁹ *Magyar Nyelvőr*, 2002, 250.

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy a továbbiakban is feltétlenül szükséges az idegenszerűségekkel foglalkoznunk, ám vizsgálati módszerünk két szempontból is eltér a korábbi gyakorlattól. Egyrészt ma már nem csupán a szókészleti elemekre szorítkozunk: a nyelvi vetület mellett érdemes figyelmet szentelnünk a kommunikáció és a viselkedés minden összetevőjére. Másrészt mellőzzük a régi, egyoldalú szemléletet, amely határozottan fellépett az idegenszerűségekkel szemben. Véleményünk szerint az idegen szavak és az idegenszerűségek kommunikatív szerepét árnyalt, sok szempontú elemzésekkel tárhatjuk föl, amely leíró jellegű állapotfelmérésből indul ki, de szükség esetén nem nélkülözi az állásfoglalást, az értékelést sem.

Mindezek jegyében sorra vesszük az angol nyelv többszintű hatásrendszerének összetevőit, úgymint: 1. kiejtés; 2. helyesírás; 3. szóhasználat; 4. nyelvtan; 5. tükörfordítások; 6. szokások; 7. névadás. Az alábbi példatár tehát kiterjed nyelvünk, kommunikációs kultúránk teljes vertikumára, különös tekintettel a legfrissebb változásokra.

Sokszintű hatásrendszer

Vázlatos áttekintésünkben az idegenszerűségek különböző formáit és főbb jellemzőit vizsgáljuk, néhány példával szemléltetve az egyes jelenségeket. Mindegyik pontban olyan eseteket említünk meg, amelyek nem egyediek, és amelyek alapján bátran általánosíthatunk – annál is inkább, mert a válogatás az itt bemutatandónál gazdagabb példatárból származik.

1. KIEJTÉS

a) Bizonyos *idegen tulajdonnevek* kiejtése manapság a korábbinál pontosabb, jobban megközelíti az eredetit. A magyaros változat köznyelvi, az idegenszerű forma választékos: *Barcelona* [barcelóna → barszelóna], *Helsinki* [helzinki → helszinki], *Shakespeare* [sekszpír → sékszpír]. Ezek csupán árnyalatnyi különbségek, jelentősebb változást azonban nem visel el a nyelvhasználat: *Arkansas* [arkanzasz → arkanza, arkanszó], de nem [ákenszó], és a *Gallup* magyaros [gallup] ejtésformája is megmarad, nem lesz belőle [gælap], hiszen az utóbbi a megértés, a kommunikáció gátjává válhat.

b) A köznevek között is megfigyelhető a pontosságra való törekvés: *cowboy* [kovboj → kauboj], *jazz* [dzsessz → dzsez, dzsæz], *rock* [rok(k) → rak], *pizza* [pizza → piddza].

c) *Hiperkorrekció* (túlhelyesbítés), téves ejtés: angolosan ejtenek nem angol szavakat, pl. a *Barents-tenger* [bárentsz] holland név lévén nem [beröntsz], (az orosz tengeralattjáró 2000. évi katasztrófája után hallhattuk a médiában).

d) A *betűszók* kiejtésére szintén jellemző az idegenszerűség, bár ez egyáltalán nem új jelenség, hiszen már az 1950-es, 1960-as évek nyelv művelésének

vitatémája volt (*BBC, CIA, FBI*). A legújabb alakulatok egy részében ingadozik a magyaros és az idegenszerű betűzési forma: *PhD* [péhádé – piécsdí], *Micro-soft* [mikro- – májkro-], *IMF* [íemef – ájemef]; más részében viszont kizárólagos az angol ejtésmód, pedig a magyaros betűzés egyszerűbb lenne: *UPC, HBO*.

e) A mondatfonetikai eszközökre, leginkább a beszéddallamra és a hangsúlyozásra hat az amerikai műsorvezetői (diszkó)stílus: *Következőííííí Tóth Imreee!* A sportrendezvények műsorközlői is átvették ezt a hanghor-dozást.

2. HELYESÍRÁS

a) Bizonyos angol szavak írásakor a már megszokott, illetőleg szabályszerű magyaros (fonetikus) forma helyett visszatérnek az idegenszerű változathoz: *dzsessz – jazz, menedzser – manager, hobbi – hobby, víkend – weekend*. Ez pedig azért figyelemre méltó, mert szabályzatunk és helyesírási kézikönyveink egyre több idegen szó fonetikus írásmódját javasolják, például az 1999-ben megjelent *Magyar helyesírási szótár* (MHSz.) többek között az alábbiakét: *aerobik, bébiszitter, csip (chip), díler, diszgráfia, diszlexia, euró [pénznem], fájl, fitnessz, flopi, holokausz, hosztesz, kapucsínó, klip, lobbí, logó, menedzsment, neszkávé, szkinhed, szkennel, szkennner, sztreccsnadrág, tonik, tviszt(el), vaksz(ol)*. Tapasztalhatjuk azonban, hogy még az 1984-es és az 1988-as változások sem váltak igazán közkeletűvé, pl. *dzsóker, dzsúsz* (AkH. 1984.); *grépfrút, krossz, motokrossz, rali* (HKsz. 1988.) – gyakran látjuk őket angolos írásmóddal: *joker, juice, grape-fruit* stb.

b) *Tulajdonnevek*. Utóneveket viselőik divatból, egyénieskedésből vagy más okból idegenszerűen írnak: *Richard, Judith, Szandy, Kathy, Sylvia*. Megjegyzendő, hogy hivatalosan 1971-től magyar szülők gyerekének utóneve csak fonetikusanyakönyvezhető. – Sok hazai folyóirat címe nem követi a magyar helyesírási szabályokat: *Elite, Foto Video Magazin, Metro, Party, Story, Yacht Magazin*. – Üzletláncok nevében is találkozunk idegenszerű írásmóddal: *Mammut, Plus*. – A folyóiratok és az üzletláncok nevének helyesírása ugyan jogosan követi a nemzetközi gyakorlatot, de a látott formák elbizonytalanítják a nagyközönséget, és megbontják a helyesírási egységet.

c) Az intézménynevek és a márkanevek angoltól átvett helyesírási szabálytalanságai divatot teremtettek: *CompuServe, ContiEcoContact, DeskJet; BudaFest, CitiBank, Jó-KER, WellPRes*s. Az *InterCity* ajánlott formája folyószövegben: *intercity* (MHSz.).

d) A keltezés írásának idegenszerűsége, amikor nagy kezdőbetűs az évszám után a hónap: *2001. Július 12.* – A nagybetűsítés számos további válfaja közül csak egyet említünk, a foglalkozásnevek névjegyeken, kiírásokon látható helytelenségét: *X. Y. Áruforgalmi Menedzser* – helyesen: *X. Y. áruforgalmi menedzser*.

e) Divatossá vált az & jel használata, és már nem csupán cégek, vállalkozások elnevezésében: *Tóth & Tsa; Tej & kenyér* (boltfelirat); *Élet & Mozdulat* (magazin címe). A latin *et* helyett ma inkább angol *and*-nek mondják.

Az eddig bemutatott helyesírási jelenségektől eltérően más megítélés alá tartozik a következő két eset.

f) A hivatalos iratnak minősülő áramszámlákon a magyar fogyasztók nevét nem a magyar helyesírási szabályok szerint tüntetik föl: a magánhangzókon ékezetet, *mellékjelet nem alkalmaznak* (*Zimanyi Arpad*), mégpedig a számítógépes programra való hivatkozással. Itt már a helyesíráson túlmutató, jogi következményekről is beszélhetünk. Semmiképpen sem lenne szerencsés, ha a nyelvi globalizáció és az EU-csatlakozás efféle buktatókkal járna.

g) A postai küldemények lebélyegzésekor egyes hivatalokban még előfordul a *keltezés* idegenszerű (nap – hó – év) sorrendje: *12. 07. 2003.* vagy *12. 07. 03. (2003. 07. 12. helyett)*. Az egyértelműség és az azonosíthatóság végett hazánkban feltétlenül szükséges lenne a magyaros forma megtartása.

3. SZÓHASZNÁLAT

A jelenség közismert volta és a rengeteg példa miatt csak a főbb tendenciákat vesszük sorra.

a) Az *idegen* szó meghatározott nyelvváltozatokban kiszorítja a hagyományos magyar megfelelőt: *formatervezés – design; vezetőség, vezetőtestület – menedzsment; ellenőrzés, megfigyelés – monitoring; irányzat – trend; sovány tej – light tej*. Ennek vélt vagy valós indoka, hogy az idegen szó konnotációja, beleérzett hangulata még azonos jelentés mellett is eltérő lehet. (Pl. a *menedzsment* „előkelőbb”, mint a *vezetőség*, de a *grémium* mindkettőn túltesz.)

b) Az angol hatás rejtett formája: *latin szavak* megújulása, gyakoribbá válása – olykor kifogásolható használata – az angol nyelv miatt: *kvalifikációs verseny, informális kormányülés, fiskális politika, monetáris rendszer, logisztikai bázis, humanitárius katasztrófa, kandidál* (az olimpiára, a világbajnokságra), *promóció, prezentáció* (‘bemutatás, előadás’), *auditálás, divízió, derogáció, virtuális*. E példasor kapcsán megjegyezzük: a nagyközönségnek szóló műfajokban (a sajtóban, hivatalos levelekben stb.) figyelembe kell venni, hogy a szaknyelvek már megszokott idegen szavai, rögzült, állandósult szókapcsolataik nem mindenki számára érthetőek. – Különösen gazdag latin–angol eredetű terminusokban a számítógépes szaknyelv: *dokumentum, formátum, installáció, karakter, konvertál, rekord* (‘feljegyzés’). – Áttételesen idesorolható az egyik legfrissebb jövevény, a *plaza* is, amely a nyelvi globalizáció – és az olykor távoli nyelvek, kultúrák egymásra hatásának – jellegzetes példája. Útja még kalandosabb: a latinból került a spanyolba, onnan az amerikai angolba, s a világ az utóbbiból ismerte meg.

c) *Jelentésbővülés* angol hatásra: *interjú* (sajtóbeli műfaj → ‘munkahelyen felvételi elbeszélgetés’), *formális* (vö. az Értelmező kéziszótár [Éksz.] 1972.

évi jelentéseit az újabb jelentéssel → 'hivatalos'), *adminisztráció* ['ügyvitel, ügykezelés' → 'kormány(zat)'], de az előző pontból megismételhetjük a mai jelentéseiben nehezen körülírható *logisztika* főnevet is. Korábbi példa a *médium*, *média* jelentésbővülése. – Olykor csak kisebb mértékű változás történik, például a szó használati köre, stílusértéke módosul: így a *karrier* elvesztette korábbi – bizonyos fokig – pejoratív jellegét a következő összetételekben: *karriercentrum*, *karrieriroda*, *karrierhonlap*; *Karrier* (az álláshirdetések címe lapokban).

Az ilyen jelentésváltozáson átesett szavak használatakor egyrészt ügyelni kell arra, hogy az adott szövegkörnyezetben pontosan azonosítható legyen az aktuális jelentés, másrészt pedig figyelembe kell venni, hogy egyáltalán társadalmiasult-e (elfogadottá, közismertté vált-e) az új jelentés. Például még nem elég közismert a *logisztika*, a *promóció*, az *auditálás*; félreérthető lehet az *informális* (az *információs* hatására) és a *formális*. Kétféleképpen értelmezhetjük a következő mondatot: *Délután egy interjún voltam*. Mindezek alapján úgy összegezzük az idegen szavak használatának legfőbb követelményét, hogy az adott nyelvváltozatban, szövegfajtában, műfajban pontosan töltsse be kommunikatív feladatát.

d) A *más nyelvből* (latin, német, francia) korábban átvett idegen szó angol formáját kezdik használni: *imázs* (*imágó*) → *imidzs*; *projektum*, *projekt* → *project* [*prodzsekt*]; *frizsider* → *fridzsider* (szótáraink csak az előbbi alakot ajánlják); *burleszk* → *börleszk*; *kontaktus* → *kontakt* (*kontaktszemély* – kapcsolattartó személy; *kontaktóra*); *effektus* → *effekt* (filmes szakszó).

e) *Szófölösleg*, az idegen szó és magyar megfelelőjének együttes használata: *elsődleges prioritás*, *hipotetikus feltételezés*, *hagyományos tradíció*, *intervenciós beavatkozás*, *kooperációs együttműködés*, *vizuális látvány*, *előre prognosztizál*, *projektterv*, *monitoringvizsgálat*. Gyakori jelenség a politikai, közéleti és gazdasági nyelvben, valamint a sajtóban is. A nyelv művelés egyértelműen helyteleníti az efféle kétszermondásokat. Nem hiba viszont, ha az idegen szó és magyar megfelelője egymást értelmezi: *Prioritás, tehát elsődleges, hogy...*, *Hipotézisünk, feltételezésünk szerint...*

f) *Szófajváltás*. A *minimum* és a *maximum* nyelvünkben főnév és határozószó lehetett, melléknév azonban nem: *hőmérsékleti minimum/maximum*, *árfolyamminimum*, *árfolyammaximum*. Melléknévként a *minimális* és a *maximális* alkalmazható: *minimális/maximális hőmérséklet*. Angol hatásra az utóbbi változat visszaszorul: a nagy világnyelvben ugyanis a *minimum* és a *maximum* melléknévként, tehát jelzői szerepben is természetes. Tükörfordítás révén már a magyarban is használatos: *minimumhőmérséklet*, *maximumhőmérséklet*, *minimumárfolyam*, *minimumkövetelmény* stb. Nyelvtani szempontból eddig hibáztatott voltuk ellenére ezek az alakok hamar elterjednek és megszokottá válnak, de nem okoznak megértési zavart.

4. NYELVTANI JELENSÉGEK. ALAKTAN

a) Az *-i melléknévképző elmaradása*. Új névadási típust alkotnak azok az intézménynevek, amelyekben a hagyományosan *-i melléknévképzővel* szerkesztett minőségjelző toldaléka eltűnik: *Nyírség Spartacus*, *Sajóbábony Televízió*, *Tarnavölgy Bánya Kft.* Belső fejleménynek is tekinthető, de a folyamat elindításában feltételezhető az idegen hatás. – Angol tükörfordításból két jellegzetes példánk ered. A *maraton*, *maratonfutás* (angol: *marathon*) csak az 1990-es évek végétől váltotta föl a *maratoni futást*, a *maratonit* (vö. ÉKsz.). E kicsinynek látszó különbség nyelvtani szempontból mégis jelentős, mivel a toldalékolásban is változást okoz: *indul a maratonin* – *indul a maratonon*. A másik példa 2000 októberétől, a közel-keleti konfliktus kiújulása óta a hírekben gyakori. A korábbi *Gázai övezet* helyett tükörfordítás miatt újabban *Gáza övezet* szerepel (angol: *Gaza Area/Strip*).

b) *Toldalékolás*. Magyarra fordított szövegekre jellemző, hogy egyes szavakban idegen képzőt alkalmaznak magyar megfelelője helyett: *evakuáció* – *evakuálás* helyett, *kvalifikáció* – *kvalifikálás* helyett, *motiváció* – *motiválás* helyett, *partneritás* – *partnerség* helyett. A *politika* egyes számú használatát tartjuk hagyományosnak nyelvünkben. Szintén fordításokban tűnik föl többes számú alakja: *politikák*. Túlképzés, fölösleges toldalékhalmozás figyelhető meg az 'ellenőrzés, megfigyelés' jelentésű *monitoringoz*, *monitoringozás* szavakban (rövidebben: *monitoroz*, *monitorozás*).

c) *Vonzatváltozás*. A *kommunikál* ige nyelvünkben tárgyatlan volt, újabban kapcsolódhat hozzá tárgyi vonzat (*A felirat azt kommunikálta, hogy...*). Ez a változást ugyan vélhetjük belső fejleménynek, de föltételezhető az angol nyelv közrehatása is, mivel az angolban tranzitív ige, tehát állhat mellette tárgy (*communicate something*).

5. MONDATTAN

a) *Hátravetett jelzők*: *Club Aliga*, *Club Sport*; *TV Eger*, *Rádió Eger*, *Városgondnokság Miskolc Kft.*; *Suzuki Kovács*, *Honda Szabó*; *Vitamin C*. Idegen mintát követő fordított szórend, melynek példái egyre bővülnek. Korábban az ilyen szerkezetek közül a *Hotel Gellért*, illetőleg a *Budapest 1*, *Budapest 2* (rádióállomás) típus létezett. Ma már egyre megszokottabb, és immár önálló névtípusnak tekinthető.

b) *Jelzői értékű határozó fordítási hibaként*: *a lány a hosszú hajjal* (*the girl with long hair*) – azaz: *a hosszú hajú lány*. Kevésbé ismert jelenség, ha a jelzői értékű határozó miatt kétértelművé válik a mondat: *Elkészült a szakértői jelentés a komphajó szerencsétlenségéről az Északi-tengeren*. Az egyik lehetséges, bár téves értelmezés szerint a jelentés az Északi-tengeren készült el. Ezt is jelenthetné ugyan a mondat, valójában mégis arról van szó, hogy a komphajó északi-tengeri szerencsétlenségéről készült el a jelentés. A helyhatározó tehát nem az állítmány, hanem a szerencsétlenségéről határozó hátra-

vetett bővítménye. Azért jelzői értékű, mert az átalakításnak megfelelően elő-rehozhatjuk minősítő jelzővé. A jelzői értékű határozó – ami más esetekben helyénvaló lehet: *A puszta, télen; Harc a Nagyúrral* – ilyenkor mégis kerülendő.

c) A *vonatkozó mellékmondatok* és a *mellérendelő értékű alárendelések* gyakoribb használata: mivel az angol szövegek, így a médianyelvben például a hírek, sok vonatkozó mellékmondatot tartalmaznak – lévén jellemző angolos szerkezet –, fordításában más megoldásra is gondolhatunk: *Megválasztották a bizottság elnökét, aki azonban nem nyilatkozott a sajtónak.* – *Megválasztották a bizottság elnökét, ő azonban nem nyilatkozott a sajtónak.* Önmagában nem hiba, legfőljebb gyakori használata, halmozódása tűnik szembe, akárcsak bármilyen más nyelvi sajátosság túlzásba vitele.

6. TÜKÖRSZÓK, TÜKÖRFORDÍTÁSOK

Régebbi nyelvtanaink szigorúan ítélték meg a tükörszókat, mondván: idegenszerű gondolkodásmódot közvetítenek. Ez olykor igaz, de nem minden esetben. A legfrissebb példák között számos kiválót találunk, és a magyar szó a köznyelvben mégiscsak jobb, érthetőbb, mint az idegen. Semmi kifogásunk nem lehet a következőkkel szemben: *átvilágítás* (*transparency*), *egér* (*mouse*), *hegyikerékpár* (*mountain bike*), *hódeszka* (*snowboard*), *testbeszéd* (*body-talk*), *felülír* (*overwrite*). A tükörfordítással létrejött mondatok és kifejezések között vannak szokatlanok vagy nyelvtanilag szabálytalanok is: *Törölt.* (*Cancelled.*) (Pl. repülőgépjárat; helyesen: *Törölve.*) – *Legyen egy jó napjuk!* (*Have a nice day!*) (Médiaköszönés.) – *humán erőforrások osztálya* (*Department of Human Resources*) (intézményekben).

A tükörfordítás sajátos esete, amikor a magyar szövegben megtartják az idegen szót (illetőleg annak magyar alakját), ám annak jelentése eltér a szokásos magyar használatától. Jellegzetes példája ennek a *humanitárius katasztrófa* (*humanitarian catastrophe*) kifejezés, amelyet azért kifogásolhatunk, mert a *humanitárius* jelentése nyelvünkben 'emberbaráti' (helyesen inkább *emberi katasztrófának* kellene lefordítani az angol szókapcsolatot). További példák: *adminisztráció* ('kormány' értelemben), *játékvezető-asszisztens* ('partjelző'), *karrierdiplomata* ('hivatásos diplomata'). Megszokott fordulattá vált a *klinikailag tesztelt* (*Clinically tested*), pedig a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ebben a mondatban kifogásolható. Helyes változatával elvélve találkozhatunk: *laboratóriumban/klinikán tesztelve*. Félrevezető lehet az angol *policyt* magyar *politikának* fordítani: *Coastal Policy* – *a tengerpart kezelésére vonatkozó politika*, *State Rivers and Estuaries Policy* – *az államban található folyók és torkolatok kezelésének politikája*. A *policy* többjelentésű szó, és sokszor szerencsésebb helyette magyar megfelelőket választhatunk: (*rendezési*) *elvek, irányelv, eljárás, gyakorlat, átfogó terv*.

7. SZOKÁSOK, VISELKEDÉSI MINTÁK

A jelenség és megnevezése is új nálunk: *Valentin-nap*, *valentinozás* (Bálint-nap); *Challenge Day* (a kihívás napja); *Halloween* (mindenszentek előestéje). – Amerikai eredetű új búcsúzó formula a médiában: az adás végén a műsorvezető „bemutatkozik”: *X. Y. vagyok. Legközelebb jövő kedden találkozunk ugyanebben az időpontban.* – Meghonosodtak az angol köszönések: *helló (heló)*, *hi [háj]* vagy kézfogás helyett gratulációként (főleg a sportban) a „give me a five”, azaz a felemelt (két) kézzel egymás tenyerének összecsapása.

8. NÉVADÁS

a) *Intézménynevek*, *vállalkozásnevek*, *üzletnevek* idegenszerűségei. Mind-egyik típusra jellemző az idegen szavak gyakori használata: *Florentin virág-szalon*, *Ferrum Center Kft.* [Lakatosipari termékek gyártása és szerelése], *INTERKER-WEIN* [Borászati eszközök], *IZO-THERM-SYSTEM Kft.* [Népművészeti kézimunka készítése és forgalmazása], *Prevent Vagyonvédelmi Kft.* A különböző nyelvekből vett idegen szavak halmozása egy alakulaton belül nem szerencsés: *Party Rex Programme & Rendezvény Service*; *Locsmándi Friss Juice Hungary Kft.*

b) *Keresztnévadás*. Divatosak lettek egyes angol keresztnevek: *Dzsenifer*, *Dzsesszika*, *Krisztofer* (a *Kristóf* helyett), *Patrik*, *Szamanta* (anyakönyvezésük a szabályoknak megfelelően fonetikusán történhet).

Tanulságok, következtetések

1. *SOKSZINTŰ HATÁSRENDSZER*. A szóképzleti változásokon kívül számos egyéb jele van az idegenszerűségeknek. Az idegen hatások megsokszorozódnak, tehát a nyelvben is létezik a globalizáció. Erdemes tudatosítanunk és figyelemmel kísérnünk e sokszintű hatásrendszer összetevőit, hogy az oktatásban (beleértve az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatást), a fordításban, a nyelvleírásban vagy a kutatás egyéb területein mihamarabb hasznosíthassuk a megállapításokat.

2. *IDŐSZERŰSÉG, GYORSASÁG*. Lényeges szempont az időtényező. A gyors változásokra, az idegenszerű divatok szinte azonnali elterjedésére minél gyorsabban reagálni kell. Ezért a nyelvészetnek és a nyelvművelésnek már a megjelenésükkel együtt le kell írnia a különböző jelenségeket, hogy tanácsokkal lássák el azokat, akik kíváncsiak az alkalmazott nyelvészet állásfoglalására. Amint azt a bevezetőben láttuk, a mindennapi élet számos területén, a szaknyelvek fórumain – számítástechnika, kommunikáció, gazdasági élet, kereskedelem, fordítás, fordítástechnológia – megmutatkozik ennek az igénye.

3. NYELVÚJÍTÁS. A Magyar Tudományos Akadémia cselekvési programban foglalta össze nyelvi tennivalóinkat, s ezek között szerepel az új magyar nyelvújításra való felhívás. Mit jelent ez? Semmiképpen sem az idegen szavak elleni harcot, hanem azt, hogy az új idegen szavakat igyekezzünk magyarítani. Tegyük lehetővé, hogy a nyelvhasználó választhasson az idegen szó és annak magyar megfelelője között. Tudjuk: napjaink nem kedveznek a nyelvújításnak, mégis kiváló alkotásokkal büszkélkedhetünk, például a szaknyelvekből: *internet* – *világháló*, *homepage* – *honlap*, *komputer* – *számítógép*, *szkenner* – *lapolvasó*, *installálás* – *telepítés*, *browser* – *böngésző*, *audiokazetta* – *hangkazetta*, *videokazetta* – *képkazetta*, *squash* – *fallabda*, *jet-ski* – *vízirobotgőgő*, *curling* – *csúszókorong*, *piercing* – *testékszer*.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy az idegen szavak, az idegenszerűségek és a kultúrák közötti hatások témaköre ma már összetett nyelvstratégiai feladat. Hosszú távú tervekre van szükségünk ahhoz, hogy segítsük a nyelvhasználatot, tisztázzuk a mindennapi érintkezés fölvetődő gondjait.

Irodalom

- AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Balázs Géza: *Magyar nyelvstratégia. Magyarország az ezredfordulón c. sorozat*. Szerk. Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2001.
- Bencze Ildikó: Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 1993, 583–585.
- Dróth Júlia: Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Magyar Nyelvőr*, 2000, 287.
- HKsz. = Helyesírási kézikönyvtár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Kis Ádám: *Egy könyvkiadó a magyar számítástechnikai szaknyelvért*. In *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002, 281–286.
- MHSz. = Magyar helyesírási szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 93. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Szépe György: Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 1999, 119–128.

A mai magyar megszólítási rendszer sajátosságai, a jelenleg zajló változások

Társadalmunk nyelvhasználati igényei között kiemelten szerepel az udvarias, vagyis a címzett és a beszélő kedvező arculatát is megőrző kapcsolattartásra való törekvés. Igazolja ezt az a reprezentatív szociolingvisztikai felmérésre épülő kutatási eredmény is, mely szerint a szépnek és választékosnak tartott beszéd jellemzőinek rangsorában az udvariasság került az első helyre. Ebben a pozitív értékelésben „az interperszonális kapcsolatok és érintkezési módok kulturálatlanságának, a nyelvi agresszivitásnak, durvaságnak és tiszteletlenségnek az elutasítása tükröződik”.¹

A különböző személyközi kapcsolatokat jelölő különböző nyelvi formák, megszólítási módok rendszerének megismerése és elsajátítása azonban kommunikációs nehézségeket okozhat a beszélők számára, egyrészt mert minden egyes új társadalmi szerep új nyelvi szerepeket, új nyelvi magatartásformákat is megkövetel, másrészt pedig mert az elmúlt évtizedek változásai átértékelődéseket eredményeztek társadalmunk kommunikációs szokásrendjében is.

A nyelvi érintkezésformák használata ugyanis minden beszélőközösségekben olyan kulturális indikátornak tekinthető, amely érzékenyen jelzi a társadalom változásait. A megszólításbeli alapformák illeszkednek a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez, rendszerük „az adott társadalom mindenkori belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetülete”.² A mozgásban lévő társadalmakban ezért gyakori, szinte természetes jelenségnek számítanak a megszólítási, kapcsolattartási válságok.³

1 Terestyéni T.: Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In Balogh L. – Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 3. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1990, 37–38.

2 Péter M.: *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991, 112.

3 Brown, R. – Gilman, A.: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 381.

A magyar megszólítási rendszer történetében szinte lehetetlen olyan időszakot találnunk, amelyben a beszélők ne érezték volna problematikusnak, nehézkesnek a nyelvi kapcsolattartást, s ez abból is adódik, hogy a magyar megszólítási formáknak soha nem alakult ki az egész társadalmat átható, homogén normája. Tanulságos ebből a szempontból Zolnai Gyulának egy 1897-ben a *Magyar Nyelvőr*-ben megjelent cikke, amely olvasói levelek alapján az *ön*, *maga*, *kegyed* megszólító névmások egészen eltérő megítélési lehetőségeit értékelve mutat rá az egyöntetű szokások hiányára. Az egyetlen viszonylag szélesebb körben elfogadott megszólítási norma a két világháború közötti középosztály szokásrendje volt, amelyre azonban a túlzott rangcentrikusság volt jellemző, és a háború után a megszólítási rendszer mesterseges átalakításával szinte teljesen felszámolódott.

A nyelvi tervező tevékenységnek mindenképpen törekednie kell arra, hogy fogódzót tudjon adni a mindennapi nyelvi bizonytalanságokban. A hatékony ajánlások megalkotásához azonban szükséges egyrészt a nyelvhasználati gyakorlat és a nyelvközösség elvárásainak empirikus megismerése, másrészt pedig a megszólítások főbb típusainak és lehetséges funkciónak feltárása is.

A szociolingvisztikai kutatás módszerei

A magyar megszólítási rendszer sajátosságainak, illetve a jelenleg zajló változásoknak a feltérképezésére átfogó szociolingvisztikai kutatást végeztem, amelynek eredményei – további mikro-szociolingvisztikai felmérésekkel együtt – hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a nyelvi tervezés napjaink szokásrendszerének megfelelően alkothasson képet a nyelvi illetan területére tartozó kérdésekről.

A beszédpartnerre utaló elemek változatainak vizsgálata során azok a megszólítási formák kaptak kitüntetett szerepet, amelyek strukturálják a megszólítási rendszert, vagyis elsősorban a tegezés és a nem tegező formák változatai, a névmási megszólítások, illetve az ezekhez gyakran, tipikusan kapcsolódó nominális elemek.

1. A kutatás kvantitatív bázisát kérdőíves gyűjtések teremtették meg. Ezek során két különböző, eltérő kérdéstípusokat tartalmazó kérdőívet használtam: az egyikben az egyén kapcsolathálójának egyes viszonylataiban teljes megnyilatkozásokat alkottató indirekt, a másikban pedig a névmási és a névszói megszólításokat is tudakoló, direkt kérdések szerepeltek. A kérdőíves adatgyűjtés eredményeit szociolingvisztikai interjúk árnyalták: a kérdőíveszéssel nagyobb számú adatközlőtől jutottam kisebb számú, a nyelvhasználatukra jellemző adathoz; a kisebb mintán elvégzett interjúzás pedig a megszólító viszonylatokról élő vélekedések bemutatásához és magyarázatához nyújtott támaszpontot. Ezeket az aktív módszereket passzív módszerként

részt vevő megfigyelés is kiegészítette; a kérdés tanulmányozásában a reprezentativitás hiánya ellenére azért nagyon fontosak a terepmunkára épülő megfigyelések, mert a közvetlen interakcióban megnyilvánuló magatartások, szerepek és kapcsolatok vizsgálatában általában ezek eredményezik a legmegbízhatóbb adatokat.⁴

2. Vizsgált alappopulációnak a mai magyarországi beszélőközösséget tekintettem, ugyanis több kutatás is rámutatott arra, hogy a kisebbségi magyarság egyes beszélőközösségei a magyar megszólítási rendszer különböző tekintetekben eltérő változatait használják. A Vajdaságban például a *tetszikk* alkotott szerkezetek hiányát és a *maga* névmásnak a magyarországinál nagyobb gyakoriságát mutatta ki egy összehasonlító vizsgálat.⁵ Ezt a megállapítást megerősítették a *Magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* elnevezésű kutatási program eredményei, ugyanis a Vajdaságban nem használt nyelvi jelenségeként több adatközlő is említette a tetszikelést, tessékelést.⁶

A *maga* megszólító névmás használata pedig a Felvidéken és Erdélyben is szélesebb körű, mint a magyarországi beszélőközösségben, mivel ott aszimmetrikus viszonylatokban fölfelé is természetes és elfogadott forma.⁷ Kárpát-alján pedig az apai névnek a megszólítási formák közé való beépülését jelzik a megfigyelés eredményei.⁸ A kisebbségben élő közösségek megszólítási módjait Beregszászi és Csernicskó megállapítása szerint kétnyelvű normák szabályozzák, melyek természetesen összefüggenek a magyarországi megszólítási normákkal, de nem azonosak azokkal.

Ezek a kutatási eredmények indokolják tehát azt, hogy a magyarországi beszélőközösséget elkülöníthető, önálló kapcsolattartási rendszerrel bíró egységként kezelem, és ezt tekintem a vizsgálat alapsokaságának. A valós eltérések mértékét és típusát azonban összehasonlító empirikus kutatásokkal kellene feltárni, mivel csak így kaphatnánk képet a mai magyar megszólítási rendszer változatokban élő, rétegzett teljességéről.

3. A vizsgált alapsokaságból a mintát kvótás mintavétel segítségével választottam, vagyis vizsgáltam adatközlőket mindkét nemből, négy elkülönített korcsoportból, három lakóhelytípusból és a három végzettség szerint megállapított csoportból egyaránt ($2 \times 4 \times 3 \times 3 = 72$). A megjelölt társadal-

4 Lofland, J.: *Analyzing Social Settings*. Wadsworth, Belmont, 1984, 71–92.

5 Raffai É.: A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In Sándor K. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 1998, 179–188.

6 Göncz L.: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Fórum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék, 1999, 146.

7 Deme L. – Grétsy L. – Wacha I.: *Nyelvi illemtan*. Szemimpex Kiadó, Budapest, 1999², 459.

8 Beregszászi A. – Csernicskó I.: A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In Sándor K. (szerk.): i. m. 171–179.

mi változók alapján kialakított kategóriák mindegyikéből 8-8 adatközlőt, azaz összesen 576 személyt kérdeztem meg mindkét kérdőívvel. Az interjúk számának minimalizálása érdekében, azonos módszerű kiválasztással, minden csoportból egy-egy adatközlővel készítettem beszélgetést.

4. A gyűjtés a településtípusok szempontjából reprezentatívnak tekinthető, hiszen a kis falvaktól a fővárosig megfelelő számban találhatók gyűjtési területek. Mintavételi eljárásom nem vette figyelembe azonban a települések különböző nyelvjárásterületekhez való tartozását, azaz bizonyos területek nagyobb arányban vannak reprezentálva. Az összegyűlt adatok így megfelelnek egy érvényes, átlagosnak tekinthető kép megrajzolásához, nem képesek azonban megmutatni a megszólítási rendszer területi kötöttségű változatait. Az egyes nyelvjárásterületekhez kötődő megszólítási változatok feltáráshoz, vagyis a megszólítási rendszer területileg is rétegzett bemutatásához további, mikro-szociolingvisztikai kutatások sokaságára lenne szükség. Az ilyen átfo-gó, összevető vizsgálatok elvégzéséhez azonban elengedhetetlen volna az összehangolt nyelvstratégiai háttértevékenység.

5. A jelenleg zajló változásokat, a szinkrón dinamizmust az ún. látszólagosidő-vizsgálat módszerével, vagyis a vizsgált közösség idősebb és fiatalabb korcsoportjai nyelvhasználatának összevetésével tehetjük érzékelhetővé. A megszólítási rendszer teljességének vizsgálatán belül ezért a kutatás során kiemelt csoportnak tekintettem a 35 év alatti korosztályt. A fiatalabb korosztályok körében eltérő gyakorisággal előforduló elemek jelezhetik a változásokat, mivel a társadalomban egymás mellett élő résznormák közül a jelenlegi fiatalság csoportnormájának általában nagy szerep jut a következő nemzedékek nyelvhasználatában. A nemzedékek szerinti különbségek értékelésében azonban természetesen figyelembe kell venni a nyelvhasználat korlétráját, vagyis a minden generációban megismétlődő, életkori kötöttségű módosulásokat is.⁹

A megszólítások típusai

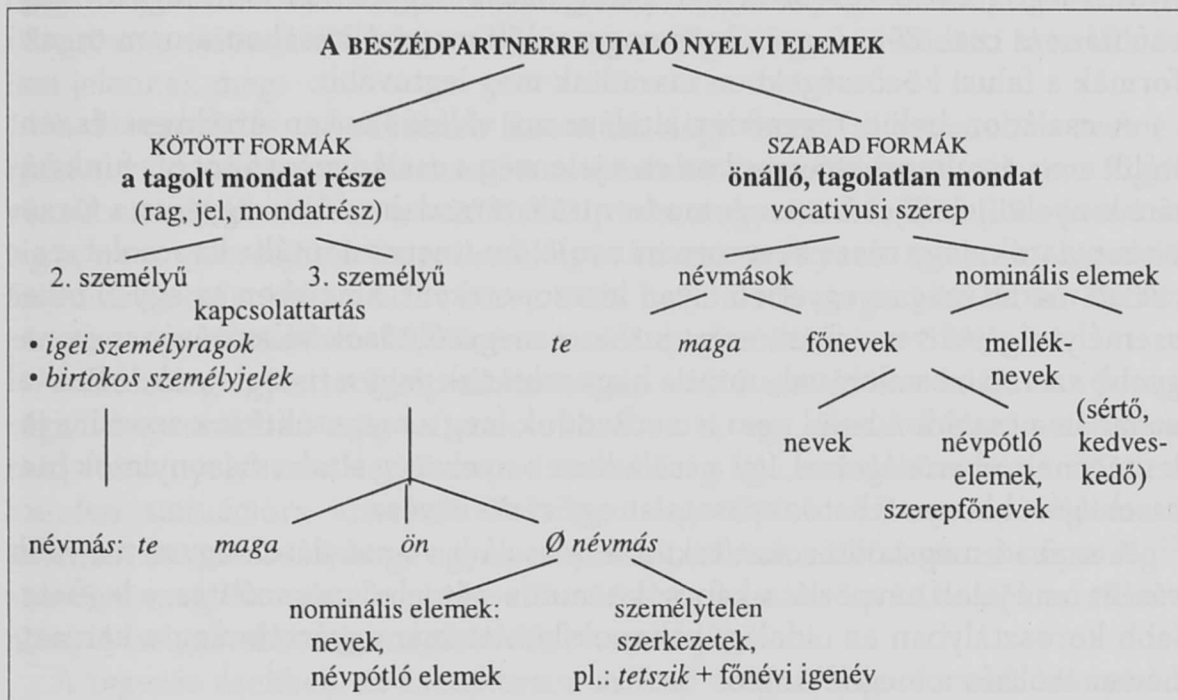
A megszólítási rendszer vizsgálatában szabad és kötött formákat különíthetünk el.¹⁰ A típusok közötti különbség alapvetően szintaktikai: a szabad formák a vocatíviszi megszólítások, amelyek tagolatlan, teljes mondatot alkothatnak, nincsenek bezárva egy szerkezetbe, önállóak; a kötött formák pedig a

9 Labov, W.: What Can Be Learned about Change in Progress from Synchronic Description. In Sankoff, D. – Cedergren, H. (eds): *Variation Omnibus*. Linguistic Research Inc., Edmonton, 1981.

10 Braun, F.: *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1988, 12.

másik személyhez forduló közlés tagolt mondatainak a beszédpartnerre utaló elemei, vagyis a második személyre utaló névmási és névszói elemek előfordulásai, illetve a velük egyeztetett igeragozás, személyjelezés. A két típus közötti grammatikai különbség hatással van használatukra is: a szintaktikailag kötött formák a beszédpartnerhez forduló közlés szinte elkerülhetetlen velejárói, a szintaktikailag szabad formák viszont, mivel önállóan, mondatértékben járulnak a közléshez, könnyebben elhagyhatók (1. ábra).

1. ábra

Tegeződés – magázódás

A kötött megszólítások területén a leglátványosabb módosulás napjainkban a tegeződés terjedése a nem tegező formák rovására. Ezt a változást azonban csak a megszólítási rendszer teljességét és az átértékelődő viszonylatok különbségeit is figyelembe véve lehet érvényesen leírni. A magyar megszólítások rendszere ugyanis a tegezés és magázás, vagyis a személyhasználat kettségére épül, azonban nem értelmezhető egyszerűen a formális és az informális nyelvhasználatot szembeállító kétválasztásos rendszerként.¹¹ Az igeragozás személyéhez járuló különböző kötött helyzetű formák, illetve a különböző szabad megszólítások összekapcsolódása révén ugyanis a tegező és a

¹¹ Reményi A. Á.: Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics*, 1994, Volume 1. 85. [Debrecen].

nem tegező kapcsolattartáson belül is olyan elkülöníthető megszólítási változatok alakultak ki, amelyeknek fontos szerepük van a társadalmi viszonylatok nyelvi megjelenítésében.

1. A változások egyik fő kiindulópontja a család: a gyűjtött adatok alapján a családon belüli kölcsönös tegeződés a társadalom városi, elsősorban értelmi-ségi rétegeiben jelent meg először. A kérdőívek adatai szerint: az 55 év fölötti korcsoportban a szülők tegezése 13,66%-os, a 35–55 évesek körében fordul át ez az arányszám, itt már 62%, a 18–35 év közöttiekénél 91%, a 18 év alattiak körében pedig már elenyésző, szinte kimutathatatlan a magázó formák aránya. A legfiatalabb korosztályban pedig már a nagyszülők nem tegező megszólítása is csak 8%. A szülők és nagyszülők megszólításában a nem tegező formák a falusi közösségekben maradtak meg legtovább.

A családon belüli tegeződés általánossá válását sokan értékvesztésként ítélik meg, értelmezhető azonban ez a jelenség a család megváltozott funkciójának nyelvi jelölőjeként is. A modernizált társadalmakban ugyanis a társas viszonylatok nagy része szerepre irányuló, ún. instrumentális kapcsolat, és a család marad meg az egyetlen olyan kiscsoportként, amelyben az egyén teljes személyiségével vesz részt, ezért juthat a megszólítások választásában is nagyobb szerep a bizalomnak, mint a hierarchiának vagy a tiszteletnek.¹² Ezáltal azonban a családon belül nem ismerkedünk meg a megszólítások szociális jelentésének lehetőségeivel, így a családban a nyelviség által a viszonylatok hierarchiájáról közvetíthető tapasztalat egy része elvész.

A szabad megszólításokat tekintve a családi viszonylatok egyre nagyobb részét nem jelöli névpótló, a kapcsolat minőségét jelző megszólítás: a legfiatalabb korosztályban az oldalági rokonok között már egyértelműen a keresztnéven szólítás a meghatározó.

2. A munkahely szférája az egyik olyan nyelvhasználati színtér, ahol a hierarchiát egyértelműen megjelenítheti a megszólítási rendszer, ennek ellenére a második személyű kapcsolattartás terjedése itt is kimutatható. Bár a tegező és magázó formák száma megközelítőleg azonos, az egyenrangú helyzetekben 90% felett van a tegezés aránya.

A munkahelyi megszólítások személyhasználatában a másik meghatározó társadalmi változónak a nem számít: a tegeződő forma a leggyakoribb a nő–nő viszonylatokban (75,2%), a férfi–férfi diádokban ennél egy árnyalattal alacsonyabb (67,6%), jóval ritkább viszont a férfi–nő pároknál, csupán 35,9%.

A nem tegező forma használatát csak az életkori, rangbeli és nembeli különbségek együtt járása teszi egyértelművé. Az interjúkban a fiatal adatközlők magas arányban számoltak be arról, hogy munkahelyükön a nyilvánvaló hierarchia ellenére is az általános tegeződés vált elfogadottá, a középkorúak

12 Andorka R.: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 358.

közül pedig többen utaltak arra, hogy olyan viszonylattípusokban, amelyekben régen magázódtak, mára a tegeződő formák kerültek előtérbe. A közösen végzett munka szolidaritást teremtő ereje tehát fokozatosan lényegesebbé válik az alá- és fölérendeltség megszólításokban való jelölésénél.

A munkahelyi megszólításokban használt szabad formák arra utalnak, hogy bizalmasság jelölése még magázó viszonylatokban is megjelenik, hiszen tegező és magázó formák mellett is meghatározó a keresztnévi megszólítás, nagy korkülönbség esetén *keresztnév + néni, bácsi* megszólítás is. A pozícióra, státusra utaló és a vezetéknévi elemet tartalmazó megszólításoknak csak nagy rangbeli, beosztásbeli különbség esetén van lényeges szerepe, illetve elsősorban a státusjelölt színtereken, nem pedig az egymás közötti interakcióban jelennek meg.

3. A tegeződés terjedésének harmadik nagy terepe az ismeretlen személyekkel való kapcsolattartásban, nem hivatalos helyzetekben az életkor függvényében adódik. Ebben a viszonylattípusban ugyanis körülbelül 35 éves korig a nem változójától függetlenül igen magas arányban találunk tegeződő formákat: utcán, információt kérve 84%, bolti eladó megszólításában 79,6%, pincér megszólításában 72,3%, buszsofőr megszólításában 67%.

A látszólag egyöntetű kép ellenére igen eltérő attitűdöket találunk a jelenséggel kapcsolatban még a fiatalok körében is, egy részük kényelmetlennek tartja és a nyelvhasználat durva stílusminőség felé mozdulásaként értékeli a minden szituációra kiterjedő fiatalkori tegeződést. A terjedés folyamata azonban azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség¹³ számára megváltozik a tegezés stílusértéke, formális és választékos stílust igénylő helyzetekben is megfelelőnek tarthatják.

A tegezés ezekben az esetekben a szabad megszólítási formák hiányával jár együtt, hiszen nincsen olyan nominális megszólításunk, amely kölcsönös tegeződés esetén, de a partner keresztnévét nem ismerve, ezekben a semleges viszonylatokban használható lenne. Tehát a szabad formák nélküli tegezés önálló kapcsolattartási változáttá vált a megszólítási rendszerben.

A szabad megszólítás nélküli tegezés szerepe nem a bizalmasság, hanem az életkori azonosság, a szolidaritás kifejezése, vagyis az életkor mint társadalmi irányító változó felülkerekedik a hagyományosabb, a korábbi megszólítási rendszerekben erőteljesebben érvényesülő társadalmi tényezőkön: a nemen, a szituációban betöltött szerepen és a távolságtartáson. A vokatívuszt mellőző kapcsolattartás párhuzamban van a nem tegező formák használatának alakulásával is, ugyanis a nem bizalmas viszonylatok mindegyikében szintén egyre jellemzőbbé válik a szabad formák kerülése.

4. A mai magyar nyelvhasználatban szinte a kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, tehát a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó

13 Tolcsvai Nagy G.: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 165.

formák – a második személy, illetve a keresztnéven szólítás – terjedése tapasztalható. A tegezés egyre szélesebb körűvé válása a második személyű kapcsolattartás differenciálódását is magával hozza.

A tegezésen belül az összegyűlt adatok alapján három fő változat különböztethető meg: egyrészt a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó tegező forma, amely bizalmasságot, személyes, közvetlen viszonyt jelenít meg; másrészt a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezés, amely a bizalmas viszonyban is meglévő hierarchiát, rangbeli különbséget képes érzékeltetni; harmadrészt a szabad formák nélkül álló tegezés, amely nem bizalmasságot, hanem szolidaritást jelez. A tegezésen belüli változatok társadalmi jelölő értékének elkülönülése azért lényeges folyamat a megszólítási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő, nyílt társadalomnak jobban megfelelő megszólítási rendszert,¹⁴ amelyben egyetlen kötött forma mellett a szabad formák változatosága teremti meg a társas viszonylatok minőségének jelölhetőségét.

A harmadik személyű megszólítások változásai

Változások a névmási megszólítások használatában

A harmadik személyű megszólításon belüli változások összefüggenek a második személy terjedésével, hiszen egyes, korábban nem tegező formák szerepét mára egyre inkább a tegezés vette át; az a terület pedig, ahová a magázó formák visszaszorultak, a nyelvi eszközöket tekintve igen rétegzett, a különböző viszonytípusok, helyzetek különböző nem tegező formákat igényelnek.

A magyar megszólítási rendszer változásának egyik legfőbb nyelvi mozgatórugója az, hogy nem alakult ki a harmadik személyű közlésben egy semleges stílusértékű, a kötött szintaktikai helyzetekben minden viszonylattípusban használható megszólító névmás. A napjainkban élő két forma, a *maga* és az *ön* használatának is szoros kötöttségei vannak. Az ezen a területen érzékelhető legfőbb változás a *maga* fokozatos visszaszorulása, az *ön* használati körének kiszélesedése, illetve a névszói formák kötött helyzetben való használatának gyakorisága.

1. A 35 év alatti adatközlők többsége udvariatlannak tartja a *maga* formát, még keresztnévvel együtt való használatától is idegenkedik, sőt 76% úgy ítéli meg, hogy egyáltalán nem használja. Legfeljebb azokban a viszonylatokban fogadják el, amelyekben rang tekintetében fölöttük álló, idősebb személy keresztnévi megszólítással együtt használja. A *maga* névmás használata ezenkí-

14 Brown, R. – Gilman, A.: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): i. m. 380.

vül elsősorban egyenrangú partnerek bizalmas viszonyában elfogadott, ez a korosztály azonban az ilyen viszonylatok nyelvi jelölőjeként csak a kölcsönös tegeződést érzi magáénak.

A fiatal korosztályban még azoknál a beszélőknél is tapasztalható a *maga* névmás kerülése, akiknek az anyanyelvjárásában csak ez a forma szerepel: ők is csupán közvetlen környezetükben, falujukban használják. A megszólítások használatának ilyen differenciálódása ezért a nyelvjárási kettősnyelvűség jelenségén belül értelmezhető.

2. A magázás visszaszorulásával egyidejűleg terjed az *ön* megszólítás, napjaink tizen- és huszonevesei már kevésbé érzékelik túlzottan hivatalos jellegét, egyre kevesebben tartják túl tiszteletteljesnek, túl hidegnek, mesterkéltnek. Bár a nem szoros, a beszédpartnert nem ismerő kapcsolattartásban a leggyakoribb, egyes szorosabb, bizalmasabb viszonylatokban is megjelenik. Ezt mutatja az is, hogy a huszonevesek nagy része keresztnévvel összekapcsolva ezt a formát tartja alkalmasnak a nem tegeződő viszonyban lévő munkatársak megszólítására is. A megszólító elemek ilyen összekapcsolása olyan új lehetőség a megszólítási rendszerben, amely az *ön* távolságtartó alapértékét és a keresztnéven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, de talán éppen a névmás merevségének enyhítésére alakult ki ez a lehetőség. Az *ön* névmás egyre általánosabb érvényűvé válva fokozatosan halad afelé, hogy képes legyen betölteni a minden nem tegező viszonyban elfogadható megszólító névmás szerepét.

3. Az általános értékű névmás hiánya magyarázza azt is, hogy önálló kapcsolattartási móddá vált a névmást elkerülő magázás, amelyben kötött helyzetekben is névszói elemek – keresztnévek, szerepfőnevek – szerepelnek. Az interjúk alapján a fiatalok körében általánosnak tekinthető az a megszólításválasztási stratégia, hogy ha ismerik a beszédpartnert, akkor csak nominális elemeket, ha pedig nem ismerik, akkor az *ön* névmást használják. A nominális elemek ilyen használata az ún. indirekt megszólítások¹⁵ felé mozdítja a rendszert: analógiásan a vokatívuszi szerep is belopódzik a mondatba, alannyá válik.

4. A harmadik személyű kapcsolattartáson belül elkülönül még a *tetsikkel* alkotott szerkezetek használatának lehetősége. Ennek egyik szerepe szintén a megszólítás elkerülése, az udvarias, de indirekt kapcsolattartás megteremtése, ebben a funkciójában a szabad megszólítások hiányával jár együtt. Gyakran kapcsolódik azonban *keresztnév + néni*, *bácsi*, esetleg *családnév + néni*, *bácsi* szabad megszólításokhoz, ezekben a helyzetekben az életkorbeli, rangbeli különbség ellenére meglévő bizalmasságot jelezve. A fiatalok nyelvhasználatában nagyobb arányban mutatható ki a tetszikelésnek ez a második változata, ugyanis gyermekkorban általánosan ezt használják a fel-

15 Braun, F.: i. m. 12.

nőttekkel való érintkezésben, ezáltal azonosítják a gyermeki szereppel, így a magázó, önöző formák árnyalására a későbbiekben szinte egyáltalán nem használják. A tetszikelés ennek következtében fokozatosan kizárólag a gyermek-felnőtt viszonylat, illetve a nagy korkülönbség ellenére is bizalmas viszonylatok kifejezőjévé válhat.

Változások a nominális megszólítások használatában

A nem bizalmas viszonylatokban a vokatíviszként használt, nominális formák helyzete is bizonytalan, ezért szinte minden szituációtípusban érzékelhető a megszólításkerülés jelensége.

1. Az ismeretlenek megszólítására, utcai szituációkban, illetve a szolgáltatások színterein az *uram, asszonyom, hölgyem* formákat jelölték meg az adatközlők a legnagyobb arányban, a 35 év alattiak körében jelentősen nagyobb a *hölgyem* gyakorisága, mint az idősebb korosztályokban. Ezek a megszólítások azonban nagyon ritkán állnak a közlést megnyitó, allokutív szerepben. Ezt a funkciót ismeretlenek között a *legyen szíves, elnézést, ne haragudjon* formák töltik be, ezeket egészíti ki esetlegesen a beszédpartnerre való utalás, amely azonban igen gyakran el is marad. Az adatközlők 19%-a nyilatkozott úgy, hogy nem használja, legalábbis igyekszik elkerülni ezeket a formákat, a 35 év alattiak között pedig már 40% fölé emelkedik ez az arány.

2. A magázódó, távolságtartó, de ismert nevű személyek közötti viszonylatokban férfiakhoz fordulva – a *családnév + elvtárs* megszólítási lehetőség hirtelen kiveszésével, annak analógiájára – teret nyert kapcsolattartási rendszerünkben a *családnév + úr* megszólítás. Ennek a megszólítási módnak a megítélése azonban nem egységes a magyar beszélőközösségben. Ezt a formát ugyanis korábbi megszólítási rendszereinkben, így a két világháború közötti időszak szokásrendjében csakis fölérendeltek használták alárendeltekkel szemben: egyenrangúak között a puszta vezetéknév, fölfelé pedig különböző címekkel, rangokkal kiegészült formák töltötték be a harmadik személyű kapcsolattartáshoz járuló szabad megszólítások szerepét.

Ezt a megszólítási lehetőséget ezért napjainkban is sokan „leurazásnak” tekintik, ennek ellenére az összegyűlt adatok szerint magasabb státusú személyekhez fordulva, tiszteleti szerepben is terjed a használata. Az ellentmondások miatt a kérdőívben rákérdeztem ennek a megszólítási lehetőségnek a megítélésére. Az adatközlők 48,6%-a bárkivel szemben használható, udvarias megszólítási formának tartja, a megkérdezettek másik fele viszont nem minden helyzetben véli kielégítőnek. A két csoport közel azonos aránya a forma értékének folyamatban lévő átértékelődését jelzi, ezt pedig megerősíti az a tény, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb az elfogadók aránya, a 18–35 év közötti csoportban még a felsőfokú végzettségűek körében is 63,7%. A forma fokozatos terjedésére és általános értékűvé válására hatással

lehetnek a különböző idegen nyelvi minták is, ugyanis az angolban és a németben is általános használati körűnek számít a vezetéknév és társjelölő elemet tartalmazó megszólítási mód.¹⁶ A megszólítási forma terjedéséhez a korábbi társadalmi jelentés ismeretének hiányán kívül az is hozzájárulhat, hogy több olyan magas presztízsű foglalkozás is van, amelyek esetében nincs megfelelő, a foglalkozásra, pozícióra utaló elem.

3. A nők hivatalos megszólításának lehetséges változatai további megszólítási gondokat okozhatnak, részben a női névhasználat sajátosságai, részben pedig az úr társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiánya miatt. Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*), leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az úr megfelelőjeként. Adatközlőim 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja, és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is. Az úr megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő, úrasszony* változatok is elképzelhetők.¹⁷ Ezek a formák tapasztalataim alapján azonban jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben, nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) találtam adatot ezekre a változatokra.

Kérdőívemben ezeknek a formáknak a használati körére, megítélésére is rákérdeztem, és az adatközlők legnagyobb része elutasító véleményt fogalmazott meg: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a kommunikáció semleges eszközeként. Az *úrhölgy* magasabb elfogadottsága jelzi, hogy annak elterjedésére, elfogadottá válására van talán nagyobb esély.

Még problematikusabb a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában terjedő és egyre általánosabbá váló *vezetéknév + úr* formának nincs megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknévi elem mellett az is gátolja, hogy ezeknek szokatlanságuk miatt sokan fokozottan udvarias jelleget tulajdonítanak, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága azt eredményezi, hogy a nők hivatalos megszólítása még státuszjelölt színtereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé vagy pedig az *adatközlők többsége által (63,4%) udvariatlannak tartott, önmagában álló, vezetéknév + né* változat felé mozdulhat el. A kérdőívben kapott adatok alapján két forma tűnik pozitív megítélésűnek, ezért ezek terjedésére lehet számítani:

16 Bánhidi Z.: A magyar megszólítás nehézségei. *A Magyar Nyelvért és Kultúráért*, 1973, 19.

17 Balázs G.: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó, Budapest, 2001, 153–154.

a *vezeték*név + *kisasszony* változatot az adatközlők 86,9%-a, a *vezeték*név + *né* + *asszony* megszólítási lehetőséget pedig 73,2% találta udvariasnak. Ezek a megszólítási formák utalnak a megszólított családi állapotára, ezért nem tekinthetők általános érvényűnek, illeszkednek azonban a magyar asszonynév-használat azon sajátosságához, hogy önmagában a név is jelezheti a családi állapotot.

Átformálódó rendszer

A megszólítások használatában és megítélésében zajló folyamatok nem egymástól elszigetelt jelenségek, egyes formák térvesztése mások terjedésével vagy újak kialakulásával, elkülönülésével is együtt járhat. A beszédpartner megjelölésére alkalmas nyelvi eszközök palettája jelenleg is átrendeződőben van, a fiatalság nyelvhasználatára jellemző sajátosságok feltehetőleg részben módosítani fogják a nyelvi kapcsolatteremtés normáit. Az átformálódó megszólítási rendszerben a tegezés változatainak a korábbinál meghatározóbb szerepe lehet: kifejezhetnek ugyanis a bizalmasságon kívül azonos rangúságot, sőt tiszteletet is. A nem tegező formák közül a magázás visszaszorul: szerepét a személyes, nem státuszjelölt helyzetekben a tegezés, a személytelen szituációkban és a státuszjelölt helyszíneken pedig az önözés veszi át. A nem tegező változatok közül az önözés funkciói maradnak meg: a nominális megszólítások kerülésével a távolságtartó, felszínes viszonylatokban; illetve rangra, pozícióra utaló szabad megszólításokkal a státuszjelölt nyelvhasználati színtereken.

A megszólítási rendszer ilyen átalakulása összhangban van a társadalom átalakulásával: a modernizált társadalomban ugyanis a személyes viszonylatok személyiségorientálttá váltak, és ez egyértelműen a tegező formák felé mozdítja a megszólítások használatát. A személytelen viszonylatok szolidaritásorientáltságát pedig nemcsak a kölcsönösen használt távolságtartó formák, hanem a kölcsönös tegeződés is képes megjeleníteni. A státuszjelölt színterek szerepének érvényesülése a megszólítások differenciálásában arra utalhat, hogy a személyiség szerepének nyelvi kifejeződése ellenére a társadalom értékrendjében jelen van a formák tisztelete. A hierarchia, a pozíciók nyelvi érzékeltetésének elsősorban nem a beszédpartnerek közötti viszonyban, hanem a mások számára való megjelenítésben van fontos funkciója.

A megszólítások használatának jelenlegi konfliktusai a normaváltás állapotával magyarázhatók: ez ugyanis lassú, több nemzedék szokásrendjében is bizonytalanságokat okozó folyamat, a társadalom átalakulásának, modernizációjának természetes nyelvhasználati következménye.

A megszólítási módokról és rendszerükről, az érzékelhető változási irányokról kapott eredmények felhasználhatók lehetnek a nyelvi tervezésben, a

jelenlegi szokásrendhez igazodó nyelvhasználati ajánlásainak megalkotásában, hiszen a megszólítási rendszer átmeneti stádiuma miatt sok bizonytalanság tapasztalható a megfelelő kapcsolattartási formák megválasztásában. A jelenségkör teljes feltérképezéséhez azonban további kutatásokra is szükség van: a legfontosabb feladatnak a határon túli területek összehasonlító vizsgálata látszik, illetve további felmérések szükségesek a megszólítási rendszer területi kötöttségű változatainak megismeréséhez.

Irodalom

- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Balázs Géza: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó, Budapest, 2001.
- Bánhidi Zoltán: A magyar megszólítás nehézségei. *A Magyar Nyelvért és Kultúráért*, 1973, 18–22.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István: A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 1998, 171–179.
- Braun, Friederike: *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin, 1988.
- Brown, Roger – Gilman, Albert: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 359–388.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre: *Nyelvi illemtan*. Szemimpex Kiadó, Budapest, 1999².
- Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Fórum Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék, 1999.
- Labov, William: What Can Be Learned about Change in Progress from Synchronic Description. In Sankoff, D. – Cedergren, H. (eds): *Variation Omnibus*. Edmonton, 1981.
- Lofland, John: *Analyzing Social Settings*. Wadsworth, Belmont, 1984.
- Péter Mihály: *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- Raffai Éva: A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 1998, 179–188.
- Reményi Andrea Ágnes: Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics*, 1994, Volume 1. 85–109. [Debrecen].
- Terestyéni Tamás: Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 3. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1990, 32–55.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

DEDE ÉVA

Fiatalok nyelvi durvasága a nyilvánosság előtti nyelvhasználatban

„Ha én egyszer kinyitom a számat!
Ha én egyszer elkezdek beszélni!”

A nyelvi durvaságról

A fogalmi meghatározás nehézségei

Mint a pszichológiai értelmezés mondja, az agresszió egy „másik személy (testi vagy lelki) megsértését célzó viselkedés”.¹ Az agresszív megnyilvánulások között külön foglalkoznak a nyelvi durvasággal, Buss kategorizálásában – idézi Zillmann² – nemcsak fizikai, hanem verbális agresszió is van, melynek további altípusai: inzultus (aktív és direkt), pletyka, csípős megjegyzések (aktív és indirekt), de bekerült az agresszió passzív formája is, vagyis a beszéd vagy a meggyezés elkerülése. A verbális agresszió „általában enyhébb, ritualizálódott agressziós formának számít... nagyon jellegzetes nyelvi fordulatokkal él” – Csányi Vilmos szerint.³ A támadó szándék a megnyilatkozásokban tetten érhető, de nemcsak durva szavakkal, hanem így is: „Fiatal orvos – aki sok ismeretterjesztő előadást tartott a rádióban – az egyik klinikán a professzort keresi. Csak az adjunktusig jut el, akit nem ismer, és ezért bemutatkozik neki. Mire gúnyos választ kap: – Ja, a ‘rádiós’...” – Hárdi István példájában.⁴

Az, hogy mi sértő, és mi nem, erősen szubjektív. A durvaság fogalmának meghatározása „nehézkés és bizonytalan”. A továbbiakban a nyelvi durvaság fogalmán egy szűkített jelentésben a durva, tabu szavak használatát értem,

1 Atkinson, R. L. – Atkinson, R. C. – Smith, E. F. – Bem, D. J.: *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 571.

2 Zillmann, D.: *Hostility and Agression*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey, 1979, 29.

3 Csányi V.: *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest, 2000, 176.

4 Hárdi I.: Az agresszió világa. Az agresszió fogalma, jelenségtana, elméletei. In Hárdi I. (szerk.): *Az agresszió világa*. Medicina Kiadó, Budapest, 2000, 27.

ezek támadó jellege nyilvánvaló (még akkor is, ha „csak” a közízlés ellen irányul), és a szóhasználatban mutatkozik meg legélesebben,⁵ sok esetben erre figyelünk föl, csak az nem mindig világos, hogy a durva szavak használata ki ellen irányul. Ezért negatív oldalról közelíthető meg Benkő László szerint: „Olyan szókat tekintünk durva szóknak, amelyek a jó ízlést, erkölcsi, esztétikai érzékünket sértő tartalmuknál vagy hangulatuknál fogva nem fordulnak elő az igényes, a választékos nyelvhasználatban; nyilvános beszédben, közösséghez szólásban nem használhatók.”⁶ (Kiemelés tőlem, D. É.) Kövecses Zoltán a szlengben ezenkívül a tabu szavak (társadalmilag meg nem engedett szavak) csoportját különíti el.⁷

„A nyelvi tabukat időnként azért is megsértheti valaki, hogy felhívja magára a figyelmet, vagy kimutassa megvetését, vagy agresszív, illetve provokatív legyen, vagy hogy gúnyt űzzön a tekintélyből, vagy – Freud szerint – használhatja verbális csábítási formaként, ilyen például a »trágár beszéd«... A tabu szavak és kifejezések talán kevésbé nyilvánvalóak társadalmunkban, mint az eufémizmusok...” Tabukra szükség van, mert ezáltal fejezi ki egy közösség, hogy mit helytelenít, mit tart károsnak,⁸ és időről időre változhat az is, mit tekintünk tabunak. A tilalmakat kikezdi, gyengíti a gyakori megsértésük, elveszthetik tabu jellegüket. Ha a társadalom le is bont tabukat egy területen, mint mostanában tapasztalható a nemiséggel, testi funkciókkal kapcsolatos témákban, más területen újakat állít föl, ilyennek gondolom a politikai tabukat, ennek nyelvi tükröződését.

Ki mondja meg, hogy mi tekinthető durvának? Egyik lehetőség, ahogy Benkő írja: „Gondosan szerkesztett szótáraink szóanyaga tehát egyúttal támpont, irányító lehet a durva szók minősítésében, ill. elkülönítésében... durva szók a magyar nyelvnek azon szavai, amelyek az említett, ízlést, erkölcsi érzéket sértő, trágár jellegüknél fogva nem fordulnak elő a *Helyesírási Tanácsadó Szótárban* és az *Értelmező Kéziszótárban*.”⁹ A *Szlengszótár* minősítései megkülönböztetik a durva és a tabu kifejezéseket. Csakhogy ezek a szótárban megjelölt minősítések néhány ember véleményét tükrözik, nem pedig a társadalomét, bár úgy tűnik, hogy azt rögzítik. „Vannak egészen általános tabuszavak is” – Kálmán László szavaival.¹⁰ Másik lehetőség a közmegállapodás,

5 Természetesen durvaságot a szupraszegmentális eszközökből is kiérezhetünk, sokszor ez árulkodóbb, mint a szókinszbeli durvaság.

6 Benkő L.: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In Rácz E. – Szathmári I. (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994, 7.

7 Kövecses Z.: *Szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998, XXIX.

8 Wardhaugh, R.: *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 211.

9 Benkő L.: i. m.

10 Kálmán L.: Stílus: a tabutól az argóig. In Nádasdy Á. – Kálmán L. (szerk.): *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, Budapest. 1999. 31.

vagyis felmérések alapján objektívebben lehetne megmondani, hogy milyen a mai magyar társadalom tűrőképessége.

Hány év, mennyi idő kell ahhoz, hogy egyes szavakról a durvaság lekopjon, mint ahogy az „adta teremttét”-vel is ez történt? Vajon nem vagyunk egy ilyen folyamat közben? Melyek azok a kifejezések, amelyek mindig is ellenállnak e változásnak?

A nyilvánosság előtti beszéd

A nyilvánosság, melyre a címben utaltam, ma már sokak számára elérhető. Meg kell azonban különböztetnünk a hivatásos beszélőket, akiknek a munkájához hozzátartozik a közösség tájékoztatása: újságírók, műsorvezetők, politikusok stb. A médiában dolgozó emberek tudatában vannak, hogy a nyilvánosság előtt „viselkedni” illik nyelvileg is. A közszolgálatosság (nyelvi) normájába a durvaság elkerülése is beletartozik, ennek megsértése szándékosagra utal. Mivel a média nyelvhasználata tekintéllyel bíró minta,¹¹ egyáltalán nem mindegy, mi jut belőle a befogadóhoz, milyen nyelvi viselkedésre ösztönöz. Márpedig a hallgató/néző „érzi”, hogy mekkora nyilvánosságot jelent a média, még ha a statisztikai adatokat nem ismeri is pontosan.

A nyilvánosság előtt megszólaló közember számára azonban nincs ilyen előírt norma, ő a maga nyelvérzéke alapján nyilatkozik meg. Az új tömeg-tájékoztató eszközök lehetővé teszik, sőt igénylik is, hogy az addig csak befogadónak vélt magánemberek szinte állandóan hallassák a hangjukat. Ez nagyon vonzó, azt az érzést adja, hogy a közember, az átlagember benne van az eseményekben, még ha térben távol is van tőle. Ma már az emberek pl. egy mobiltelefonnal könnyedén beleszólhatnak a műsorokba, véleményüket nemcsak a legszűkebb környezetükkel oszthatják meg, hanem sok idegen-nel is.

Hogyan jut szóhoz a magánember?

Viccesen azt mondhatnánk, hogy a Hyde parkban szinte korlátozás nélkül bárki felszólalhat, közönséget találhat magának. Minden más megszólalás ennél nehezebb. A hagyományos médiában a közvetlen megszólalást más személyek korlátozzák, a nyomtatott sajtóban lassabb az átfutási idő: a szerkesztő válogat, rövidít, átszerkeszt stb., bizonyos norma itt is érvényesül, de nem a beszélőé! Némileg hasonlítanak ehhez a szerkesztett műsorok a rádióban és a tévében. A „cenzúra” a szerkesztett műsorokban a durva szavak törlése, kisípolása, illetve a vágás.

A közember, a hallgató/néző az élőműsorokban szólalhat meg, úgy, hogy nincs beavatkozás a nyelvhasználatába, vagy csak a beszéde után (esetleg

11 A médianormával Balázs Géza foglalkozott részletesebben. Balázs G.: A média nyelvi normája. In *Lehetséges nyelvi szabványok*. A-Z Kiadó, Budapest, 2000. 106–118.

közben) a műsorvezető figyelmeztetheti a megszólalót. A betelefonálós műsorok népszerűségének egyik oka talán éppen ez. Végre szóhoz juthat a kisember, figyelnek rá!

Az interneten a hozzászólásoknak, reagálásoknak nagyobb tere van. Az ókori mintára „fórumoknak” nevezik azokat az oldalakat, ahol szabadon lehet eszmét cserélni egy-egy témáról, sőt bármilyen témát fel lehet vetni (ún. topikot indítani). Egy-egy téma kedveltségét a hozzászólások száma jelzi, egyes fórumoknak igen nagy a látogatottsága. Az internetes újságok fórumain pl. politikai témák vannak, a tévék fórumain a műsorokról alkotnak véleményyt a látogatók, s közléseiket természetesen a nyilvánosságnak szánják.¹²

Ugyancsak sok embernek szól a tévéműsorokba küldött sms. Mindkét formában van ugyan egy kevés kontroll, szükséges ellenőrzés, a moderátoroknak nevezett személyek végzik ezt a munkát.

A nyilvánosság előtti megszólalásban kétféle viselkedést figyeltem meg. Részben azt, hogy az illető igyekszik szépen, helyesen, választékosan beszélni, mert önmagáról jó benyomást kelthet a hallgatók, a közönség előtt – ezt „nyilatkozat-stílus”-nak nevezhetnénk. A másik viselkedés pedig az, hogy az egyén meg akarja őrizni a személyességét, egyéniségét, nem játssza meg magát, éppen úgy beszél, mint barátai, közeli ismerősei előtt. E megfigyelést természetesen adatokkal lehetne megerősíteni.

A fiatalok nyelvi durvasága

Ha hibáztatjuk a fiatalokat a nyelvi durvaság miatt, nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogyan is sajátítják el a környezetükben e nyelvi viselkedést. Voltaképpen tőlünk, felnőttektől tanulják, ne felejtjük el!

A kisgyermek nyelvtanulásáról számos tanulmány szól. A kutatók gyakran foglalkoznak azzal, hogy a szókincs, a nyelvtan elsajátítása hogyan megy végbe. Gyakori téma az, hogy az anyák hogyan alkalmazkodnak a gyerek nyelvi fejlettségéhez, hogyan igazítják mondandójukat a gyerekhez pl. szókincsben, leegyszerűsített nyelvtanban; feltárták az anyai beszéd tudatosságát, a szándékos nyelvre tanítás módozatait kutatták pl. Réger Zita, illetve Kátainé Koós Ildikó.¹³

12 Előfordul, hogy a fórumok látogatói jó ismerősként keresik, köszöntik egymást. A látogatottság pedig jóval nagyobb lehet a regisztrált hozzászólásoknál.

13 Kátainé Koós I.: A szülői beszédmagatartás jellemzői a csecsemő anyanyelv-elsajátítási folyamatának preverbális szakaszában. XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Pécs, 2001. április 17–19.; Réger Z.: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

A nyelvi durvaság megtanulása valamelyest más lehet, mert az anyai, illetve nevelői szándékosságot nem feltételezhetjük,¹⁴ a gyermek e szókészletet és nyelvhasználatot spontán módon tanulja meg megfigyelés és utánzás révén Cole leírása szerint.^{15,16} A felnőttek, nagyobb testvérek, óvoda- vagy iskolatársak beszédéből, filmekből stb. ellesett durva szavakat a gyerek éppúgy próbálgatja, mint az egyéb, ismeretlen szavakat. Csakhogy ezen szavakért nem dicséretet, hanem büntetést, erős tiltást kap a gyerek. Mégis megtanulja őket, mert a szülők ellentmondóan viselkednek: verbálisan tiltanak, a nem verbális csatornán keresztül legtöbbször tetszést fejeznek ki, ahogy Buda Béla megállapítja;¹⁷ de jópofa ez a gyerek, hogy ilyeneket tud mondani! Legalábbis a gyerek érzi a kétféle közlést, és az utóbbinak az üzenetét fogja fel. Vagyis úgy értékeli, hogy sikert aratott.

A nyelvi fejlődés nagy része a 7. évre befejeződik, a gyermek a stílus finomságait, az árnyalatokat még természetesen tanulja, az otthoni nyelvtanulás a szituációkhoz való alkalmazkodásra szorítkozik, az iskolában a köznyelv tanulmányozása folyik. A középiskolai irodalom-tananyagban alig van olyan alkotás, amelyben „csúnya” szavak vannak, de ha mégis, akkor felszabadító nevetést, kuncogást vált ki a gyerekekből a tabuval való találkozás a nem megszokott helyen! Ugyanezeket a szavakat sokan könnyedén mondják ki, a tanítási órán viszont elszörnyülködnek (saját megfigyelés a Ganxta-szövegekről szóló nyelvi műsor meghallgatásakor¹⁸). Általában a példaszövegekben nem találkozunk a gyerek nyelvi durvasággal, a tanárok következetesen tartózkodnak a trágárságtól a tanításkor, és minduntalan figyelmeztetik diákjaikat a beszédük miatt.¹⁹ Sokszor nem is a káromkodás ténye zavarja az idősebbet, hanem a stílus!

Kultúránként változó, hogy mit tűr el egy adott közösség. A trágár, agresszív beszédre néhány társadalom lehetőséget teremt a gyerekeinek. A „szájálás” a nyilvánosság előtt zajlik, komoly következménye csak az, hogy valaki ebben a párbajban alulmarad, ugyanezekért a szavakért esetleg felnőttként már ütés jár, példákat idéz Brenneis, ill. Réger²⁰ tőlünk távoli helyekről,

14 Még akkor sem, ha van olyan felnőtt, aki örömet leli abban, hogy a kisgyermeknek durva szavakat, trágárságokat tanít meg, ezen szórakozik. Saját megfigyelés.

15 Cole, M. – Cole, S. R.: *Nyelvelsajátítás. Fejlődéslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

16 A nyelvtanulás különböző elméletei között számon tartjuk az utánzáson alapuló elméletet. Ezt illusztrálja Cole: i. m., miszerint a gyerek, ha egy ismeretlen szót hall, a jelentését megpróbálja kitalálni, majd ismételteti a szót, hogy megjegyezze.

17 Buda B.: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1988.

18 A Ganxta-rap. In Balázs G. (szerk.): *Tetten ért szavak*. Kossuth Rádió, 2000. nov. 6.

19 Ezért lehetett pl. Petri György költészetéről ilyen szempontból is beszélni a Petri-konferencián és a Bartók Rádió Ön hogyan tanítaná? c. műsorában.

20 Brenneis, D.: Szócsaták. In Chermas, J. – Lewin, R. (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.; Réger Z.: i. m.

de magyar megfelelőjét is találtam. A beugratós kérdések mini szópárbajok, a győztes pillanatnyi sikerét élvezheti, ha sikerül áldozatot találnia. Ottlik regényében, az *Iskola a határon*ban a „Mostál már száját?”-ra ha az áldozat visszakérdez, hogy miért, lecsap rá az „Akkor kinyalhatod a seggem!” zavarba hozó, megszégyenítő fordulat.²¹ A trágár beszéd itt indulati töltés nélkül jelentkezik (bár az áldozatban bizonyára forr a düh), ugyanez a mondat más beszédhelyzetben a másik ember súlyos megsértése.

Vizsgálatok

Tudnunk kell, hogy amiről véleményt formálunk, az mennyire elfogadott. Néhány vizsgálat eredménye következik az alábbiakban, melyek további kutatásokra ösztönözhetnek.

A nyelvi durvaság iránti attitűd fiatalok körében

Az eddigiek alapján vetődött fel a kérdés, hogy megvizsgáljam, hogyan viszonyul a mai magyar fiatalok egy része a káromkodáshoz és a trágársághoz, hogy szélmalomharc-e küzdeni a nyelvi durvaság e formája ellen. Előzetes elképzeléseim arra vonatkoztak, hogy:

- a gyerekcsoportok attitűdje függ az életkortól. A kisebb életkorú gyerekek kevésbé fogadják el a káromkodást. A viselkedésben is megjelenik a nagyobb diákoknál a trágárság, a káromkodás;
- nemi különbségek vannak a durva beszéd elfogadásában, általában a lányok kevésbé káromkodnak.

A hipotézisek vizsgálatára először két gimnáziumi osztályt választottam, összesen 51 középiskolás diák (23 lány és 28 fiú) vett részt. Az egyik csoport 6. osztályos (30 fő), a másik 11.-es (21 fő), életkoruk 12-13 év, illetve 17-18 év. Később 24 magyar szakos egyetemistával is elvégeztem a vizsgálatot (3 férfi, 21 nő, átlagéletkor 21 év). A középiskolások egy Pest környéki gimnázium nyolcosztályos képzésében tanulnak, ún. E osztályosok, ami azt jelenti, hogy 10 évesen komoly felvételi vizsga alapján kerültek be a gimnáziumba. E feltétellel a csoportok minél nagyobb hasonlósága teljesül, hogy annál tisztábban mutakozhasson meg a hipotézis nemre és életkorra vonatkozó része.

A vizsgálat egy 40 tételes attitűdmérő kérdőívből állt néhány nyelvhasználati kérdéssel kiegészítve. Eredményeim azt mutatták, hogy a hipotézisek részben igazolódtak. Bár voltak eltérések a nemek eredményei között, statisztikailag nem szignifikánsak, azaz a nemek közötti különbséget elvethetjük. Ennek okaként azt hozhatjuk fel, hogy a mai társadalom a fiúk és a lányok

21 Ottlik G.: *Iskola a határon*. Regény. Kriterion, Bukarest, 1977.

nevelésében sok hasonlóságot mutat, döntő inkább a szülők igényessége. A családon kívül ugyancsak a két nem közötti hasonlóságot erősíti az intézményesített nevelés, és az egyéb külső hatások is azonosak. Benkő szintén megállapítja a nők durva beszédének előretörését,²² eredményem egybecseng az ő megfigyelésével. Ennek viszont ellentmond az a fölmérés, melyet Sárkány Anita végzett. Eszerint „minden férfi káromkodik, a nők egy része nem, a többség nagyon ritkán” – idézi Kiss Jenő.²³ A különbség valószínűleg a vizsgálati személyek egyéb körülményeiből ered.

A kor szerinti megoszlás, különbség ellenben értékelhető volt: az életkor előrehaladtával egyre elfogadóbb az attitűd. A korcsoportok között szignifikáns eltérés mutatkozott a következőkben:

- A saját káromkodás, durva szóhasználat egyre nagyobb átlagot mutat: fő különbség a kicsik (6.-osok) és az egyetemisták között van
 $T_{12} = 2,51$ $T_{13} = 4,57^{**}$ $T_{23} = 1,68$;
- Jelentős különbség van abban, hogy a szülők mennyire viselik el a gyermekük nyelvi durvaságát, vagyis a kisebb gyerekekre a szülők rászólnak:
 $T_{12}(3; 29) = 4,35^{*}$ $T_{13}(3; 29) = 7,23^{**}$ $T_{23}(3; 38) = 3,69^{*}$ ²⁴

Nincs viszont különbség a korcsoportok között:

- nem hozza zavarba a fiatalokat, ha a környezetükben káromkodnak, a durva szavakat leírva látják a falakon (utcán, vonaton stb.);
- egyöntetű a vélemény a férfiak egymás közötti durva beszédéről;
- a szülők iskolázottsága sem jelent különbséget a korcsoportok szerint;
- a durva beszédet a fiatalok nem tekintik a felnőtttség kritériumának.

Ez a vizsgálat arra nem terjedt ki, hogy milyen közegben beszélnek a fiatalok durván, de a tűrésére nyertünk adatokat. Mivel a fiatalokra inkább jellemzőbb a szleng,²⁵ az abban előforduló durva és tabu kifejezések is inkább itt jelennek meg. Tapasztaljuk azt is, hogy az elferdítéssel, eufémizmussal jelzik a kimondhatatlant, pl. *wazzeg*, *bakker*. Ha szándékosan meg akarnak valakit sérteni, nem a trágár beszéddel teszik, és nem is ezt érzik a legsértőbbnek. Egyes mondatok durvaságát fokozatokban kellett megjelölniük, a teljes mintára jellemző, hogy a „*De hülye vagy!*”-ot nem is tekintik durvának, és több helyzetben is elfogadhatónak találják, pl. mondhatja ezt a szülő a gyerekének és fordítva, barátok egymásnak, tanár a diákjának.

22 Benkő L.: i. m.

23 Kiss J.: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 104.

24 Jelölés: +: $p < 0,10$; *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$, ahol 12: 12 évesek és a 16 évesek, 23: 16 évesek és az egyetemisták, 13: a 12 évesek és az egyetemisták páros összehasonlítása. Az átlagok Tukey-Kramer-féle páronkénti összehasonlítását ($k = 3$, $f = 70$) a MiniStat statisztikai programmal végeztem el.

25 Kövecses Z.: i. m.

A mai tévé- és rádióműsorok egyre jobban igyekeznek a modern kommunikációs eszközökkel a nézőket bevonni a műsorba. Fontos visszajelzés ez arról, hogy milyen a műsor fogadtatása. A rádióban erősen válogatva közölnek a beérkezett üzenetekből, hiszen technikailag nem lehet megoldani a műsor és a hallgatók egyidejű közléseit – az on-line adást kivéve. Ezzel szemben a televízió a műsor alatt érkező írásos üzeneteket (sms-eket) folyamatosan sugározhatja, a néző voltaképpen két adást fog. (Vajon a néző így megosztott figyelme jót tesz a műsornak?)

Kérdés, hogy ha a fiatal nagyobb nyilvánossághoz jut, a megtanult és használt nyelvi durvaságokat elhagyja-e, érzi-e annak felelősségét, hogy üzenetét nemcsak az ismerősei olvassák. 2002 nyarán egy fiataloknak szóló tévécsatorna (fix.tv) éjszakai adásába küldött sms-eit gyűjtöttem össze. A küldők neme és életkora csak megközelítőleg adható meg a szövegek, aláírások alapján: 1/3–2/3 a lány–fiú arány, az életkor 12–30, ez utóbbi összecseng azzal, hogy a csatorna kifejezetten a fiataloknak szól. A műsor 58 perce alatt 273 sms érkezett, vagyis percenként kb. 5. Kb. 150 küldő volt (ezt a műsorban is látható telefonszám alapján számoltam össze). Az sms-ek részben a műsorhoz szóltak hozzá, részben a műsor körül összeverődött társaknak íródtak. A 273 sms közül 28-at (10,3%) ítélt meg durvának a szóhasználat és a bántó szándék miatt. Sok vagy kevés ez a 10%? Ebben az esetben kénytelen voltam egyedül dönteni, természetesen több értékelő más eredményt hozhatott volna.

Az agresszió a szövegek alapján elsősorban a más, ellenségesnek tekintett csoportra vagy személyre irányult, a 28-ból 24 a más zenei stílust képviselőkre. Az ifjúsági szubkultúrát kutatók tudják, hogy a másik fiatal elfogadásában milyen fontos szerepe van a zenei ízlésnek!²⁶ A másik nem képviselői ellen fogalmaztak meg 2 durva sms-t, a műsorral való elégedetlenség váltott ki a készítőik ellen szintén 2-t.

Témájukat tekintve a durva sms-ek mások szövegeire, viselkedésére való reagálások (pl. az a feldobott téma, hogy 12 éves lányokat keres valaki, elég nagy indulatokat váltott ki), érzelem-, hangulat- és állapotkifejezést szolgált a többi. Egyesek a durva szavak trükkösen küldték át a szűrőn, pl.: *Ez qrva jó szám!*, mások (vagy a szerkesztők) kicsillagozták a nyilvánosság elé nem való szavakat, pl. *PLACEBO RAKÁS** (a PLACEBO egy együttes neve), vagy csak egy-egy betűt csillagoztak ki, így tették elfogadhatóvá, pl. *Nem tudom, h ki*

26 „A fiatalok által leggyakrabban hallgatott zenei stílusirányzat a korcsoport strukturálódásához vezet.” Szapu M.: Önkifejezés a mai magyar ifjúsági csoportkultúrákban. In Balázs G. – Voigt V. (szerk.): *Jeles jogok – jogos jelek*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2000, 166.

hiogat, de jolesik, m bedugtam a s*ggembe (utalás arra, hogy a telefon rezgő üzemmódja hasonlít a vibrátorra, az illetőt valaki zaklatja a hívásokkal).

És: 2 sms foglalkozott azzal, hogy az sms-ezők ne írjanak durva kifejezéseket! Mintha attól tartanának, hogy ennek a nyelvi viselkedésnek letiltás lenne a vége, vagyis bizonyos önszabályozás indult meg, pl. *Ne fszozzatok, mert ti isszátok meg a levét...* A durvaságra magyarázatot adhat az, hogy e rétegben elfogadottabb akár a nyilvánosság előtt is, mint más rétegekben. Ha a műsor közönségét úgy tekintjük, mint akik azonos normát vallanak, e nyelvi interakcióban az együttműködési alapelv érvényesül: „a beszélő vagy író valamilyen mértékig hajlandó a többnyire rejtett (a gyakorlati vagy hallgatólagos tudásában számon tartott) elvárások formájában megjelenő mintáknak megfelelően formálni és érthetővé tenni megnyilatkozását, a hallgató, a befogadó pedig valamilyen mértékig hajlandó megfelelni a másik fél elvárásainak is a megértés során” – állapítja meg Tolcsvai Nagy Gábor a nyelvi normáról.²⁷

Netkódex a fórumokon, szűrő (az internet pszichológiája)

Agresszivitás az internetes fórumokon is tapasztalható (vagyis mindenütt, ahol emberek kapcsolatba lépnek egymással). „Sokan úgy vélik, hogy az internet tele van harccal és személyeskedő vitával, és az agresszió általában jellemzőbb a hálón, mint odakint. A korai kutatások némelyike elképesztő mennyiségű gúnyolódást, szitkozódást és sértegetést tárt fel a számítógépes kommunikációval kapcsolatban – többet, mint a közvetlen, személyes csoportokban. Az agresszió összetett viselkedés” – írja Patricia Wallace *Az Internet pszichológiája* című könyvében.²⁸

Az internetes fórumokon ugyancsak nyilvánosság elé szánt közlések olvashatók, ám a közönség kevésbé homogén, mint a rétegműsorban, ld. fentebb. Az együttélés szabályozására az üzemeltetők nyelvi etikettet is alkottak (ez a netikett – egyik szó rá), a szabályokat ismertetik, a szabályvétőket letiltják a fórumról egy időre, a hozzászólásaikat törölhetik. A moderálási szabályok-között tehát a durvaság kerülése is szerepel, pl.:

Moderálás

„Az RTL Klub on-line fórumai minimálisan moderáltak. A moderátorok a szerkesztőség tagjai, illetve egy-egy topik-gazda is moderálhatja saját topikját. A moderátorok tevékenységüket társadalmi munkában végzik. Az emberi tényező miatt a moderálás szubjektív, azaz amit az egyik

27 Tolcsvai Nagy G.: *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998, 27.

28 Wallace, P.: *Az Internet pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest 2002, 143.

moderátor még megenged, nem biztos, hogy a másik is engedni fogja. Épp ezért még az is megtörténhet, hogy felülbírálják egymást.

A moderátorok nem tudják a fórumokban megjelenő hozzászólásokat szerkeszteni vagy részlegesen törölni: vagy változatlan formában meghagyják a hozzászólást, vagy törlik az egészet.

A moderátorok száma igencsak véges, nem feladatuk a fórum folyamatos böngészése. A topikok száma miatt egy-egy moderátor csak bizonyos témaköröket figyel, ezért senki sem láthatja át az egész fórumot. A moderátorok a beavatkozásokról, esetleges kitiltásokról az (on-line szerkesztőség) főtémán belül létrehozott »Hivatalos moderálási értesítő« témában adnak tájékoztatást. [...]”

Letiltások

„Fenntartjuk a jogot, hogy a beszélgetés menetét zavaró tartalmi (a kulturált, folyamatos társalgást feltűnően és szándékosan akadályozó és zavaró, agresszív vagy offtopic hozzá- és beszólások, képek – kiemelés tőlem, D. É.) a működőképesség biztosítása érdekében eltávolítsuk a fórumokból. Ha a felhasználó figyelmeztetés után sem hajlandó ezeket a hozzászólásokat, képek feltöltését befejezni, a fórumból a felhasználót kitiltjuk.”²⁹

A moderálási szabályok ezen a fórumon a jogsértésre vonatkoznak. A fenti szabályok ellenére vannak durva „beszólások”, sértegetések. Más helyről:

„1: A Korridor semmilyen felelősséget nem vállal a felhasználók által létrehozott tartalomért, mindazonáltal a Korridor fóruma és a cikkekhez csatolt »hozzászólások« moderáltak. A fórum és a hozzászólások használatának feltétele a moderálás (törlés) tudomásulvétele.

2: A Korridor fenntartja magának a jogot, hogy a törvénysértő (személyiségi, kisebbség jogok), illetve az öncélúan durva, trágár, ízléstelen, alpári hangnemben – kiemelés tőlem, D. É.) fogalmazott hozzászólásokat törli, ha tudomására jutnak.

3: Ha véleménye szerint a fenti ismérveket kimerítő hozzászólást lát valamelyik topikban, kérjük, jelezze a hirszerk@korridor.hu e-mail címen. Szándékaink ellenére is kimaradhat egy-egy hozzászólás vagy topik az ellenőrzésből, ám az olvasók segítségével jobban megőrizhetjük a fórum tisztaságát.”³⁰

29 <http://forum.korridor.hu>

30 <http://www4.online.rtlklub.hu/moderalas>

Érdekes, hogy a moderálásba a fórum látogatóit is bevonják, mégpedig úgy, hogy az olvasó kifejezheti a nemtetszését, javasolhatja a törlést (feljelent? beárul?). Egy harmadik helyről idézve:

*„A fórum jelenleg moderált, tehát a tárgyában vagy stílusában nem odaillő, mások személyiségi, emberi jogait sértő, továbbá gyűlöletkel-
tésre alkalmas hozzászólásokat nem közöljük.”³¹*

Terveznek ma már „szűrőket”, amelyek az internetre küldött szövegekben felismerik a durvaságot (szavakat), s ezeket törlik. Ám magának a beszélőnek kellene tudni belső „szűrőt” alkalmazni, hogy mi való a nyilvánosság elé, és mi nem. Ha ilyen nincs, akkor segíthet a külső szűrő a befogadó, a címzett oldalán. Az interneten megjelent hír szerint:

„A program egy helyesírás-ellenőrzőhöz hasonlóan vizsgálja a gépelt szöveget és jelzi, ha az előre definiált szótárában meglévő szavakat vett észre benne. Sértőnek (flaming content) nemcsak a durva szavak minősülnek, hanem az elvárható udvariassági formákat nélkülöző nyelvezet is. Sajnos kontextustól függően akár a leghétköznapiabb fogalmazás is komoly sértésnek számíthat, például ha állatvédő ismerősünket disznóvágásra invitáljuk. A legtöbb, amit a program ilyenkor tehet, hogy a hagyományosan bántónak számító kifejezéseket keresi. Ezeket a kifejezéseket két kategóriába osztották:

Az első az igazán durva sértéseké (High-flame, vagy H kategória). A program azonnal jelez például, ha egy a nemi szervekre célzó szót személyes névmást követően írunk be.

A második kategóriába azok a kifejezések tartoznak, amelyek gyakran előfordulva sértőek lehetnek. A másik felmenőinek egyszeri emlegetése nem feltétlenül sértés, (hogy van édesanyád?), ha viszont minden második szavunk ez, valószínűleg más a helyzet. Az ilyen szavak a szöveg bizonyos százalékát meghaladva aktiválják a programot.”³²

Ebben a megfogalmazásban is a „hagyományosan bántónak számító kifejezés” szerepel. Ha a nyelvközösségben elég változatos, hogy mit tekintenek nyelvi durvaságnak, akkor a szabályozás is egyesek szemében túl megengedő, mások szemében túl szigorú. A fórumok nyelvi elemzésére további kutatáso-

31 <http://www.nytud.hu/forum/forum.htm>

32 <http://www.pszichologia.hu/cikk/cikk.phtml?id=44> Gábris K.: *Cenzúrázott e-mailek*. 2000. október 2.

kat tervezek, itt most csak arra a törekvésre mutattam példákat, hogy a fórumok nyilvánosságot jelentenek, így a használati szabályokba a nyelvi durvaság is belekerült.

Tapasztalatok

Az ifjúság körében egyre elfogadottabb a durvának ítélt beszéd, és nincs nemi különbség az elfogadottságban, ezt az attitűdvizsgálatból és az sms-ek szövegéből állapíthatjuk meg. A valóságshow-k fiatal, nem profi szereplőinek gyakori káromkodása (főleg a fő műsoridőben, ill. gyerekek számára is elérhető időben leadott összefoglalóiban tapasztalhatóan) nézői ellenérzéseket is kiváltott, a betelefonálók, sms-küldők véleménye alapján a szereplőket időnként meg is büntették beszédük miatt. A szerkesztett változatban a trágárságokat füttyel helyettesítették. E másik megnyilvánulásból arra következtethetünk, hogy a társadalomban a tűréshatár egyénenként különböző, de közelebb jutunk-e a közmegegyezéshez ebben a témában?

Nyelvstratégiai feladatok

„Idetartozik azonban a durva és a trágár beszéd megakadályozásával kapcsolatos aktivitás, mellyel összefüggő tennivalók zömét nyelvészek végzik, de kisebb mértékben pszichológusok is... Ámbár sokszor az igazi ok elsikkad – az ok az általános indulatosodás lehet –, mivel végső soron az indulatosodás okait kellene kideríteni, ám ez nagy munkabefektetéssel járó szociálpszichológiai feladat” – vélekedik Büky Béla.³³ Ha szükségesnek tartjuk e témában a vizsgálódás, az elterjedtség, a társadalmi nyelvszokás megismerését, a társasnyelvészet közreműködésével adatokat nyerhetünk, hogy milyen a mai állapot (Kenesei István az új szerkezetek elemzésében javasol ilyen megoldást).³⁴

Az így nyert adatok a szótárak minősítését is befolyásolhatnák. „Az obszcén szavak által a közlő emellett – általában társa(i) legalább hallgatólagos hozzájárulásával – valamilyen mindent leegyszerűsítő világszemlélet jegyében a nyers természetszerintiség álrousseau-i imitációját igyekszik általuk végrehajtani. Minthogy a szókészletnek ezek az elemei egy bizonyos magatartás eszközei, együgyűség volna azt hinni, hogy irodalmivá válásukkal vagy

33 Büky B.: *A magyar nyelvtudomány és a pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1996, 276.

34 Kenesei I.: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv*, 2002. 1. 39–48.

kiveszésükkel megszűnnek az éppen divatos »négybetűs« szavak. Úgy ítélem meg, hogy szükségszerűen újra kell termelődniük” – írja Szende Tamás.³⁵

A Balázs Géza által megfogalmazott nyelvstratégiai feladatok szerint az előzőek mellett a fiatalok nyelvhasználatát, nyelvi tudatosságát még jobban fejleszthetjük, a nyilvánosság előtti megszólalás felelősségére nevelhetjük a következő nemzedékeket.³⁶ Az új eszközök használóiként a beszéd moderálására szoktathatjuk őket, ahogy ebben a szövegben is olvasható:

„A moderátorok különleges jogokkal és felelősséggel felruházott felhasználók: joguk van módosítani topikok címeit, törölni hozzászólásokat és teljes topikokat, büntetni más felhasználókat, felelősségük viszont, hogy ezt a moderálási alapelveket betartva, átlátható szabály- és szokásrendszer szerint tegyék, döntéseiket megindokolják, és csupán annyira avatkozzanak bele a társalgás menetébe, amennyire az elengedhetetlen a kulturált, egymás érzékenységét és jogait szem előtt tartó, technikailag áttekinthető kommunikáció elősegítésének érdekében. A moderátorok egy része az [origo] munkatársai közül kerül ki, többségük azonban a Fórum tekintélyes felhasználói közül jelentkezett önkéntes, akiknek a segítségét ez úton is köszönjük. A moderátorok nem saját értékítéleteik alapján, hanem az előre lefektetett alapelvek alapján véleményezik a hozzászólásokat. A moderátor elsősorban nem a hozzászólásban képviselt vélemény helyes voltát hivatott mérlegelni. Mérlegelnie kell viszont a hozzászólás hangnemét, a hozzászólás vagy topik esetlegesen jogsértő vagy törvénysértésre buzdító voltát. Fontos, hogy a moderálás célja nem az, hogy ne alakuljanak ki éles vagy akár durva viták: a cél csupán az, hogy a vita helyét ne vegye át a pusztá szitkozódás, egymás vagy közéleti szereplők rágalmazása (nem tévesztendő össze a heves kritikával, az természetesen mindekinek joga!) vagy az öncélú trágárság (nem tévesztendő össze a dolgok nevén nevezésével, azt természetesen lehet!).”³⁷

35 Szende T.: *Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 219.

36 Balázs G.: *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2001. 183–192.

37 <http://forum.origo.hu/forum>

ACZÉL PETRA

Szóval győzni

Retorika és meggyőzés a kommunikációban

„A retorika olyan művészet, mely képes a szabatos beszéddel való meggyőzésre. A szabatos beszéd azt jelenti, hogy okosan és ékesen szólunk a hallgatókhoz, a meggyőzés pedig azt, hogy elhiggyék, amit akarunk. A cél tehát a szavahihe-tőség, a szónoklat ennek csak eszköze.”

(Pécseli Király Imre: *Bevezetés a retorikába két könyvben*. 1611)

Retorika: elmélet és gyakorlat

A tájékozottság eszményének korában az ismeretek előállításának eszközei és műfajai, azok közlésének csatornái és módjai egyre nagyobb jelentőségűek. Korunkban a „tudni valamit” eszménye a „tudni valamiről” fogalmává szelődött. Érteni bármihez lehet, megérteni viszont egyre kevesebbet.

Az információ és annak üzenetté formálásának, majd dekódolásának folyamatába lényegi elemként épült be a retorikusság. A retorikus nyelv, nyelvhasználat nem pusztán a hatásos megnyilatkozás jelensége, annál jóval több: egy önmagára reflektáló, másoknak szóló, hatást kiváltó, sikerre szánt jelrendszer hordozója. A retorikus nyelv tehát – strukturalista terminológiával élve – elsősorban nem a parole – generalista fogalomkörrel dolgozva –, nem a performancia része. Nem pusztán produktum, hanem *módszer*, s mint ilyen szerves része a nyelvnek, a nyelvi rendszernek.

A retorika mintegy 2500 éves tudománytörténete sokféle elméleti, gyakorlati újraértelmezést, tudományos leágazást, szemléletbeli, fogalmi változást mutat.

Az évezredekken átöröklődő, alapvető tudományos szemlélet alapja azonban az marad, hogy a tárgyban, melyről beszélünk, meglássuk, majd kifejezzük a hallgató számára azt, ami érdekes lehet, ugyanakkor adott érdeket szolgál.

A modern retorika egyszerre eszköze az alkotásnak és a befogadásnak, használatának eredményeképpen írásos és szóbeli üzenetek egyaránt születhetnek.¹

A verbálisan megvalósítható lehetőségek számbavételének, megvalósításuk módszerének pontos rendszere valójában a retorika elmélete. „A retorika a hatékony kommunikáció lehetőségeinek a tudománya. [...] A retorika a lehetőségek tudománya, s mint ilyen, elmélet.”² A mondható és a mondott közötti távolság csökkentése a retorika és a meggyőzés tanának legfőbb értelme és feladata.

A retorika ugyanakkor kód, amely rendszerszerű, ilyen értelemben tehát egyfelől idealizált, másfelől normatív. „A retorika nem más, mint átfogó kísérlet minden emberi beszéd, azaz szóbeli közlés kodifikálására, szabályokba foglalására.”³

A retorika egyszersmind az eredményes gondolkodás és a hatásos meggyőzés elmélete, s mint ilyen, *gyakorlat*. „A dialektika a helyes gondolkodás elmélete, meghatározza, hogy mi helyénvaló egy tudományos szövegben. A retorika, az eredményes gondolkodás elmélete: meghatározza, hogy mi hatásos a meggyőző beszédben.”⁴

A retorika elmélet, rendszer és gyakorlat. Gyakorlattá a hatás előidézése, elméletté a hatás létrehozása, rendszerré jelszerűsége teszi.

A retorika alkalmazásával megvalósuló retorikusság a „valamiről tudás”, és nem a „valamit tudás” modern eszköze. „Azt, amit gondolunk, sokféleképpen elmondhatjuk, azt, ami van, csak egyféleképpen.”⁵

A retorika működtetésével nem a tudásunk, hanem az észjárásunk változik. Nem az érzelmeink, hanem az, ahogy érzünk. És nem a szemléletünk, hanem az, ahogyan látunk.

A meggyőzés: szándék és hatás

Korunk kulcsszava a *meggyőzés*. A szándék, amelyhez képest a szöveg, különösen néhány reklámműfaj esetében, pusztán „asszociációs formulává, szöve-

1 A retorika analitikus módszerként is működhet, a kompozíció feldolgozását szolgálja. A New Criticism irányzatának képviselői, Cleanth Brooks és Robert Penn Warren a retorikai alapelveket a „close reading” technikájához alkalmazták a lírai szövegek esetében (vö.: Corbett, E. P. J. – Connors, R. J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Oxford University Press, New York, 1999, 25).

2 Aczél P. – Bencze L.: *Mikor, miért, kinek, hogyan II/I-II*. Corvinus, Budapest, 2001, 32.

3 Kibédi Varga Á.: Retorika és strukturalizmus. In uő: *Szavak, világok*. Jelenkor, Pécs, 1998, 52.

4 Harré, R.: Meggyőzés és manipulálás. In Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 293.

5 Joubert, J.: *Gondolatok*. Budapest, 1997.

ges motívumma”⁶ stilizálódik. Az egyre rövidebbre tömörített szlogenekben már a szó eredeti jelentésének (‘csatakiáltás’) ösztönereje érződik. A politikai kampányok legkevésbé dekódolt része maga a tárgy, a politikai program, amelyről szólnak, a győzelmet nyelvi fordulatok nyerik a szavakkal, tartalommal szemben. A tárgyalástechnika a látszatalkun és az újraismétléseken alapszik.

„A meggyőzés [...] a tudat átszervezése, valamely nézet, elv elfogadtatása, illetve még meglevő hibás álláspont, beidegződés megváltoztatása; főként racionális és intellektuális momentumokra építő, kommunikálás útján végbenő pszichikus ráhatás.”⁷ A meggyőzés lehetőségét a kommunikációban a beszédpartnerek között létrejött 1. bizalom, 2. összehangoltság és 3. alku-készség teremti meg.

A meggyőzés, Arisztotelész nyomán, háromféle eszközzel történhet: a befogadó 1. értelméhez (logosz) 2. érzelmeihez (pathosz) való fordulással és a közlő saját 3. személyiségének, jellemének (ethosz) felhasználásával.

A meggyőzés, rábeszélés a retorika és a kommunikáció-központú társadalom nagy talánya. Megközelítése és kutatása új erőre kapott a 20. század társadalomtudományainak virágzásával. A fogalmak leírását így három nagy hatású elmélet körvonalazza számunkra.

1. A hozzáállás megváltozásának elmélete

a) A hozzáállás teóriája szerint a meggyőzés során a hozzáállás változását vizsgáljuk. Ez úgy tekintendő, mint bármilyen megfigyelhető változás mögött meghúzódó konceptualizáció. Háromféleképpen érhetjük el:

- új meggyőződés létrehozásával (addig ismeretlen fogalmak pozitív elfogadtatásával);
- a meglevő meggyőződés értékelésének megváltoztatásával (addig ismert fogalmak pozitív vagy negatív mivoltának megváltoztatásával);
- a meglevő meggyőződést megtartó erő növelésével vagy csökkentésével (addig ismert fogalmak megrögződésének feloldásával, megkérdőjelezésével).

b) A hozzáállás funkcionális közelítése az elmélet második változatát eredményezi. A funkcionális hozzáállás-vizsgálat során kétféle funkciót különböztetünk meg: a szimbolikus és az instrumentális. A tárgyhöz kapcsolódó szimbolikus képzettársításokon alapuló hozzáállás szimbolikus funk-

6 Vö.: Forgács E.: Nyelvi játékok a reklámban. In Salánki Á. (szerk.): *A reklámról ma – Magyarországon*. Eötvös, Budapest, 2001.

7 Szabó I.: *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998, 68.

ciókat szolgál, a tárgy, téma lényegi, belső attribútumaihoz, tulajdonságaihoz kapcsolódó hozzáállás instrumentális funkciókban mutatkozik.

Egy adott óramárkához való hozzáállásunk szólhat a jelképes, morális, asszociált tartalmaknak (márkanév jóhangzása, elismertsége, megkülönböztetett stílusa), de szólhat az óra mint termék tulajdonságainak: szerkezeti kidolgozottságának, energiatakarékos működésének. A meggyőzés tehát azon múlik, hogy a hozzáállás funkcionális alapvetését feltaláljuk-e és tudjuk-e alkalmazni a meggyőzési szándék érvényesítésénél.

Ha a szomszédságban élő fertőzött AIDS-beteg felé irányuló negatív hozzáállás alapja a szimbolikus asszociáció – a másság elítélése, a homoszexualitással kapcsolatos morális fenntartások –, akkor ennek megváltoztatását a heteroszexuálisok lehetséges megfertőződésének veszélyét hangsúlyozva tudjuk elérni. Ha azonban az ellenérzések azon alapulnak, hogy a betegség fertőző, tehát instrumentális funkciókon, akkor nyilvánvalóan a legrosszabb, amit tehetünk, hogy az előbbi érvre hivatkozunk, hiszen az csak erősítené a félelmet.⁸ A hírek esetenkénti manipulatív jellege, elfogultsága következhet abból, hogy a feltételezett semlegesség mögött meghúzódó közlési szándékkal inkább az eleve meglévő funkciót hangsúlyozzák, esetleg összemoszák azokat; így rejtett érdekeket szolgálnak. Például: „A képviselő tagadta, hogy pénzt fogadott el. A jó módú politikus ugyanakkor nem cáfolta, hogy....”, „Kié legyen a gyerek? A szülőé, aki megtagadta, vagy a transzvesztitáé, aki neveli?”

Az 1960-as években a Yale Egyetemen megkezdődött kutatások során C. Hovland és C. I. Janis megfigyelték, hogy a hozzáállás megváltozásából visszavezethető a vélemény, az észlelés, az affektus és a cselekvés változása.⁹ Ezen változásokat indukálják a klasszikus retorika szövegrészei (bevezetés, elbeszélés, kitérés, témamegjelölés, bizonyítás, cáfolás, befejezés) és azok funkciói a meghatározott szerkezetben.

Az észlelés megváltozása

A bevezetés a szerénységi toposzokkal a jóindulat megragadását, a párhuzamos mondat szerkesztéssel, epanaforák (szerkezeti egységek elején, végén azonos szavak, szókapcsolatok ismétlése) alkalmazásával, kérdések és felkiáltások használatával a figyelem felkeltését, a téma megadásával az informativitást biztosítja. Az elbeszélés, az ügy, téma szereplőit, körülményeit, az eset sajátosságait tárja fel, mintegy jellemzést adva. A bevezetés és az azt

8 O'Keefe, D. J.: Persuasion. In Sloane, T. O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, New York, 2001, 576–577.

9 Bettinghaus, E.: A meggyőző kommunikáció. In Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978, 171–178.

követő elbeszélés tehát egy adott téma és egy vállalt ügy kifejtésében az észlelés irányítását, a percepció megváltoztatását célozza. Az ismertet a valószínűvel keveri, így a figyelmet átirányíthatja más és más, a beszélő észlelését fókuszáló tartalmi, valóságbeli jegyekre. Például:

1. „Ki ne szeretne több pénzt, gyorsan emelkedő karriert, nagyobb elismérést a munkahelyén, az üzleti életben és a szakmájában?

Ki ne szeretne magabiztosan, nyugodtan és meggyőzően szólni több száz, sőt több ezer fős hallgatósághoz – akár ellenséges beállítottságú hallgatósághoz is?

Ki ne szeretné ugyanezt a megingathatatlan önbizalmat sugározni magából a magánéletében, a munkájában, a társasági kapcsolataiban?

Ki ne szeretné időnként világosan és meggyőzően kifejtetni szélesebb hallgatóság előtt politikai, gazdasági, vallási nézeteit és a művészetekkel kapcsolatos felfogását?

Ki ne szeretne rendelkezni azzal a képességgel, hogy befolyásoljon, maga mellé állítson és közös cselekvésre bírjon másokat?”¹⁰

2. „Ronda és finom” (csokoládéreklám).

3. „Könyvek Ellenségei!

Most Önök azt gondolhatják, hiszen mi szeretjük a könyveket, nem szolgáltunk rá erre a megszólításra. Ezért kérem Önöket, ne bántódjanak meg heveségemen! Céлом nem is lehet az, hogy megítéljek bárkit, az viszont célom, hogy gondolkodásra indítsak mindenkit. Vajon életünk során mennyit tettünk a könyvekért, vagy mennyiben engedtük, hogy a könyvek tegyenek értünk, azaz alakítsanak minket?

De van itt egy másik kérdés is, ami nem hagy nyugodni, mégpedig, hogy »ment-e a könyvek által a világ elébb?«. Biztos vannak sokan, akik ezt szenvedélyesen vagy akár bölcsen meg tudják válaszolni. Bennem azonban válasz helyett újabb kérdések merülnek fel. Ismerem-e eléggé a világot, amelyben élek? Ismerem-e annak történelmét, hogy arra milyen hatással voltak a könyvek? Ismerem-e a jelent, hogy ami most körülvesz minket, abból mennyi köszönhető a könyveknek? És végül ismerem-e a könyveket? Vajon nem vagyok-e kicsi ahhoz, hogy akár töredékét is megértsem annak a hatásnak, amelyet a *Mózes öt könyve*, Thomas Mann *Tonio Krögerje* vagy Márai Sándor *Füveskönyve* gyakorolt az emberiségre?

Úgy érzem, ezekre a kérdésekre még nem kaphatok választ, ezért megpróbálok egy újabbat feltenni. Vajon hogyan élnénk könyvek nélkül? Lássuk, mi hiányozna!

Ha el akarjuk képzelni ezt az életet, úgy nézzük kezdő- és végpontját! Ugyanaz a könyv köszönt és búcsúztat minket. Anyakönyv. Szeretem ízlelget-

¹⁰ Hull, R.: *A sikeres nyilvános beszéd alapjai*. Bagolyvár, Budapest, 1997, 5.

ni ezt a szót. Mintha ezáltal születnénk meg a könyvek világának. Végigkíséri életünket, és végül magába zárja halálunkat is.”¹¹

Az affiliáció (érzelmi viszonyulás) megváltozása

A kitérés szövegrésze – amely a római ezüstkorról, Quintilianus munkásságával kerül a retorika tudománytörténetébe – kihagyható ugyan a beszéd építkezéséből, mégsem elhanyagolható az a hatás, amelyet a meggyőzés érdekében elérhetünk vele. A kitérő, elbeszélő szövegrész egy – látszólag a témától elszakadó – történet, saját élmény, anekdota leírása, mely a szemléletességet, személyességet és a hitelességet növelheti a hallgató számára. Ugyanakkor példaszerűen később erősítheti az induktív bizonyítást. A történet olvasása közben átélhetővé válik a közölni való tartalom, azonosulhatunk a beszélő által jól kiválasztott szereplőkkel. Az affiliációs változások eléréséhez, vagyis ahhoz, hogy a kommunikációs partner érzelmileg közeledjen a beszélő emocionális állapotához, szükség van erre a beszédrészre. Például:

1. „Az az előadó, aki előre megírja és betanulja beszédét, csak idejét pazarolja és veszélybe sodorja magát. Egész életünkben spontán beszélünk, soha nem állítjuk össze előre a mondatokat. Gondolataink vannak, és ha azok világosak, a szavak olyan természetesen és öntudatlanul jönnek, mint légzéskor a levegő. Még Winston Churchillnek is jókora fáradságába került, míg mindent megtanulta. Fiatal korában, miközben a brit parlamentben beszélt, teljesen leblokkolt. Az égvilágon mindent elfelejtett. Szörnyen zavarban volt és szégyellte magát. Újra és újra nekirugaszkodott az utolsó mondatnak, de a folytatás sehogy sem akart az eszébe jutni. Leült, az arca égett a szégyentől. Attól a naptól kezdve Winston Churchill soha meg sem próbálta betanulni a beszédeit.”¹²

2. „Hát először is: vállald, fiam. Tehetséged mitológiai ajándék, holtodig nem jössz rá, átok-e, áldás-e, amellet, mint minden mitológiai adománynak, van csalafinta eleme is. Előfordulhat például, hogy hamarabb megéred a temetésed, mint honfitársaid rájönnének, mit tudsz, ki vagy. Akkor is fogadd el, mert ha erre hívtak el a sors, hiába akarod elkerülni. Mint a mesében a pusztulás elől menekülő kereskedőt minden városkapuban ott várta a Halál, és rávigyorgott csorba szájával, neked is megrendülhet polgári létformád, amiről azt hitted, maga az egyensúly. Nincs menekülés, ha írónak születted [...]”¹³

11 Toman J.: „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” Szónoklat. *Kossuth Lajos Országos Szónokverseny*, 2000.

12 Carnegie, D.: *Sikerkalauz 3. Gladiátor*, Budapest, 1999, 41.

13 Szabó M.: *Parainesis. Mézescsók Cerberusnak*. Osiris, Budapest, 1999.

A vélemény megváltozása

A bizonyítás és cáfolás a racionalizáció útján, az érvek logikai felépítésével a hallgatót szóban kifejezett hozzáállásainak és értékeinek megváltoztatásáig juttathatja el.

Arisztotelész, a retorikát a dialektikával párba állítva, az előbbi gondolkodásbeli-logikai alapegységét az enthümémában határozta meg. Az enthüméma nem mondja ki a harmadik premisszát, önállóságot hagy a hallgatónak, miközben mindennél erősebben ellenőrzi és irányítja a gondolkodását. Az enthüméma révén elérhető a tudatok találkozója („meeting of minds”), amely a közlő és befogadó egyenrangú verbális aktusát eredményezi; demokratikusabb, mint a szavakkal való, egyoldalú akaratnyilvánítás, parancs.¹⁴ Az enthüméma éppen abban különbözik teljessé formált párjától, a szillogizmustól, hogy a szónokot a hallgatóság véleményének és ismereteinek figyelembevételére ösztönzi, ezeket kell felhasználnia az implikáló logikai szerkezetben. Ilyen értelemben a sokáig harcosnak tekintett európai retorika,¹⁵ inkább a kommunikációs felek együttműködésén, a beszélő és a hallgató együttműködésén alapszik.¹⁶

A cáfolás a bizonyításhoz fűzve az enthüméma egy sajátos átformálását, a retorikai kérdést hasznosítja, amelynek elnevezései már a klasszikus retorikai alakzattárban sokszínűséget mutatnak attól függően, hogy milyen céllal és beszélői kifejező szándékkal építjük bele a választ. A retorikai kérdés választalansága, „szuggesztivitása”¹⁷ majd a hallgató irányított válaszrealizációjában összpontosulva mutatja meg azt, hogy nem kérdés, hanem kijelentés vagy felszólítás hangzott el.¹⁸ A retorikai kérdés a meggyőzés közvetlen eszközévé válik a cáfolásban. Arisztotelész így ír szükségességéről: „Ami a kérdezést illeti, alkalmazása akkor célszerű, amikor az ellenfél már kifejtette ellenkező álláspontját és egyetlen kérdéssel ki lehet mutatni annak lehetetlenségét. [...] amikor két dolog közül az egyik világos, továbbá nyilvánvaló, hogy az ellenfél megengedi a másikat, ha megkérdezzük (lásd fenn: alkukészség). A kérdező azonbān, miután a kérdésre adott válasszal az egyik premissza birtokába jut, ne kérdezzen rá a másakra, mely nyilvánvaló, hanem vonja le a következtetést. [...] Továbbá, ha azt akarja kimutatni, hogy az ellenfél ellentmond önmagá-

14 Perelman, C.: *The Realm of Rhetoric*. University of Notre Dame Press, USA, 1982, 11.

15 Ennek vezérelve az arisztotelészi gondolat, mely szerint a beszéd a döntés végett születik.

16 Lunsford, A. A. – Ede, L. S.: On distinctions between classical and modern rhetoric. In Connors, R. J. – Ede, L. S. – Lunsford, A. A. (ed.): *Essays of Classical and Modern Discourse*. Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, 1984, 37–49.

17 Birkenbihl, V. F.: *Kommunikációs gyakorlatok*. Trivium, Budapest, 1998, 181–182.

18 Ervin-Tripp, S.: Ott van Sybill? A direktívumok szerkezete az amerikai angolban. In Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 81.

nak, vagy állítása paradox. Negyedszer, amikor az ellenfél csak szofisztikus választ tud adni ...¹⁹ Például:

1. „Még a nyomorult féreg sem tűri, hogy lábbal tapodják. A magyar nép nem leszen, nem lehet gyávább a féregnél.”²⁰

2. „Mit mondjunk újját szopó gyermekünknek? Amikor valamiről tudjuk, hogy rossz, és mégis csináljuk, az azt jelenti, hogy nincs elég erőnk legyőzni önmagunkat. Az igazán okos emberek nem okoznak bajt saját maguknak. És én tudom, hogy te már nagyon okos vagy.”²¹

3. „Melyik nő képes egy életen át hang nélkül mosogatni?” (mosogatógépreklám).

A cselekvés megváltozása

A befejezés cselekvésre szólít. A pátoz, az emelkedett stílusjegyek segítségével, az ismétlés alakzatába rejtett logikus szerkezetek által, tartalmi rögzítéssel újtára bocsátja a ható, működő szöveget, amely majd fajtája szerint a múlt (törvényszéki beszéd), a jelen (bemutató beszéd) vagy a jövő (tanácskozó beszéd) eseményeiben, vagy azok megítélésében készíti a hallgatót attitűdváltásra.²² Például:

1. „De már azzal is elértük célunkat, ha az olvasó ezután kicsit másképp néz a körülötte levő társas világra. Ha kicsit nyitottabbá, elnézőbbé, türelme-sebbé válik környezetével szemben. Ha jobban megfigyeli embertársai viselkedését, ha figyelmebben koncentrálna mondandójukra. Ha kicsit érzékenyebbé válik arra, hogy kritikusabban szemlélje az őt befolyásoló tengernyi üzenetet. Ha néha feltételez »másik lehetőséget« is. Ha gyakrabban eszébe jut, hogy mindezeket saját magára is alkalmazza.”²³

2. „Ezer év erőt adó nyugalomával mondjuk: kell, hogy legyen újra magyar álom. Egy gazdag és erős Magyarország. Egy nemzet Európa szívében, amelyet magukban bízó, szabad és büszke emberek építenek maguknak a saját szájuk íze szerint, egy sokasodó, erős, független, szabad Magyarország. A magyarok országa. Ami mindannyiunké. Az idegenbe szakadt és az anyaországban élő magyarok közös álma. Mindenkié, akinek megadatott, hogy ehhez a nemzethez tartozzon. Tudja és érezze Magyarország minden polgára: csak együtt álmodhatunk nagyot. Mert senkit nem nélkülözhetünk. Mert mindenkire szükség van, és mert senki sincs, akinek álmáról lemondhatnánk. És

19 Arisztotelész: *Rétorika*. Gondolat, Budapest, 1982. 1419a.

20 Kossuth L.: *Kiáltvány a néphez...* In *22 híres beszéd*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1995.

21 Hölgyvilág, 2000, (IV) 1.

22 Plett, H.: *Rétorika és stilsztika*. In Kanyó Z. – Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987, 135–136.

23 Zentai I.: *A meggyőzés útjai*. Typotex, Budapest, 1998, 128.

érezze ezt Mádéfalva minden székelye, csíki és gyimesi keresztalja, Kolozsvár összes magyar lelkű polgára, érezzék a Márai nyelvét őrzők Kassán, érezzék Kárpátalja úzott sorsú magyarjai, és érezzék a háború dúlta Délvidék megszorítottjai is. A gazdag és erős nemzetet velük együtt álmodjuk. Szent István álmában ők is benne vannak.

Mert az álmoknak nem lehet határt szabni.”²⁴

A fenti változásfolyamat, az észlelés, az affiliáció, a vélemény, cselekvés, majd attitűd változásai, melyek leírásai a *Yale Studies in Communication* című kiadványsorozatban jelentek meg, mára túl általánosan és szabályszerűen hatnak a kommunikációelmélet szempontjából.²⁵ Ugyanakkor a szociálpszichológiában az elfogadás–befogadás kéttényezős modelljét felválthatja McGuire folyamatmodellje a meggyőzésre, aki a lezajló hatás lépéseit jelölte ki a 1. figyelem, 2. megértés, 3. elfogadás, 4. megtartás, 5. viselkedés pontjaiban. Ezek voltaképpen a klasszikus beszéd részeinek funkcióit ábrázolják a hatás szempontjából, a befogadó részéről, egyúttal az előbbieken ábrázolt, a hozzáállás megváltozását eredményező folyamatot is értelmezik.²⁶

2. Az önkéntes cselekvés elmélete²⁷

A meggyőzés fogalmát meghatározó másik teória, az önkéntes cselekvés elmélete, amely nem közvetlenül a meggyőzést, hanem az önkéntes cselekvést befolyásoló tényezőket vizsgálja és osztályozza. A viselkedést meghatározó tényezők megfigyelése egyúttal fontos szempontokat szolgáltat a meggyőző szándék érvényesítéséhez. Az elméletet M. Fishbein és I. Ajzen, majd Ajzen vizsgálatai alapozták meg, melyekben a megokolt cselekvés és a tervezett viselkedés kiváltásának befolyásoló tényezőit kutatták.²⁸

Ezek alapján egy személy viselkedésének meghatározói egyfelől a hozzáállás (hogyan áll az adott cselekvéshez, tethhez), másfelől az a szubjektív norma, amelyet egy, a számára fontos, hiteles személy, csoport határoz meg (hogyan szerintük kívánatos-e a cselekvés bekövetkezése).

Ha a kamaszkori kábítószereszt inkább ez a normatív összetevő határozza meg, tehát mások, az illető fiatal által elfogadott személyek véleménye, és

24 Orbán Viktor 2000. augusztus 20-i ünnepi beszéde.

25 Buda B.: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula, Budapest, 1994, 38–39.

26 Szabó I.: *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998, 68.

27 Theory of voluntary action. Vö.: Fishbein, M. – Ajzen, I.: *Belief, Attitude, Intention, and Behaviour: An Introduction to Theory and Research*. Reading, Massachusetts, 1975.

28 Fishbein, M. – Ajzen, I.: i. m.; Ajzen, I.: The Theory of Planned Behaviour. In *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. New York, 1991, 179–211.

nem a saját hozzáállása, akkor a cselekvést megváltoztató verbális üzenetnek elsősorban erre a normatív tényezőre kell vonatkoznia.

Ajzen a későbbiekben kiegészíti ezt az elméletet annak vizsgálatával, hogy az adott személy mit gondol a cselekvés végrehajtásának nehézségi fokáról. Amennyiben valaki úgy gondolja, hogy a dohányzás káros az egészségre (negatív hozzáállás), és a számára hiteles személyek által rá gyakorolt hatás is az, hogy ne dohányozzon, valamint úgy gondolja, hogy ez nem jár sem anyagi, sem fizikai erőfeszítéssel, akkor nem lesz nehéz feladat meggyőzni arról, hogy ne dohányozzon. Ugyanakkor, ha egy erős dohányosról van szó, akkor mindhárom szempontból lehetséges az előbbi modellhez képest változás. Elképzelhető, hogy a dohányzáshoz való hozzáállás és a normatív ösztönző egyaránt pozitív, valamint az, hogy a cselekvés kivitelezésének nehézségi foka (a leszokást követő súlygyarapodás, más szenvedélyek kialakulása) a befogadó számára jelentősebbnek tűnik. Ilyen esetben a nehézségi fok átértelmezésével, összehasonlító bemutatásával és a normatív tényező szemléletének átalakításával érünk célhoz a meggyőzés során.

Az egészséges táplálkozás „cselekvésének” hozzáállásbeli és normatív tényezője hiába pozitív akkor, ha a harmadik, a végrehajtás nehézségi fokának meggondolása negatív, a bioélelmiszerek beszerzésének körülményessége vagy azok magas ára miatt. Abban az esetben, ha az első két meghatározó jótékony hatását hangsúlyozzuk a meggyőzés folyamatában, bizonyosan nem fogjuk elérni, hogy a tényleges különbséget rejtő harmadik tényező megítélése változzék.

3. A meggyőzés elmélete

A harmadik jelentős elmélet magával a meggyőzéssel foglalkozik. A legsikeresebb elképzelés ezen a téren a „kettős folyamat” modellje, amelyet Richard E. Petty és John T. Cacioppo (1986) részletezett az úgynevezett „elaboration likelihood model” (ELM), a ‘figyelmes feldolgozás valószínűsége’ modelljének létrehozásával.²⁹

Eszerint a meggyőzéshez két úton juthatunk el. A választás azon múlik, hogy milyen fokú a témaközpontú gondolkodás, a kidolgozás megfigyelésének mértéke a befogadó részéről. A fő úton (central) a meggyőző hatás a befogadó témaközpontú és a téma releváns feldolgozását igénylő gondolkodásán, tehát az üzenet érvelésének értelmezésén és értékelésén alapszik. Ebben az esetben a befogadó megvizsgálja az érvek mennyiségét és minőségét, a bizonyítás elfogadhatóságát.

29 Petty, R. E. – Cacioppo, J. T.: *Communication and Persuasion: Central and Peripheral Routes to Attitude Change*. New York, 1986.

Ezen a ponton kell visszautalni Arisztotelész alapvetéséhez, amely szerint a meggyőzés egyik eszköze az értelemhez fordulás (logosz).

A másik voltaképpen a kerülőút (peripheral), amikor a meggyőző hatást nem a tudatos, racionális, okoskodáson alapuló feldolgozás eredményezi, hanem az érzelmek, amelyek a beszélő, kommunikátor hitelességéből, elfogadhatóságából, a többi befogadó reakcióinak megtapasztalásából fakadnak. A bizonyítás különösebb erélye nélkül is meggyőző hatást válthatunk ki tehát azzal, hogy szimpatikusnak, jól értesültnek tűnünk, magas tudományos fokozattal rendelkezünk, pozitív előismeretekkel rendelkeznek rólunk.³⁰

Ez a megközelítés az éthosz klasszikus fogalmát, annak meggyőzésben gyakorolt szerepét fogalmazza újra.

A két eset kevert formáival találkozunk akkor, ha az üzenet, szöveg feldolgozása közepesen tudatos.

A fentiekben taglalt elméletek egyikét sem lehetséges kizárólagosan alkalmazni; ezek ismerete és helyes alkalmazása azonban jelentősen megkönnyítheti a meggyőzés taníthatóságát, módszert és példatárat szolgáltathat a fogalom feldolgozásához.

A meggyőzés forrása: a közlő, az üzenet és a befogadó

A közlő

A meggyőzés sikerességéhez a meggyőző szándék forrásának, a beszélő személyének hitelessége és elfogadhatósága nagyban hozzájárulhat.

A politikai kampányokban sokszor használják ki a nyilvános megjelenés gyakoriságán, a közéletben való jelenlét hosszúságán alapuló hitelességet (l. Horn Gyula), az életkorból, szakmai vagy éppen művészi előmenetelből (l. Göncz Árpád, Csurka István), vagyoni helyzetből (l. Zwack Péter) származó elfogadhatóságot, elfogadhatatlanságot, hangsúlyozzák vagy kerülnek a rangjelzéseket, címeket.

³⁰ A kerülő utat az 1988-as elnökválasztási kampány (G. Bush – M. Dukakis) leghatásosabb és legellentmondásosabb tévéhirdetése is példázza. A Bush kampányához tartozó propagandafilm egy Willie Horton nevű fekete bőrű férfiről szólt, akit bebörtönöztek emberölésért. Abban az időszakban, amikor Dukakis, Bush választási ellenfele, Massachusetts kormányzója volt, Hortont feltételesen szabadlábra bocsátották, s ő azonnal átszökött Maryland államba, megerőszakolt egy nőt azután, hogy a nő társaságában lévő férfit leszúrta. A hirdetés igen hatásos volt, mert a befogadótól kevésbé részletes, a bizonyításra nem összpontosító figyelmet igényelt, s a mellékúton gyorsan célba jutott. A hirdetményből az tűnt ki, Dukakis hagyta, hogy egy veszélyes ember szabadlábon tovább garázdálkodjon. Dukakis tehát nem eléggé erőskezd a bűnözőkkel, különösen a színes bőrűekkel szemben. Ez az egyszerű hozzáállás Bush számára hozott szavazatokat, Dukakis pedig erőtlen vezetőként került a köztudatba.

A reklám szövegtípusához a médiában rendszeresen társítanak hiteles forrásokat: színészcsoportokat, elfogadott, ismert orgánumokat, írják ki az ismeretlen beszélő alá tudományos rangját, nevét (pl. dr. Hana Sural gyermekorvos – egy tisztítószer reklámjában).

Ugyanakkor az egymásra hatás és az azonosulás létrejöttét³¹ érjük el azzal, hogy a hallgatóhoz, hallgatókhoz hasonló, vele egyenrangú, egykorú, azonos műveltségű, nyelvhasználatú személyként jelenik meg a beszélő, az üzenet forrása (pl. a „Mert hülye azért nem vagyok!” – egy műszaki áruházlánc reklámja; „Én megyek szavazni” – társadalmi propaganda).

Az üzenet

Az üzenet elrendezése, a benne felhasznált eszközök aránya, sorrendje jelentős szerepet játszik a meggyőzésben.

Egy állítás a meggyőző üzenet erős elemeként többlethangsúlyt kaphat a szövegen belül elnyert helyéből. A többlethangsúly egyfelől alakzati szerkesztettségéből, az ismétlések, párhuzamosságok, fokozások, analógiák, zeugmák és chiazmusok eredményeképpen, másfelől a pozicionálás révén jön létre.

A sorrend, az elrendezés a klasszikus retorikában az elbeszélés szövegrészeihez kapcsolt rend (ordo), amely természetes és mesterséges lehet. Az elrendezés azonban logikai sémákat is követhet, így az induktív, deduktív, ok-okozati, problémafelvető rendet. Cicero javaslata szerint a bizonyításban az erős okot kell elsőként felhozni, mert ha ezzel meggyőzzük, már könnyebben bánunk a hallgatósággal. Ugyanígy az utolsó is legyen cáfolhatatlan, s a gyengébb érvek az első és utolsó közt helyezkedjenek el.³² Quintilianus csak az erős bizonyítékok megtartására int, de elképzelhetőnek tartja a csekélyebbtől a fontosabbig haladó bizonyítást is. Szeberényi Lajos azonban arra figyelmeztet, hogy gyengébb érveléssel csak akkor kezdjünk, ha biztosak vagyunk a dolgunkban. Véleménye szerint az igazán hasznos taktika, ha az erős érveket részletesen (bővítve) tárgyaljuk, a gyengéket pedig összevonjuk.³³ A 20. század második felében megindult kommunikációs vizsgálatokban megfigyelték, hogy az egyes elrendezésekre hogyan reagál a hallgató. Ha a legerősebb érv a közlemény elejére kerül (lejtéses rend) a hallgatóban mért hatás a primátus effektusa. A középen kicsúcsosodó meggyőzésben a piramidális rendezőelv mutatkozik meg. A fokozásos elrendezéssel, a végére hagyott legfontosabb érveléssel a frissesség hatását gyakoroljuk a beszédpartnerünkre.³⁴

31 Griffin, E.: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat, Budapest, 2001, 290.

32 Vigh Á.: *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest, 1981, 168–169.

33 Vigh Á.: i. m.

34 Bettinghaus, E.: A meggyőző kommunikáció. In: Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció I.* i. m. 182.

A legkevésbé hatásosnak a piramidális rend bizonyult, így igazolódni látszik a cicerói gondolat, mely szerint az erős bizonyítás a szövegrész elején és végén veti meg a hatás alapjait.

A retorikai alakzatok ismétlődő formái közül az érvelés pragmatikáját érvényesíti a gradáció és a reddíció. A gradáció a fokozásos elrendezéssel, a reddíció a széli, elején-végén hangsúlyos szerkesztéssel él.

A befogadó

Befolyásolhatja a meggyőzés hatását a bizonyítás egy- vagy kétoldalúsága, tehát, hogy a beszélő, szövegező kizárólag az álláspontot alátámasztó állításokkal él, vagy felhasznál az álláspontot cáfoló ellenérveket is.

Az egyoldalú és kétoldalú bizonyítás közötti választás a befogadók előismereteinek, hajlandóságának, iskolázottságának függvényében alakulhat. A kevesebb előismerettel rendelkező, az elfogadásra nagyobb hajlandóságot mutató befogadó számára meggyőzőbb az ellenérveket kizáró, egyoldalú közlemény, míg a magasabb iskolázottságú befogadó igényli a kétoldalú megközelítést.³⁵

Az üzenet meggyőző erejét határozza meg a befogadó által ismert és közösen asszociált, a bizonyítás háttéréül szolgáló toposzmező: annak jellege, a hivatkozott ismeretek indulatgerjesztő ereje. A félelemkeltés például az *argumentum ad baculum*³⁶ irrelevanciájával élve az egyik leghatékonyabb meggyőző eszköz.

A meggyőzés módszertana

A klasszikus retorika tudományában a bizonyítás tana, az érvek részletes osztályai, alkalmazásuk módszereinek leírása határozza meg a meggyőzés kiváltásának módszereit.

Az ókori szónokképzés ugyanakkor egységében tekintett a szövegre, annak meggyőző hatását a szövegfunkciók mindegyikének értő alkalmazásában gyökerezett. Ebben a tekintetben tehát nem a meggyőzést, hanem a szónoklást és annak korpuszát, a beszédet tekintette tananyagnak, amely szöveg csak akkor lehetett a retorika része, ha meggyőző volt.

A rétoriskola tantárgyi felépítése előbb a szöveg egészének működését tárta fel a diák (sok esetben már felnőtt, államférfi) számára, mintakövetésre

³⁵ O'Keefe, D.: i. m. 579.

³⁶ Argumentum ad baculum: bunkó-érv, az irreleváns érvelések egyik jellemző példája, amikor a veszélyeztetettségre utalva érjük el a meggyőző hatást: „Ha a helyedben volnék, én nem mernék késni erről az előadásról.”

buzdította, s ez által, egyes szövegrészekre külön hangsúlyt fektetve, parafrázisok alkotására biztatta. A stúdium végén, mintegy az újraegységesítés céljával, szerepelt az önálló beszéd készítése és előadása.

A klasszikus retorikai iskola tehát előbb dekódoltatta, majd részleteire bontotta s csak a kódolásban egységesítette ismét a meggyőzést.

Az iskolák négy különböző gyakorlati módszerrel fejlesztették a diákok képességeit: 1. olvasás, 2. előadások meghallgatása, 3. adott szövegrészeket parafrázisa, 4. önálló beszéd készítése és előadása.³⁷

A meggyőző verbális hatás előidézésében a modern iskolának is követnie kell azt a mintát, amely a retorikát mint a dekódolás módszerét, majd mint az előállítás eszköztárát alkalmazza. A bizonyítás megértésének és később előállításának elsajátításához ennek alapján az alábbi általános alapelveket tanácsos figyelembe venni:

- A bizonyítás és a meggyőzés nem a logikai sémákhoz igazodva, sokkal inkább informálisan gyakorolja hatását, meggyőzés végbe.
- A témával kapcsolatos bizonyítás mindig egy adott befogadói körnek szól, az ő meggyőződésüket akarjuk megváltoztatni.
- A bizonyításnak eleve elfogadott feltételezésekből kell kiindulnia ahhoz, hogy a meggyőző hatás megvalósuljon. A klasszikus retorika tana szerint a bizonyítás alapegységének, az enthümémának premisszái lehetnek:

- a) gnómák vagy maximák (bölcsségek, általános igazságok),
- b) tekmerionok³⁸ (valódi, szükségszerűen a tartalomra utaló jelek),
- c) eikonok³⁹ (valószerűségek) és
- d) szemeionok⁴⁰ (jelszerű utalások).⁴¹

- A kétértelműség, másképp értelmezhetőség soha nem kerülhető el teljesen, a manipuláció nem kizárható.

- A fogalmak és a hozzáállások összekapcsolását, másképp értelmezését és megváltozását verbális technikákkal végezzük el: logikus érvek, analógiák, példák, nagyítások és kicsinyítések, parancsok felhasználásával.

- A bizonyítás útja egyszerre lehet értelmi és érzelmi.
- A bizonyítás szerves része a meggyőző szövegnek, bizonyító erejű állítások, meggyőző hatású szerkezetek a szöveg egészét és részleteit is jellemezhetik.⁴²

37 Vö.: Bolonyai G.: A szónoki képzés módszerei. In *Antik szónoki gyakorlatok* 24–30. Typotex, Budapest, 2001, 24–25.

38 *Tekmar* (görög): 'bizonyosság'.

39 *Eikosz* (görög): 'valószerű'.

40 *Szemeion* (görög): 'jel'.

41 Vö.: Barthes, R.: A régi retorika. In Thomka B. (szerk.): *Az irodalom elméletei III.* Jelenkor, Pécs, 1997, 129–131.

42 Vö.: Perelman, C.: i. m. X–XI.

Az alábbi szövegpéldával a meggyőzés heurisztikus feldolgozását mutatjuk be.

- Kovács úr! Mikor nézte meg utoljára, hogyan áll az életbiztosításával?
- Vagy úgy 10 évvel ezelőtt, gondolom.
- Hát ez nem kevés idő, Kovács úr. Tudja, hogy még egy szerény infláció is mit tesz a pénzével ennyi idő alatt?
- Ezen nem gondolkoztam, mert az ön kollégája azt mondta, hogy legalább 15 évig értékálló a szerződésünk.
- Ahogy utánanéztem, az illető már nem dolgozik nálunk, sajnálom. Feltételezem, hogy ön azért kötötte ezt a szerződést, mert szereti a családját, ugye?
- Persze, de...
- És biztosan riasztja az a gondolat, hogy szűkölködnének, ha önnel történne valami?
- Igen, de...
- Aztán ott vannak a jövőbeli kiadások: az oktatás költségei stb. Van önnek elkülönített biztosítása erre?
- Nem, úgy gondoltam, hogy....
- Ha az infláció a tizedére csökkenti az ön biztosításának értékét, mi marad erre a célra? Azt javaslom, hogy ha valóban szereti a családját, és gondol a jövőjükre, kössön velünk szerződést. A csomag neve, amit kínálok, Lelkinyugalom és Béke Biztosítás. Amit ön elmondott, annak alapján éppen erre van szüksége.⁴³

A dialógus meggyőző szándékának parafrazeálásával az alábbi monológot dolgozhatjuk ki:

„Az új biztosítási csomagot mindenáron, akár az előzmények és az ügyfél eddigi információinak figyelmen kívül hagyásával is el kell adnom. A szolgáltatás elsősorban a családnak szól, a jövőjük biztosítása a cél, tehát aki fizet, az nem a maga, hanem szerettei sorsát biztosítja; ezt annak elnevezése is jelképezi. Fel vagyok hatalmazva arra, hogy a rendelkezéseimre álló időben bármilyen verbális eszközhöz folyamodjam: valótlant állítsak, fenyegetéseket fogalmazzak meg.”

A szöveg szándékközpontú újrafogalmazása jól mutatja, hogy a látszólagos párbeszéd valójában szónoklat, amelyben a beszédpartner hozzájárulása pusztán a fatikus funkciót elégíti ki: jelen van, figyel, követi a gondolatmenetet.

A meggyőzés, ez esetben befolyásolás, hozzáállásváltásra törekszik; egy meglévő meggyőződés belső értékelésén, újravizsgálásának nyomán reméli a

43 Vö.: Gillen, T.: *A meggyőzés mesterfogásai*. Bagolyvár, Budapest, 1999, 33.

hatás bekövetkeztét. Ugyanakkor nem veszi figyelembe, hogy a korábbi meggyőződés erejét is gyengíti (értsd: a biztosítás valóban biztosít), és ezzel az adott eladási módszer sikeressége is kérdésessé válhat.

Szimbolikus és instrumentális funkciók egyaránt tetten érhetők, a szöveg a félelem indulatának gerjesztésével válik meggyőzővé, a gyakori kérdés az implikált következtetések felismerését célozza. Ezek a következtetések eleve elfogadott feltételezések, közhelyek változatai, tehát könnyen felfedezhetők.

Az elemzés ezen a ponton még nem fordít figyelmet a beszéd és megszólalás etikájára, azonban a módszer lehet az, ami ezt mégis hangsúlyozza. Ezért a párbeszéd átdolgozásánál nem a manipuláló-meggyőző fél szerepével foglalkozhatunk a továbbiakban, hanem a dekódoló szerepébe helyezkedve a beszédpartner hozzájárulásait kell lényegivé tenni. Elképzelhető tehát az alábbi megoldás:

- *Kovács úr! Mikor nézte meg utoljára, hogyan áll az életbiztosításával?*
- *Vagy úgy 10 évvel ezelőtt, gondolom.*
- *Hát ez nem kevés idő, Kovács úr. Tudja, hogy még egy szerény infláció is mit tesz a pénzével ennyi idő alatt?*
- *Az ön kollégája azt mondta, hogy legalább 15 évig értékálló a szerződésünk. Egyébként is bízom az Ön cégében, és tudom, hogy ha bármi károm származott volna, ők értesítettek volna legelőször. Egy ilyen komoly biztosító, mint az öné, nyilván professzionális módszereket dolgoz ki az infláció hatásainak kiküszöbölésére.*
- *Ahogy utánanéztem, az illető már nem dolgozik nálunk, sajnálom. Feltételezem, hogy ön azért kötötte ezt a szerződést, mert szereti a családját, ugye?*
- *En is sajnálom, és biztos vagyok benne, hogy ön folytatja az ő alapos munkáját, legalábbis ami engem illet. A szerződést nem azért kötöttem, mert szeretem a családomat, hanem azért, mert úgy láttam helyesnek. A szeretet engem egészen más jellegű cselekedetekre indít.*
- *És biztosan riasztja az a gondolat, hogy szűkölködnének, ha önnel történne valami?*
- *Természetesen ez is riaszt, de mindent megtettem, mint Ön is tudja, hogy ez ne fordulhasson elő. Remélem, hogy ezek után velem is minél később történik valami, ahogy ön fogalmazott.*
- *Aztán ott vannak a jövőbeli kiadások: az oktatás költségei stb. Van önnek elkülönített biztosítása erre?*
- *Úgy gondolja tehát, hogy az eddig az Önöknél kötött biztosításom már hasznavehetetlen, és újabb, további kiadásokkal járó szerződéseket kellene kötnöm? Tudja biztosítani, hogy ön a szerződéskötésünk után is a biztosítótársaságnál marad? Nekem fontos, hogy a családom sorsát ne idegenekre bízam.*

- Ha az infláció a tizedére csökkenti az ön biztosításának értékét, mi marad erre a célra? Azt javaslom, hogy ha valóban szereti a családját, és gondol a jövőjükre, kössön velünk szerződést. A csomag neve, amit kínálok, Lelkinyugalom és Béke Biztosítás. Amit ön elmondott, annak alapján éppen erre van szüksége.

Az újraírt párbeszédben az eredetileg befolyásolt partner a szándék felfedésével és a kérdések implikációjára adott válaszaival, célásaival egyenrangú félle változik.

A bizonyítás módszertanának sajátos megközelítése a rogeriánus retorika. Az eredetileg pszichoterapeuta Carl Rogers 1951-ben, a *Communication: Its Blocking and its Facilitation* című munkájában dolgozta ki a kommunikációs kooperáció és meggyőzés nem közvetlen módszerét. A megkülönböztetett technika kulcsszava az „újrafogalmazás” vagy „visszamondás”, amellyel a befogadó arról jelez vissza, mit és mennyit értett a befogadott tartalomból. A módszer teljesen mellőzi a „harcosságot”, mégsem passzív, amint ezt Rogers is hangsúlyozza.⁴⁴ Az eljárás lényege, hogy csak akkor fejtheti ki valaki az álláspontját, ha az előtte szóló, közlő gondolatait, érzéseit mindkét fél számára elfogadhatóan képes volt „visszamondani”. A Young, Becker és Pike⁴⁵ által alternatív retorikaként kidolgozott módszer is a Rogers-féle elgondoláson alapszik. Eszerint a módszer leginkább azokban a felfokozott, érzelmekkel teli kommunikációs helyzetekben hatékony, amikor a konfrontációs technikák kudarcot vallanak. A technika lehetővé teszi, hogy valóban közös alapok jöjjenek létre a bizonyítás további eszközeinek alkalmazásához.

Az eljárást az alábbi lépésekben valósíthatjuk meg:

1. A korábban hallott (ellen)vélemény érvényes újrafogalmazása.

2. A saját álláspont megfogalmazása.

3. Annak állítása, hogyan változtathatná meg jótékonyan a saját álláspont elfogadása a korábban elhangzott ellenvéleményt, illetve annak jelzése, hogy egyik a másikat miben támogathatja meg.⁴⁶

A módszer alkalmazásának során ki kell zárni az ellenvélemény mögött meghúzódó szándék feltárását és visszafordítását. A mondanivaló minél pontosabb újrafogalmazásával olyasféle feladatot végzünk el, mint az ókori rétoriskolák hallgatói, akik olvasták, hallgatták, majd minél pontosabban felidéztek, amit hallottak.

44 Rogers, C.: *Client-Centered Therapy*. Houghton Mifflin, Boston, 1965, 27.

45 Young, R. E. – Becker, A. L. – Pike, K. L.: *Rhetoric: Discovery and Change*. Harcourt, New York, 1970.

46 A szerkezet így hasonlít a klasszikus retorika epicheiremájára, amelynek felépítése: tétel, az indoklás, indoklás bizonyítása, díszítés, összegzés. Vö.: Young, R. E. – Becker, A. L. – Pike, K. L.: i. m. 283.

A fentebb elemzett és átalakított dialógus ugyanakkor nehezen átformálható kizárólag a rogeriánus módszerrel: a retorikai kérdés visszamondása ugyanis törvényszerűen az implikált tartalmat is parafrázálni fogja.

Összegzés

A meggyőzés a retorika elméletének, gyakorlatának is jellemző kulcsszava. A retorika, jelrendszeréhez mintegy lexikalizálódva a felhasználás során, a szöveget, üzenetet érvényesíti, hatást gyakorol a befogadóra, amelynek révén annak észlelése, érzelmi viszonyulása, véleménye, cselekvése megváltozhat.

A meggyőzés alapeleme az enthüméma, szövegrésze a bizonyítás, anyagraktára toposzokból és érvekből áll. A meggyőző hatás ugyanakkor a szöveg egészére, az üzenet szerkezetére, alkotóelemeire, hangzására egyaránt jellemző.

A meggyőzés módszertanában szerepet kap a retorika hermeneutikus szemléletű megközelítése, mely szerint úgy is szolgálhat, mint a megértés művészete.

A meggyőzés dekódolása, kódrendszerének elvonása, majd alkalmazása képessé tesz minket arra, hogy a korunkra egyre meghatározóbbá váló, az információ helyettesítő verbális érdekérvényesítések áradatában kiálljunk a hiteles közlés, a tisztességes szónoki szándék mellett.

Végezetül érdemes Chaignet megállapítását figyelembe venni, mely szerint a rábeszélés másoknak szól, de valójában magunkat győzzük meg.⁴⁷

Irodalom

- Aczél Petra – Bencze Lóránt: *Mikor, miért, kinek, hogyan* II/I-II. Hét Szabad Művészet Könyvtára. Corvinus, Budapest, 2001.
- Ajzen, Icek: The Theory of Planned Behaviour. In *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. New York, 1991. 179–211.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Gondolat, Budapest, 1982.
- Balázs Géza: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A-Z Kiadó, Budapest, 1998.
- Barthes, Roland: A régi retorika. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor, Pécs, 1997, 69–175.
- Bettinghaus, Erwin: A meggyőző kommunikáció. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció I*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978, 167–191.
- Birkenbihl, Vera F.: *Kommunikációs gyakorlatok*. Trivium, Budapest, 1998.
- Bolonyai Gábor: A szónoki képzés módszerei. In *Antik szónoki gyakorlatok* 24–30. Typotex, Budapest, 2001.
- Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula, Budapest, 1994.

47 Chaignet, A. E.: *La Rhétorique et son histoire*. E. Bouillon et E. Vieweg, Paris, 1888, 93.

- Carnegie, Dale: *Sikerkalauz 3. Gladiátor*, Budapest, 1999.
- Chaignet, A. E.: *La Rhétorique et son histoire*. E. Bouillon et E. Vieweg, Paris, 1888.
- Cialdini, Robert: *A befolyásolás lélektana*. Corvinus, Budapest, 1999.
- Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Oxford University Press, New York, 1999.
- Cornificius: *A szónoki mesterség. A.C. Herenniusnak ajánlott retorika*. (Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás). Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- Encyclopedia of Rhetoric*. Thomas O'Sloane (ed.). Oxford University Press, USA, 2001.
- Ervin-Tripp, Susan: Ott van Sybill? A direktívumok szerkezete az amerikai angolban. In Pléh Csaba – Síklaki Tamás – Terestyéni István (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I-II*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- Fishbein, Martin – Ajzen, Icek: *Belief, Attitude, Intention, and Behaviour: An Introduction to Theory and Research*. Reading, Massachusetts, 1975.
- Forgács Erzsébet: Nyelvi játékok a reklámban. In Salánki Ágnes (szerk.): *A reklámról ma – Magyarországon*. Eötvös, Budapest, 2001.
- Gadamer, H.-G.: Retorika, hermeneutika, ideológiakritika. In Csikós Ella – Lakatos László (szerk.): *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, 1990.
- Gillen, Terry: *A meggyőzés mesterfogásai*. Bagolyvár, Budapest, 1999.
- Griffin, E.: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat, Budapest, 2001.
- Harré, R.: Meggyőzés és manipulálás. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 290–309.
- Hull, Raymond: *A sikeres nyilvános beszéd alapjai*. Bagolyvár, Budapest, 1997.
- Imre Mihály (szerk.): *Retorikák a reformáció korából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000.
- Joubert, Joseph: *Gondolatok*. Helikon, Budapest, 1988.
- Kibédi Varga Áron: Retorika és strukturalizmus. In uő: *Szavak, világok*. Jelenkor, Pécs, 1998, 48–60.
- Lunsford, Andrea A. – Ede, Lisa S.: On distinctions between classical and modern rhetoric. In Connors, R. J. – Ede, L. S. – Lunsford, A. A. (ed.): *Essays of Classical and Modern Discourse*. Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, 1984, 37–49.
- O'Keefe, Daniel J.: Persuasion. In Sloane, Thomas O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, New York, 2001, 575–583.
- Petty, Richard E. – Cacioppo, John T.: *Communication and Persuasion: Central and Peripheral Routes to Attitude Change*. New York, 1986.
- Perelman, Chaim: *The Realm of Rhetoric*. University of Notre Dame Press, USA, 1982.
- Plett, Heinrich: Retorika és stilisztika. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E.: *A rábeszélőgépj*. AbOvo, Budapest, 1992.
- Rogers, Carl R.: *Communication: Its Blocking and its Facilitation*. Houghton Mifflin, Boston, 1951.
- Rogers, Carl: *Client-Centered Therapy*. Houghton Mifflin, Boston, 1965.
- Szabó István: *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
- Vígh Árpád: *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest, 1981.
- Young, R. E. – Becker, A. L. – Pike, K. L.: *Rhetoric: Discovery and Change*. Harcourt, New York, 1981.
- Zentai István: *A meggyőzés útjai*. Typotex, Budapest, 1998.
- Zentai István: *A meggyőzés csapdái*. Typotex, Budapest, 1999.

NAGY L. JÁNOS

A nyelv kreativitásától a kreatív nyeluművelés felé

*„Nyilvánvaló, hogy a költői nyelv
nem jöhetett volna létre, ha a nyelv
maga nem lenne költői.”*

(Fónagy Iván: A költői nyelvről)

A mottó önmagáért beszél. Tárgyunkra *mutatis mutandis* érvényesítjük: a kreatív nyelv (és tegyük hozzá: a kreatív nyelvhasználat) nem jöhetett volna létre, ha a nyelv maga nem lenne kreatív. A nyelv, minden emberi nyelv már létrejöttében (az emberi közösség kialakulása óta folyamatosan) csakis a kreativitás képességével alakulhatott ki és maradhatott fenn. Ahhoz ugyanis, hogy a nyelv a kommunikáló emberösök komplex viselkedésének egyik részéből, a hangadással is kísért közlés-válasz sorozatból önállóvá válhasson, és elvont jelrendszert alkothasson, elengedhetetlenül szükség volt, méghozzá nap mint nap volt szükség kreativitásra. Ehhez egyrészt a sztereotípiáknak kellett rögzülniük, másrészt az új meg új helyzetekre improvizációkat kellett alkalmazni. Ebben az értelemben a Chomsky leírta szabály kormányozta, illetve szabályváltoztató kreativitásról van szó.¹ Ilyen módon a mindennapos emberi kommunikálás gyakorlatából a gondolkodás segítségével kialakuló elvont nyelvi rendszer a kisebb-nagyobb közösségekben éppen a kreativitásnak köszönheti létét, és az alkotó, teremtő szemlélet irányította változásaiban (majdhogynem: „fejlődésében”) a területi elkülönülés miatt a rokon nyelvek különbségeiben sajátos kreativitás-különbségek is rejlenek.

Az utóbbi években a nyelv, az emberi nyelvek megközelítései között feltűnőek azok a megfontolások, amelyek kiemelték egy-egy tipikus alapfunkciót a szociális eredetű és működésű kommunikációs jelrendszer használatából. Létrejötté óta a nyelv kommunikálásra használatos; értékeiben tradíciókat, kultúrát hordoz; költőiségének eredete az „angyalnyelv”, ezt fordítja ember-

¹ A szabálykövető a produktivitással jellemezhető (a megismert eljárások könnyed és gyors alkalmazásával, az ismétlésekkel), a szabályváltoztató az innovatív megoldásokkal. A közvélekedés az utóbbit tekinti kreatívnek.

nyelvre a költészet;² természeténél fogva didaktikus, nevelő jellegű;³ használata eredendően retorikus⁴ stb.

Az emberi kreativitásnak a nyelvi alkotóképesség az egyik, bizonyára igen jelentős területe, néha talán megjelenési módja is. A következőkben kénytelenek leszünk beérni csupán ennek a vizsgálatával: óhatatlanul háttérbe szorítva a nem nyelvi produktivitást és a nem nyelvileg megnyilvánuló konstruktivitást, innovativitást. Annak tudatában, hogy számos, nem nyelvi területen mutatkoz(hat)nak meg az alkotóképesség jelei, s ilyen módon az iskolai és iskolán kívüli tevékenységi formákban célszerű ezeket figyelemmel kísérni, fontossá válhat a nem nyelvi kreativitás a nyelvi teremtképesség szempontjából is.

Az alábbiakban előbb a nyelv, minden emberi nyelv kreativitásának néhány jellemzőjét tekintjük át, ezt követően anyanyelvünkre, a magyar nyelvre érvényesítjük az adott sajátságokat, s a harmadik fejezetben a kreatív művészi nyelvhasználat következik. Minthogy mást jelent a nyelv, esetünkben a magyar nyelv kreativitása, s mást a nyelvhasználat kreatív jellege,⁵ a negyedik fejezetben a nyelvművelők, az ötödikben a nyelvművelő mozgalmak alkotó, teremtő tényezőiről, a hatodikban mindennapi nyelvteremtésünkről szólnak. A nyelvművelés mai gyakorlatából a kreatív lehetőségeket a hetedik fejezetben emeljük ki a nyelvstratégiai elképzelések mentén. A gondolatmenetet szakirodalmi áttekintés zárja.

A nyelv kreativitása

Nagy L. János – Péntek János *A kreatív nyelvhasználat és az iskola* c. kötetében részletesebben szól az alcímben jelzett témáról, az általános kérdések iránt érdeklődő olvasót ahhoz a munkához irányítjuk. Az Erika Landau-monográfiában tárgyalt pszichológiai elmélet Irving Taylor teóriája és a Guilford-modell alapján építkezik.⁶

2 Horváth I. – Kocziszky É.: Költészet az emberiség anyanyelve. In Horváth I. – Veres A. (szerk.): *Ismétlődés a művészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 59–64.

3 Péntek János plenáris előadására utalunk a MANYE pécsi kongresszusán, 2001 áprilisában: *A nyelv nevelő ereje*.

4 Lásd Nagy L. J.: A költői retoricitás fogalmához. In Szathmári I. (szerk.): *A retorika és a stilisztika alakzatai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002, 142–157.

5 Lásd Nagy L. J. – Péntek J.: *A kreatív nyelvhasználat és az iskola*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000, 28.

6 Nagy L. J. – Péntek J.: i. m.; Landau, E.: *A kreativitás pszichológiája*. Gondolat, Budapest, 1974.; Taylor, I.: The Nature of the Creative Process. In Smith, P. (ed.): *Creativity: An Examination of the Creative Process*. Hastings House, New York, 1959.; Guilford, J. P.: Some new views of creativity. In Helson, H. (ed.): *Theories and data in Psychology*. University Press, Princeton, 1967.

Taylor a kreativitásban expresszív, produktív, „felfedezői” és újító szintet különböztet meg. Az expresszív szint az alapvető, ezt a spontaneitás és a játékoság jellemzi. Az erre épülő szint a produktivitásé, rendszerint a vernakuláris (anyanyelvi) változatban fejlődik ki természetes módon.⁷ A produktivitásra alapozott „felfedezői” szinten a beszélő teljesen birtokba veszi nyelvének kompetenciáját, és az adott nyelven sikeres performanciára képes spontán vagy tudatos kommunikálással. A produktivitással lehetővé tett újító szinten a normá(k)tól való tudatos eltérések valóban új világot teremtenek:⁸ ehhez az átlagosnál színesebb fantázia, különleges ambíció és kompozíciós készség is szükséges, vagy a felnőtteknek többet kell megőrizniük önmagukban a gyermek korlátokat nem ismerő bátorságából.⁹

A Guilford-modellben a nyelvi kreativitást a szóbeli, gondolati, kifejezésbeli könnyedség jellemzi; a rugalmasság (flexibilitás), az eredetiség, a nyelvi problémák iránti érzékenység. Jegyezzük meg, hogy a nem nyelvi kreativitásnak is a (nem nyelvi eszközökkel operáló) kifejezésbeli könnyedség, a rugalmasság, az eredetiség és az adott terület problematikája iránti érzékenység lehet a jellemzője; s nem meglepő, nem ritka az sem, hogy a nem nyelvi kreativitás a nyelvi problémák iránti fogékonysággal párosulva jelentkezik.

Egység – többféleség

A 20. századi szemantikai elméletek számára adott a jelentés dinamikus rögzítettségének elve, s ennek megfelelően a nyelvi formák mint jelölők kapcsolódnak az általuk jelölt tartalmakhoz. A nyelvnek – minden egyes természetes nyelvnek – közös sajátossága, hogy a poliszémia érvényesül a használatában, sőt már a rendszerében is. Azaz: nincs mindenkori megfelelés a jelölők és a jelöltek összekapcsolódásában, az egy jelölő – több jelölt viszony igen gyakori. Tudománytörténeti bizonyosság: Russell és Whitehead kísérlete nem járt sikerrel a 20. század elején a poliszémia nélküli nyelv létrehozására a mesterséges nyelvben sem, a *Principia mathematica* így, kudarcra által vall a jelölő/jelölt aszimmetriára. A jelentés sokoldalúan megalapozza annak szükségességét, hogy a jelhasználó/jelhasználók eligazodjanak az egység és a sokféleség viszonyaiban.

⁷ A vernakuláris terminus az utóbbi évtizedekben valamely nyelvnek az anyanyelvi szubstandardja.

⁸ Péntek J.: *Teremtő nyelv*. Kriterion, Bukarest, 1988.; Cs. Gyimesi É.: *Teremtett világ*. Kriterion, Bukarest, 1983.

⁹ L. Weöres S. gondolatát: *Harmadikunk dilinós kicsit és költő is és gyerek nagyon*. (Önkarrikatura.)

A Saussure utáni elméletekben a jelölő–jelölt viszonyban újabb bonyolódás következett be: a hangsúly a jelölőre tevődött át,¹⁰ a posztmodern elemzők a „mise en abyme” világok kommentálásában eljutottak a jelöltek relativizálásához. A hermeneutika és dekonstrukció szövegmegközelítéseiben a jelölt egyre ködösebb, egyre kevésbé ismerhető meg, egyre kevésbé fontos: a jelölők szintaktikai kavargása, sokoldalú intertextualitása a diszszemináció részletgazdagságában, a retorikus nyelv látszatainak uralkodásában tárul fel. Ez a „jelölőközpontúság” sajátos összekapcsolódást indíthat el a 21. század gondolkodójában a nyelvi megismerés korlátossága és a kognitív tudomány kaotikus, diffúz ismerethálói között, azaz különös tudományelméleti-tudománytörténeti neoagnoszticizmust.

Alakok és funkciók

A nyelvhasználatban fennáll a nyelvi változás tipikus lehetősége, mert több változat közül választhatnak a kommunikáló felek, s aktuális spontán vagy tudatos tényezők szerint döntenek el, melyiket alkalmazzák. Összevethető a standard a substandarddal, a stilisztikailag semleges a stílével stb. Az alakpárhuzamnak a nyelvtörténeti kutatások tanúsága szerint funkciópárhuzam kialakulása felel meg a nyelvi változásokban, s a funkciópárhuzam is kialakítja előbb-utóbb magának az alakpárhuzamot.

A szóbeli nyelvhasználatban a legegyszerűbb oppozíció a pontos/pontatlan, pongyola kifejezésmódot jellemzi; ennek megfelelője lehet a gondosan artikulált/gondatlanul ejtett beszédhangok sorozata. Az írásban ugyancsak lehet választékos vagy hanyag megfogalmazásra lelni, s ennek formai vetülete lehet a gondos vagy figyelmetlen íráskép.

Amint összetettebb, szemiotikai megközelítésre térünk át, a szóbeli kommunikálásban a verbális és ezekhez kapcsolódó para-tényezők, illetve a nonverbális eszközök alkalmazása kínál többféle esélyt. Az írásban helyettesíthetik egymást pl. betűk és számok: „*engem nem 6-ott meg*” (Fülig Jimmy, Rejtő Jenő hőse); *Gyógyítatlan* (Végh Antal, a magyar futballról) stb.

Változó a változóban

Valamennyien emlékszünk Nemo kapitány hajójára, a *Nautilus*ra Verne regényéből. Jelszava: „*Mobilis in mobili.*” A nyelvhasználatra érvényesítve: a változó nyelvvel a változó valóság igényeinek kielégítését keresi az egyes ember is, a szociális közeg is. A változó szociális közegben a stílus és a nyelvi erkölcs a személyes és a társadalmi kommunikációban szeretne megfelelni a követel-

10 Petőfi S. J.: Non scholae sed vitae... *Vigilia*, 1997. 6. 413.

ményeknek. Ezek között a követelmények között a megmaradás örök emberi lehetősége csakis a többfelé és többféle alkalmazkodás kreativitása lehetett, más szóval a természetes intelligencia. Ha pl. a szóbeliség és az írásbeliség új viszonya felől közelítünk, az írásbeliség, legalábbis a kézírás, olykor eltűnni látszik a számítógépes szövegszerkesztés dominanciája révén – ugyanakkor megjelennek kézírásos irodalmi szövegek reprintjei is. Azaz: változó társadalomban élünk a változó nyelvvel és változó nyelvhasználattal, ez határozza meg a nyelvművelés alaphelyzeteit is.

Kifejezni a kifejezhetetlent

Németh László írja: „Írónak nevezzük azt, aki gondolkodása finomabb sajátosságait a nyelven át tudja csempészni. A stílus: a nyelv ellenében éreztetett gondolkodás.”¹¹ Egy időben gyakran idézték K. Marx passzusát: „A gondolat számára nagy teher, hogy meg van terhelve [...] nyelvvel.” Beszédünk és írásunk mindennapos küzdelem a kifejezésért és a megértésért: azért, hogy pontosan azt közöljük, amit szeretnénk, s pontosan azt értsük meg, amit közöltek velünk.

Elvi, nyelvelméleti kérdés bármely nyelv számára, hogy milyen tartalma(ka)t mennyire pontosan fejthet ki az adott nyelv eszközeivel a kommunikátor. Így az egyes nyelvek abban is megegyeznek, illetve különböznek, amit lehet, s abban is, amit nem lehet az eszközeikkel kifejezni. Meg aztán léteznek olyan lelki, gondolati – mondjuk így, szellemi – tartalmak, amelyek egyetlen nyelven sem fejezhetők ki maradéktalanul.

Arisztotelész a szóbeliség előnyéről írt: a papírlap nem tudja megvédeni önmagát. A 20. század mintha az írottág elsődlegességét kívánta volna érvényesíteni. Az új évezredbe érkezve olykor mintha inkább a rögzített és rögzítetlen nyelvhasználat kettőssége volna a megfelelő opposíció a sokféle „oral history”, a megszólaló reklámok hatásvilága miatt. De megmarad, mindig megmarad egy szférája, keskenyebb vagy szélesebb sávja azoknak a tartalmaknak, melyek nyelvileg *elvileg* kifejezhetetlenek. Ezekre csak utalhatunk, célozhatunk.

11 Balázs G. – A. Jászó A. – Koltói Á. (szerk): *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001, 478.

A magyar nyelv kreativitása

„A magyar rendkívül rugalmas, gyorsan fejlődő, kreatív nyelv, amelyben óriási alkotó energiák hatnak, s még további, még nagyobb energiák szunnyadnak.”

(Grétsy László)

A magyar nyelv befogadó természetű, elég, ha az idegen szavak jövevényszóvá válásának adataira hivatkozunk. A külföldi filológusok évszázadok óta egybehangzóan állapították meg hajlékony kifejezőképességét, flexibilis alkalmazkodóképességét a hétköznapi és a poétikai igényekhez. Utalunk arra a kötetre, amely Grétsy László szerkesztésében jelent meg, s bevezetőjében Sir John Bowring véleményét idézi a magyar nyelvről: „Olyan nyelv, amelyik önmagában, következetesen és szilárdan fejlődött, és amelyben mély logika rejlik, párosulva az erő és a hangzás alkalmazkodóképességével és rugalmasságával.”¹²

Egység és többféleség

Anyanyelvünkben a kifejezőeszközök sokfélesége az évszázadok során lehetőségeket biztosított az árnyaltságra, rugalmasságra. Ilyen sokféleséget tapasztalhatunk a névszóragozás és a névutók számos finom jelentéskülönbségében, az árnyalatokban gazdag szórend kifejező megkülönböztetéseiben, a szóképzés és a szóösszetétel tömörítéseiben stb. Mindez akkor is rendkívüli jelölőgazdagságot eredményez, ha nem számolunk a jelentés világának polyszemiájával, szinonimiájával. S még valami: a szavak és frázisok homoformái között igen színes és változatos sokféleség érhető el a tagolás által. Gondoljunk a *hatalmasok* – *hat alma sok* – *hatalmas ok* – *hatalma sok* sorozat, illetve más anagrammatikus vagy megfordításos jelölőváltások szóban és írásban meglepő, humoros variációira. Említsük meg a paradox, ellentétekkel értelmező szintaktikai, beszédakusztikai lehetőségeket, mint pl. „Ne mondd!” „Ne beszélj!” „Jól nézünk ki!” Azt mondjuk, amit jelentenek, betű szerint?

A kifejező hangzás világából utalunk a *csoda/csuda*, az *ad/ád*, *pereg/pörög*, *veres/vörös*, *kever/kavar* párhuzamokra; az írásformák közül a „szemnek szóló” példákban idézhetnénk az sms-nyelv rövidítéseit, tréfás jelölőit, a betűrejtvényeket, fejtörőket. S akkor még nem szóltunk a reklámnyelv vagy a költői nyelv bravúrjairól. (Az utóbbiakból később.)

12 Grétsy L. (szerk.): *A mi nyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000, 10.

Alakok és funkciók

A többjelentésű szavak, szintaktikai formák, ezek hangzása és írásképe egy-egy rugalmas lehetőség. Amikor ízlelgetjük, színét és visszáját kipróbáljuk, különböző helyzetekben szemléljük, új meg új kifejezési lehetőségekhez juthatunk. Az egyes lektusokban: a standard, a közmagyar mellett a szaknyelvekben, a tájnyelvekben a szemlélet, a megközelítés és a nyelvi találékonyság ötletes példáira lelhetünk. Pl. a Vas megyében szokásos *hirtelenkedik* ige önmagában elárulja, hogy használója odavaló; az Orosháza környéki *ipar* melléknév, a Kalocsa tájáról származó *haladatlan*, a Szegeden szokásos *ludáj* ugyancsak.

Az iskola számára kimeríthetetlen gazdagság a diáknyelv (a hallgatók számára az ifjúsági nyelv) kincsestára. Miért, hogy sok iskolában, felsőoktatási intézményben csak órán kívül, csak tanárok jelenléte nélkül fordulhatnak elő ezek a spontán, fésületlen, de gyakran ellenállhatatlanul humoros kifejezések? Nem félni kell tőle, hanem saját igényeink szerint értelmezni. Akkor majd a tanári munkának a színei nem merülnek ki a fegyelmezés, robotos erőlködés szürke árnyalataiban. A színeket azért említettük, hogy a képszerűségekre külön is felhívjuk a figyelmet.

A diáknyelvben mi sem természetesebb, mint az a nyelvi játék, amellyel a szavakat, frázisokat mint jelölőket a diákok ötletszerűen vagy tervszerűen változtatgatják. Hozzátesznek, elvesznek, átrendeznek – és ebből gyakran születik valami új, valami szokatlan, hatásos kifejezés.

Változó a változóban

A folyamatosan változó valóság és a – fentebb láttuk – szándékosan változtatott nyelvi jelölők és jelentések mai tendenciáit az éber nyelv művelők feljegyzik. Találkoztunk olyan érveléssel az élőnyelvi jelenségek egyik példáját vissza-utasítva, hogy „egyébként akkor a nyelv művelők észlelték volna”. Ez a monitorozó szerep az alapja többféle következtetésnek és nyelv művelő munkának.

A gyorsuló beszédtempó, a tömörítő rövidítések, a pongyolább hanglejtés és nyomatékolás egyaránt a mai emberre zúduló információtömegben keres egyéni megoldásokat. A magyar/angol nyelvű lexikai keveredés, az amerikai stílusú önéletrajz, az interjúra koncentráló szövegépítő stratégiák vagy a reklámozó szövegek értelmezési szokásai – alkalmazkodási módok. Vegyük az utóbbit: lassan hozzászokunk mint vásárlók, hogy a tájékoztató, terméket, szolgáltatást elfogadtató szövegek szép ígéretei mellett a lap alján, kisbetűvel szedett információkat keressük. Ott vannak ugyanis az igénybe vevőre nézve problematikus vagy hátrányos adatok. Tehát a nagybetűs a fontosabb a cégnek, a kisbetűs a vásárlónak.

A kifejezés kényszerei és lehetőségei

Grétsy László egyik cikkének előbb azt a címet adta: *Anyanyelvünkről*, majd kiegészítette így: *Anyanyelvünkéről, bizakodva*.¹³ Arra utal ez a kibővítés, hogy szemléletében a pozitívumokra kíván koncentrálni, nem áll be azoknak a sorába, akik a nyelv romlását igyekeznek minél sötétebb színekkel ecsetelni.

A kifejezhetetlen tartalmak nem mindig a lexikaiak, bármennyit panaszkodjék a fordító, hogy maradéktalanul „nem megy át” a magyar nyelvű tartalom az adott idegen nyelvbe. Ami a nyelvek szemléleti különbségeiből adódik, az a kisebbik gond. A magyar nyelvhasználatban bizonyára elsősorban az a lefordíthatatlan, ami a szabad szórend kemény követelményeiben, a ritmika és a beszédakusztika kifejező árnyalataiban sajátosan magyar.

A művészi nyelvhasználat kreativitása

*„Vigyázz, hogy világosat gondolsz
vagy sötétet; mert amit gondoltál,
megteremteted.”*

(Weöres Sándor: A teljesség felé)

A mottót abból a fejezetből idéztük, amelynek címe: *A gondolatok visszája és színe*. Weöresnek sajátja a dolgokat színéről és visszájáról egyaránt komolyan venni – avagy egyaránt tréfálni velük. Nem egyedül őt jellemzi ez, irodalmi nyelvünk múltja és jelene gazdag példatárat nyújt.

A meghatározatlan meghatározottság

Szabó Zoltán az irodalmi szövegre nézve a megjelenítő valóságot és a megjelenített valóságot különböztette meg.¹⁴ A megjelenítő valóságban ugyanis jelen vannak a rá jellemző viszonyok, s ezeknek gyakran betű szerinti értelmük is elfogadható. Emlékezzünk a tiszavárkonyi esperes példájára, aki szó szerint igaznak olvasta mindazt, amit Petőfi bordalaiból megtudott. Az irodalomban a megjelenített világnak ugyancsak lehetnek betű szerinti is értelmezhető részletei, de az olvasónak célszerű „olvasási utasítást” követnie. (Az egyik legismertebb Örkény Istvántól származik.)

¹³ Írja Gallasy Magdolna Grétsy László tiszteleti kötetében: *Éltető anyanyelvünk*. I. m. 182.

¹⁴ Szabó Z.: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

A „mintha” világának nyelve

Mind a megjelenítő, mind a megjelenített valóságra érvényes, hogy jelent is, nem is – akár az okos lány tanácsaiban a Mátyás királynak vitt ajándék: van is, nincs is. Mert teljes valójában semmiképpen nincs, de legtöbbször nem is teljességgel elképzelhetetlen. Az irodalom nyelvhasználata a *mintha* világába vezet: s aki odakerül, annak el kell fogadnia azokat a játékszabályokat, amelyek abban a világban érvényesek. Gondoljunk Saint-Exupéry halhatatlan kis hercegére és rózsájára: hány meg hány fiú és lány igyekezett megvalósítani azt a kapcsolatot, azt az egyszer volt világot, azt az egyszer volt bolygót!

A szöveg kreatív megközelítéseiből

1996-ban jelent meg 50 éve Európában *A kis herceg*, ebből az alkalomból Szegeden konferenciát tartottunk, anyagát részben a *Szemiotikai Szövegtan* 10. és 11. kötete tartalmazza.¹⁵ Ennek a két kötetnek jelentős része kreatív szöveg-megközelítéseket is tartalmazott, komplex módon egyesítve magukban a nyelvi és a nem nyelvi szövegösszetevők gyakorlatait. Petőfi Sándor János és Benkes Zsuzsa egyedülálló módon hatékony szöveggyakorlatai ekkor már évek óta a szegedi munkatársakkal is – kötetek sorozatában és számos tanulmányban – voltak olvashatók.¹⁶

A kreatív szöveg-megközelítések és a kaleidoszkopikus gyakorlatok közös sajátága, hogy játékosak: „A játékhoz mások által létrehozott formákat és anyagot használunk. Hasonlóképpen amikor írunk, szövegeket sajátítunk ki, amiket átdolgozunk, eredeti helyükről elmozdítunk, utánozunk, más irányba térítünk.”¹⁷ A gyakorlatok résztvevői szövegeket hoznak létre: alkotótevékenységet végeznek.

Amikor a résztvevők kiválasztanak bizonyos elemeket valamely készletből, célszerűen kiegészítenek hiányossá tett vagy átalakított szöveget, létrehozó, teremtő tevékenységet végeznek. Amikor pedig variálják a rendelkezésükre álló nyelvi (vagy nem nyelvi) anyagot, akkor meghatározott elképzelést alakítanak ki arra nézve: melyik variáns mire való lesz. Mindhárom műveletben rendkívül élvezetes az eljárás maga, a tanár számára azonban legalább ennyire fontos a tanítványainak az indoklása: mert minden döntés után

15 Szemiotikai Szövegtan. (Szerk. Petőfi S. J. – Békési I. – Vass L.) 10–11. JGYF Kiadó, Szeged, 1997 és 1998.

16 A sorozatban: *Elkallódni, megkerülni*. OTTV, Veszprém, 1992. – *Szövegtan és verselemzés*. PSZM, Budapest, 1993. – *Szövegtan és prózaelemzés*. Trezor Kiadó, Budapest, 1994. – *A szöveg megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest, 1999. – *A multimediális szöveg megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest, 2002. A tanulmányokat fel sem sorolhatjuk.

17 Duchesne, A. – Leguay, Th.: *Lettres en folie*. Petite fabrique de littérature, 2. Idézi a *Szövegtan és prózaelemzés*. I. m. 191.

érveket vár a gyakorlatok vezetője. Ezek az indoklások segítenek a figyelmes tanárnak abban, hogy a résztvevőknek milyen pótlólagos ismereteket közve-
títsen, milyen olvasmányokat javasoljon stb.

A „vízjel” és a kreatív lehetőségek

H. M. Enzensberger szavait idézzük: „Mert [...] másképp is elmondhatjuk, amit ír, vagy visszafelé olvashatjuk, vagy kigúnyolhatjuk, vagy meglophatjuk, vagy továbbírhatjuk, vagy lefordíthatjuk... [bek.] Igazán klasszikus az a szer-
ző, aki ezt nemcsak elviseli, hanem meg is követeli, akit szeretetteljes dara-
bosságunkkal, kegyetlen érdeklődésünkkel nem lehet elpusztítani. [bek.] Ami
pedig magát a művészetet illeti, amiatt nem kell, hogy fájjon a fejünk. A vízjel
nem tűnik el olyan könnyen. Akinek van kedve hozzá – és kedv nélkül nem
megy semmi sem –, annak a szavakat csupán a fény felé kell tartania. Minden
szöveg alatt megjelenik egy másik, megjelenik több másik, jóval több, mint
amennyit az olvasók és írók bölcsessége álmodni mer.”¹⁸

A nyelvművelők kreativitása

„Most azt játsszuk, hogy...”

Pszichikai és környezeti feltételek

A nyelvművelő pszichikai alkalmassága attól függ, hogy pontos megfigyelő-e,
alaposan megismerte-e az adott nyelvi jelenséget, körültekintően számba vet-
te-e az összes releváns nyelvi és nem nyelvi tényező szerepét. Nem nélkülöz-
hető a nyelvművelő egyéniségéből az empátia, a tolerancia, a humorérzék, a
nyitottság. Szociálisan fontosak társas ismeretei: a nyelvhasználók kisebb-
nagyobb közösségeinek nyelvi ízlését, az ízlés változásait nyomon kell követ-
nie. Ezenkívül még fellépése, megjelenése is része a hatékonyságának, feltéte-
le a sikerének. Mindez a nyelvművelés szempontjából azért fontos, mert
egyéni is, társas kapcsolataiban is, a közönség előtt is hitelesnek kell len-
nie ahhoz, hogy a tanácsait elfogadják.

Iskolai és iskolán kívüli hatás

A tanár hivatásából ered, hogy nyelvi értékítéletei – ha azok kiállják a gyakor-
lat próbáját – elfogadhatók lesznek a tanítványai számára is; de ha ezek nem
elgazítanak, hanem elbizonytalanítanak, ha a személyisége nem hatékony,

¹⁸ Das Wasserzeichen der Poésie... Idézi a *Szövegtan és verselemzés*. Trezor Kiadó, Budapest, 1994, 369.

tudását nem képes átadni, köznapi viselkedése megbukik, akkor nemcsak iskolai, hanem iskolán kívüli szerepe is veszít a jelentőségéből, néha egyenesen kártékony. Már akkor sem hisznek neki, ha egyébként igaza van. Tehát mind pozitív, mind negatív irányban hatni fog, akár akarja, akár nem.

A nyelvművelő lehet más is, nem csak a tanár, ez természetes. Személyiségevel, így tehát nyelvi viselkedésével is hat minden olyan közszereplő, akire tömegek figyelnek: nyelvhasználatát is figyelemmel kísérik. Akkor is, ha követik, akkor is, ha felháborodnak miatta.

Az információk megszerzése és alkalmazásuk

A *tudni mit* világtól a *tudni hogyan* világa felé haladunk: ez azt jelenti, hogy másként és máshonnan szerzi a mai fiatal az információit, magukat a megszerzett információkat is másként értékeli. Nem csupán a gyakorlatiasságról, hogy ne mondjam, a pénzben kifejezhető értékekről van itt szó. Arról elsősorban, hogy ma bármilyen témáról igen gyorsan rendkívüli mennyiségű, egymástól különböző információkhoz juthat az érdeklődő.

Eminens érdeke fűződik ahhoz mindenkinek, hogy az ismeretek tengerében eligazodhassék, és mindennapi igényei szerint a megszerzett híreket, adatokat valamilyen módon felhasználhassa. Hogyan teheti ezt? Az információk között szelektálni kénytelen, s ennek érdekében szüksége van annak megítélésére: célja szempontjából mi a lényeges, mi a lényegtelen. Reménytelen vállalkozás egyre több információt szerezni: az ismeretek mennyisége hatványozottan növekszik. A feladat tehát így fogalmazható át: a célnak megfelelő információkhoz hogyan lehet hozzájutni, s ezeket milyen módon lehet alkalmazni?

Most csak a nyelvileg megfogalmazható információkra koncentrálva: a nyelvileg pontos adatok, összefüggések szóban és írásban gyakran szaknyelvi információk. Fontos, hogy ezeknek a szövegváltozataiból képes legyen a hozzájuk közelítő (fiatal)ember a jelentésváltozatokra következtetni, egyes adatokat lehetséges kiegészítésükkel együtt értelmezni. Könnyen beláthatjuk: ez igen nehéz feladat. Ezért különösen fontos a fentebb említett kreatív gyakorlatok sora: amikor látszólag csak irodalmi szövegekkel végzett különböző feladatokat a résztvevő, hozzászokott minden egyes szöveget variánsaiban látni, ezeknek a változatoknak az értelmi változataira következtetni. Ilyen feladatok miatt rendkívül fontos a kreatív képesség a nyelvművelő egyénben: ez a képesség ugyanis vonzó, s képes terjedni.

A nyelvművelő egyén és a nyelvművelő szervezet

Az egyén a hétköznapi szövegekben is, a művészi szövegekben is értelmez, s elvárja, hogy beszédpartnerei megértsék, illetve törekedjenek megérteni. Ahhoz, hogy a modern igényeknek eleget tehessen, nem magányos harcosként,

hanem mozgalomhoz csatlakozva lehet hatásos. Ilyen mozgalom tagjává úgy válhatik bárki, ha megismeri a mozgalom fórumait, vezető személyiségeit, összeveti a kíváncsalmakat egyéniségének sajátságaival és lehetőségeivel, majd egy-egy feladatban összeméri erejét és felkészültségét a követelményekkel – siker esetén újabb vállalkozásba kezd stb.

A nyelv művelő mozgalom kreativitása

„Kell egy csapat!”

(Mándy Iván: *Minarik Ede*)

Az alábbiakban egy nyelv művelő mozgalomról, az Implom József Helyesírási Versenyről szólunk, de reményeink szerint mint cseppben a tenger ennek a történetében és jelenében számos tanulság tükröződik más mozgalmak számára is.

Csak az kezdjen nyelv művelő mozgalom szervezésébe, akit szakmai igényesség irányít, aki képes az érdeklődés felkeltésére, vállalja a feltételek megteremtésének olykor sziszifuszi munkáját, önzetlen áldozatkészség jellemzi. Minden egyes mozgalomnak szüksége van olyan „mozgó és mozgató” egyéniségekre, akik a közös cél, az ügy érdekében önmaguk számára vonzó tevékenységi formákat, lehetőségeket találnak és el is végeznek. Lehetnek ezek a tevékenységek egészen egyszerűek vagy roppant bonyolultak, a fontos az, hogy a résztvevők örömeiket leljék bennük.

„Kell egy csapat”: az ötlettől a Kárpát-medencei rendezvényekig

Az Implom-verseny ötlete gyakorló középiskolai tanártól, Szabó Istvánné Nagy Magdolnától származik. Amikor felkeresett minket a főiskolán ezzel a kéréssel, hitetlenkedtünk: „Lesz a versenyre egyáltalán jelentkező? Tényleg van érdeklődés?” Nemigen hittük. És 1990 után már bizonyosak voltunk benne, hogy sikerre vagyunk ítélve. Mert volt egy csapat szakemberekből, áldozatkész szervezőkből, vendégszerető városból, s ez a csapat meggyőző tudott lenni: az oktatásirányítás is elfogadta.

Központiság és öntevékenység a tervezésben és a szervezésben

Szükség van minden mozgalomban központi irányításra, de olyanra, amely érzékeli a helyi gondokat is, méltányolja a legkisebb erőfeszítést is, megbecsüli a munkatársait. Ez az alapja annak, hogy az ügy kapjon elsőbbséget az egyébként teljesen elfogadható egyéni ambíciókkal szemben.

A tervezésnek és a szervezésnek vannak csak a központból és csak a helyszínen megoldható feladatai; de mindkét oldalra igaz (ezt a mi versenyünkre és a hozzákapcsolódó mozgalomra nézve bízvást állíthatom), hogy a lényeges és fontos eseményekről tudósítaniuk kell egymást. A tervezés és a szervezés három szintet tart állandó összekötetésben: az iskolait, a megyeit (regionálisat) és az országosat (a mi esetünkben ez Kárpát-medencei). A megyei rendezésnek igen jelentős a szerepe, a bázisiskolák (néhány megyében a területileg illetékes pedagógiai intézetek) munkatársai semmi mással nem pótolható önzetlenséggel végzik munkájukat; a gyulai döntőre vonatkozóan az előkészítésben, a lebonyolításban és a vendéglátásban részt vevő kollégák önfeláldozásáról pedig csak a legteljesebb elismerés hangján szólhatok, élükön dr. Kereskényi Miklós igazgatóval.

Szóljunk néhány mondatot az Implom József-verseny több mint tíz évének a határainkon túli lehetőségeiről. 1991-től kezdve a regionális pedagógus-szervezetek vállalták az iskolai és megyei szervezést és rendezést, Romániában a magyarok lakta több megyére kiterjedő tevékenységet az Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége koordinálta. Bár ezt a munkát segítik az anyaországi szervezetek, alapítványok, a kisebbségi helyzetben élő diákok magyar nyelvi versenyét elsősorban az ott dolgozó magyartanárok lelkesedése élteti.

Állandó és változó jelleg a mozgalomban

A versenyre kezdettől fogva érvényes elvek némelyike magától értetődik: amíg a versenyzők írják az aktuális feladatukat, a kísérőtanárok számára a megyei döntőn szakmai továbbképző előadásokra nyílik lehetőség, elsősorban a bázisiskolák előkészítése alapján. Változó valóságunkban előfordult egy-egy megyében a bázisiskolák cseréje, itt-ott a pedagógiai intézetre maradt a versenyünk gondozása. A megyei és a Kárpát-medencei döntőben a feladatsort a központi zsűri küldi ki, s a javításra vonatkozóan is javaslatokat tesz.

A tollbamondás világában az 1990-es évek elejéhez képest a legfontosabb változás, hogy ma már licenciákat érvényesítünk, illetve a megyei döntő zsűrijének jogosítványai vannak az egységes javítás gyakorlatára nézve. A licenciák a központosítási jelek használatában teret adnak a versenyzőknek: lehetőségük van többféle módon érzékeltetett kiemelésre, tagolásra. Ami pedig a feladatlapot illeti, a '90-es évek elejétől kezdve elvszerűen és tervszerűen jelentek meg az írásmódokban rejlő jelentésképző tényezők kreatív feladatai. Ennek előnye a tizenévesek nyelvi fantáziájának felszabadítása; hátránya pedig, hogy a javítást rendkívüli módon megnehezíti. Mert minden egyes versenyzői ötlet nyomán hosszasan mérlegelnie kell a javító tanárnak, elfogadhatja-e az adott megoldást vagy nem.

Az egyes mozgalomtól a nemzeti nyelvművelésig

A mi versenyünk 1997-ben érkezett el ahhoz, hogy Báthory Zoltán professzor, helyettes államtitkár levélben üdvözölte a gyulai döntőre érkezett résztvevőket, s a győri Kazinczy-verseny és a sátoraljaújhelyi Édes anyanyelvünk-verseny mellé helyezte. Ettől az évtől kezdve az évről évre támogatott versenyek közé tartozik az Implom Józsefről, a gyulai tanárról, szakfelügyelőről, helytörténészről és a helyesírás szakértőjéről elnevezett szakmai sereg-szemle. 1992 óta kötetek tanúsítják a máig tartó folyamat állomásait, a szakmai előadások szerkesztett szövegeivel és az eredményekkel.

Mindennapi nyeluteremtésünk

*„Külön világot alkotok magam”
(József Attila: A kozmosz éneke)*

A nyelvművelést az ellenfelei gyakran hibáztatják amiatt, hogy egy-egy nyelvművelő a saját nyelvérzékét teszi meg bírónak, annak eldöntésére: melyik nyelvi frázis helyes, melyik helytelen. Nem volna helyes eltagadni, hogy született ilyen állásfoglalás, esetleg neves és elismert nyelvésztől is. De csupán azért elutasítani a nyelvművelő tanácsot, mert az a tanácsadó, aki megfogalmazta a véleményét, ugyanarról a tájról származik, mint társa, akivel egyetért, bizony, logikai vétségre vezet. Ti. nem azért jó a tanács, mert X. Y. adja, hanem azért, mert beválik, eredményesebb lesz általa a kommunikáció. Ugyanígy: ha rossz a tanács, azaz nem vezet eredményre, teljesen mellékes, kitől származik.

Mindenki magából indul ki?

A nyelvhasználatról minden egyes szakértő a nyilatkozataiban úgy nyilvánul meg, hogy spontán tapasztalatai a saját, vernakuláris változatról a legrégebbiek és legélőbbek. Ugyanakkor a tapasztalt nyelvművelő kissé kétkedve vizsgálja magában ezeket a gyermekkortól a rendelkezésére álló tapasztalatokat: arra törekszik, hogy kerülje a szubjektív értékítéletek általánossá tételét.

Hubától hibáig – hibától Hubáig

A szociolingvisztikai megközelítések között az utóbbi évtizedekben megjelent az a nézet, hogy a beszélők nyelvi produkcióiban elvileg nem helyes hibákat észrevételezni; van olyan állam Európában (Norvégia), ahol ennek az elvnek megfelelően törvény született a nyelvhelyességi, helyesírási hibák iskolai

javításának tilalmáról. Azaz: a pedagógus nem javíthatja tanítványa megfogalmazási, szóhasználati, szófűzési – általánosabban: nyelvhasználati – hibáit.

A nyelvhasználatban beszédben gyakrabban, írásban ritkábban javíthatjuk is magunkat: mert a szándékos normasértés stilisztikai értéket nyer, a szándéktalan pedig hiba. Ezek a „sajtóhubák” rendszerint könnyen és gyorsan javíthatók, ha a megszólaló vagy író nyelvileg képzett, pszichikailag és fizikailag jó a diszpozíciója.

Írd és mondd – mondd és írd?

A szóbeli és írásbeli közlések és azok befogadása sajátos hullámmal előtérbe kerül vagy háttérbe szorul az évtizedek során: népszerű, gyakori szövegfajták válnak ritkává, másfajta megnyilvánulások helyettesítik őket. S ráadásul az írásbeli és szóbeli közlésfajták is kiszoríthatják egymást. Fontos az egymásra hatásuk: ha akarjuk, ha nem, hatnak egymásra.

Heuréka!

„A szép stílus adomány, amit nem lehet megszerezni. Az emberrel együtt születik. Amit mindenki megszerezhet, az a választékos stílus.”¹⁹ Hamvas Béla két szövegmondatát azért idéztük, hogy láttassuk: a stílusos nyelvi magatartásért dolgozik a nyelvművelő. Hogy a helyén legyen minden egyes szavunk: ha emelkedett, azért; ha közömbös stílusú, azért; ha pongyola, azért.

Szövegtani munka címében olvassuk: *A szöveg öröme*. Van, lehet öröme a szövegnek: ezt az örömet fedezzük fel együtt az iskolában, tanítók és tanítotak. Mert a megosztott öröm – dupla öröm.

És mi ebből a tanulság?

„Terv nélkül cselekedni botorság.
Nem cselekedni viszont mulasztás.”
(Glatz Ferenc)

A pozitív nyelvművelés kreativitása

Lőrincze Lajos terminusa, a *pozitív nyelvművelés* azzal a hibajavításra beállított szemlélettel szemben alakult ki, amely elsősorban azt kereste a szóbeli és írásbeli megnyilatkozásokban, ami helytelen. Több szempontból is károsnak bizonyult az a hibáztató megközelítés. Az ép nyelvérzékű nyelvhasználót is

19 Jókai A.: Nyelvművészet, nyelvbűvészet. In *Éltető anyanyelvünk*. I. m. 254.

elbizonytalaníthatta a kétely: „Jaj, most milyen normát fogok megsérteni?” A nyelv művelés ellenfelei számára is könnyen kihasználható védtelenséget tárt fel: „Létezik-e egyáltalán helyes nyelvhasználat?”²⁰ Azzal a fajta „negatív” nyelvvédő szemlélettel áll szemben Lőrincze Lajos gondolkodásmódjában a pozitív név és tartalom a terminusban: ez a pozitív beállítás és beállítódás minden egyes nyelvi kifejezés módhoz, minden egyes megszólaláshoz vagy írásformához használati értéket kapcsolt. Ez a használati érték a nyelvi forma sajátja volt: kommunikációs helyzetétől, szövegtípusától, használójától és tartalmától elszakíthatatlanul jellemezte. Ilyen módon azt kereste a pozitív nyelv művelés, *mire való* az adott kifejezés mód, s nem azt, *mire nem való*, mi-ben hibás. (Az így kialakult értékminősítésben a *mire jó* kérdésre nem könnyen adható negatív válasz.)²¹

Ha tehát a nyelvstratégia azt a kérdést teszi fel, mi a teendő az új nyelvi jelenségek minősítésében, a helyesség tekintetében ma sincs jobb válasz Lőrincze Lajos mélységes igazságánál: minden egyes nyelvi jelenség elröppennő szóbeli közlés és rögzített írásbeli frázis értékét olyan listán jelölhetjük ki, amelynek egyik végpontján a leghatásosabb, a legeredetibb, a legtalálóbó – a másik végpontján pedig a sikertelen, a rossz, a javítandó foglal helyet. És a két végpont között számtalan, helytől és időtől, megszólalótól és írásban fogalmazótól, hallgatótól és címzettől, témától és szándéktól függő változat szerepel.

A nyelv művelés és az ember művelés kreativitása

A nyelvi magatartás az egységes viselkedés egyik lehetséges megnyilvánulási formája, tehát elvileg nem szakítható el a személyiség egészétől. Ilyen módon a kreatív embernek nem csak a nyelvi teljesítményei produktívak, alkotóak. Azaz: a didaktikai megközelítésben, a tanár–diák pozícióban a pedagógus kreatív egyénisége nevel(het) kreatív tanítványokat. Törekedjünk tehát nyelv művelő tanácsainkban is az egész teljesítményre figyelni: jellemző, hogy Lőrincze Lajos vagy Grétsy László személyes vonzereje is jelen van tanácsaik elfogadhatóságában és elfogadottságában. Ha a nyitottság, a derű, a humorérzés és a méltányosság vezérli, a nyelv művelő és iránymutatása sikeres lehet.

20 *A mi nyelvünk.* Füst Milán gondolataiból. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000, 154–155.

21 Graf Rezső idézi Lőrincze Lajost: „Nyelv művelésünk legfontosabb része nem a tiltó szabályok megtanítása, hanem a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázása, a gondolat legfinomabb árnyalatainak minél pontosabb kifejezésére, a beszéddel és írással szemben való igényességre nevelés.” Graf R. (szerk.): *Anyanyelv és nemzet. Lőrincze-breviárium.* Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 1999, 56.

Mit tudni és hogyan tudni az Európai Unióban?

A Kr. u. III. évezred felé közeledve alapvető változást jelent a *mit tudni* helyett a *hogyan tudni* törekvés, attitűd és megközelítés. Az első a lexikai ismeretek folyamatos növelésének időszakát jelentette: ennek a kornak vége van; elképzelhetetlen ugyanis, hogy az exponenciálisan növekvő mennyiségű ismeretet be lehessen zsúfolni a közoktatásba vagy egyáltalán bármely szervezett oktatási tervbe. Váltani kell: a második elv, a mai szemlélet szerint az a fontos: milyen módon, milyen eszközök alkalmazásával lehet a legcélszerűbb ismeretekhez jutni. Korábban ismeretlen mennyiségű és bonyolultságú információtömeg zúdul a mai emberre; csakis a rendezőelvek, az információszerző stratégiák, a hozzáférési eljárások segíthetnek.

Az Európai Unió mint politikai, szociális, gazdasági és kulturális közeg 2004-től válik sajátunkká: meg kell tehát majd ismerkednünk a politikai, szociális, gazdasági és kulturális információtengerhez jutás hogyanjaival. Célszerű minél korábban kezdeni: az uniós fórumok és eljárások számára hozzáférhetővé kell tennünk nemzeti értékeinket, ezek között nyelvi értékeinket is. S ezek között a nemzeti nyelvi értékeink között nyelvi kreativitásunknak is ott a helye: ennek érdekében nyelvi és nyelvhasználati produktivitásban és teremtésben „lefordíthatóságra” is szükségünk van. Gondoljuk meg, Kertész Imre *Sorstalansága* nemzetközi sikerének egyik (talán a legfontosabb) titka a német és a svéd nyelvre jól fordíthatósága volt.

Mit tenni és hogyan tenni a nemzeti nyelvművelésért?

Fórumok, mozgalmak, rendezvények segíthetnek. Mindegyik abban, amire való s amire képes: a fórumok a nyelvhasználat kreativitását népszerűsíthetik, tudatosíthatják, a figyelmet ébren tarthatják a téma iránt. A mozgalmak összegyűjthetik azokat a produktív és innovatív energiákat, amelyeknek nem pusztán összegét, hanem hatványozott mennyiségét a mozgalom irányíthatja az aktuális célok elérésére. A rendezvények pedig új meg új megvilágításba helyezhetik a fő kérdéseket: ezzel szervesen éltethetik tovább a nemes tradíciókat, s az állandóan változó valóság igényeihez alkalmazhatják a módszereket, megközelítéseket, nézeteket. Mindhármat célszerű és érdemes ugyanabból a központból, az MTA újjászervezendő Magyar Nyelvi/Nyelvművelő Bizottságából irányítani. S mind az irányításban, mind a fórumokon, mind a mozgalmakban, mind pedig a rendezvényeken a *pozitív nyelvművelés* elveinek követését javaslom, még hozzá a produktivitás és a teremtés kreativitásának igényével.

Szükség van

a) multidiszciplináris Nyelvművelő Bizottságra és a Nyelvművelő Bizottság multidiszciplinaritására a Magyar Tudományos Akadémián: feladata a stratégiai kérdések elemzése és meghatározása;

b) nemzeti, regionális és helyi nyelvművelő mozgalmakra: feladatuk az adott terület (szép magyar beszéd, helyesírás, versmondás stb.) folyamatos gondozása;

c) nyelvművelő fórumokra a nemzeti, a regionális és a helyi sajtóban, a közéletben: feladatuk ébren tartani és változatos módon folyamatossá tenni a nyelvhasználati gondokat és a rájuk vonatkozó megoldási javaslatokat.

Sikerre csak akkor számíthatunk, ha van „csapata” mind a három szférának, s ha ezek szemlélete – az előzőekben erről szoltunk – kreatív, azaz produktív és alkotó.

Irodalom

Aczél Petra l. Bencze Lóránt.

A kreativitást növelő módszerek alkalmazása. (Kindler József, Klein Sándor et al.) Budapest, 1993.

Bácsi János: Ó! IÓ! CIÓ! ÁCIÓ! KOMMUNIKÁCIÓ! *Szemiotikai Szövegtan*, 1992, 4. 98–114.

Balázs Géza: A nyelvművelés feladatai. In Balázs Géza (szerk.): *Magyar nyelv. (Érettségi témakörök, tételek)*. Corvina, Budapest, 1994, 247–249.; uő: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z Kiadó*, Budapest, 1998.; uő: *Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája*. Magyar Rádió, Budapest, 2000.; uő: *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest, 2001.

Balázs Géza – Benkes Zsuzsa: *Magyar nyelv a gimnáziumok és szakközépiskolák 9. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.

Balázs Géza – Benkes Zsuzsa: *Magyar nyelv a gimnáziumok és szakközépiskolák 10. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.

Bencze Lóránt: *Mikor miért kinek hogyan I. 1–2*. Corvinus, Budapest, 1996.

Bencze Lóránt – Aczél Petra: *Mikor miért kinek hogyan. II*. Corvinus, Budapest, 2001.

Benkes Zsuzsa – Nagy L. János – Petőfi S. János: *Szövegtani kaleidoszkóp 1. Antológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

Crystal, David: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest, 1998.

Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Osiris, Budapest, 1998.

Fábián Pál: *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat, Budapest, 1984.

B. Fejes Katalin: *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői*. JGYF Kiadó, Szeged, 2002.

Fónagy Iván: *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest, 1999.

Grétsy László: *Anyanyelvünk játéka*. Gondolat, Budapest, 1974.; uő: Nemzetközpontú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr*, Budapest, 1993, 402–404.

Grétsy László – Kemény Gábor: *Nyelvművelő kézisztár*. Auktor, Budapest, 1996.

Karácsony Sándor: *A magyar észjárás*. Magvető, Budapest, 1946/1985.

Kemény Gábor – Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd!* Auktor, Budapest, 1992.

Kiss Jenő: *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.

Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligramm, Bratislava-Pozsony, 1997.

- Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Budapest, 1980.
- Nagy L. János: *Nyelv-szöveg-játék 13 éveseknek*. (Társszerzők: Kertész Józsefné és Palotásné Nagy Éva.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.; uő: *Nyelv-szöveg-játék 13 éveseknek*. (Társszerzők: Kertész Józsefné és Palotásné Nagy Éva.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.; uő: *Kreativitás és nyelvművelés*. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1998, 235–238.; uő: *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Nagy L. János – Péntek János: *A kreatív nyelvhasználat és az iskola*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- Péntek János: *Teremtő nyelv*. Kriterion, Bukarest, 1998.; uő: *A megmaradás esélyei*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 1999.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: *A szöveg megközelítései. Iskolakultúra*, Budapest, 1999.; uő: *A multimediális szöveg megközelítései. Iskolakultúra*, Budapest, 2002.
- Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris, Budapest, 1996. (A modern kognitivizmus mozgalma és változásai, 9–34.)
- Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 1997.
- Sebestyén Árpád: *Értsünk szót!* KLTE, Debrecen, 1994.

A szövegértés – világértés

Jelenségek és dilemmák az irodalomtanár-képzésben¹

„Anyá, te tudtad, hogy rabok
voltunk mostanáig?”

(Kiscsoportos óvodás kislány
2001. március 15-én)

Lehet, hogy egy hatodik osztályos gyereknek ma nem(csak) azt kell(ene) megtanítanunk, hogy melyik polcon keresse a *Toldi* magyarázatához valamelyik néprajzi lexikont (mert egyébként egy szót sem ért ebből a sorból, amely számára épp annyira virtuális valóságot rögzít, mint mondjuk *A csillagok háborúja*): „Ösztövére kútágas hórihorgas gémmel”? Lehet, hogy azt is meg kellene tanítanunk neki, milyen logikai sorozatok szükségesek ahhoz, hogy e sor „megfejtését” megtalálja, s ehhez az adatokat összegyűjtse a digitális szöveghordozókon és a világhálón? Lehet, hogy egy hatodik osztályos gyerek a „megfejtést” öt másodperc alatt meg is találja? Lehet, hogy egy hatodik osztályos gyerek másképpen bánik a szöveggel, mint mi bán(t)unk, és szeretnénk, ha ő is bánna? Lehet, hogy számára másképp működnek a világ szöveglétezői, mint a mi számunkra? Lehet, hogy szerinte a keresés, a lehetséges, a virtualitás az, ami igazán fontos?

Lehet, hogy a szemünk előtt épül egy másik világ, és mi nem látjuk azt?

Hisz például egy DVD-lemezeiről egy másodperc alatt négyszáz kötet könyvben vagyok képes megkeresni bármilyen versrészletet vagy akár egyetlen szót (mondanom sem kell, még egy kattintás, és Latinovits Zoltán el is mondja a szöveget ugyanarról a DVD-ről): „Bizony ma már, hogy izmaim lazulnak, / úgy érzem én, barátom, hogy a porban, / hol lelkek és göröngyök közt botoltam, / mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége voltam.”

Ha tetszik, ha nem, az irodalom – velünk vagy nélkülünk, de egészen biztosan – radikálisan átalakul. Épp ideje elébe mennünk a várható történéseknek: az új szöveg- és szimbólumformákat, szövegalkotási, szimbólumalkotási,

1 Ez az esszé az olvasás évében elhangzott néhány konferencia-előadásom alapján készült. Az előadások szerkesztett szövegei megjelentek a *Fordulópont*, a *Könyvtári Levelező/lap* és az *IGEN* egyes számaiban 2001–2002-ben. Jelen, összegző jellegű dolgozat első változata az *Élet és Irodalomban* látott napvilágot a felsőoktatás-vita egyik hozzászólásaként 2002. május 10-én, *Iskola a határon?* címmel.

szövegkezelési módszereket meg kell(ene) tanulni, és meg kell(ene) tanítani az oktatás minden szintjén.

A szimbólumértés megtanulásának, a jelrendszerek közvetítésének legfontosabb eszköze (lehetne) a szépirodalom. Egyfelől anyaga, a nyelv által, másfelől és elsősorban azonban a rá épült, csak a művek által elmondható értéktartalom segítségével. Azzal a tartalommal, amely nemcsak tényeket, hanem viszonyrendszereket is képes rögzíteni és közvetíteni.

Az irodalom tantárgynak a jövőben fölerősödik majd a műértelmezés, a szövegértés megtanulása melletti tágabb, „világértelmezési” funkciója. Ezért már ma sem egy kódot, egy kánont kellene tanítanunk elsősorban, hanem kód- és kánonértést! Más szóval: minőségértést – és ami ebből következik: világértést. Mert nem érettségizőket kellene nevelnünk, hanem olvasókat. Szöveget, szimbólumot megbízhatóan dekódoló, értő olvasókat, nem pedig látszatteljesítményeket produkáló vizsgázókat.²

A jövőben ugyanis az irodalomnak mint tantárgynak mindenekelőtt az lesz a szerepe, hogy szépirodalmi művek és a kreatív írás módszerei segítségével a gyerekeknek olyan jelértelmezési stratégiákat és készségeket tanítson meg, amelyek segítségével ők majd a lehető legkisebb hibaszázalékkal tudják értelmezni a körülöttük lévő világot.

Gyerekeink azért (is) tanulnak majd irodalmat, hogy ne „verje át” őket a világ, hogy felismerjék a rájuk ható kommunikációs gesztusokat, hatásokat és jeleket, hogy pontosan értsék a környezetüket át- meg átszövő szimbólumrendszereket. Azért tanulnak majd irodalmat, hogy a szövegbe-képbe rejtett hazugságot el tudják különíteni a szövegbe-képbe rejtett igazságtól és szépségtől.

*

A helyzet azonban ma nagyon szomorú.

Egy harminc-negyven évvel ezelőtti anekdota szerint Poszler György professzor azonnal befejezett egy szakmai beszélgetést magyar szakos hallgatójával, amikor kiderült, ami kiderült, s Poszler tanár úr mélységes felháboro-

2 Miklós Pál már 1971-ben így ír *Az olvasás rangja és értelme* ma című tanulmányában: „A hibák eredménye az, hogy sem az általános iskola felső tagozata, sem pedig a középiskola *nem olvasóvá nevel*: az általános iskola elvégzésével sem ismerkedik meg a tanuló az olvasmányok különböző típusaival, nem tanul meg pl. újságot olvasni sem. A középiskola pedig, túlzás nélkül állapítható meg: *irodalomtudósokkákat képez*, akik egy kisebbfajta irodalomtörténeti kézikönyvet (ill. annak sablonjait) visznek a fejükben az érettségire, de fogyatékos anyanyelvi kultúrával: képtelenek megkülönböztetni alapvető műfajokat, stilisztikai és logikai eljárásokat, a beszélt és az írott nyelvben egyaránt. Az ún. gyorsolvasást ma már középiskolában is tanítani kellene; sajnos, az a helyzet, hogy nálunk, néhány szakembert leszámítva, a fogalmat magát sem ismerik. A hagyományos stilisztikát, retorikát és poétikát teljesen kiirtották az iskolából, helyette kizárólag irodalomtörténeti sémákat nyújtanak.” (Kiemelések az eredetiben – F. B.) In Miklós P.: *Olvasás és értelem*. Szépirodalmi, Budapest, 1971.

dással kérdezte diákjától: „Maga nem olvasta a *Háború és békét*? És ki mer menni az utcára?”

Tíz éve nekem sem okozott gondot diákjaimmal szemináriumon értelmezni a *Háború és békét*. Öt-hét évvel ezelőtt azonban ki kellett vennem az olvasmánylistából, s betettem helyette a *Bovarynét*, aztán a *Bűn és bűnhődést*. A 19. század második felének epikájából ma már csak nagyobb novellákat tanítok... A jövő pedig, tudom, az egyperces novelláké, melyeket nagyon szeretek, de nem azért akarom őket szeretni, mert a hosszabbakkal nem boldogulnak hallgatóim. Ez ugyanis kontraszelekció.

(Szomorúan élem meg azt is, hogy a jövő magyar szakos pedagógusainak immár nagyobbik hányada nem tudja, hogy írásban a magyar nyelv legfontosabb szövegtagoló eszköze a bekezdés. Érettségizett emberek az ezredforduló tájékán Magyarországon minden mondatot új sorban kezdenek! – Nos, szerintem ez is kontraszelekció.)

Sajnos ma azok közül, akik tanítják a *Toldit*, egyre kevesebben értik a *Toldit* (mert egyre többen vannak közöttük a friss diplomások – természetesen tisztelet minden egyes kivételnek). Akik tanítják *A kis herceget*, a *Kincskereső kisködmönt*, az *Egri csillagokat* és az *Iskola a határon*, azok nem (egészen) értik *A kis herceget*, a *Kincskereső kisködmönt*, az *Egri csillagokat* és az *Iskola a határon*. Egyrészt nincsenek valóságreferenciáik, másrészt egyre laposabb a szimbolikus szövegértésük. Csak az egyértelmű jeleket és jelzéseket értik, ami egy kicsit bonyolultabb, „mögöttesebb”, arra nem volt idő az iskolában, nem volt rá szükség a szocializáció során, az tehát fölösleges. (Lásd például *Az elnök emberei* és a *Vészhelyzet* típusú sorozatok kommunikációs módjait és kódjait! Ezekben a filmekben nincs egyetlen szemtől szembe helyzet, nincs egyetlen normális kommunikációs gesztus, nem hangzik el egy ép mondat, csak szó- és mondattöredékek röpködnek iszonyú tempóban a fejek fölött! Lásd továbbá a tizenévesek alapvetően nem szavakra, hanem jelekre, szintagmatöredékekre, sms-ekre, erőteljes hanglejtésekre, gesztusokra és mimikára alapozott kommunikációját! A mai főiskolás korosztályok már ilyen közegben nőttek fel. – Hogy a valóságshow-k alulmúlhatatlanul primitív világát és kommunikációs jellegzetességeit – pontosabban jellegtelenségét, embertelen és torz mivoltát – ne is említsük!)

Bizony sokan vannak a leendő magyartanárok között, akik nemhogy nem „fejtene meg” és strukturálnak pontosan egy hosszabb szöveget, de meg sem hallgatnak, el sem olvasnak, alkotni pedig végképp nem alkotnak ilyeneket. Velük ezért másodévben lényegében *olvasni* (‘szöveget érteni’) tanulunk. Ők ugyanis a tanult műveknek csak az elsődleges olvasatát „értelmezték” az érettségi idejéig – mert másra nem volt szükségük –, ezért amikor hozzánk kerülnek, az alapvető szövegképüket, irodalomképüket kell megváltoztatni. (Sajnos ezzel el is telik vagy két év.) Holott feladatunk az volna, hogy egy alapvető, minimális irodalmi műveltségre (ezt volna hivatott képviselni az érett-

ségi) építsük rá azt a szakmai műveltséget, amely őket autentikus olvasatok létrehozására teszi képessé. Amelynek segítségével az állandó szakmai megújulás lesz az igényük, s nem válik majd monoton kényszerré az irodalomórák megtartása.

*

Sajnos az ecói *Nyitott mű* ideája még negyven év után sem szivárgott át a magyar irodalomtanítás gyakorlatába. Azok a sokszínű jelértési, szimbólumértelmezési stratégiák, amelyek mindennapi kenyerünkkel kellett volna hogy váljanak, valójában még az irodalomtanár-képzésben sem nyertek igazán létjogosultságot. Az alábbiakban felsorolom azokat a jelenségeket, amelyek véleményem szerint ma jellemzik a magyar szakos tanárjelöltek jelentős részének szövegértési, szövegértelmezési gyakorlatát:

a) Egy mű – egy olvasat (ez az originális probléma, mely jelzi a tantárgy jellegének általános közoktatásbeli felfogását is).

b) Az irodalmi műnek – s általában minden műalkotásnak – társadalmi mondandója és társadalmi hasznossága kell hogy legyen.

c) Az alkotó életrajzából nagyrészt megmagyarázhatók a művek, ezért a műelemzés legfontosabb kiindulópontja és fő forrása a szerző élete.

d) A modern irodalomtudomány olyasmit próbál belemagyarázni az egyes alkotásokba, aminek nincs – és nem is lehet – köze a valósághoz.

e) Egy szövegnek nincs önmagában való szépsége, mert ez kizárólag köznapra nyelvre és cselekvésekre lefordítható jellegétől függhet.

f) Minden valamirevaló irodalmi alkotás klasszikus tulajdonságokkal rendelkezik, tehát minimum jól tagolható kompozícióval – továbbá „közérthető” grammatikai szerkezetekben van elbeszélve.

g) Általában is jellemző, hogy egy „rendes” irodalmi műnek elmesélhető „tartalma” van.

h) A nap *lenyugszik*, és nem „...hanyatlak tündöklő hintaja”. S még kevésbé értelmezhető egy hasonlat részeként emígyen a jelenség: „Leesik fejéről véres koronája.”

Bármilyen furcsa, ez utóbbi képet egy „átlagos” mai húszéves, magyar szakos főiskolai hallgató részleteiben és mélységében nem érti (itt is: tisztelet a kivételeknek). Csak nehézségekkel tudja megfejtani, holott fő jelentésrétegeit a versegésből nyilván könnyűszerrel kikövetkeztethetné. Ámbár lehet, hogy így pontosabb: nem is tartja fontosnak, hogy értse.

Amit s amennyit világosan átlát: 5-10-50 oldalnyi prózát vagy 50-100 sornyi verset, esetleg egy 30-40 lapos drámát. Csak lineáris szövegfelépítést, sok cselekményt. A lírai tartalom szakmai jellegű megragadása akár tanulmány-, akár esszészerű formában – akár írásban, akár szóban – szinte a lehetetlennel

határos feladat (szomorú szakdolgozatok tucatjai tanúskodnak erről). Pedig amilyen az olvasat, a szövegértés, olyan a műről szóló elemzés.

Holott a művészet, így az irodalom, nyilván nem más, mint differenciált közlés. Az ottliki seggberúgás szavakba öntött formája. Nem olyan tökéletes ugyan, mint ama világegészt magába sűríteni képes mozdulat, de viszonylag hajlékony állítások megfogalmazására majdnem olyképpen alkalmas, mint amaz.

Attól félek azonban, hogy elveszik a szavak mögöttes jelentése, attól félek, hogy a közeli jövőben az *Iskola a határon*-beli uszodalépcső uszodalépcső lesz és nem a szabadság jelképe, a hallgatás hallgatás lesz és nem a mindenséget magába foglaló közlés, a szó szó lesz és nem jelentés, a virág virág lesz és nem szerelem és nem szenvedély, a piros piros lesz és nem vér, a vasút vasút lesz, a Duna pedig Duna, a *Hajnali részegség* hajnali részegség lesz csupán, és nem lesz már velünk „sem emlék, sem varázslat” – és nem lesz már velünk megannyi *Esti kérdés* sem.

Merthogy: nem lesznek már kérdéseink sem. Mondom: ha ez így megy tovább.

*

A mai magyar iskola a határon vegetál. Az összeomlás előtti pillanatait éli. A mai magyar irodalomtanítás NAT és kerettanterv gyötörte napszámosnépe pedig hallgat, s közben mélyen szomorkodik. Látja maga körül azokat, akiknek nem feltétlenül ezt a szakmát kellett volna választaniuk. De már csak ez maradt... „Atyámfia, magyartanárnak te is jó leszel!”

Ráadásul: az utóbbi évtized egészen újfajta szövegek – és új szövegalkotási módok (*hipertext* stb.)! – megjelenését hozta el számunkra. A számítógéppel teremthető szövegek, illetve a számítógép biztosította szövegelemzési, adatgyűjtési, filológiai lehetőségek az utóbbi években végzett magyar szakos tanárok számára kisebb részben talán ismeretlenek maradnak, nagyobb részben azonban egészen biztosan kihasználatlanok. Felnő(tt) egy jelentős létszámú tanárgeneráció, amely nem beszél a számítógép anyanyelvét, ezért vagy idegenkedve fordul el tőle, vagy egy életen keresztül kényszernek fogja érezni használatát. Legrosszabb esetben pedig soha nem tudja feldolgozni lelkiismeret-furdalását, mely amiatt alakul ki, hogy tizenéves tanítványai magas szinten beszélik azt a nyelvet, amellyel ő esetleg megismerkedni sem hajlandó. Íme, a magyar közoktatás egyik időzített bombája...³

Közben pedig tanítványaink emlékezetéből szép lassan kihullanak azok a művek, amelyek számunkra még az eszmélést jelentették. Oly nagy lesz lassan a „nyelvi” szakadék tanár és tanítványa között, hogy maholnap nem értik

3 Lásd erről az egyik legújabb jelzést: Ö. Z.: A diákok jobban ismerik az internetet? *Népszabadság*, 2003. március 13., 18.

egymás kódrendszerét. Arról nem is beszélve, hogy egy mai „tipikus” főiskolai hallgató például egy vers recepciójának különböző állításait képtelen egymással összevetni, értékelni. Sőt, föl sem merül benne, hogy ez egy fontos kérdés a világmindenség gyémánttengelyének harmonikus „fennállása” szempontjából. Azt hiszi, hogy a felsőoktatási diploma nem más, mint valamifajta bővített újratermelése az érettségi bizonyítványnak.

Ezért tovább már nem odázható az sem, hogy az irodalomtanítás végre észrevegye maga körül a mindennapi életet, végre észrevegye a kreatív írás vágyától mámoros diákokat, a csillogó szemű versfaragókat és novellaszerzőket, az irodalomban örömeiket lelőket (mert ilyenek is vannak). Másrészt tovább már nem odázható döntésekre van szükség, hogy a tanárképzésbe ne csak – bocsánat a szóért! – a „maradék” kerüljön.

Első lépésként az irodalom tanításának módszertanát és értékelésmódját el kell szakítanunk a többi tantárgy módszertanától és értékelésmódjától, másodikként pedig látnunk kell és észre kell vétetnünk, hogy ez a tantárgy nemcsak erkölcsi tartalmak és értékrendek közvetítésére alkalmas és képes, hanem az emberi szellemnek akár matematikaszzerű művelésére is. Sőt: arra a leginkább.

„Gondolkodni és beszélni – írja Babits Mihály –: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját. Nem tanítunk mesterséget, és nem képesítünk semmi mesterségre. Nem tanítunk ismereteket, vagy a feledésnek. Nem tanítunk tudományt: a tudomány nem 10–18 éves gyermekeknek való. Aki tudományt akar tanulni, annak már nagyon jól kell gondolkodni tudnia. Művészetet sem tanítunk: azt nem lehet tanulni. Gondolkodni és beszélni tanítunk.”⁴

*

Bókay Antal egy tanulmányában világosan kifejti, hogy ez egy olyan tantárgy, amelynek tanulása során a diák akár „meg is előzheti” tanárát.⁵ Hiszen egy műértelmezéshez egy tízéves gyerek is bármikor felvethet új szempontot, ötletet – ez más tantárgyak esetében elvétve fordulhat csak elő! „Ez annak következménye – mondja Bókay –, hogy az irodalomtanítás nem másodlagos, leképező terület, hanem magának az irodalmi működésnek is alkotó tere, a hermeneutikai természet egyik kitüntetett szférája. Egyszerre azonos pozícióban, szinten van az irodalomtudománnyal, és persze – [...]– következménye is annak. [...] ...az, hogy mi az irodalom, milyen műveket írnak, miket olvasnak el (mit vesznek meg), és abból mit értenek meg, jelentős mértékben ép-

4 Babits M.: Irodalmi nevelés. Egy tantárgy filozófiája tanulók számára. Idézi Miklós P.: *Tömegkultúra és olvasás*. Szépirodalmi, Budapest, 1971, 25.

5 Bókay A.: Az irodalomtanítás irodalomtudományi modelljei. In: Sipos L. (főszerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Pauz–Westermann, Celldömölk, 1998, 74.

pen az irodalom tanításának folyamatában dől el. Az irodalomtanításban spontán módon felbukkanó gondolatok, élmények akár meg is előzhetik [...] az irodalomtudomány fogalmiságának adott szintjét [...]. Míg a fizikai világ összefüggéseit a fizika tanítása nem befolyásolja, az irodalom alakulását az irodalom tanítása igen”.⁶

Nem hiszem, hogy a másodfokú egyenlet megoldóképletét sokféleképpen lehetne tanítani – megengedem, bár lehet, de aligha lehet sokféleképpen értelmezni –, ellenben a *Toldit*, *A Pál utcai fiúkat* vagy az *Iskola a határon*t nem lehet kétszer egyformán sem tanítani, sem értelmezni. Egészen más e tantárgy jellege, természete, mi pedig ugyanazzal a (teljesítmény)mércével mérjük, mint amellyel a matematikát, a biológiát vagy a történelmet!

Legyen inkább az irodalom metatantárgy, legyen gondolkodás-módszer-tan, legyen a minden. Vagyis a semmi. Vagyis a minden: hisz, mint Claude Roy-tól tudjuk, egyébként: „Az irodalom tökéletesen haszontalan; egyetlen haszna, hogy élni segít.”

Ami elveszhet, az mindannyiunk számára, akik az irodalom közelében élünk, nagyon-nagyon fontos. S ha mi nem teszünk semmit, ki az, aki megmenti a *magyar irodalom* nevű tantárgyat? Hisz mi volna más, ha nem az irodalom, kérdezzük újra, ami eligazodni segít igazság és hamisság közt? Mi volna az, ami szétválasztani segít erkölcsösséget a hazugságtól, akaratot a reménytől, szépet a rúttól?

Lehetne valami más?

⁶ Bókay A.: i. m., uo.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

A szövegértő olvasásról

Ha valaki nem tud olvasni, vagy rosszul tud olvasni, azaz funkcionális analfabéta, akkor igen sok kommunikációs lehetőség el van zárva előle. A 21. század kommunikációja szempontjából az olvasás kulcskérdés. A tapasztalat és a különféle felmérések azt mutatják, hogy gondok vannak mind az olvasástechnikával, mind a szövegértéssel. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy rámutasson a bajok okaira, s megoldási javaslatokat adjon.

A szövegértő olvasás évek óta középponti téma az olvasáskonferenciákon, így volt ez a 19. olvasási világkongresszuson, melyet Edinburghban, Skócia fővárosában tartottak 2002. július 28. és augusztus 2. között. A kongresszuson több előadás foglalkozott a szövegértés összehasonlító vizsgálatával. Az olvasáskutatók általában a tények (szó szerinti olvasás) és a rejtett tartalmak (értelmező olvasás) megértését vizsgálják, valamint a gyerekek első benyomásainak megfogalmazását, az általános véleményalkotást a szövegről. A kiválasztott szövegek irodalmi és ismeretterjesztő szövegek egyaránt, a kérdéstípusok is többfélék: feleletválasztós kérdéseket is alkalmaznak, de kérnek megszövegezett válaszokat is. Az világossá vált, hogy minden országban kapcsolat van a gyerekek teljesítménye és a tanítás ottani módszere között. Azt is hangsúlyozták (különösen egy angol–francia–luxemburgi vizsgálat), hogy a tesztek angolcentrikusak, ezért mindenütt rosszabbak az eredmények az elvártnál. Az USA-ban ismét az érdeklődés középpontjában áll a *hang-betű tanítás* kontra *egészszó-módszer* problematika, Bush elnök ugyanis 4 milliárd (nem tévedés!) dollárt szavaztatott meg a hang-betű tanításon alapuló kezdeti olvasástanításnak (phonics), úgy tűnik, megelőgelte a sorozatos fiaskót és az egyre növekvő tudatlanságot. A skót szervezők igen érdekes előadást tartottak: hangsúlyozták ugyanis a szóbeli szövegértést, s a közönség az előadást úgy fogadta, mint valami újdonságot (nálunk az irodalomtanárok felolvassák a szövegeket, az alsó tagozaton bemutató olvasás van, a szóbeli szövegértés megvolt, és remélhetőleg nem felejtettük el; az angolszász országokban alkalmazott szóképes olvasástanítási módszer együtt jár a néma olvasással, nem kíván bemutató olvasást, sőt ellenzi, ezért hatott újszerűnek a szóbeli szöveg-

értésről szóló előadás). Általában azt lehetett megfigyelni, hogy mindazt hangsúlyozzák a szövegértés elméletében és gyakorlatában, amit mindig hangsúlyoztak. Az elmúlt húsz-egynéhány évhez viszonyítva lényegében még nincsen változás, de egyre erőteljesebben igyekeznek hiányosságaikat felfedni, s vannak javaslataik a változtatásra, s valószínűleg most már lesznek is változások.

Mi a helyzet nálunk? Átvesszünk egy olyan rendszert – minden kritika nélkül –, amely felbomlóban van? Tartjuk magunkat Ady megállapításához: Minden, minden ideálunk másutt megunt ócskaság már? Vagy pedig saját jó hagyományainkat építjük tovább oly módon, hogy átvesszük, ami hasznos, és megóvjuk magunkat attól, ami káros? Előrebocsátom: károsnak tartom a szóképes olvasást, valamint mindazokat a technikákat, melyek a szóképes olvasás velejárói, s amelyek észrevétlenül beépültek – programtól függetlenül – a hazai gyakorlatba. Hasznosnak tartom viszont mindazt, amit a szövegértő olvasással kapcsolatban tanítanak, elsősorban a pragmatikai/retorikai alapú gyakorlatot, valamint a szövegértő olvasás összekapcsolását a szövegalkotással, vagyis a fogalmazástanítással.

A szövegértő olvasás fogalma

A szövegértő olvasás gondozása minden iskolafokon és minden évfolyamon kívánalom, fejlesztését a 2000. évi kerettanterv hangsúlyozza. Az a tény is köztudomású, hogy a megújuló érettségin lesz a szövegértő olvasás színvonalát vizsgáló feladat. A feladat milyenségéről tájékozódhatott a tanártársadalom egyrészt a 2001. novemberi 5. és 9. évfolyamos felmérésekből, másrészt az érettségi tervezetének mintafadataiból. A számos jó szándékú tájékoztatás ellenére nagy a bizonytalanság, éppen ezért elérkezett az idő, hogy összefoglaljuk mindazt, amit a szövegértő olvasás fejlesztéséről ajánlatos tudni.

A *szövegértő olvasás* kifejezés hallatán a tanárok – főleg az idősebbek – felütik a fejüket: Mi az, hogy szövegértő olvasás? Van nem szövegértő olvasás? Természetesen nincs. Maga az olvasás definíciója, mióta a világ világ, eképp hangzik: az olvasás az olvasottak megértése; korunk nyelvére lefordítva: az olvasás a szövegben lévő információ megértése. A *szövegértő olvasás* terminus kissé szabad fordítás a következő angol szókapcsolatból: *reading comprehension*. Szemben áll az *olvasástechnika* terminussal, melynek angol megfelelője a *decoding*, a dekódolás. A szétválasztás eredete a következő. Induljunk ki a beszédből. Beszédprodukciót és beszédpercepciót különböztetünk meg. Az olvasás szempontjából a beszédpercepció a fontosabb. A beszédpercepció két folyamatból tevődik össze: beszédészlelésből és beszédmegértésből. Ez a két folyamat ritkán válik ketté, többnyire egyszerre zajlik. Az olvasás folyamata a beszédpercepció folyamatára épül – csak éppen egy hang-betű transzformáció történik –, itt is van egy formális folyamat, az olva-

sásészlelés, dekódolásnak nevezzük, s van egy tartalmi folyamat, a megértés. Az egészen kezdők esetében ez a két folyamat szétválik, de csak rövid időre, tulajdonképpen a dekódolás és a megértés egyszerre zajlik. Akkor is szétválik a két folyamat, ha egy ismeretlen vagy hosszú, első pillantásra nem áttekinthető szóval találkozunk: szótagolva olvassuk s – ahá! – megértjük. Egyszerre lezajló folyamatokról van tehát szó, a tudomány azonban vizsgálataiban szétválasztja az egyébként összetartozó folyamatokat, ahogyan például a nyelvészetben is szétválasztjuk a szó hangsorát és jelentését, s ennek a szétválasztásnak az alapján hangtant és jelentéstant különböztetünk meg.¹ A szövegelőtag az 1970-es évek óta kibontakozó hazai szövegtani kutatások nyomán került a terminusba (az angolszász szakirodalom nem használja a szövegtan terminust).

A szövegértő terminus azonban sajátos feladatokra vonatkozik, elsősorban a szöveg *pragmatikai/retorikai* megközelítéséről van szó, s ez a megközelítés az angolszász országok gyakorlatára jellemző (a *pragmatika* terminust a Levinson-féle felfogásban használom).² Innen került, illetőleg kerül át a hazai gyakorlatba, s ezt a megközelítést kéri a szövegértést vizsgáló tesztek. Hasznos megközelítésről van szó, olyan technikákról, melyek nemigen honosak a hazai közoktatásban, s melyekhez a magyar gyerekek nagy része nem szokott hozzá. A gyerekek pedig egy megszokott kérdezői módra felelnek, ezért néhez – s ezt minden pedagógus tudja – az idegen tanár másképpen feltett kérdéseire válaszolni (erre célzott a bevezetésben említett nyugat-európai vizsgálat: összefüggés van a tanítási mód és a tesztek megoldása között, angolcentrikusak a tesztek). Éppen ezért ezeket a vizsgálatokat korainak, sőt „övon aluli ütés”-nek tartom (az volt már az első, az 1970-es felmérés is), egyszerűen idegen minták után készítik őket, s nem harmonizálnak a hazai általános gyakorlattal (a későbbiekben ki fog derülni, miért).

Mindenekelőtt azt kívánom leszögezni, hogy a szövegértő olvasás technikái nem egyedül üdvöztető, inkább kiegészítő, bár nagyon fontos, sőt – mint a felmérési kudarcok mutatják – nélkülözhetetlen technikák. Jól alkalmazhatók az irodalomtörténet, valamint a poétika-stilisztika-verstan tanítása mellett, a hagyományos frontális osztálymunkában, a bemutató olvasás és a szövegnek a hazai gyakorlatban szokásos – többnyire részekre bontó, több szempontú és módszerű – elemzésével párhuzamosan. Nem kell tehát sem az irodalomtörténet, sem a nyelvtan ellenében szorgalmazni őket, nem kell értük semmilyen hasznos hagyományt, jól bevált gyakorlatot feladni, s nem kell a

1 Vö.: Samuels, S. J.: Toward a theory of automatic information processing in reading. In Ruddell, R. B. – Ruddell, M. R. – Singer, H. (eds): *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association, Newark, Delaware, 1994.; Gósy M.: *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest, 1999.; uő: *GMP. Beszédészlelési és beszédmegértési teljesítmény*. Nikol, Budapest, 1999.

2 Levinson, S. C.: *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

csoportmunkát sem szorgalmazni vagy esetleg kizárólagossá tenni. Ezt a megjegyzést azért bocsátom előre, mert a hazai – s tegyük hozzá: a külföldi – gyakorlatban sokszor megesett és megesik egy-egy új eljárás kizárólagosságot követelő fellépése. Szükségtelen és káros az a magatartás, mely egy új ötletért kiirtaná az irodalomtörténetet vagy a leíró nyelvtant (vannak, akik pillanatnyilag ezt szorgalmazzák). Az építkezés a hagyomány és az újítás összhangjának a megteremtését kívánja. A szövegértő olvasás angolszász technikáit jól be lehet építeni a hazai gyakorlatba.

A hazai iskolák államosítása és az egy tantervű, egykönyvű világ bevezetése előtt volt olvasástanítás a felsőbb osztályokban, az olvasási készségek fejlesztése nem szakadt meg a negyedik osztály után. Erről tanúskodik Sík Sándornak *Az olvasás tudománya* című kitűnő könyve, melyet 1948-ban írt középiskolai tanárok számára, húszéves középiskolai gyakorlatát felhasználva. Jó szívvel használhatja ma is tanító és tanár egyaránt, legalábbis képet kapunk belőle a második világháború előtti iskola gyakorlatáról. 1978 előtt is a készségfejlesztést hangsúlyozták a felső tagozaton, nem volt irodalomtörténet (az más kérdés, hogy a poétikai fogalmak illusztrálására irodalomtörténetünk kiváló alkotásait alkalmazták). Azután 1978 után átbillent a mérleg: azt vettük észre, hogy a felső tagozaton irodalomtörténet van, s a készségfejlesztés valóban háttérbe szorult, elhanyagolódott. Az 5–8., sőt a 9. évfolyamos gyerekek még kicsik, még lehetnek olvasástechnikai problémáik is – mint ahogy mindig is voltak –, nem kapja őket „készen” a tanár az alsó tagozatból. Törődni kell velük, s ez helyeselhető kívánalma a kerettantervnek. Az is fontos tény, hogy a szövegértő olvasás sokszor ambivalens gondolkodást kér, s erre sok gyerek egyszerűen életkoránál fogva még nem alkalmas. Ez is indokolja a szövegértő olvasás tanítását a felsőbb osztályokban.

Teendők

A szövegértő olvasással kapcsolatos teendőket jól szemlélteti az 1. ábra.

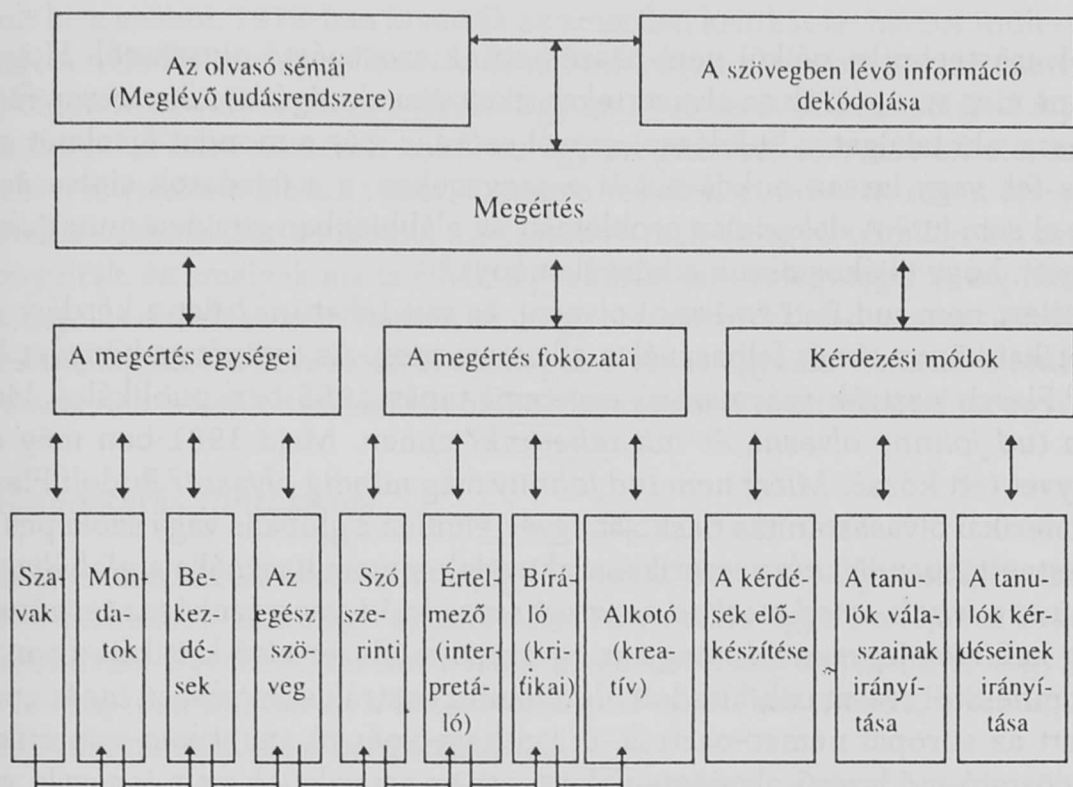
A modell a módszertan teendőit szemlélteti, nem azonos az olvasási folyamat modelljeivel.³

A modellen látható, hogy a sémaelméleten alapul.⁴ A séma az agyban tárolt tudásstruktúra. Azt jelenti, hogy agyunk egy rendszerben tárolja az ismerete-

3 Vö.: Ruddell, R. B. – Ruddell, M. R. – Singer, H. (eds): i. m.

4 Anderson, R. C. – Pearson, P. D.: A schema-theoretic view of basic processes in reading comprehension. In Pearson, P. D. (ed.): *Handbook of Reading Research*. Longman, New York – London, 1984, 255–291.; Kádárné Fülöp J.: *Olvasás és kommunikáció*. OPI, Budapest, 1985.; Adamikné Jászó A.: Az olvasás és az írás tanítása. In Kernya R. (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés módszerei*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola – Móra Könyvkiadó, Kaposvár–Budapest, 1995, 15–138.

1. ábra

A szövegértő olvasás modellje

Forrás: Burns, P. C. – Roe, B. D. – Ross, E. P.: *Teaching reading in today's elementary schools*. Houghton Mifflin, Boston, 1988, 199.

ket, mely rendszerben minden mindennel összefügg. A tanár dolga ebben az értelemben rendszerépítés: az új ismeret beépítése a séma üres helyeibe, azaz az új ismeretnek a régihez való kapcsolása. Egy szöveg megértéséhez előzetes ismeretekre van szükség, ilyen ismeretek például a szövegszerkesztési/retorikai szabályok, elvont fogalmak, események, tárgyak ismerete, a nyelv és az írás ismerete, folyamatok és érzelmek ismerete stb.⁵ Természetesen, minél idősebb és gyakorlottabb az olvasó, annál több ismeretet tárol az agya, annál összetettebb a sémája. Egy gimnazista már támaszkodhat irodalomtörténeti és -elméleti tudására.⁶ A sémaelmélet az óra felépítése szempontjából is fontos: ez indokolja, hogy a tulajdonképpen tárgyalás előtt előhívjuk a régebbi vonatkozó ismereteket, s az újakat hozzájuk kapcsoljuk. A sémaelméletet az 1970-es évek kognitív pszichológiája fogalmazta meg, de tulajdonképpen lényege megvolt Herbart pszichológiájában,⁷ s alkalmazása a herbartianus pedagógusok kitűnő iskolai gyakorlatában.

5 Vö.: Burns, P. C. – Roe, B. D. – Ross, E. P.: i. m.

6 Adamikné Jászó A.: *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig*. Trezor, Budapest, 2001.

7 Ausubel, D. P.: *The Psychology of Meaningful Verbal Learning*. Grune and Stratton, New York, 1963.

Olvasástechnika

Jó olvasástechnika nélkül nem beszélhetünk szövegértő olvasásról. Hogyan értené meg az a gyerek az olvasottakat, aki a szavak végét rendszeresen félreolvassa, aki találgatva bukdácsol szóról szóra, s már a mondat értelmét sem fogja fel, vagy lassan bukdácsol át a szövegeken, s a feladatok elolvasásáig már el sem jut? A dekódolás problémáit az alábbiakban röviden mutatjuk be avégett, hogy tájékoztassuk a közvéleményt.⁸

Miért nem tud Peti és Panni olvasni, és mit tehetünk? Ezt a kérdést egy amerikai könyv címét felhasználva alkottam meg. Az ominózus könyvet Rudolf Flesch osztrák származású egyetemi tanár 1955-ben publikálta *Miért nem tud Johnny olvasni, és mit tehetünk?* címen. Majd 1981-ben még egy könyvet tett közzé: *Miért nem tud Johnny még mindig olvasni?* Rudolf Flesch az amerikai olvasástanítás fiaskóját egyértelműen a globális vagy szóképes olvasástanításban látta (az amerikai szakirodalom nem használja a *globális* terminust, a *whole word method*, azaz *egésszó-módszer* a szokásos terminus). Meg kell még jegyeznünk, hogy az éésszó-módszer első kritikája Leonard Bloomfieldtől származik.⁹ Rudolf Flesch mint osztrák származású tanár emlékezett az európai német-osztrák-svájci hagyományú analitikus-szintetikus, hangoztató módszerű olvasástanításra, ezt az amerikaiak nem ismerik, meg sem említik mint lehetőséget az olvasási szótárukban (annak idején felkértek a szótár európai szempontú átvizsgálására, néhány megjegyzésemet be is építették a szócikkekbe, de az európai olvasástanítási módszert nem vették fel, nem is értették, miről van szó).¹⁰ Az 1978-as tantervbe a globális módszert vezették be mint valamiféle nyugati-amerikai csodamódszert, elhallgatták azt a tényt, hogy 1942 óta magában Amerikában folyamatosan több-kevesebb sikerrel bírálják, s elhallgatták vagy nem is ismerték azt a tényt, hogy itthon is voltak globális (kibontó) kísérletek, de mindig megbuktak. Nem ismertették azt a tényt sem, hogy a szókép kellő mértékkel benne van a mi hagyományos hangoztató-elemző-összetevő olvasástanítási módszerünkben is (azért elemző-összetevő, mert a szóból választja le a hangot, majd a hangokat vonja össze szóvá). Amerikában 1896-ban vezették be a globális módszert, s leváltották a megelőző, tisztán szintetikus módszert. Hevesen bírálták, mondván, hogy értelmetlen egységeken gyakoroltat, értelemellenes. Nálunk nem szintetikus,

8 Adamikné Jászó A.: Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása? In Gósy M. (szerk.): *Beszédkutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2000, 124–131.; Uő: *Csak az ember olvas. Az olvasás tanítása és lélektana*. Tanulmányok, cikkek. Tinta, Budapest, 2003.

9 Bloomfield, L.: Linguistic and reading. *The Elementary English Review*, XIX. No. 4. 125–130.; No. 5. 183–186.

10 Harris, T. L. – Hodges, R. E. (eds): *The Literacy Dictionary. The Vocabulary of Reading and Writing*. International Reading Association, Newark, Delaware, 1995.

hanem analitikus-szintetikus módszer volt, mely mindig az értelmes egészről indult ki, a szóból. 1978-ban átvették az amerikai kritikát is: harcot indítva az „értelem nélküli” olvasás ellen. De az nálunk régen nem volt tisztán szintetikus, régen nem volt értelem nélküli! Úgy az 1800-as évek közepétől!¹¹ A globális módszer kára nemcsak abból az egy programból származtatható, mely nevében is viselte a globális szót, hanem a másik háromból is, mivel átvettek különféle technikákat a globális módszerből, melyek egyértelműen károsnak bizonyultak, és amelyek ma is élnek a gyakorlatban. A legnagyobb baj nem is a szótagolás eltörlése volt, hanem az, hogy elszakították az olvasást nélkülözhetetlen alapjától, a beszédétől. A szóképes olvasás ugyanis – s ezzel a ténnyel ma sincsenek sokan tisztában – a néma olvasás korai erőltetésével jár együtt.

A hangoztatás fontossága

A hangoztatás sérült elsősorban. (Egy történet járt 1980 táján szájról szájra tanítói berkekben: állítólag Pappné, a fővárosi szakfelügyelő a fejéhez kapott, ezt mondván: Gyerekek, mi lesz a hangoztatással? Nagyon jól tudta, hogy rettenetes baj történt.) Sérült a fokozatosság, az aprólékos munka, a szótagolás is, de most maradjunk a hangoztatásnál.

A szóképes olvasásban van egy technikai utasítás, mely a következőképpen hangzik: „Olvasd el a szót magadban, s csak azután mondd ki, miután megértetted!” (Ez az utasítás általánossá vált, ma is olvasható az egyik elterjedt program módszertani tanácsai között.) A gyerek nézi a szót, egy idő után kimondja, de lehet, hogy csak kitalálta, lehet, hogy az illusztráció segítette, lehet, hogy a szövegösszefüggés vagy az olvasást megelőző beszélgetés. Nem biztos, hogy hangról hangra, betűről betűre, szótagról szótagra dekódolta a szót; lehet, hogy a végét csak kitalálta. A tanító nem hallja, hogy mi történik, következésképpen a hibák rejtve maradnak. Amikor azután megnő a szómenyiség, kevesebb az előkészítés és az illusztráció – tehát második osztály vége felé vagy harmadikban –, összeomlik minden, kiderül, hogy a gyerek nem olvas, s megszületik a diagnózis: diszlexiás. Itt jegyzem meg, hogy a diszlexia nagyon ritka betegség, ezer közül egy-két eset lehetséges, a tömeges nem olvasás nem diszlexia, hanem inkább disztícsia, azaz nem tanítás.¹² A napokban egy idős tanítónő ismerősöm mesélte: első kisunokájának annak idején azt mondta a tanítónő, hogy nem szabad hangosan olvasni. Azóta másoktól is hallottam ezt a képtelenséget. Az első osztályos kezdeti olvasás csakis hangos lehet. A gyereknek a szót azonnal, hangosan kell kiolvasnia, először szótagolva, azután egybeejtve. Ez kihagyhatatlan fokozat. S ezt hagy-

11 Adamikné Jászó A. (szerk.): *A magyar olvasástanítás története*. Osiris, Budapest, 2001.

12 Flesch, R.: *Why Johnny still can't read? A new look at the scandal of our schools*. Harper and Row, New York, 1981.

ják ki ma is, mert 1978 után átprogramozták a mindennapi iskolai rutint. Egy emberöltő alatt. Valószínűleg egy következő emberöltő szükséges a helyes technika visszaállításához. 1869-ben az első népiskolai tanterv bevezetésekor Eötvös József munkatársai célul tűzték ki az induktív, kérdésekre építő tanítás kialakítását. Egy emberöltő kellett ahhoz, hogy eredményt érjenek el, igazán azonban a két világháború között, a módszertani javítások mozgalma kapcsán Drozdy Gyula terjesztette el a beszélgetéses tanítást, mégpedig részletes módszertani kézikönyveivel. Ha most sikerülne a helyes gyakorlatot visszaállítani, akkor úgy húsz év múlva mindenütt jól tanítanának. A kerettanterv kizárta a szóképes olvasást, egy évig tartó viták után. A kerettanterv felfüggesztése 2002 júliusában azonban kétségesse tesz minden jobbító szándékot.

Az tény, hogy a kezdő olvasó olvasásának hallgatása nem kellemes, valóban nem jó, nem is lehet még jó a szóhangsúly. A helyes szóhangsúly azonban a szóolvasás fokán, legkésőbb az első tanév végére kialakul. Ha nem így volna, akkor az én egész nemzedékem, de még a gyerekeim nemzedéke is *lepegőn* beszélne. Az én nemzedékem és a gyerekeim nemzedéke még gyönyörűen beszél, nem lepeg, s nem mi voltunk a betűejtők. Egy pillanatnyi kényelmetlenségért, egy kisebb érvért feláldozták a nagyobbát: a figyelmes, pontos dekódolást és az ésszerű tanítást. Az olvasás ezen a szinten nem lehet pszicholingvisztikai találósjáték.¹³

A rossz módszernek lélektani problémái is vannak. Annak idején Radnai Béla pszichológustól azt tanultuk, hogy egy pillanatig sem szabad a gyereket bizonytalanságban hagyni. Nos, a szóképes olvasás maga a bizonytalanság. Vajon megvizsgálták-e a pszichológusok, hogy a sok figyelmetlen, hiperaktív gyerek problémájának nem ebben rejlik-e az oka? Vajon megvizsgálták-e, hogy a hatéves gyerekekre miért erőltetnek az életkorának nem megfelelő technikákat? A globális olvasás ugyanis a felnőtt, a gyakorlott olvasó stratégiája. Az utóbbi tekinti át egy szempillantással a szót, esetleg át is ugrik részleteken, a kisgyerekeknek azonban minden részletre szüksége van.¹⁴ Az ellenkező végtel is igaz: a kétéves gyerek észlelése globális, mert még gyakorlatlan. Miért tételezik fel, hogy a hatéves gyerek a kétéves globális észlelési szintjén van, vagyis képtelen az analízisre? A globális olvasási módszert a kisegítő osztályokra készítették el először az 1970-es évek elején. Olyan gyerekekre, akik épek, de életkoruktól elmaradtak. Azután vitték be a közoktatásba 1978 után. (A budai tanítóképző gyakorlóiskolájának akkori igazgatója is a fejéhez kapott, mondván: Kisegítő iskolai program szerint fogjuk tanítani a mi tehet-

13 Goodman, K. S.: Reading: a psycholinguistic guessing game. *Journal of the Reading Specialist*, 1967, 126–135.

14 Gósy M.: i. m. (1999).

séges gyerekeinket?) Erről a tényről mélyen hallgattak, és hallgat ma is mindenki.

Az elmondottakból az is következik, hogy a felsőbb évfolyamokon történő korrigáló olvasástanítás is kezdetben csak hangos lehet. (De ahhoz, hogy a hangos szótagoló olvasáshoz eljusson valaki, módszeres előkészítésen kell át- esnie, s ez is elmarad a globális módszerben.) Nagyon fontos a gyerek beszédének, beszédészlelésének és nyelvi tudatosságának fejlesztése. Az előkészítés szakirodalma óriási a 20. század második felében itthon és külföldön egyaránt.¹⁵ A szóképes olvasás hívei a 20. század eleji szakirodalomra hivatkoznak (a belga Ovid Decrolyra), s tudomást sem vesznek arról a tekintélyes korpuszról, mely például a nyelvi tudatosság fejlesztését igazolja, s azt – ez lényeges –, hogy a nyelvi tudatosság fejlesztése előfeltétele az olvasás és az írás tanításának.¹⁶

Hangoztató-elemző-összetevő módszer

Az olvasástanítás hangoztató-elemző-összetevő módszere speciális, rendszerint hathetes előkészítés után a következő lépéseket követi: I. Az eseményképről való beszélgetés. II. Hangtanítás. 1. Analízis: mondat-szó-hang kiválasztása. 2. A szóból leválasztott hang tanítása. 3. Hangfelismerési gyakorlatok. 4. Szintézis: hangösszevonás. II. Betűtanítás: 1. Analízis: az ismeretlen betű kiválasztása az alapszóból. 2. A nyomtatott kisbetű alakjának elmagyarázása. 3. Betűfelismerési gyakorlatok, a betű hangoztatása. 4. Szintézis: a betű kapcsolása a már tanult betűkkel, összeolvasás. Ezután következik az írott betűforma, egyelőre csak a kisbetű tanítása. A nagybetűk a kisbetűk megtanítása után következnek. (A gyerek nem tud egyszerre több betűformát írni. 1978 után az írástanítást is felgyorsították, egyszerre tanítottak kis- és nagybetűt, esetleg több betűt, ez is hozzájárulhatott az íráskultúra lezülléséhez.) A hangoztató, analitikus-szintetikus olvasástanítás nemcsak azért jó, mert apró lépésekre van lebontva, hanem azért is, mert megvalósul benne az értelem nélküli részletek (hang/betű, szótag) és az értelmes szó (mondat, szöveg) egyensúlya. Nem igaz, hogy értelem nélküli munkát kíván a gyerektől: mindig a szövegből (eseménykép), szóból (alapszó) indul ki, s a szóhoz, a szöveghez tér vissza; úgy van benne jelen a globalitás, hogy találgatás nélkül valósul meg. Aki nem így tanít, az nem hangoztató-elemző-összetevő módszerrel tanít, még ha programja címében ezt hirdeti is.

15 Pl. Downing, J. – Valtin, R. (eds): *Language Awareness and Learning to Read*. Springer Verlag, New York, 1984.; Adams, M. J.: *Beginning to Read. Thinking and Learning about Print*. MIT, Cambridge-London, 1990.

16 Lundberg, I. – Frost, J. – Petersen, O.: Effects of an extensive program for stimulating phonological awareness in preschool children. *Reading Research Quarterly*, 1988, (XXIII.) 3. 263–284.

Az alábbi eset velem történt meg az egyik vidéki tanítóképzőben, úgy öt évvel ezelőtt. Meghívtak, s előadásomon elmondtam mindazt, amit az olvasás és az írás tanításáról helyesnek vélek, a hazai jelen és múlt, valamint a külföldi szakirodalom ismeretében (itt említem meg, hogy az USA-ban a pennsylvaniai egyetemen vendégprofesszorként olvasástörténetet és olvasápszichológiát tanítottam, rendszeresen tartok előadásokat az olvasáskongresszusokon, alaposan körülnéztem a nagyvilágban is). Előadásom végén megszólalt az ottani gyakorlóiskola egyik vezető tanítónője, s kifejtette (nyilvánvalóan összhangban a főiskolai módszertanossal): mindez érdekes, de ők megmaradnak a szóképes olvasástanítás mellett; a gyerekek nézegetik a szavakat, s látenszen kialakul bennük az olvasás; összeolvasást pedig természetesen nem tanítanak, mert a szóképes olvasás ezt nem kívánja. Valóban nincsen a szóképes módszerben összeolvasás-tanítás, ezt akárki megnézheti kézikönyvekben. Nos, kérdezem: miféle módszer az, amelyik kijelenti, hogy nem tanít összeolvasni, amikor olvasni tanít, amikor ez a lényeg? Módszert csinál abból, hogy nem tanít. Ez a „császáron nincsen ruha” tipikus esete. Tanítják, hogy nem tanítanak. A gyerekek egy része – mondjuk, harminc százaléka – valóban megtanul látenszen olvasni, vagyis magától rájön az olvasás mechanizmusára (figure out – ahogy odaát mondják). Egy részük úgy-ahogy megtanul az iskolában olvasni. De mi történik azzal a harminc százalékkal, amely nem fedezi föl magától az olvasás mechanizmusát, és amelynek „túl nagyok a lépések”, ahogyan finoman mondta Meixner Ildikó. A különféle vizsgálatok harminc százalék nem olvasóról beszélnek.

Szótagolás

Ejtsünk néhány szót a szótagolásról. Tudvalevőleg, az 1978 utáni programok eltörölték a szótagolást, nem közölték szótagokra bontva a szavakat az elsős olvasókönyvben. 1989 után, vagyis a szabad publikálás bevezetése után az új ábécék mind szótagoltatnak. Ez helyes, de a fentebb elmondottakból következik, hogy nem elegendő. Vannak ugyanis olyan programok, melyekben a szótagolás mellett fellelhetők a globális olvasásból öröklött helytelen technikák, és azt is láttuk, hogy ezeket felsőfokon is tanítják.

Szótagolásra több okból is szükség van: a szótag beszédreprodukciós és beszédpercepciós egység;¹⁷ egy kisebb egység, melyet a kezdő olvasó szemével képes átfogni, könnyítés tehát a kezdő olvasónak; a szótagoló olvasás figyelemre, pontosságra szoktat; a szótag nyelvi panel, melyet jó begyakorolni; a szótagolás a helyesírás tanításának alapja, a szóelemzés elvébe tartozó esetek könnyű tanítási módja; az is meggondolandó tény, hogy évszázadokon, sőt évezredekken át szótagolva tanították a kezdőt olvasni, azért elődeink is tud-

17 Gósy M.: i. m. (1999).

tak valamit; a szótagolás az egyszerű szavak elválasztásának alapja. Nos, a szóképes olvasás szorgalmazói csak ez utóbbi tényre hivatkoznak, s csak az első osztály végén tanítják a szótagolást, kifejezetten az elválasztásnak alárendelve. Persze addig a gyermek hároméves kora táján kialakult és az óvodában is fejlesztett szótagolási készsége szépen visszafejlődik. (Az elválasztásra leszűkített érvelés – a globális olvasás ajánlásával együtt – máig olvasható a Raabe-Klett Kiadó módszertani segédleteiben.)

Azért írtam oly sokat az olvasástanítás fiaskójának okairól, hogy meggyőzzem a közvéleményt, valamint a felsőbb osztályok tanárait: segíteniük kell, közbe kell lépniük! Ez nem a logopédusok ügye! Szerencsére vannak már fejlesztő anyagok, vannak diagnosztikai anyagok is, például a GMP-diagnosztika.¹⁸

A szövegértő olvasás készségrendszere

A fejlesztési területek – a közölt modell szerint – a következők: a) előzetes ismeretek; b) a szövegegységek megértése: szavak, mondatok, bekezdések, szöveg; c) az olvasás szintjeinek – szó szerinti, értelmező, kritikai, kreatív olvasás – fejlesztése; d) a kérdés: a tanár kérdéseinek előkészítése, a tanulók válaszainak irányítása, a tanulók ránevelése a kérdésfeltevésre.¹⁹

A tanárnak igencsak sok ismeretet kell folyamatosan mozgósítania:

A tanár mozgósítandó ismeretei

NYELVÉSZETI	TAPASZTALATI	MÓDSZERTANI
jelentéstan mondattan szövegtan pragmatika, retorika stilisztika verstan stb.	tárgyi, környezeti történelmi irodalomtörténeti erkölcsi filozófiai művelődéstörténeti	az olvasás készségrendszerének ismerete: technikai, szövegértési kérdéskultúra
Összekapcsolás az írással (a fogalmazással)		

Az előzetes ismeretek vagy háttérismeretek fontossága

A sémaelméletről a fentiekben röviden szóltunk. A régebbi, már meglévő ismeretek felidézése segít a szövegek megértésében. A tanár készülése során tapasztalatai alapján összegyűjti ezeket az előismereteket, tanítványainál fel-

18 Adamikné Jászó A. – Fercsik E.: *Olvasókönyv*. Nemzeti Szakképzési Intézet, 2001.; Gósy M.: *A beszédészlelés és a beszédmegértés fejlesztése (szóban és írásban)*, iskolásoknak. Nikol, Budapest, 1994.; Gósy M. – Laczkó M.: *Varázsló, olvasási nehézségek felismerése, olvasásfejlesztés*. Nikol, Budapest, 1992.; Gósy M.: *A hallástól a tanulásig*. Nikol, Budapest, 2000.

19 Lásd bővebben: Adamikné Jászó A.: *Anyanyelvi nevelés...* i. m.

tételezi őket (természetesen a gyerekek mindig előállhatnak a tanár által nem várt ismeretekkel). Ezek az alsó tagozaton még „vékonykák”, s inkább a mindennapi élethez kapcsolódnak, de az évek folyamán szaporodnak, s a felsőbb évfolyamokon irodalomtörténeti és -elméleti ismeretekkel is kiegészülnek. Gyakran szoktam idézni Kányádi Sándor rövid, ám igen nehéz versét, a *Balladát*. A költemény arról szól, hogy egy vizet merítő kisgyerek beleesik a kútba, meghal. A vers egy szóval sem említi, hogy a gyerek meghal. A tragédiát a szavakból kell kikövetkeztetni, de két háttérismeret is segítségünkre van a történet megértésében. Az egyik egy mindennapi dolog: ismerni kell a régi ásott, nyitott kutakat; a másik a *ballada* terminus ismerete (a ballada terminust hallván az ember tragikus eseményre gondol, bár vannak – jól tudjuk – víg balladák is). Szinte el kell képzelni, sőt eljátszatni a helyzetet, hogy megértsék a verset (nem csak a gyerekeknek van erre szükségük). Számtalan példát lehetne még idézni, végül is köztudomású – vagy legalábbis régebben köztudomású – dologról van szó.

A szövegegységek megértése

Itt minden részterület fontos, s a tanárnak az adott műtől és saját céljától függően kell súlypontosnia.

A *szavak megértése* egyre több gondot okoz, elsősorban azért, mert a gyerekek keveset olvasnak. Juhász Gyula azt írja *Szavak, csodálatos szavak* kezdetű költeményében, hogy a szavak „*Világot jelentenek, / Meghaltál, ha már nincsenek.*” Hát akkor mi most elég sok világot elveszítünk a harmadik évezred elején, s ennek következtében meghaltunk, vagy legalábbis halódunk. A tévés vetélkedőkön is nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy olyan szavakat nem ismernek a versenyzők, melyek annak idején az aktív szókincs részei voltak.

Hangsúlyozni szeretném azt, hogy a tanítás szempontjából nincsen régi, elavult mű. Mindent meg lehet magyarázni, mindent közel lehet a tanítványokhoz vinni. Példaként Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéséből a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című népi imádságot szoktam venni, s mindig bebizonyítom, hogy tízperces magyarázat után mindenki számára érthető, s élvezik is különlegessége miatt. A gyerek számára nincsen régies szöveg: a tíz évvel ezelőtt használatos szavakat – *kolhoz, vájár, őrs* – sem ismerik. Mórát, Gárdonyit, Jókait akarják némelyek kiirtani agyi struktúránkból és nemzeti tudatunkból a régi szavakra hivatkozva, holott nemsokára a *Keménykalap* és *krumpli*orrban is épp annyi magyaráznivaló lesz. Megjegyzem, mindig a tanítóval/tanárral együtt kell a gyereknek olvasnia, a néma olvasásra idő előtt kárhoztatott gyerekek természetesen nem ért sok szót, s reménytelenül feladja, de egy felolvasás esetén, egy-két szómagyarázat segítségével átlendül a nehézségeken. Az én magyartanáraim annak idején mindent felolvastak, s ez adta meg a magyárórák gyönyörűségét. Ma csak bóklásznak a gyerekek a szövegek fölött, „fel-

adatokat" kellene megoldaniuk, s egy idő múlva undorral félretolnak mindent. Talán igazuk van. (Egyébként ilyesmi történt a felméréseken is. Sokszor nagyon okos gyerekek félrelökték a feladatokat, nem értették, mit akarnak tőlük. Az is megesett, hogy nem jutottak a feladatsor végéig: felvételikén egyetlen szövegre kapnak 40 percet, itt ugyanannyi idő alatt több szövegen kellett átrágni magukat. Sokszor nem egy, hanem két kérdés volt. Ilyenkor megoldották az elsőt, a másodikat meg sem nézték.)

A szómagyarázatnak többféle módja van, s jó, ha a tanár megtalálja a változatos és a célnak megfelelő módokat.

A gyerekeknek a képes beszéd – a metafora és a metonímia – megértése/megérzése okoz gondot, olyannyira, hogy az itt megmutatkozó rutintalan-ságuk és gondolkodásbeli rugalmatlanságuk megakadályozza őket a versek vagy a metaforikus nyelvezetű próza élvezetében. Ezért nehéz olvasmány sokak számára Sütő András prózája. Magam is egy Sütő-szöveg magyarázatakor döbbsenem rá a nehézségre, tudniillik főiskolai hallgatóim nem a ritka – nyelvjárási – szavak jelentésére kérdeztek rá, hanem az „*új szavakat epréstem*” kifejezésre. Hirtelenjében azt mondtam, hogy képzeljék el az eprészés műveletét: apró, szedegető mozdulatokat végzünk, fel-felhajtjuk a leveleket, s örülünk, ha rábukkanunk egy-egy szép, illatos szemre. Hasonló élvezettel gyűjtötte a kisfiú a különleges szavakat. A közös cselekvést vagy tulajdonságot, a névátvitel alapját kell a gyerekekkel együtt megkeresnünk, s ezt már alsó tagozatban is taníthatjuk. A metaforában meglapuló hiányra, kihagyásra kell rájönni. Akkor élvezi az ember a metaforában működő mozgalmasságot.

A *mondatok megértése* nagymértékben függ a mondatok grammatikai szerkezetétől, a mondatban lévő új közléstől és a beszédaktustól.

A kezdő olvasónak kétségkívül könnyebb a rövid, egyenes (alany-állít-mány) szórendű mondatok megértése. Az ábécéskönyvek szerzői gondosan ügyelnek arra, hogy eleinte ilyen mondatokat adjanak. A jó elsős tanító mindig hangosan olvastat, s hangosan beszéli meg a gyerekekkel a szavak és a mondat jelentését, kérdések segítségével. (Sajnos, ez az aprólékos, minden- napos művelet sok gyerek életéből kimarad.) Később a gyenge olvasóknak – de olykor a jobbaknak is – gondot okozhatnak az aszimmetrikus, a megszakí- tásos szerkezetű (az alany vagy az állítmány tartománya nem összefüggő, meg van szakítva), a hiányos szerkezetű és a bonyolult bővítményeket tartalmazó mondatok. Ezeket célszerű egyenes szórendben elismételteni, illetőleg a bonyolult mondatokat felbontani több egyszerű mondatra. A hazai, fogalmi alapú mondatelemzés igen előnyös a szövegértő olvasás fejlesztése szempontjából (az új, strukturalista mondatelemzések bonyolultságuk miatt nem alkalmasak erre).²⁰ A tartalmas szavak – ezért fogalmi alapú a mondatelemzés

20 Adamik T.: A szöveg értelmezése. In Havas L. (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba I.* KLTE BTK, Debrecen, 1998.

– szerveződnek szintagmákká, ezért a szintagmák megállapítása egyúttal a tartalmi összefüggésekre is rávilágít. Csak fájlalható, hogy negyedik osztályban a kerettanterv megszüntette a mondattant, s csak hetedik évfolyamon tanítjuk. Az értelmes kisgyerekek megértik és élvezik a mondattani elemzést. Ismétlem, nagy a haszna a mondatelemzésnek a mondatértés, de még a szövegértés szempontjából is.

Egy más szempontú mondatelemzés, az aktuális tagolás ugratja ki az új közlést, elárulja a hangsúly és a szórend. Ezért (is) végtelenül fontos a bemutató olvasás, az előolvasás.

A beszédaktus az öt mondatfajtában megnyilvánuló végtelenül sok és nehezen osztályozható szándék, valamint az a hatás, melyet egy-egy beszédaktus a hallgatóra gyakorol. (A szándékot illokúciós beszédaktusnak, a hatást perlokúciós beszédaktusnak nevezzük, az ezzel foglalkozó diszciplínát beszédaktus- vagy beszédteleméletnek.) Egy-egy mondatfajta sokféle szándék kifejezésére alkalmas, például a felszólító mondatkal kifejezhetünk parancsot, utasítást, kérést, kérlelést stb. A mondatfajta és a vele kifejezett szándék elentétben is lehet egymással, egy formailag felszólító mondat (*Ott essem el én, / a harc mezején!*) óhajt fejez ki, s az efféle indirekt beszédaktusra sok példát lehet mondani. A tanár részéről elhangzó *Ideje lenne elkezdened tanulni* mondat figyelmeztetés, sürgetés lehet, de hallatán a diák érezhet zavart, szégyent, attól függően, hol, kik előtt hangzott el a figyelmeztetés. A mondatban kifejezett szándék vizsgálata alapvető a mondat megértésében: mit akart vele a beszélő, és hogyan hat a hallgatóra. A beszédaktusok vizsgálata is rugalmasságot kíván, jó agytorna, s érdekes beszélgetéseket szülhet egy-egy izgalmas szöveg elemzésekor.²¹

Nézzünk meg egy példát Móra *Kincskereső kisködmönéből*! Gergő métázik a társaival, amikor észreveszi, hogy édesanyja egy nagy zsákot cipel. Társai többször is rákiáltanak: Vigyázz, Gergő! Gergő pedig mind a két alkalommal jó messzire üti el a labdát. Míg a társai elszaladnak, meggyőződik arról, hogy valóban édesanyja cipeli ott a zsákot: „Megdobban a szívem: szülém az csakugyan! Valaki mintha megtaszítana: szaladj hamar, segíts neki!” A „Vigyázz, Gergő!” felszólító mondat a társak figyelmeztetése, hatása a fiúra sürgetés, az adott szituációban a zavarás, hiszen mással van elfoglalva. Más, mélyebb értelme is van: vigyázz, mert most erkölcsileg nagyot hibázol! Ne csak a labdára vigyázz, hanem magadra is! Az emberségedre! – Móra gondolkodást kíván az olvasótól. Ezért nehéz, nem a szavak miatt, s ezért kitűnő a szövegértő olvasás fejlesztésére. Abba az ambivalenciába akarta a gyerekeket bevezetni, mely később a nagy művek olvasásakor szükségeltetik. Feltétlenül a tanítóval együtt kell olvasni. Kihagyni vétek!

21 Adamikné Jászó A. – Hangay Z.: *Nyelvi elemzések kézikönyve*. Mozaik, Szeged, 1999.

A szöveg szerkezetének vizsgálata integráló folyamat, magában foglalja a kisebb egységek (mikroszerkezet) és a nagyobb egységek (makroszerkezet) elemzését. Az a baj, hogy a nyelvtanórákon elméleti jelleggel megtanítják a tanárok a szövegtant – alapvetően a 9. évfolyamon –, azután ez az elméleti tudás nem válik gyakorlativá, nem tér vissza az irodalomórákon, a szövegelemzések alkalmával. Mi mindenre kell itt ügyelni?

A sok szövegtani tényező közül kettő látszik nagyon fontosnak, legalábbis most csak kettőre – az utalásokra és a bekezdések szerkesztésére – van lehetőségem felhívni a figyelmet.

A mikroszerkezeti elemzéskor nagyon fontosak az utalások, tudniillik a szövegbeli kapcsolatokra hívják fel a figyelmet. Az utaló elemek többnyire „üres” szavak, névmások vagy névmási határozószók, tartalmukat meg kell keresni. Kisebb, sőt alsó tagozatos gyerekekkel is kell effajta elemzéseket végezni. Például ha egy ilyen mondat van a szövegben: *Abban hús volt*, akkor meg kell kerestetni az *abban* mutató névmás tartalmát (referensét, vonatkozását): lábosban, kondérban, tálban, akármiben. Egyszerű kérdezést kíván a művelet, mindenféle szövegtani terminus nélkül.

A bekezdések elemzése nagy haszonnal jár. A tételmondat megkeresésével történik. Ha esetleg nincsen a bekezdésben tételmondat, akkor meg kell fogalmaztatni. Azután meg kell kerestetni a tételmondatot támogató részleteket, egy jól szerkesztett bekezdésben ugyanis a részletek a tételmondathoz kapcsolódnak. A bekezdések elemzésével nagyon sokat foglalkoznak az amerikai szakkönyvek.²²

A szövegelemzéssel párhuzamosan szövegalkotási gyakorlatokat kell végeztetni. Sokféle szövegalkotási, ún. technikai gyakorlatot szerkeszthetünk, az *Édes anyanyelvünk* sorozat tankönyvei és feladatfüzeteik tele vannak velük. Jó gyakorlat egy bekezdés írása egy megadott tételmondathoz vagy lazán kapcsolt mondatokban az utalások kitétele. Nagyon hasznos átíratni a fogalmazást az utalások és a bekezdések szempontjából, persze az átírást meg kell beszélni, és ellenőrizni kell a végeredményt.

Az olvasás szintjeinek fejlesztése

A szó szerinti olvasás a szövegben lévő ismeretek leltározását jelenti, szokták így is nevezni: a szövegben lévő információ megkeresése. Tréfásan *adatoló*-nak neveztem el szakmunkás-iskolai felzárkóztató Olvasókönyvünkben (Fercsik Erzsébettel írtam), a Somos-Szakács-féle 9. évfolyamos *Irodalmi olvasókönyvben* *Értsünk szót!* ennek a feladattípusnak a neve. A szövegértő olvasást vizsgáló tesztek először efféle feladatokat kérdeznek. Ez a fokozat

22 Kindrick R. L. – Olpin, L. R. – Patterson, F. M.: *A New Classical Rhetoric*. Kendall/Hunt, Dubuque-Toronto, 1980.

nem szokott nehéz lenni, az viszont kétségtelen tény, hogy megfelelő olvasási sebesség, jó memória és figyelem szükségeltetik hozzá.

Az értelmező olvasás a szövegben lévő rejtett, kikövetkeztethető gondolatok feltárását jelenti, szokták így is nevezni: a szövegben lévő információ megértése, tréfásan *Gondolkodónak* neveztem el Olvasókönyvünkben, a Somos-Szakács-féle tankönyvben a *Rejtett dimenziók* címet találjuk. Ezt a feladattípust kéri leginkább a szövegértő olvasást vizsgáló tesztek. E fokozat olykor nehéz tud lenni, gondolkodást kíván, vagyis következtetések működtetését.

Az értelmező olvasás háttértudománya a pragmatika, mégpedig az angolszász országokban kifejlesztett pragmatika, melynek témái: a deixis, a beszédaktusok, az implikációk a preszuppozíciók és a társalgási maximák.²³ Most, nagyon röviden, csak az implikációkkal foglalkozunk.

Az implikáció (bennfoglalás) olyan dolgok megértését jelenti, melyek rejtve vannak a szövegben, nincsenek nyíltan kimondva. Főleges is mindent szájba rágni, s neveltetésünknel fogva, a kulturális hagyományok alapján megértjük a szöveget. Vegyük példának a *Toldi* jól ismert részletét: „Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? / Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg? / Fuss, ha futhatsz, Miklós! pallos alatt fejed! / Víz se mossa rólad le a gyilkos nevet! / Elvadulsz, elzüllöl az apai háztól, / Mint amely kiveret kan elzüllik a nyájtól...” Mindnyájan megértjük ismereteinknél, neveltetésünknel fogva ezt a jól ismert részletet, de ha jobban a sorok mögé tekintünk, rádöbbenünk arra, hogy nem is gondoltunk mindenre az első olvasáskor. Értjük, hogy a nehéz kő halált okoz; ahol sok ember van, feltehetőleg egyet eltalál; akit eltalál, minden bizonnyal meghal; a gyilkosnak menekülnie kell, mert halálbüntetés vár rá; de talán nem mindenki érti, hogy a víz – az a keresztvíz, mely az eredendő bűnt lemossa; nincsen tehát olyan víz, mely lemosná a gyilkos bűnét; bűnös marad, s a bűnöst a közösség kiveti, menekülnie kell stb., stb.²⁴

Az implikáció hasonlít az enthümémához. Az enthüméma a retorikai érvelés alapegysége, retorikai szillogizmus. A logikai szillogizmusban megvan mindhárom állítás (a két premissza és a konklúzió); a retorikában használatos enthümémában a három logikailag összefüggő állításból kihagyjuk az egyiket, mégpedig azzal a céllal, hogy azt a hallgatóság következtesse ki. Kosuth használt beszédeiben nagyszerű enthümémákat, íme, az egyik híressé vált beszédrészlete:

1. Még a nyomorult féreg sem tűri, ha lábbal tapodják.
2. A magyar nép nem leszen, nem lehet gyávább a féregnél.
3. ?

23 Levinson, S. C.: i. m.; Adamikné Jászó A. – Hangay Z.: i. m.

24 Bencze L.: Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg... Az epikheirémáról. In A. Jászó A. – L. Aczél P. (szerk.): *A régi új retorika. A klasszikus retorikai bizonyítás*. Trezor, Budapest, 2002.

A konklúziót már a hallgatóság következteti ki. Az enthüméma rendkívül hatásos eszköz arra, hogy a hallgatóságot együttgondolkodásra készítse, aktivizálja. A hallgatás, a befogadás mindig aktív folyamat, s az aktivitás fennmaradására a jó szerzők törekednek.

Az implikáció és az enthüméma azonos mechanizmussal működik, ezért is említettem a bevezetésben, hogy a szövegértő olvasás fejlettségében nagy szerepet játszanak a retorikai hagyományok. A felélesztett retorikatanítástól nagyon sok várható, egészen biztosan emelni fogja a szövegértő olvasás színvonalát is.

Említettem, hogy a szövegértést vizsgáló tesztek az értelmező olvasásra összpontosítanak (természetesen, nem a tesztre tanítunk, hanem magáért az olvasás élvezéséért, de azért nem lehetnek közömbösek számunkra ezek a tesztek, főleg akkor, ha tanító szándékkal készítették őket). Nézzük meg az egyik ötödik osztályos feladatot a 2001. novemberi tesztből! A szöveg egy bevezető bekezdésből és három, alcímekkel ellátott bekezdésből áll:

Az időjárással kapcsolatos hiedelmek

Ma az időjárás-előrejelzéseket műholdak és számítógépek segítségével készítik. Régen – és gyakran még ma is – az emberek a természet jelei alapján jósolták meg az időt. Megfigyelték az eget, az állatok, így a madarak, a rovarok, valamint a növények viselkedését. Az így tapasztalt jelek közül néhány megbízható, néhány pedig nem.

Kellemetlenségek és fájdalmak

Néhányan rosszul érzik magukat, vagy fájdalmat éreznek, amikor hidegre fordul az idő. Mások akkor érzik magukat furcsán, amikor vihar közeleg.

A virágok ereje

A Dél-Afrikában és más forró, száraz helyeken található varázslatos szőnyegvirág szirmai jó időben nyitva vannak, de eső előtt összezáródnak.

Ha éjjel az ég vörös...

Vannak, akik úgy hiszik, hogy a vörös napfelkelte rossz időt jelez, a vörös naplemente pedig jót. Figyeld meg az eget hajnalban és alkonyatkor, hogy lásd, mindig igaz-e ez a mondás!

Az olvasmányhoz két kérdés kapcsolódott. Az első a szó szerinti olvasást vizsgálta, adatoló típusú kérdés volt: *Az időjárással kapcsolatos hiedelmek című szöveg szerint régen miért a természet jelenségei alapján próbálták az emberek megjósolni az időjárást?* Erre a kérdésre tudtak válaszolni a gyerekek, bár maga a kérdés bonyolult, nem az életkornak megfelelően van feltéve. A második kérdés az értelmező olvasást vizsgálta, gondolkodó típusú kérdés volt, rejtett dimenziók után kutatott: *A szerző az időjárás-előrejelzés természeti jelei közül melyiket tartja a legmegbízhatóbbnak?* A) Az emberek időjárás okozta rosszullétét és fájdalmát. B) A varázslatos szőnyegvirágot. C) A vö-

rös napfelkeltét. D) A vörös naplementét. A gyerekeknek a bizonytalanságot kifejező szavakat, szószerkezeteket kellett kizárniuk. Tehát ha *néhányan* érezték rosszul magukat, akkor ez nem általánosítható; ha *vannak, akik úgy hiszik*, akkor nem mindenki hisz a jelenségben, ez sem általánosítható. Marad a szőnyegvirág, a B válasz a jó. Látható, hogy a szövegértő olvasás tanításának sok fogása, támpontja van, ezeket érdemes számba venni és tanítani. (Az más kérdés, hogy az írás szerzője nem nyilatkozik, egyik jelenséget sem tartja a legmegbízhatóbbnak. A kérdés helyesebb volna ekképp: Szerinted melyik jelenség lehet a legmegbízhatóbb? Vagy: A szerző melyiket tarthatja a legmegbízhatóbbnak? Van még egy mozzanat, ami félrevezette a gyerekeket: a szőnyegvirág előfordulása földrajzilag erősen le van szűkítve, emiatt nem tippeltek rá, s döntésükben van némi igazság.)

Mi minden fontos tehát az értelmező olvasáskor?

1. Olyan gondolatok, vélemények felfedezése, melyeket közvetlenül, szó szerint nem fogalmaztak meg a szövegben;
2. olyan ok-okozati viszonyok kiderítése, melyeket közvetlenül nem fogalmaztak meg a szövegben;
3. a mondatban kifejezett szándéknak (beszédaktusnak) a kiderítése, az indirekt beszédaktusok megértése;
4. a névmások és a határozószók jelöltjének (referensének) a megállapítása, a deixis megértése;
5. az író szándékának a kiderítése;
6. a hiányzó szavak kikövetkeztetése;
7. a költői nyelv megértése.

Az értelmező olvasás fejlesztésére igencsak alkalmasak a fabulák, valamint Móra Ferenc történetei (csaknem mindegyikükben van egy elrejtett tartalom, egy megfejtendő talány, egészen bizonyosan tudatosan szerkesztette őket a gondolkodás fejlesztésére) és természetesen a balladák, az anekdoták. Az *Édes anyanyelvünk* tankönyvekben nagyon ügyeltünk a szövegértő olvasás fejlesztésére, s a tankönyvekhez csatlakozó feladatfüzetekben is sok a szövegértésre alkalmas feladat és a hozzájuk csatlakozó apró fogalmazási feladat. Példaként álljon itt a 7. osztályos mondattan bevezető leckéje. Egy kis szövegrészletet vettünk Gárdonyitól (ha megfigyeljük, stílusa egyáltalán nem egyszerű, a látszólag egyszerű mondatok mögött sok a „rejtett dimenzió”). A szöveg utáni kérdések egyrészt ismétlő jellegűek, megmozgatják az előző évben tanult alaktani ismereteket is, mégpedig a szöveg szolgálatába állítva, s rákérdeznek a szöveg rejtett tartalmára is: miről is van benne szó?

Olvasd fel Gárdonyi Géza Október című elbeszélésének bevezető bekezdéseit!

Olyan most a mező reggelenkint, mintha gyémántos fátolrongyokkal volna behullatva. A kis mezei pókok hálói azok. A kis mezei pókok is érzik már a kegyetlen hónapok közeledését: nincs hajlék, nincs kályha, nincs élestár.

A természetnek nyomorult kis mostohagyermekai érzik a közelgő telet: fölmásznak a legmagasabb fűszálak hegyére, föl a napbanéző fű kék virágaira, a bogáncs borzas fejére, a telegráfoszlopok hideg porcelángombjaira, és ott dermedeznek, töprenkednek, hogyan lehetne menekülni.

Válaszolj néhány kérdésre!

Hány mondatból áll a fenti szöveg?

Hogyan érzékeltetted a mondathatárokat a felolvasásban?

Hogyan érzékelteti a mondathatárokat az írás?

Mondd el saját szavaiddal az egyes mondatok tartalmát!

Mik azok a kegyetlen hónapok?

Mit jelent az *is* kötőszó a harmadik mondatban?

Mire utal a második mondatban az *azok* mutató névmás?

Mire utal a szöveg végén az *ott* határozószó?

Mire utal a *mostohagyermekai* szóalak végén az *-ei* toldalék?

Miről szól végül is ez a kis szöveg? Mik az író gondolatai?

Valóban el lehet menekülni?

Mi mindenre kell még ügyelni az értelmező olvasás tanításakor?

A válasz röviden ekképp hangzik: a szöveg retorikai felépítésére. Vagyis a retorikai ismereteket kell a szövegértő olvasásban alkalmazni. Igen ám, de ezek a retorikai ismeretek nálunk feledésbe merültek (nem volt 1938 és 2000 között retorikatanítás). Az angolszász országokban, különösen az USA-ban tanítják ezeket. Nemrégiben született egy nagyszerű szintézis, egy retorikai enciklopédia.²⁵

Nem csak a szöveg tagolásáról van szó (a bevezetést, a tárgyalást és a befejezést mi is tanítjuk). Nem csak az ötös felosztásról van szó: bevezetés, tétel, bizonyítás, cáfolás, befejezés (ezt már kevésbé tanítjuk, kiment a divatból az érvelés tanítása), hanem olyan logikai műveletekről is, mint a belső érvek alkalmazása. Ezek egy régi hazai iskolai retorikában: az értelmezés, nem és faj, az egész és részei, ok és okozat, a megelőző és következő körülmények, hasonló és különböző, egyező és nem egyező, az ellentétek, egyéb tárgyi közheklyek (illő és nem illő, jogos és jogtalan, hasznos és ártalmas, szükséges és szükségtelen stb.).²⁶ Hasonló belső érveket tárgyal Bencze Lóránt.²⁷ Nézzük

25 Sloane, T. O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, New York, 2001.

26 Névy L.: *Rhetorika*. Eggenberger, Budapest, 1878.

27 Aczél P. – Bencze L.: *Mikor, miért, kinek, hogyan?* II. Corvinus, Budapest, 2001.

meg ezeket Corbett és Connors *Classical Rhetoric for the Modern Student* című könyvében: Common topics: definition, comparison, relationship, circumstances, csak a nagy tételeket idéztem, a részleteket elhagytam.²⁸ Ezeket a tételeket bontják le a tankönyvekben, s ezeket kérdezik a szövegértő tesztekben.

(A hazai közoktatásban a retorikai stúdiumot zseniálisan építették fel. Az Eötvös József-i népiskolai tantervben – 1869 – volt egy beszéd- és értelemgyakorlatok nevű tantárgy. Ebben nemcsak beszéd- és szókincsfejlesztés volt, hanem a retorika előkészítése is: tanították a felosztást, az egész-rész viszonyokat és az összehasonlítást. Azután erre épült a nyelvtan: a nyelvtan megtanította a meghatározást, a felosztást és a részekre bontást technikáját. Azután mindezt átvitték a retorikában a szövegekre. Belátható, hogy a nyelvtan tanítása nélkülözhetetlen, leépítése tájékoztatlanságról, az összefüggések nem látásáról tanúskodik, s ellene dolgozik a jövő nagy céljának: a szövegértő olvasás tanításának.)

A retorika, a grammatika és a szövegértő olvasás összefüggését csak tekintélyérvekkel igyekeztem bizonyítani, a részletes kifejtésre most nincsen mód. Egyetlenegy példát idézek. A definíció a beszédben (a fogalmazásban, az értekezésben, az esszében, a perbeszédben) igen fontos: mindenekelőtt tisztázni kell, miről beszélünk, ne csak percek múlva vegyük észre: két malomban őrlünk! S a meghatározásnak sokféle módja és sokféle buktatója van.

A *kritikai olvasás* a szövegben lévő információ összevetése a valósággal, vélemény alkotása az olvasottakról. A következő kérdéseket tehetjük fel egy ismeretterjesztő műhöz: Miért írta az író ezt a művet?, Ismeri-e jól a tárgyat?, Korszerű-e az anyaga?, Logikai vagy érzelmi-e a megközelítése?, Használ-e az író nemkívánatos propaganda fogásokat?, Érthetően, világosan közli-e az ismereteket?, Követhető-e a tények elrendezése?, Érthető-e, világos-e a nyelvezete?, Funkcióban vannak-e az illusztrációk? Kérdések egy irodalmi alkotáshoz: Megtörténhetett-e ez a történet a valóságban?, Hitelesek-e a szereplők?, Cselekedeteik megfelelők-e?, Valószerűk-e a párbeszéddek?, Érdekes-e a cselekmény, mi érdekes benne?, Hihető-e a befejezés? Miért? Miért nem?, Jól választották-e meg a címet?, Jó-e a mű az írói mesterség szempontjából?, Ráhangolódik-e az olvasó, tud-e rá „válaszolni”? Ez utóbbi kérdés már átvezet a kreatív olvasáshoz.

A *kreatív olvasás* az olvasottak továbbgondolását, kiegészítését jelenti, a nevében benne van az alkotás. Igényességében hasonlít az értelmező és a kritikai olvasáshoz, a különbség a képzelet fokozottabb használatában van; de idetartozik a szöveghez kapcsolódó vita is. Itt említhetjük meg a folyamat-olvasást (process reading), melynek hátterében az olvasói válasz elmélete

28 Corbett, E. P. J. – Connors, R. J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Oxford University Press, New York, 1999.

(reader response) áll. Sok érdekes dolgot tehet itt a tanár, sok feladatra lelhet a már említett tankönyvekben, de számos újat alkothat maga is. A kreatív olvasás egy másik tanulmány témája lehetne.

A kérdezés

A *kérdezés* a tanár munkájának lényege. A kérdések megfogalmazásának számos szabálya van. Nagyon fontos annak az elérése, hogy a tanulók a maguk számára is fogalmazzanak meg kérdéseket, tudniillik ez készteti őket további olvasásra, kutatásra.

★

Ha végigtekintünk a tanulmány egyes tételein, újfogalmazhatjuk az olvasás meghatározását, mégpedig a következőképpen: az olvasás következtetés. Két szó ismétlődött állandóan: a rugalmasság, melyen az agy, a gondolkodás rugalmassága értendő, a másik a hiány felderítése, akár a hiányos mondszerkezetben, akár a metaforában, akár a beszédaktusokban, akár az implikációban, akár az enthümémában. Továbbá: a szövegértő olvasásban nagyon lényeges a szöveg retorikai felépítésének a megértése, olyan séma, melyet állandóan fel kell idézni. Nagyon fontos a grammatika, a retorika és a szövegértő olvasás tanításának összefüggése. Ez az, amit az angolszász országokban megértenek, tanítanak, számonkérnek, de mi csak akkor kérhetjük számon, ha tanítjuk. Ezért a kerettantervet nem felfüggeszteni kell, nem újakat írni, hanem a meglévőben alaposan megvizsgálni, hogy megvan-e benne ez az anyag, fel van-e építve s gyakoroltatják-e. Ezt pedig nem lehet kapkodva, egy-egy tanulmányúton felszedett felületes ismeretekkel, egy-egy tesztcsomag másolásával megoldani. Egy speciálkollégiumon vagy egy tanfolyamon viszonylag kimerítően meg lehet minden részletet tárgyalni, rengeteg példával és megoldással; most arra volt lehetőség, hogy felvázoljuk a problémát és a megoldási lehetőségeket. Mindenképpen érdemes a szövegértő olvasással foglalkozni, elsősorban a gyerekek érdekében. Azért, hogy szeressenek olvasni, mert tudnak olvasni.

Irodalom

- Aczél P. – Bencze L.: *Mikor, miért, kinek, hogyan?* II. Corvinus, Budapest, 2001.
- Adamik T.: A szöveg értelmezése. In Havas László (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba I.* KLTE BTK, Debrecen, 1998.
- Adamikné Jászó A. – Fercsik E.: *Olvasókönyv.* Nemzeti Szakképzési Intézet, Budapest, 2001.
- Adamikné Jászó A. – Hangay Z.: *Nyelvi elemzések kézikönyve.* 2. kiadás. Mozaik, Szeged, 1999.

- Adamikné Jászó A. (szerk.): *A magyar olvasástanítás története*. Osiris, Budapest, 2001.
- Adamikné Jászó A.: A szövegértő olvasásról. *Magyartanítás*, 2002, 4, 4–14.
- Adamikné Jászó A.: *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig*. Trezor, Budapest, 2001.
- Adamikné Jászó A.: Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program, 1–8. oszt. szerkesztése (a *Mesék csodái* c. ábécéskönyv, az *Édes anyanyelvünk* c. nyelvtanok, kézikönyvek, feladatfüzetek). Dinasztia, Budapest, 1996–2002.
- Adamikné Jászó A.: Az olvasás és az írás tanítása. In Kernya R. (szerk.): i. m. 1995, 15–138.
- Adamikné Jászó A.: *Csak az ember olvas. Az olvasás tanítása és lélektana*. Tinta, Budapest, 2003.
- Adamikné Jászó A.: Hogyan tovább a harmadik évezredben? *Könyv és Nevelés*, 2001, 1.
- Adamikné Jászó A.: Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása? In Gósy M. (szerk.): *Beszéd kutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2000, 124–131.
- Adams, M. J.: *Beginning to Read. Thinking and Learning about Print*. MIT, Cambridge–London, 1990.
- Anderson, R. C. – Pearson, P. D.: A schema-theoretic view of basic processes in reading comprehension. In Pearson, P. D. (ed.): *Handbook of Reading Research*. Longman, New York–London, 1984, 255–291.
- Ausubel, D. P.: *The Psychology of Meaningful Verbal Learning*. Grune and Stratton, New York, 1963.
- Bencze L.: *Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg...* Az epikheirémáról. In A. Jászó A. – L. Aczél P. (szerk.): *A régi új retorika. A klasszikus retorikai bizonyítás*. Trezor, Budapest, 2002.
- Bloomfield, L.: Linguistics and reading. *The Elementary English Review*, 1942, XIX. No. 4. 125–130., No. 5. 183–186.
- Burns, P. C. – Roe, B. D. – Ross, E. P.: *Teaching Reading in Today's Elementary Schools*. Houghton Mifflin, Boston, 1988.
- Corbett, E. P. J. – Connors, R. J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Oxford University Press, New York, 1999.
- Downing, J. – Valtin, R. (eds): *Language Awareness and Learning to Read*. Springer Verlag, New York, 1984.
- Flesch, R.: *Why Johnny can't read – And what you can do about it*. Harper and Row, New York, 1955.
- Flesch, R.: *Why Johnny still can't read – A new look at the scandal of our schools*. Harper and Row, New York, 1981.
- Goodman, K. S.: Reading: a psycholinguistic guessing game. *Journal of the Reading Specialist*, 1967. 126–135.
- Gósy M. – Laczkó M.: *Varázsló, olvasási nehézségek felismerése, olvasásfejlesztés*. Nikol, Budapest, 1992.
- Gósy M.: *A beszédészlelés és a beszédmegértés fejlesztése (szóban és írásban), iskolásoknak*. Nikol, Budapest, 1994.
- Gósy M.: *A beszédészlelés és a beszédmegértés fejlesztése óvodásoknak*. Nikol, Budapest, 1994.
- Gósy M.: *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1989.

- Gósy M.: *GMP. Beszédészlelési és beszédmegértési teljesítmény*. Nikol, Budapest, 1999.
- Gósy M.: *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest, 1999.
- Gósy M.: *A hallástól a tanulásig*. Nikol, Budapest, 2000.
- Harris, T. L. – Hodges, R. E. (eds): *The Literacy Dictionary. The Vocabulary of Reading and Writing*. International Reading Association, Newark, Delaware, 1995.
- Kádárné Fülöp J.: *Olvasás és kommunikáció*. OPI, Budapest, 1985.
- Kernya R. (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés módszerei*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola – Móra Kiadó, Kaposvár–Budapest, 1995.
- Kindrick, R. L. – Olpin, L. R. – Patterson, F. M.: *A New Classical Rhetoric*. Kendall/Hunt, Dubuque–Toronto, 1980.
- Levinson, S. C.: *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Lundberg, I. – Frost, J. – Petersen, O.: Effects of an extensive program for stimulating phonological awareness in preschool children. *Reading Research Quarterly*, 1988, (XXIII.) 3, 263–284.
- Névy L.: *Rhetorika*. Eggenberger, Budapest, 1878.
- Ruddell, R. B. – Ruddell, M. R. – Singer, H. (eds): *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association, Newark, Delaware, 1994.
- Samuels, S. J.: Toward a theory of automatic information processing in reading. In Ruddell, R. B. – Ruddell, M. R. – Singer, H. (eds): i. m. 816–837.
- Sík S.: *Az olvasás tudománya*. Sík Sándor Piarista Egyetemi Szakkollégium, Szeged, 2000.
- Sloane, T. O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, New York, 2001.

Olvasni életre-halálra?¹

„Ami volt, ugyancsak az, ami lesz.”

(A prédikátor könyve)

„Ön elektronikus könyvet vásárolt.

A fák köszönik...” (www.mekka.hu)

Az írásról

Már nemcsak azt kell észrevennünk, hogy a „másik irodalom” itt toporog az első nyomában, hanem világosan ki kell mondanunk azt is, hogy az ólombetűkkel papírra rögzített – ha tetszik: gutenbergi – irodalom mellett felnőtt-korba lépett egy újabb, amelynek egészen más létezés- és mozgástörvényei vannak, mint azt irodalomról szólva megszokhattuk az utóbbi ötszáz évben.²

Az irodalom ugyanis ma nemcsak betűben és papíron, hanem CD-ROM-on, DVD-ROM-on és a végtelen térben („...a nagy semminek ágán” – Csokonai) létező valami, ami olykor talán már nem is szövegszerűségével győz meg bennünket arról, hogy „tér és idő keresztjére verve” (Simone Weil) hogyan élünk, miképpen gondolkodunk, szeretünk és nem szeretünk mi, emberek.

Becslésem szerint a szépirodalom gyanánt leírt szövegek 70–90%-ának elsődleges hordozója már ma sem a (lineáris és kétdimenziós) papír, hanem a számítógép, vagyis valamilyen digitális memória. Ha mondatunk nem csak a

1 A tanulmányban felhasználtam az e témáról *A másik irodalom* címmel írott dolgozatomat, mely megjelent az *Életünkben* egy webkritika-sorozat bevezetéseként (2002/6.), illetve a *Könyv és Nevelésben* (2002/2. – itt vitát is kiváltott), továbbá egy előadásom szerkesztett szövegét, mely a Szabó Ervin Könyvtárban hangzott el 2002. december 3-án, az IBBY (Gyermekkönyvek Nemzetközi Tanácsának Magyarországi Egyesülete) konferenciáján *A holnap tegnapja avagy az olvasás jövője* címmel, s párhuzamosan megjelent a *Könyvtári Levelező/lap* 2003. márciusi, illetve a *Fordulópont* egyik 2003. tavaszi számában *A papírkor vége* címmel.

2 2003 januárjában ez semmiképpen nem hipotézis, hanem tény, hisz már elindultak az első igazán komoly irodalmi portálok, mint például a *www.litera.hu*, melyek most már nem csupán „digitalizált papírfolyóiratok” (azok struktúrájának leképezésével), hanem új műfajokat, új típusú rovatokat teremtettek, s szempontunkból főképpen: új típusú olvasást követelnek meg látogatóiktól (adataikat lásd a dolgozat végén). Köztük is radikálisan különbözik minden eddig megszokott „irodalmi működéstől”, létmódtól a *www.dokk.hu* című kikötő. Jónás Tamás és Lackfi János pazar ötlete nyomán a dokkolók nemcsak újragondolhatják nézeteiket az irodalom egészéről, de a szerző–olvasó–honorárium viszonyt eddig soha nem tapasztalt, csak az új technikai eszközök segítségével, kizárólag digitális technikával teremthetik meg. Ráadásul a dokkolók dokkal közvetlenebb emberi viszonyokba is kerülhetnek egymással és a szerzővel, mint a hagyományos könyv olvasók. A *Gyors és gyilkos* című kritikai rovat, „szolgáltatás” pedig már igazán csak hab a tortán...

szépirodalomra vonatkozik, akkor a számarány magasabb; még ha a magán-célzatú kézírásos szövegeket – papírra írott leveleket, képeslapokat, egyebeket – figyelembe vesszük, akkor is; sőt, gyanítható, hogy az e-mailezés, chatelés viharos tömegesedése miatt akkor még magasabb.

E szövegeknek általában a másodlagos (végleges?) hordozója sem a papír, hiszen jó részük nem is jut el odáig, hogy kinyomtassák. Egyre nagyobb ama szövegek aránya, amelyek soha nem is fognak papíron megjelenni, hanem kizárólag számítógép segítségével lesznek elérhetőek (néhány kattintással, legyenek fizikailag a világban bárhol).

A hivatalos szövegek, bürokratikus nyomtatványok tengere – végre – percekben belül el fog tűnni az emberiség életéből. A papír bizonyosan a szépirodalomban tartja majd magát legtovább: a könyv haldoklása néhány évtizedig is eltart. Valószínűleg, miként a korszak elején, körülbelül két emberöltő alatt cserélődik le a kultúrahordozó alapeszköz: hajdan a rajzolt-írott kódex a nyomtatott könyvre, most ez utóbbi a DVD-re, internetre (vagy valami másra, amit még nem ismerünk).

Az irodalom digitalizálódása természetesen új szövegelméleti, szövegalkotási és szövegvizsgálati szempontok születését, kidolgozását teszi szükségessé.

Első lépésként alapvető fogalmakat kell átértelmeznünk, illetve új fogalmakat, kategóriákat kell kitalálnunk a szöveg mibenlétével, olykor egyáltalán megnevezésével kapcsolatban. Jellemző dilemma például: meddig tekinthető (időben) létezőnek egy szómondatokból és hipertextekből álló, csak az interneten elérhető korpusz, amely valójában nem más, mint egy végtelen hálózat, kapcsolatrendszer?

Viszonylagossá válnak az eddig természetesnek hitt fogalmak egy-egy szöveg határaival – így kompozíciójával – kapcsolatban, hisz az új „szövegekre” nem alkalmazható például az „eleje-közepe-vége” hármasság, de nem értelmezhető a lineáris szövegfelépítés elve sem. E korpuszokra jellemző, hogy „testük” egyik része fizikailag nem is létezik, síkban nem „ábrázolható”, a régi módon le nem írható, ki nem nyomtatható. Ezek a részek valójában nem mások, mint utalások, hivatkozások egy vagy több másik korpuszra; olyan hangtest nélküli jelentéshordozók, melyek szemantikailag igen fontosak a „szövegegész” értelmezése szempontjából. Formailag egyfajta allúziós-palimpszesztes rendszerhez lehetne ezt hasonlítani, de a jelentésrétegek itt nemcsak a különböző szintek egymásba játszatásából jönnek létre, hanem eleve a kapcsolathálózat jelentéssé tétele a céljuk. Mindezek eredményeképpen összehasonlíthatatlanul bonyolultabb, sokrétűbb és jelentésgazdagabb szöveg teremthető, mint a hagyományos irodalom eszközeivel: ceruzával, töltőtollal, írógéppel, papírral (ez nem azt jelenti, hogy a „másik irodalom” valamely termése pusztán ettől esztétikai értelemben értékesebb volna).

A digitális szöveg szempontjából kérdésessé válik minden olyan filológiai, stilisztikai, retorikai elmélet, amely a vizsgált textus fizikai állandóságára he-

lyezte a hangsúlyt, és abból vezette le premisszáit. (Ezekre az elvekre pedig tudományágak, elméletek és életművek százai és tízezrei épültek. Bármilyen szomorú, ezek a virtuális könyvtárakban előbb-utóbb mind átkerülnek majd a kultúrhistoria polcaira. – Ez sem azt jelenti, hogy elértéktelenednek, csak azt, hogy a digitális szövegek vonatkozásában érvényességi körük jóval korlátozottabb lesz, mint eddig volt.)

Jelenleg még nincsenek – épp csak az elsők jelentek meg – olyan elfogadott vizsgálati módszerek, amelyekkel a digitális szövegtárak, a digitális újságok, folyóiratok, szépirodalmi alkotások lennének megközelíthetők és értelmezhetők (egyelőre a könyvtárak és a bibliográfusok is csak a nyilvántartási-hivatkozási szabványok megalkotásánál tartanak). Sőt: valójában nincsenek még – legalábbis csak kísérleti fázisban léteznek – hipertextes szépirodalmi alkotások sem. De nagyon-nagyon valószínű, hogy igen rövid időn belül elárasztanak bennünket a digitális-hipertextes tankönyvek, lexikonok, szótárak, egyéb alineáris ismerethordozók (már akadnak, de még nem elég jók, még messze nem használják ki a digitalizálás adta lehetőségeket). Hihetetlen olcsóságuk, információkezelésük fénysebessége és a minimális térigénnyel tárolt információk irdatlan mennyisége miatt azonban ez a folyamat igen gyorsan lejátszódik majd a közeli hónapokban-években.

(Például egy notebook tizedrésznyi memóriáját sem venné igénybe egy magyar diák összes tankönyve és egyéb, 18-20 évnyi tananyaga – filmekkel, zenékkal, kísérletekkel kiegészítve és állandó frissítéssel. Mindez persze bőven ráférne egyetlen DVD-ROM-ra is. Az első magyar irodalmi DVD-ROM több mint 400 könyvkötetnyi anyagot tartalmaz,³ és mindössze öt-tíz könyv árába, 15 ezer forintba kerül.⁴ Ráadásul korlátlan és villámgyors keresési lehetőségeket biztosít a könyvekben, sorozatokban, életművekben egyenként, illetve az adatbázis egészében. A világ jelenlegi fejlődési irányai mellett a magyar közoktatásban átadott tananyag ismeret jellegű részének háromnegyede már egyébként is eleve statikus ballaszt, illetve: ami 14 éves korban friss volt, az a diák 18 éves korára többszörösen elavul... Egyelőre azonban sajnos ren-

3 *Arcanum DVD Könyvtár I.*, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2001. (Tartalma: *Verstár [49 híres magyar költő összes verse és versfordítása] 5 órányi hangzó anyaggal*); *Ady Endre összes művei* (20 órányi hanganyagként is); *Mikszáth Kálmán összes művei*; *Jókai Mór összes művei*; *Shakespeare összes művei* angolul és magyarul; a *Biblia* több változatban (az *Újszövetség* hanganyagként is); *Pallas Nagy Lexikona*; Marczali H.: *Nagy képes világtörténet*; Malonyay D.: *A magyar nép művészete*; *Pannon Enciklopédia*-sorozat; Brehm: *Az állatok világa*; Kristó Nagy István: *Gondolattár*; Hegedüs G.: *Irodalmi arcképcsarnok* (444 íróportré).

4 A 2002-es Könyvfesztiválon 9990 forintért láttam. Körülbelül ugyanennyibe kerül egy DVD-meghajtó is. A felsorolt könyvek árát – természetesen a DVD nem pótolja a könyvszapot s a könyv közelségének a hangulatát, tudom – becsülni is nehéz volna, de nyilvánvalóan milliós nagyságrendű összeg. (Ezek az adatok e dolgozat papírkönyvben való megjelenésének idejére – néhány hónap alatt – természetesen már elavulnak.)

geteg anyagi érdek kötődik még a lassú információszerzés alrendszerének – könyvkiadók, nyomdák, forgalmazók, szállítók stb. – fenntartásához.)⁵

Végül majd a már színvonalas, új típusú szépirodalmi alkotások is megérkeznek (ez a folyamat összességében is csak pár évet jelent). A digitális-hipertextes versek, regények épp arról lesznek elsőképpen felismerhetők, hogy csak számítógép segítségével tudjuk őket elolvasni (inkább: befogadni, de erről bővebben lesz szó a következő pont alatt), mert síkban kinyomtatni nem is lehet őket. (Elvben igen, de annak semmi értelme nincsen, mivel akkor egyedi, átszemantizált, hipertextes formájukat elvesztik.)

Közben természetessé válik majd a nemlineáris írás a hétköznapiakban és a tudományban is – mint ahogyan részben már ma is az, hiszen például ez a dolgozat sem az elejétől a végéig íródik, hanem „belülről kifelé”: itt is, ott is bővül egy-egy mondat a gondolatmenet.⁶ (Az írógépes vagy a kézírásos korszakban ezt nehéz lett volna elképzelni, de legalábbis hatalmas munkát jelentett volna: mint például Tosztoj felesége számára, aki tizenegyszer másolta le az *Anna Karenina* különböző változatait s négyszer a *Háború és békét*...)

5 2002 őszén végre megjelent a magyar oktatásügy hivatalos álláspontjaként a koncepcionális váltás lehetősége: „a viszony hamarosan megfordul, s nem a CD vagy a DVD lesz melléklete a tankönyvnek, hanem a tankönyv lesz melléklete a digitális taneszközöknek” (Magyar Bálint oktatási miniszter előadása alapján, mely elhangzott az Országos Köznevelési Intézet *A tanulás fejlesztése* című konferenciáján, 2002. október 5-én). Egy 2003. január 21-i, még inkább megmosolyognivaló szenzációként, semmint komolyan veendő hírként (Híradó, Magyar 1) tálalt, „de nehéz az iskolatáska...” megjegyzéssel kommentált „kis színes” szerint pedig a magyar diákok hamarosan elfelejthetik az iskolatáskát, merthogy minden könyvük elfér majd egy mobiltelefon nagyságú ketyerében. (Ma az ilyen „ketyerének” legegyszerűbb változatát pár ezer forintért lehet kapni bármelyik számítógép-szaküzletben, s az nem más, mint egy független merevlemez, melyet csak bele kell dugni az iskolai és az otthoni gépbe. A valódi baj tehát egyelőre tényleg a gépek és a számítógépes kultúra hiányában keresendő – ezt a lemaradást azonban pár év alatt be fogjuk hozni.)

6 Sőt, lassan immár egy éve íródik, új adatokkal, következtetésekkel egészül ki. Örölnék, ha dolgozatomban maga is egyfajta illusztráció lehetne egy új típusú műfajra: arra tudniillik, hogy a szerző akár éveken keresztül is dolgozhat művén, s annak végül is nem feltétlenül muszáj hogy legyen egy zárt, „végleges” formája – s ez bizony olykor már a műalkotásokkal is előfordul. Az újabb irodalomtudományi irányzatok szerint például a műértelmezésnek éppenséggel már nem is az alkotó, hanem a befogadó a kiindulópontja. A szöveg állandóságának kérdése a hagyományos és a digitális irodalom egyik alapkérdését veti fel. Eddig ugyanis a kritikai kiadás szövege volt minden irodalmár számára a hiteles forrás, s bizonyos értelemben a szakma egyik csúcspontja annak szerkesztése s a vele kapcsolatban végzett kutatás. A kritikai kiadásban közölt szöveg létének teleologikus tételezése a jövőben nem kizárólagos, hanem egy lehetséges fajta szövegkritérium lesz, mely a papíralapú irodalom világában érvényes. A „másik irodalom” világában a filológiának ez a fajta állandóságra, behatároltságra, véglegességre alapozott hitelességkritériuma nem használható kategória. Ugyanígy – visszatérve jelen dolgozathoz – az esszé vagy a tanulmány is állandóan változhat, ahogyan a szerző gondolkodása, álláspontja is alakulhat. Az egyes „formációk”, állapotok rögzíthetők (de nem feltétlenül kell ezt megtenni), hogy a folyamat esetleg követhető legyen. – Innen még messzebb vezethet a gondolatmenet: egyfelől a szerzői jogok, másfelől a publikálás (és annak nyilvántartása, a hivatkozások rendszere stb.) megszokott formáinak felbomlása, változása felé. Ezekről mielőbb gondolkodni kellene nemcsak az értelmiségi szakmáknak, a tudományos műhelyeknek és a szépiróknak, hanem a döntéshozóknak is!

Az olvasásról

Az újfajta, nemlineáris szövegek természetesen újfajta olvasást kívánnak majd:⁷ meg kell például tanulnunk, hogy egy könyv nemcsak az elejétől a végéig olvasható, hanem olyképpen is, mint ahogyan a kódexeket olvasták az olvasni tudók egykor, vagy ahogyan a lexikonokat olvassuk ma is, pontról pontra ugorva, információról információra haladva (tulajdonképpen ezek az ugrások is „hipertexteket” hoznak létre). Úgy fogunk olvasni, ahogyan Esterházy Péter kezdte olvastatni velünk a *Termelési regényt*, vagy ahogyan Ottlik Géza le is írta már a „digitális olvasás” technológiáját évtizedekkel ezelőtt:

„...Mohón, falánkul olvastam mindig. Alighogy belekezdtam egy könyvbe, továbblapoztam, itt is, ott is átfutottam néhány oldalt, hajsoltam, elhagytam az író. De, már sok éve, a dolog még ennél is jobban elfajult. Vaskos regényeket egy-két helyen felütök, belenézek – vagy akár bele sem nézek a könyvbe, csak hevertetem két hétig az íróasztalom szélén, míg meg nem unom a látását. Ekkor beszorítom a polcon a többi közé, s ha a véleményemet tudakolják felőle, azt felelem, ismerem, rossz könyv. Ezzel együtt megbízható kritikus vagyok, ha nem is csálhatatlan. Nem hinném, hogy valaha is tévedtem volna.

[...] A rossz könyv élettelen tárgy: ha a kezembe veszem, bizonyos, hogy semmiféle izgalmat nem érzek. A jó: tüstént megdelejez, személyes kapcsolatot tart velem. Mit beszélnek ezek itt, a hetvenhetedik oldalon? Kettőt visszalapozok. Nem azt találok, amit vártam. Mik az előzmények? Már lapozok, járkálok benne, előre-hátra, keresem a neveket, tájakat. Az elejét utoljára olvasom el, a végét a közepén, a közepét háromszor esetleg. Ezzel a gyalázatos módszerrel mégis mindent megtudok, de csak a jó regényből.”⁸

Az utóbbi mondatok a „digitális olvasás”, „hálózati olvasás” módszertani könyvében valószínűleg mottóként fognak szerepelni...

Bizonyára nem véletlen, hogy éppen e két magyar író „összeműködéséből” jött létre az *Iskola a határon* „digitalizált” változata, vagyis az Esterházy Péter által Ottlik 70. születésnapjára írott-rajzolt híres „valami”, ami már kétségtelenül nem betűkből álló szöveg, hiszen a régi értelemben olvashatatlan, másrészt kétségtelenül a nagy regény maga, hiszen annak minden szavát tartalmazza. Nem kellene mást tennünk a lineáris olvashatóság érdekében, mint szétszálazni azokat a rétegeket, amelyeket Esterházy a másolás során föl vitt a papírra, s máris előttünk állna a regény. Így viszont, mivel a többrétegű szövegnek nincs térbeli kiterjedése, szokásos kódrendszerünkkel értelmezhetetlen. Látni viszont látjuk. Vagyis ez egy kép. Sőt: egy igazi kép-regény. A térben egymástól elvben elválasztható szövegrétegek egymásba – síkba – préselve vannak előttünk.

⁷ Lásd ehhez az előző jegyzetet is!

⁸ Ottlik G.: A régi városi színház lejtős folyosója. In *Próza*. Magvető, Budapest, 1980, 67–68.

S ha tudnánk igazán olvasni, vagyis ha tudnánk, ha megtanultunk volna „digitálisan olvasni” – képszerűen egymásra rétegzett információsorokat dekódolni: nem horizontálisan, hanem vertikálisan olvasni, látni az új festék-réteg alatt a régieket –, akkor Esterházy olvashatatlan rajzlapját regényként tudnánk érteni és értelmezni, s mellesleg néhány másodperc alatt be tudnánk fogadni a szövegegészt.

Esterházy Péter ugyanis, amikor képpé tette, valójában „visszaírta” az *Iskola a határon* szövegét egy civilizációtörténetileg korábbi, ma már nem használatos olvasói eszközrendszerbe: kódexből volumenre, pergamentekercsre. „Az illusztrált tekercsek esetében a szem szinte egyszerre tudott elolvasni egy egész képsort, mentálisan kitöltve az ábrázolt jelenetek közötti időbeli vagy térbeli távolságokat” – írja erről Guglielmo Cavallo.⁹ Megfontolásra érdemes, hogy egy ikonokkal és szimbólumokkal teli internetes honlap a lényegét tekintve mennyire veszedelmesen hasonlít egy botocskákra feltekerhető pergamenszalagra, s Esterházy szépirodalom-ikonja mennyire veszedelmesen hasonlít egy „végtelenített” pergamentekercsre (a különbség bár jelentős, elvben pusztán technikai: itt igen, ott nem lehet szétszedni az egyes rétegeket)!

A hagyományos olvasás, a betűolvasás igen drága és fáradságos mulatsága az emberiségnek: négy év, amíg egyáltalán, nyolc év, amíg valamennyire, s legalább húsz, amíg igazán, értve, komolyan és méltósággal megtanulunk olvasni. S tesszük mindezt egy meglehetősen bonyolult közvetítő jelrendszer, az ábécé, a szónyelv segítségével. Ráadásul még ekkor is csak 60-80 oldalt olvasunk óránként, elképesztő lassúsággal, betűről betűre, szóról szóra haladva. A szóbeli megértés hibaszázalékáról pedig ne is beszéljünk, hisz arról szól a fél világirodalom.

Az olvasás „digitalizálása” felé az első lépéseket az újságok tették meg, amikor keskeny hasábra kezdték tördelni az oldalakat. Ettől kezdve ugyanis az olvasó már nem betűket és szavakat fog fel lineárisan, hanem egyetlen pillantással átlátja a sorokat elejüktől végükig, sőt, olykor már szövegtömböket lát, több rövid sort együtt.

Ekkor lényegében képként fogja fel a szöveget. (Ezért lehet olyan érzésünk, hogy egy újságot húsz perc alatt elolvasunk, és nagyjából minden benne közölt információról tudomásunk is van. Betűről betűre haladva, oldalszélességű sorokban valószínűleg egy fél nap is eltelne egy 32 lapos újság elolvasásával.)

A szövegben rejlő információk befogadásában a képszerűen olvasó embert nem zavarja a betűolvasás mérhetetlen technikai lassúsága. (Az agy ezerszer

9 Cavallo, G.: A volumentől a codexig. Az olvasás a római világban. In Carvallo, G. – Chartier, R. (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 78. (A későbbiekben: *Az olvasás kultúrtörténete*.)

több információ vételére is képes lenne adott idő alatt, csak hagyományos olvasástechnikánk kezdetlegessége kényszeríti „lustaságra”: állandóan várakoznia kell a szemünkből érkező, öt-tíz betűt „ábrázoló” képekre, amelyeket aztán még össze is kell rakosgatnia, hogy értelmük legyen; holott az agy egész könyvoldalni szöveget képes lenne azonnal feldolgozni, ha az egyszerre jutna el hozzá, képként.)

Ezen a felismerésen alapszik a gyorsolvasás technológiája, amelynek elsajátításával megötszörözhető-tízszeresíthető az olvasási sebesség, ráadásul megkétszereződik az információbefogadás hatékonysága is. A hagyományos olvasás és a digitális olvasás közötti átmenetet a gyorsolvasás jelenti.¹⁰

A könyvnyomtatás és a betűolvasás után

Kétségtelen, hogy az elmúlt ötszáz év – Gutenberg „isteni találmánya” segítségével – eltömegesítette a betűkultúrára alapozott jelentésátadást, értelemtulajdonítást (vö. Luther: „A könyvnyomtatás Isten legutolsó és legnagyobb adománya. Hiszen ennek révén Isten meg akarja ismertetni az igazi vallást az egész világgal, a földkerekség határaiig”¹¹).

Kétségtelen, hogy kialakultak olyan jelentéskonvenciók (a *Szentírás* írásbeli szimbolikája – egyáltalán elnevezése; a szépirodalom szimbolikája stb.), amelyeknek elvesztésétől félünk, amikor a digitális kultúra térhódítását aggodalommal szemléljük.

Hisz az is kétségtelen, hogy nehezen fogadjuk el a megszokott kommunikációs és kultúrahagyományozó módszereinkkel szemben rajzolt első igazán komoly kérdőjelet, melyet a számítógép és az internet elterjedése rajzolt föl mindannyiunknak – a mobiltelefonokkal, bankkártyákkal, internetbankokkal s (a borzalmas) valóságshow-kkal immár végképp a hétköznapiakba hatolóan. (Tegyük hozzá, egyelőre csak zárójelben, bár ez volna az igazán fontos: a Mindentudás Egyeteme¹² soha nem remélt és soha nem látott sikerének egy részét is az internet adja, hiszen az előadások, demonstrációk, illusztrációk ott újra és részletesen megnézhetők – s nagyon sokan töltik le ezeket az anyagokat.)

10 Miklós Pál már 1971-ben így ír *Az olvasás rangja és értelme* ma című tanulmányában: „Az ún. gyorsolvasást ma már középiskolában is tanítani kellene: sajnos, az a helyzet, hogy nálunk, néhány szakembert leszámítva, a fogalmat magát sem ismerik.” In Miklós P.: *Olvasás és értelem*. Szépirodalmi, Budapest, 1971, 26.

11 Idézi Gilmont, J. F.: A reformáció és az olvasás. In *Az olvasás kultúrtörténete*, 239.

12 Talán célszerű itt megjegyezni, hogy az ismeretterjesztésnél magasabb szintű tudományos előadás-sorozatról van szó, amely 2002 őszén – sokak meglepetésére és örömeire – a magyar közszolgálati televíziókban (illetve a „valóságban” és az interneten) osztatlan sikerrel kezdődött, s ez remélhetőleg folytatódik a jövőben. A sikerről lásd bővebben például: Palugyai István: Az ismeretterjesztés feltámasztása. *Népszabadság*, 2003. január 2.

Talán nem volt esetleges, de nem is hisszük, hogy előre látható lett volna a legfejlettebb (?) civilizációk betűkötöttsége. Hisz ma is élnek a Földön nem betűre alapozott kultúrák, füstjelekkel, rajzzal, zenével, tánccal kommunikálók. Mi indokolatlanul nézzük le, s mérhetetlen önzésünkben „primitívnek” nevezzük ezeket a kultúrákat, felsőbbrendűnek véljük magunkat pusztán azért, mert azt gondoljuk, hogy betűkkel differenciáltabb jelentéstartalmakat tudunk kifejezni, mint ahogyan ez mondjuk tánccal vagy hangjegyekkel lehetséges. Magam ebben nem vagyok biztos, annál inkább abban, hogy eme jelrendszereket sokkal kevésbé – és sokkal kevesebben – értik, mint a betűkultúrát, amelybe jól szervezett iskola- és hagyományrendszer vezet be bennünket 8-12 éven keresztül. (Gondoljunk csak Sztravinszkij, Bartók, Schönberg – Van Gogh, Picasso, Klimt – megértetlenségére a maguk korában! Évszázadnak kellett eltelnie, míg az általuk megalkotott művészi formák valamennyire konvencionálissá – vagyis sokak számára jelentéssé – váltak.)

Marshall McLuhan írja le híres könyvében a szomorú-szép példát a bennszülöttekről, akiknek filmet vetített „a nagy fehér ember”¹³ oktató céllal, s kiderült, hogy ők egészen mást láttak a képsorokon, mint a mozgóképolvasásra szocializált emberek. A tapasztalt filmnézők ugyanis szemükkel a vászon elé fókuszálnak, s ezért egészben látják a filmet, a tapasztalatlanok pedig a vászonra fókuszálnak, s mivel a képek igen gyorsan továbbmozdulnak, ezért ők csak kis részleteket érzékelnek. Ebben az esetben például csak egy csirkét láttak ott (mely véletlenül s csak egy pillanatra tűnt fel a filmben – a „nagy fehér ember” észre sem vette, mert tudta, hogy ez lényegtelen részlet), ahol a szemétkézelésről és a pocsolyák megszüntetéséről, vagyis a szűnyogirtásról szóló didaktikus filmet kellett volna látniuk.¹⁴ S mivel nem észlelték a kép egészét, ezért még kevésbé érzékelhették az elbeszélő módon fogalmazó képek narrativitását. Nem ismerték a filmes konvenciókat, s ezért nyilván nem is értették meg a „mozit”.

Semmi okunk nincs arra, hogy kultúránkat (szinkron és diakrón kódjainkat) fejlettebbnek tartsuk másokénál. Jól-rosszul megcsináltuk a tömegesítést (Gutenberg) – ennél többet azonban aligha mernék felelősséggel állítani.

*

Ha a jövőt fürkésszük az olvasás szempontjából, akkor nem megijedni és siránkozni kell, hanem elébe menni a dolgoknak, azok ugyanis nélkülünk is megtörténnek, s pillanatok alatt túllép(het) rajtunk a világ. Gyerekeink egyik lábukat már a posztmodern korban lógázzák, s természetesen így is gondolkodnak és olvasnak, mi pedig száz év előtti pedagógiai módszerekkel próbál-

13 Az ironikus szókapcsolat és idézőjel tőlem való – F. B.

14 McLuhan, M.: *A Gutenberg-galaxis*. Trezor, Budapest, 2001. 50–51.

juk őket „békés egymás mellett” élésre kényszeríteni. Holott – szempontunkból első lépésként – végre ki kellene tágítanunk az olvasás fogalmát:

„Az olvasás szón nemcsak egy bizonyos számú jel azonosításának és dekódolásának képességét értjük, hanem azt a szubjektív képességet is, amely e jelek és más jelek között kreatív viszonyt hoz létre; egy olyan képességet, amely önmagában feltétele annak, hogy az ember tökéletesen tudatában legyen környezetének.”¹⁵

Másodikként az alaptantárgyak szemléletét kellene megváltoztatnunk: az iskolában a történeti jellegű tantárgyaknak nemcsak a múltról, hanem a jelenről és a jövőről is szólniuk kellene (erre egyelőre nem jut idő, energia, koncepció a magyar oktatási rendszerben), mert gyerekeink különben elvesznek a jelenben és majdan a jövőben.

Például: mivel az irodalomtanítás mereven az irodalomtörténetre koncentrál, kis irodalomtörténészeket, okos érettségizőket képez, s nem olvasni szerető embereket. Ennek okán gyerekeink nem értik saját irodalmi jelenüket, s nem értik a posztmodern jelrendszereket sem, melyek között élnek, s melyeknek egy részét használják! S ezért hogyan is érthetnék, hogyan is tudhatnák, hogy a valóságshow-nak nevezett agymosás és mindenféle manipulációsorozat káros és ízléstelen, hogyan is tudhatnák, hogy az nem képvisel értéket, s csak kárt tesz a lélekben?! S mit tehet egy magyartanár, ha tanítványai elmesélik neki: „az egyik csatornán a szabályok megszegéséért a legszörnyűsebb büntetést kapta az egyik játékos: Ady-verseket kellett olvasnia órákon át”.¹⁶

Az olvasás mint büntetés, Ady mint büntetés: rémséges jövőkép a betűvel élő ember számára. A kulturális-nyelvi kódrendszerbeli szakadék nem teljesen új jelenség a nemzedékek között, de most először átütő erejű. Ezért kell rá felkészülnünk, hogy gyerekeink (egyre inkább) más nyelven beszélnek, mint mi, s bizony mi abból nem értünk mindent (olykor semmit). De itt is elébe mehetnénk a mindenképpen bekövetkező változásoknak azzal, ha a két értékrend között, a fogyasztói-vegetatív és az autonóm-szellemi között, világos alternatívát mutatnánk föl.

Nagyon is lehetséges, hogy gyermekeink életében több *kódrendszerváltás* lesz. Ezt mi éljük meg először; korábban, a sokkal lassabban mozgó időben a szülők joggal remélhették, hogy gyermekeik élete hasonlítani fog az övékre, hogy nagyjából ugyanolyan dimenziók mentén zajlik majd, mint az övék, legfeljebb „egy (társadalmi) osztállyal feljebb”. Ez a (külső) hasonlóság ma szinte

15 Ternit idézi Stuart, H.: Kódolás, dekódolás. In Bókay A. – Vilcsek B. – Szamosi Cs. – Sári L. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Budapest, 2002, 431. (Az eredeti lelőhely nincs megadva.)

16 Mátyás Gy.: Pig Brother és a haló világ. *Kritika*, 2003. 1. 19–21.

kizárt. Ezért nekünk bizony erre a lehetséges többszöri váltásra kellene felkészítenünk a jövőendő nemzedékeket.

Lássuk be, hogy gyerekeink (már most) gyorsabban és intenzívebben kommunikálnak, mint mi. Lássuk be, hogy nem olvassák ugyan a *Légy jó mindhalálígot*, Nyilas Misit hülyének tartják (hovatovább Nemecek Ernőt is), de legalábbis baleknak; ám olvassák a *Harry Potter*-sorozatot, olvassák *A Gyűrűk Urát* és más efféléket. Nem értik a *Toldit*, lassan a *János vitézt* sem; Adyt, József Attilát, Babitsot (lásd fentebb!) büntetésnek tartják, s maholnap Petőfi alól is elszalad a valóság... (azon egyszerű oknál fogva, hogy ők már a szabadságba születtek bele, s ezért igen nehéz elmagyarázni nekik például a szabadságvágy természetrajzát), de értenek, tudnak valami mást. Ugyanolyan okosak és szépek, mint az előző nemzedékek voltak, s épp ugyanannyira szeretnének mások lenni, mint amazok szerettek volna különbözni elődeiktől.

Látunk kell azt is, hogy az új típusú tudás- és kultúraátadás nem vertikális, hanem horizontális alapon történik majd, s ez alapjaiban kérdőjelezi meg az egész magyar oktatási rendszert. Nyugodtan fel is készülhetünk a magyar oktatási rendszer összeomlására, mert az (egyelőre?) teljességgel alkalmatlan arra, hogy szimmetrikus, együttműködésen alapuló kapcsolatokat építsen, arra, hogy az iskolai munkát ekként szervezze.

Ha a számítógép, a digitalizálás pár év alatt teljes egészében átalakított szakmákat (nyomdászat, fotózás, zenerögzítés stb.), akkor miért épp a pedagógia és a tudásátadás egyéb (iskolai) mezői maradnának érintetlenek (ezért is kell elébe menni a történéseknek)?

*

El kellene fogadnunk, hogy a fő érték nem a könyv könyvszerűségében, tárgyi, akár művészi megjelenésében, hanem a benne, általa megvalósuló értékek tudáshordozásra és -rendszerezésre alkalmas funkcióiban van (tudástár, információtár, információkeresésre alkalmas „külső emlékezeti tár” [Pléh Csaba kifejezése]).

A nagy újító nem Gutenberg, hisz a minőségi fordulatot nem ő hajtotta végre, hanem az az ismeretlen feltaláló, aki a tekercsből (‘volumen’) az első, lapokból álló könyvet készítette.¹⁷ Ez jelentette a minőségi ugrást, mert az egyik kéz felszabadult, a lap mindkét oldalára lehetett írni, s lehetővé vált a gyors visszakereshetőség. A digitális emlékezeti tárok nem mást tesznek, mint ezeket a lehetőségeket fejlesztik tovább, s nekünk sem kellene mást tennünk, mint megtanulnunk használni őket, lehetőségeiknek legalább a tizedét

17 Cavallo, G.: A volumentől a codexig. Az olvasás a római világban. In *Az olvasás kultúrtörténete*, különösen: 90–94.

megismerve. (Mint ahogyan egy könyvtárnak is körülbelül a tizedét használják „állandóan” a könyvolvasók. Annyi a különbség, hogy most a világ összes könyvtára a „lábunk előtt hever” egy pillanat alatt, ha elég gyorsan kattintgattunk az egérrel.)

A Gutenberg-találmány lényege elsősorban civilizációtörténeti (mennyiségi jellegű, mint ahogyan a nyomdagép feltalálása is az volt a 18–19. század fordulóján). Ad absurdum: Gutenberg félezer évig „akadályozta” az olvasás fejlődését, hiszen az eredendően többrétegű, az emberi gondolkodás természetének sokkal jobban megfelelő, ide-oda ugráló, asszociatív-digitális olvasást (lásd a kódexolvasást¹⁸ és a korábban már idézett példákat Ottliktól, Esterházytól, lentebb pedig Máraitól) a linearitás béklyójába kényszerítette!

S persze meg kell barátkoznunk azzal is a jövőben, hogy létezik ún. „fogyasztói olvasás” is, mely ráadásul a könyvpiac egyre nagyobb szegmensére jellemző: „[Vannak olvasók, akik] a könyvet manipulálják, hajtogatják, gyúrik, erőltetik, intenzív és erőszakos használat révén teszik magukévá, amely nem annyira az olvasás és a tanulás, mint inkább a fogyasztás jellemzője”.¹⁹ Továbbá: „...[egy könyv újraolvasásának művelete] a könyvnek mint meditálni, megtanulni, tisztelni és feleleveníteni való szövegnek a koncepciójából származik, s ezt váltja fel manapság az az elképzelés, hogy a könyv közvetlen használatra és fogyasztásra való tárgy, amelyet szinte olvasás után el lehet dobni”.²⁰ Aztán: „E szabadságnak része, hogy az olvasó az egyik oldalról a másikra lapozhasson, hogy egész passzusokat átugorhasson, hogy keresztül-kasul olvashassa a mondatokat, kifacsarhassa, újjászervezhesse, összekapcsolhassa s mindenfajta asszociációk segítségével feljavíthassa őket; hogy a szöveg által nem sejtett konklúziókat vonhasson le belőle, hogy ott foghasson az olvasáshoz, ahol akar, hogy elfelejthesse, plagizálhassa, sőt a sarokba hajíthassa a könyvet.”²¹

Márai Sándor másfajta olvasásról beszél: „Erővel olvasni. Néha nagyobb erővel olvasni, mint amilyen erővel az írás készült, melyet olvasol. Áhítattal, szenvedéllyel, figyelemmel és kérlelhetetlenül olvasni. Az író fecseghet; de te olvass szűkszavúan. Minden szót, egymás után, előre és hátra hallgatódzva a könyvben, látva a nyomokat, melyek a sűrűbe vezetnek, figyelni a titkos jeladásokra, melyeket a könyv írója talán elmulasztott észlelni, mikor előrehaladt műve rengetegében. Soha nem olvasni fitymálva, mellékesen, mint akit egy isteni lakomára hívtak, s csak a villa hegyével turkál az ételekben. Elegánsan olvasni, nagylelkűen. Úgy olvasni, mintha a siralomházban olvasnád az

18 Uo., különösen: 90. és 93.

19 Petrucci, A.: Olvasás az olvasásért. Az olvasás jövője. In *Az olvasás kultúrtörténete*, 398.

20 Uo., 399.

21 H. M. Enzensbergert idézi A. Petrucci: i. m. In *Az olvasás kultúrtörténete*, 399.

utolsó könyvet, melyet még beadott celládba a porkoláb. Életre-halálra olvasni, mert ez a legnagyobb, az emberi ajándék. Gondold meg, hogy csak az ember olvas.”²²

★

„A regényt már csak a hallgatás előzi meg” – mondja Ottlik Géza.²³ Több mint különös, hogy betűírásra alapozott művek végső értelmüket az elhallgatásban, a csendben találják meg. Mintha azért szólalnának meg szónyelven és betűnyelven, hogy felépítsenek egy jelentéskonstrukciót, melynek végső célja, hogy az ember – gyönyörű-paradox módon – szavak nélkül is megértse a másik embert. Ez történik Arany János balladáiban éppúgy, mint az *Iskola a határonban* vagy Esterházy Péter ama „rajzlapján”, „képregényén”: megszűnnek a szavak, s ezzel teremődik meg az esély a végső megértésre.

Szabó Lőrinc keserűen szól, amikor a könyvkultúrára alapozott szellemi-erkölcsi értékeket veszni érzi: „Égesd el a könyveket, Kalibán!” Mi pedig vigasztalódunk, mert már tudjuk, hogy könyvek nélkül lehet élni, de (szélesebb értelemben vett) olvasás, világértés nélkül nem. S vigasztalódunk azért is, mert immár azt is végképp tudjuk: „Ami volt, ugyancsak az, ami lesz.”

S még egy igen-igen fontos okunk van a vigaszra, ezt pedig egyre erőteljesebben vegyük figyelembe jövőképeink megfogalmazásakor: ma egyetlen kilogramm papír előállításához négy kilogramm fára van szükség, ugyanakkor egy *elektronikus könyvtár* miatt egyetlen fát sem kell kivágni a Földön. Ha tetszik, ha nem tetszik, az élet maga kényszerít rá bennünket a közeli jövőben arra, hogy minél több információt minél kisebb helyen, minél több ember számára hozzáférhetően, minél többféle (újra)strukturálási lehetőséggel tudjunk tárolni (a kőtábláktól az internetig vezető technológiai fejlődést ez a hajtóerő mozgatta). Az internet megfelel ezeknek a kritériumoknak: helyigénye gyakorlatilag nincsen, a – benne?, általa?, rajta?, hogyan kell ezt mondani? – tárolható, új, meg új szempontok szerint rendezhető információk mennyisége szinte végtelen, energiaigénye és környezetszennyező hatása pedig a 4 kg – 1 kg arány okozta károsító energiaigénynek és szennyező hatásnak talán nem is mérhető töredéke.

★

A közeli jövőben bizonytalán átalakul az olvasás és az írás, és végre átalakul majd a tudás szerkezete is: nem holt anyagot kell megtanulni és tudni többé,

22 Márai S.: *Füves könyv*. Helikon, Budapest, 2000, 36–37.

23 „Nem a szó volt kezdetben, hanem a mondat, azt bontottuk fel mondatrészekre. Nem a mondat volt kezdetben, hanem a bekezdés, azt fejtettük ki mondatokban. Nem a bekezdés volt kezdetben, hanem a regény. A regényt már csak a hallgatás előzi meg.” Ottlik G.: A regényről. In *Próza*. I. m. 185.

hanem a keresés lesz a tudás. Azokat az algoritmusokat kell megtanítani és megtanulni, amelyek segítségével a ma kisdíákjai minden számukra fontos információt el tudnak érni másodpercek alatt (ehhez a technikai feltételek már most adóttak, csak még nem tömegesek). A nagyon közeli jövőben végre igazán érvényessé válhat a Szent-Györgyi Albert-i törvény: nem a könyvet kell tudni, hanem azt, hogy melyik könyvet – melyik DVD-t... – kell leemelni a polcról.

Irodalom

- Arcanum DVD Könyvtár I., Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2001.
- Az Arcanum Adatbázis Kft. CD-ROM kiadványai (*Verstár, Az ember tragédiája* 25 fordításban; Mikszáth Kálmán *Összes művei*, kritikai kiadás; Shakespeare *Összes művei* stb.).
- Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi, Budapest, 2000.
- Az új média. *Vigilia*, 2003. 1. (tematikus összeállítás, szerzők: Balázs Géza, Blaskó Ágnes, Draskovits Imre, Reinhold Esterbauer, Milosevits Péter, Orlovsky Géza, Szűts Zoltán).
- Balla D. Károly honlapja: <http://www.hhrf.org/ungparty/>.
- Balogh József: *Hangzó oldalak*. Kávé, Budapest, 2001.
- Barabási Albert László: *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003.
- Bence György: Tartalomszűke. *Népszabadság*, 2003. november 15. (*Hétvége* melléklet).
- Benke Gábor: Informatikai alkalmazások az irodalomtudományi kutatásban. *Literatura*, 2003. 1. 98–106.
- Bocsor Péter – Müllner András – Németh György – Odorics Ferenc – Szécsényi Tibor: *E. P. Fuharosok*. Szeged, Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomelméleti Csoportja, Pompeji Alapítvány, 2000 [CD-ROM].
- Bölcsészettudományi informatikai önálló program (Balassi Bálint, József Attila és más költők műveinek *hálózati kritikai kiadása*; továbbá: Horváth Iván: *Az internet fenomenológiája*. Szűts Zoltán: *A hypertext*. Pálfi Norbert: *Irodalom, szöveg, információ* stb. [részben jelszóhoz kötve]) <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/index.html>
- Dessewfy Tibor: Provokatív evangélium: kultúra az információs korban. *Kritika*, 2003. 9. 15–17.
- Hima Gabriella: A textustól a hypertextig. *Alföld*, 1998. 2.
- Horváth Iván „minden munkája”, különösen: *Magyarok Babelben* c. digitális könyv, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/index/>.
- Irodalmi Internet Napló: <http://www.inaplo.hu/>.
- Irodalmi Vademecum: www.extra.irodalmivademecum.hu.
- Könyv Portál: <http://www.konyvportal.hu/kiadoorsz.php>.
- Kappanyos András: Irodalom a digitális közegben. *Literatura*, 2003. 1. 59–79.
- Manguel, Alberto: *Az olvasás története*. Park, Budapest, 2001.
- McLuhan, Marshall: *A Gutenberg-galaxis*. Trezor, Budapest, 2001.
- Miklós Pál: *Olvasás és értelem*. Szépirodalmi, Budapest, 1971.
- Müllner András: A hipertextuális közlés anomáliái. *Literatura*, 2003. 1. 80–97.

- Nyíri Kristóf: *A virtuális egyetem filozófiájához*. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kutatas/nyiri/ve_fil.htm.
- Nyíri Kristóf: *Információs társadalom és nemzeti kultúra*. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kutatas/nyiri/nk.htm>.
- Rankov, Pavol: Borges mágikus könyvtára és az Internet. *Jelenkor*, 2003. 11. 1132–1135.
- Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. Áron, Budapest, 1998.
- Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter (szerk.): *Történelem, kultúra, medialitás*. Balassi, Budapest, 2003.
- www.dokk.hu (új típusú, interaktív költészeti portál).
- www.kontextus.hu (irodalmi portál).
- www.litera.hu (irodalmi portál).
- www.meek.iif.hu (Magyar Elektronikus Könyvtár).
- www.mekka.hu (Ingyenes olvasóprogramok és e-bookok letölthetők; egyelőre még nem túl gazdag a választék, de ínycsiklandó! Aki letölt egy elektronikus könyvet, attól a portál e két mondattal búcsúzik: „Ön elektronikus könyvet vásárolt. A fák köszönik”.)
- www.mokka.hu (egyesített könyvtári katalógus- és keresőrendszer).
- www.neumann-haz.hu (Digitális Irodalmi Akadémia hatvannál több magyar író [gyakran letölthető] műveivel és a róluk szóló szakirodalmi bibliográfiákkal, fotókkal, életrajzokkal [melyek szintén általában letölthetők] – s nem utolsósorban a digitális irodalom szerzői jogi elveinek alapvetésével)
- www.oszk.hu (Országos Széchényi Könyvtár).
- www.konyvtar.lap.hu (induló keresőoldal).
- www.terasz.hu (irodalmi szekció egy nagyobb portálon).

Anganyelvünk hangzásának vizsgálata és művelete

Nyelvi szintek – nyelvváltozatok, hangtan

WACHA IMRE

Anyanyelvünk hangzásának vizsgálata és művelése

*Vissza kell nézni a megtett útra, hogy
tudjuk, merre kell haladnunk.*

*Biztos jövőt csak a múltban lerakott
alapokra lehet építenünk.*

Az előzményekről

Az „előmunkálatok”-ról

Anyanyelvünk hangzásának vizsgálata és művelése egyáltalán nem új keletű. Már a *korai grammatikákban* megtaláljuk az egyes beszédhangok (fonémák?), sőt az egész hangállomány leírását, a beszédhangok képzésmódjára és hangzására utaló megjegyzésekkel, olykor más nyelvek hasonló hangjának összehasonlításával is. E művek a jelenségek rögzítése mellett a nyelvi egységesülést és az egységes köznyelv kialakulását is szolgálták.

A későbbi szerzők főleg a *grammatikát*, a *nyelvreírást* művelik. A fonetika tudományán belül a beszéd egészének hangzására, a mondatfonetikai eszközök használatára csak a 19. század közepe táján fordul a figyelem.¹

A hangképzés és a kiejtés kérdésköre a tudományos jellegű leírás, majd jóval később a *beszédhiba-javítás*, a *logopédia* szempontjai mellett a *tiszta beszéd*, a szűkebb és tágabb értelemben vett helyes, azaz a tiszta hangképzésű és helyesen értelmező kiejtés a *közéleti beszéd* (a retorika), a *színészi, előadó-*

¹ Az egész kérdéskörre lásd részletesebben: Szathmári I.: *Régi nyelvtanáraink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Nyelvészeti tanulmányok 11. Budapest, 1968.; Vértess O. A.: *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.; Uő: *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól napjainkig*. In Bolla K. (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest, 1982.; Wacha I.: *Adalékok a magyar intonáció vizsgálatának történetéhez*. In Kiss J. – Szűts L. (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 710–716. – A fonetika körébe sorolható munkákra lásd Bolla K. – Molnár J. (szerk.): *A magyar hangtan válogatott bibliográfiája 1970-ig*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1977.; és Bolla K. – Földi É. (szerk.): *A magyar hangtan válogatott bibliográfiája 1970-től*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 17., 1996. A mondatfonetikai eszközök használatának válogatott bibliográfiája kb. 27 apróbetűs oldal a kiejtési kézikönyv mondatfonetika-előtanulmányában (Elekfi L. – Wacha I.: *Az értelmes beszéd hangzása*. Szemimpex Kiadó, Budapest, 2003.).

művészi (színjátszás, versmondás) körökben a rendezői és színésztanári fel fogás, tanítás kapcsán került szóba. Először talán – a 18. század második felében – a *Pesti Hírlap* hangsúlypere alkalmával színikritikákban esett szó színészeink szövegmondásáról, főleg a drámai szöveg helyes hangsúlyozásáról a szöveg értelmezése kapcsán kialakult vitákban, színészek, rendezők, kritikuskok ilyen tárgyú írásaiban. A *nyelvészeti szakirodalomban* a mondatfonetika i eszközök helyes használata, a hangsúlyozás törvényszerűségeinek leírása és vele párhuzamosan a szórend és hangsúly törvényszerűségeinek vizsgálata a 19–20. század fordulója táján, majd egyre erőteljesebben a 20. század közepétől kap teret. A szövegfonetika i eszközök használata felé jóval később, csak a 20. század harmadik harmadában fordul a figyelem. Ekkor már az anyanyelvet leíró és helyes használatát oktató tankönyvekben is.

Az elvégzett feladatokról – a tudományban

A magyar hangtani kutatásokban a *szupraszegmentális hangjelenségek* vizsgálatában 1970-ig nagy az eltérés az egyes jelenségeket, jelenségcsoportokat tárgyaló cikkek, tanulmányok száma között.

A *mondatfonetika i eszközökkel*, *összességükkel* érdemben 1970 előtt mindössze 16 tanulmány foglalkozott. Ezek egy kivételével az 1950 utáni időszakra esnek. A *beszéd dinamikájának*, a hangsúlynak, vele együtt a szórendnek a kérdéseit tárgyaló fontosabb cikkekből már 87 tételt sorol fel a magyar hangtan bibliográfiája.

A *hangsúly-hangsúlyozás* kérdéskörének rendszerező vizsgálata az 1850-es években indul meg. Voltaképpen az előadó-művészi-színészi beszéd irányából. Csak ezután, ezeknek hatására is, a 19. század második és a 20. század első felében jelennek meg a tudományos értekezések a hangsúlyozás és a szórend kérdéseiről. Ezekben főleg a nyelvi helyességnek (íróasztalnál kigondolt, logicizáló szempontok alapján elképzelt) törvényszerűségeiről folyt a vita, amelynek azonban hiányzott a nagyobb nyelvi gyűjtésre épülő adatbázisa. Csak mondatok, mondattöredékek alapján kiválasztott példamondatok szolgáltatták a bizonyító anyagot, és csaknem mindvégig írott szövegből vett példamondatoknak a hangoztatása alapján. (Még napjainkban is főleg írott szövegek logikai elemzésére, olykor konstruált példákra épül a törvényszerűségek megállapítása.)

A 20. század első felében többnyire kisebb cikkek látnak napvilágot némileg normalizáló szándékkal. Szükszavú összegező cikkeket főleg nyelvtanokban és nyelvművelő kiadványokban találunk, hogy azután 1950 után szinte egy időben jelenjen meg a hangsúlyozásról összegyűjtött ismeretek szintézise (1962, 1967) és több olyan tanulmány, mely már műszeres mérések és nagyobb hangzó anyag alapján vizsgálja a hangsúlyozás kérdéseit.

A *beszéd dallamával* foglalkozó, 1970 előtti szakirodalom mindössze 55 tételből áll. A magyar kiejtés szakirodalmában ugyanis kb. 1920-ig a szerzők többsége csak a hangsúlyozás és a szórend kapcsolatának kérdéseit elemzi; a hangsúlyozáson belül nem különíti el a beszéddallamot, nem is használja sem a *hanglejtés*, sem a *mondatfonetikai eszközök* szakkifejezést. Legfeljebb annyit említ meg egy-két szakmunka, hogy „a magyarban a hangsúlyos szótag magasabbról indul”. A hanglejtés kérdéseivel az 1910-es évek második felének néhány írása után hosszú ideig „csend” van, majd egymás után jelennek meg az összefoglaló, rendszerező tanulmányok (1954, 1962, 1967). Egy részük már műszeres mérések alapján egyszerre tárgyalja a hangsúlyozás és a hanglejtés kérdéseit.

A *beszéd ritmusával* mindössze 16 cikk foglalkozik. Többségük azonban az artikulációs ritmusról és a prózában megtalálható versritmusról vagy annak határterületeiről szól. Csak kevéssé érinti az előszó, a spontán beszéd ritmusát. Mindössze négy tételből áll a *beszédtempó* és a *beszédiram* szakirodalma, és hétből a *beszédszüneteké*. A *spontán beszéd* ritmusának, az elhangzó beszéd tempójának kérdéseit csak néhány cikk érintette 1970 előtt és után is. A 20. század vége felé már fokozottabban vizsgálja a kérdést a tudomány, mert – rádiót, tévét hallgatva, nézve, a hétköznapi beszédre ügyelve – úgy látszik, napjainkban a beszédiram növekedése, ennek következtében pedig a tiszta, pontos hangképzés jelenti a legnagyobb gondot – főleg a fiatalok körében.

1970 előtt a *hangszínezetről*, a *hangszínezésről* csak néhány tanulmány szól. A *szövegfonetika* kutatása 1970 után kezdődik meg világviszonylatban is, Magyarországon is. Itthon nem kis mértékben a Kazinczy-versenyeknek és egy olyan irányzatnak a hatására, melynek célja az volt, hogy az írott szövegnek mondatfonetikai és szöveg-interpretációs célú elemzése és értő/értető megszólaltatása, bizonyos stílusújítás által kommunikatívabbá tegye a rádióból és a tévéből felhangzó beszédet.

Ez a visszatekintés rávilágít, hogy a 20. század második felében megindult tudományos vizsgálatokhoz az ösztönzést, problémafelvetést főleg a gyakorlat – az előadóművészet és a nyelvművelés – irányából kapta a nyelvtudomány. A 1930-as évek második felében Kodály Zoltán *Riadója* („a magyar beszéd dallamát egyre többen fűjják hamisan”), az 1960-as évek elején pedig Péchy Blanka Kazinczy-díj alapítványa, majd pedig a tömegtájékoztatás – a rádiós, televíziós beszéd kommunikativitásának – gondjai felől.

Az egri kiejtési konferencia

Az 1964-ben megrendezett egri kiejtési konferencia volt az első, igazán széles körű és több irányú felmérése a magyar kiejtés állapotának és a nyelvünk hangzásának művelésével kapcsolatos feladatoknak. Anyaga kötetben is

megjelent. Határozatai közül itt és most hármat kell kiemelnünk: 1. elkészítendő a helyes magyar köznyelvi kiejtés kézikönyve, 2. nagyobb gondot kell fordítani az elektronikus tömegtájékoztató eszközök beszédére, 3. erőteljesebben figyelni az iskolákban végzett anyanyelvi oktatásra.

A kiejtési kézikönyvhöz mindmáig csak összegező, tudományos értékű előtanulmányok készültek el: 1. a köznyelvi hangképzési normát leíró fejezethez kapcsolható *A magyar beszédhangok atlasza* és a *Magyar hangalbum*. Haszonnal forgatható több beszédtechnikakönyv is; 2. a szavak, szóelemek helyes ejtését bemutató morfématárhoz csak a hatalmas anyaggyűjtés készült el; 3. a hangkapcsolódási törvényszerűségeket bemutató résznek megjelent a tudományos változata; 4. a mondatfonetikai eszközök igényes használatát leíró fejezet elkészült és megjelent 2003-ban; 5. a szövegfonetika kérdéseivel foglalkozó fejezet kéziratban már az 1970-es évek végén kész volt, az azóta végzett kutatások, tapasztalatok alapján azonban át kell dolgozni. Résztanulmányok ebben a témakörben is megjelentek. Az eddig elkészült fejezetek, cikkek alapján el kell készíteni a kézikönyv nagyközönségnek szóló változatát is.

Az anyanyelvi mozgalmak,² az anyanyelvi kultúra alakítása

Kodály Zoltán és Péchy Blanka mozgalma: a kiejtési versenyek

Mint tudjuk, Kodály 1939-ben hirdette meg Riadóját a magyar nyelv hangzásának védelmében. Következményeként a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara – néhány háborús év kivételével – minden évben kiejtési versenyt rendezett a kar hallgatói számára.

Péchy Blanka 1964-ben alapította a Kazinczy-díjat. Ennek értelmében hároméves periódusokban vetésforgószerűen egy-egy színész, rádiós vagy tévés munkatárs kaphatta meg példamutató beszédéért a Kazinczy-díjat. Háromévenként pedig alulról építkező országos verseny döntőjén 15 példamutatóan felolvasó középiskolás diák kaphatott Kazinczy-érmet. Az 1966-ban lezajlott első verseny óta már minden évben megrendezik az országos versenyt. – Az alapítványi tőke növekedésével 1968-tól már a pedagógusjelöltek s a hittudományi egyetemek, a főiskolák és a kommunikáció szakos hallgatók számára, 2000-től pedig már a 12–14 éves korosztálynak is megrendezik az országos versenyt.

A Kazinczy-versenyek kiváló lehetőséget nyújtanak annak felméréséhez, milyen az ország határain belül – és egy idő óta a határokon túl élő – magyar ifjúság három korosztályának (a 10–14, a 15–18 és a 18–24 éveseknek) a be-

2 Részletesen lásd Deme L.: Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk. *Magyar Nyelvőr* 121. 1–9.; Uő: Anyanyelvi mozgalmaink morális hozama. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 212. 19–27.

szédállapota a helyes ejtés (a hangképzés és az artikulációs folyamat), a szövegértelmezés és szövegértetés, valamint a nyelvi tudat tekintetében. Ugyanakkor állandó feladatokat adtak és adnak a kutatás számára a felbukkanó nyelvi gondok megoldásához, tudatosításához, a szöveg-interpretáció elveinek kidolgozásához, előtte és vele párhuzamosan a szövegtani vizsgálatokhoz. A versenyek végén elhangzó összegezések, a pedagógusjelöltek versenyéhez csatlakozó tudományos ülésszakok előadásai egyúttal szaktanári továbbképzések is. A tapasztalatok, a problémafelvetések, a kutatási eredmények rendre megjelentek a nyelvészeti folyóiratokban, periodikákban, tanulmánykötetekben beszámolók, szakcikkek formájában, gyakran nem is utalva arra, hogy a kérdéskör vizsgálatához honnan kaptak ösztönzést.³

A nyelvhasználati és retorikai versenyek⁴

A Kazinczy-versenyek testvére, a (15–18 éves) középiskolások *Édes anyanyelvünk nyelvhasználati versenyének* országos döntője 1972 óta minden év októberében zajlik Sátoraljaújhelyen. Az évenként megtartott *Verseghy-* (Szolnokon) és a *Lőrincze Lajos-napok*, a pécsi *Babits-napok* is a középiskolás korosztálynak a nyelvhasználatáról, szövegalkotási képességeiről, nyelvi tudatáról, retorikai ismereteiről nyújtanak képet, ismét „feladják a leckét” a kutatásnak: az előszóbeli vagy spontán szövegalkotás mondat- és szövegszerkesztési törvényszerűségeinek vizsgálatához. Egyben az iskolai anyanyelvi oktatás és a közéleti szereplők beszédkultúrájának jobbítását célozzák a „szájra, fülre” való, kommunikatív fogalmazás és fogalmazástanítási módszerének kialakítását.

Hasonló a szerepe a 2002 óta megrendezett *Kossuth-szónoklatversenynek* (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar). Ez a verseny is felmérése a pedagógusjelöltek retorikai, előadói képességeinek. A verseny előtt megrendezett tudományos ülésszak pedig szakelőadásaival továbbképzési alkalom a felkészítő tanároknak és továbbfejlesztése az 1970 utáni magyar retorikai szakirodalomnak. Tematikájában kiválóan csatlakozott 2002-ben a szónokversenyekhez a Debrecenben megrendezett Kossuth-ülésszak.

Az *Országos Középiskolai Tanulmányi Versenynek* a magyar tantárgyon belül volt és van nyelvészeti ága. Az évenként változó témák kidolgozását meghirdető versenyekre átlagban 100–120 pályamű érkezett be. Közöttük akadnak olyanok is, melyek megérdemelték volna a szakfolyóiratokban való megjelentetést. E tanulmányok a legjobbak nyelvi ismeretéről, nyelvi tudatáról

3 Lásd Hérics L.-né (szerk.): *„Mondd és én hallom...” A középiskolások győri Kazinczy-versenyei.* Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2000. A pedagógusjelöltek versenyeiről l. az Egyetemi Fonetikai Füzeteket.

4 Vö. Kováts D. (szerk.): *A nemzeti szeretet kapcsa – Az „Édes anyanyelvünk” verseny 25 éve.* Sátoraljaújhely, 1997.

adtak képet, és problémafelvetéseikkel, olykor anyagukkal a tudományos kutatást további kutatásra (pl. a nyelvi illemtannak, az ifjúság kommunikációs gondjainak, a reklámnyelvnek vizsgálatára ösztönözték a kutatókat).

Az általános iskolák felső tagozatosainak „*Nyelvünkben élünk*” versenye bizonyos mértékig az OKTV megfelelője volt – az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek közepéig. A pályamunkák alapján 120-150, az anyanyelv iránt érdeklődő általános iskolás diák vehetett részt (gyakran felkészítő tanárukkal együtt) az eleinte egyhetes, az utolsó években 2-3 napos táborokon. Ezek programján nyelvről szóló előadások, helyzetgyakorlatok, nyelvhelyességi, nyelvhasználati versenyek, irodalmi műsorok szerepeltek. Anyagi lehetőségek, támogatók híján ma már nem él ez a versenyforma. Kár érte.

A Kazinczy- és az Édes anyanyelvünk-versenyek más „hozádekai”

A Kazinczy-díj alapítása után megjelent Péchy Blankának *Beszélni nehéz!* című könyve. Mondandóját elsősorban a színpadokról és a rádióból elhangzó beszéd hangsúlyozási és hanglejtési, pontosabban szövegértelmezési hibái váltották ki. Nem sokkal a kötet megjelenését 1976-ban követő tudományos vita⁵ után elkezdődtek a Magyar Rádióban a *Beszélni nehéz!* sorozat adásai. Később a Duna Televízióban megindult a neki megfelelő, de nála bővebb tartalmú *Nyelvőrző* sorozat. Az adásoknak rövid időn belül hatalmas levelezőtáborra lett, megalkultak az ún. Beszélni nehéz körök. A levelek a hallgatók, nézők beszédrel kapcsolatos ismereteinek bővüléséről tanúskodnak, s újabb és újabb témákat adnak az anyanyelvi ismeretterjesztésnek és a tudományos kutatásnak is. A körök vezetői évről évre körvezetői táborokban számolnak be tapasztalataikról, megbeszélnek a vitás kérdéseket, kiegészítik anyanyelvi ismereteiket.

A Kazinczy-versenyek és az *Édes anyanyelvünk* nyelvhasználati versenyek és bizonyos mértékig az OKTV segítségével a Művelődési Minisztérium, a Kazinczy-díj alapítvány és megszüntéig a Hazafias Népfront, a TIT, majd az Anyanyelvápolók Szövetsége (és más szponzorok) támogatásával 1980-tól minden év augusztusában megnyíltak az *anyanyelvi táborok* kapui. A táborokban nyelvészek és pedagógusok előadások, komoly és játékos gyakorlatok által bővítették a részt vevő 30-40 diáknak anyanyelvi ismereteit.⁶

A tudományos hozzádekről

Az eddig említett versenyek, mozgalmaknak nemcsak társadalmi hasznosságuk volt. Megtermékenyítették a tudományos kutatást, illetőleg több esetben megerősítették a tudományos kutatás társadalmi szükségességét is. A „ha-

5 Lásd Beszédkultúránk időszerű kérdései. *Magyar Nyelvőr*, 1976, 100. 365–368.

6 Részletesebben lásd Deme L. és Hérics L.-né említett munkáit.

gyománys” kutatási témák mellett megerősítették a kiejtési kézikönyv munkálatainak szükséges voltát, ösztönzőleg hatottak az idegen nevek kiejtési szótárának elkészítésére, erőteljesebben fordították a figyelmet a szövegtanra, a szövegfonetikára, szöveggrammatikára (ezeknek bizonyos ágaira), sok más hatással együtt ösztönzőleg hatottak retorikai művek írására stb.

Bizonyos témakörben azonban nem halad kellő mértékben az eddigi eredményekre épülő kutatás folytatása. Így például – bár indokolhatóan – a *szövegfonetikai* kutatásokban késik a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye szövegmondásáról készült felvételek publikált műszeres méréseinek értékelő és összevető elemzése. De ami fontosabb: késve – olykor egyáltalán nem – jelennek meg a *középiskolai tankönyvekben* azok az új ismeretek, amelyeknek egy részét éppen a kiejtési versenyek tapasztalatai alapján írta le és tette közzé a tudományos kutatás. Bár az egyetemi oktatásban, tankönyveiben már találkozunk velük, kétséges, hogy a fiatal tanárgeneráció meg tud-e majd küzdeni a „hagyományoknak” azokkal az elemeivel, melyeket az újabb kutatások tévesnek minősítettek. S az is bizonytalan, hogy az idősebb tanárkollégák be tudják-e építeni a tananyagba az újabb eredményeket. Még nehezebb ez a feladat a határokon túli magyar iskoláknál. Korábban nemzetközi egyezmények segítettek a határokon túli pedagógusok magyar nyelvi továbbképzését.

A hangzó nyelv ápolása a közszolgálati rádióban és televízióban

A Magyar Rádió és megjelenése után a Magyar Televízió, később a Duna Televízió is nagy gondot fordított az anyanyelv ápolására és az anyanyelvi ismeretterjesztésre. Alapos tanulmányokat igényelne ennek a két tömegkommunikációs intézménynek az ilyen irányú tevékenysége. Itt csak utalásszerű említésükre van módunk.

Nagyközönségnek szánt műsorok

Magyar Rádióban már a háború előtt megindult Halász Gyula szerkesztésében az *Édes anyanyelvünk* sorozat. A háború után ezt a nyelvművelő és nyelvi ismereteket sugárzó műsort Lőrincze Lajos személyisége fémjelezte. Halála óta neves nyelvészek szerkesztik. Éppúgy nagy a hallgatói és levelezőgárdája, mint a *Beszélni nehéz* adásainak. Népszerű a *Tetten ért szavak* és a *Nyelvünkről néhány percben* sorozat is. – A Magyar Televízió sorozatai közül csak néhányat említek: *Tessék kérdezni, a nyelvész válaszol*, *A nyelv világa*, *Szépen, jól magyarul*, *Álljunk meg egy szóra*, *Gyöngyök*, *Anyanyelvi Szószóló*. – A Duna Televízióban ilyen sikeres, sok nézőt és levelezőpartnert mozgósító műsor a *Nyelvőrző*, a *Hej, hej, helyesírás*, *Hej, hej, helyes beszéd*, *Helyesen* stb.

A rádió és tévé munkatársainak nyelvi képzése, a rádió és a tévé beszélt (hangzó) nyelvének vizsgálata és ezek tudományos eredményei

A Magyar Rádióban már az 1930-as években belső lektor engedélyezte, ki szólalhat meg az adásokban. – A háború után Rádiónak, majd a Magyar Televíziónak és a Duna Televíziónak a „hivatásos” munkatársai – főleg a bemon-dók – is csak rendszeres beszédtechnikai képzés után szólalhattak meg, s később is rendszeres továbbképzést kaptak.

1976-ban megalakult a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága. Ennek tagjai döntöttek arról – főleg a beszédének tisztasága, hangzásvilága alapján –, ki kaphat „mikrofonengedélyt”. 1986-tól a Rádió Mikrofonbizottságra folytatta ezt a munkát. A nyelvész és rádiós szakemberekből álló Nyelvi Bizottság tanácsadó szervként működik, és műsorelemzéseket készít. Ezek azonban nemcsak a rádiós beszéd tisztaságát, szövegmondásának értelmességét véleményezik, hanem a rádió egyes műsor(típus)ainak nyelvhasználatát, nyelvi és magatartáskultúráját is. Hasonló felméréseket készítenek a Magyar Televízió és a Duna Televízió hasonló bizottságai is. Ez utóbbi két intézményben a személyiséget és nyelvhasználatát is figyelik. Később a Rádió Oktatási Osztálya bemon-dói, szerkesztőriporter és szerkesztő-műsorvezetői tanfolyamokat is szervezett és szervez. Ezek ma már akkreditált tanfolyamok, a képzés eredményéről hivatalos oklevelet adnak.

Hasonló belső képzés folyt és folyik a Magyar Televízióban és a Duna Televízióban is. Mindegyik intézmény – a Magyar Rádió is – több beszédtanárt foglalkoztat. A TV Oktatási Osztálya számos akkreditált tanfolyamot is szervez minden évben.

Mind a Magyar Rádió, mind a Duna Televízió részben határon túli, részben ottani tanfolyamokon biztosít lehetőséget az utódállamok magyar nyelvű rádiós és tévés munkatársainak szakmai és az anyanyelvi továbbképzéshez.

A Rádió Nyelvi Bizottságának elemzései számos tudományos eredményt is hoztak. Jelentős részük nyomtatásban is megjelent részben a Magyar Rádió kiadásában, részben tudományos folyóiratokban, részben önálló kötetekben. Ezek más kiadványokkal együtt szakanyagul is szolgálnak az Oktatási Osztály által szervezett tanfolyamokhoz.

A hangzó beszéd és a beszédkultúra művelésének egyéb fórumai

A tudományos eredmények elterjesztésének egyik fóruma volt a TIT. (Nyelvi szakosztályának utódja az Anyanyelvápolók Szövetsége, melynek már Erdélyben is van testvérszövetsége.) Ezek a társadalmi szervek nyelvművelő előadásaikkal, tanfolyamaikkal eredményesen tevékenykedtek a beszédkultúra fejlesztésén, pontosabban az anyanyelvhasználók nyelvi műveltségének foko-

zásán. Ezt szolgálta a Magyar Nyelv Hetének ünnepi rendezvény- és előadás-sorozata is. Támogatója volt ezeknek az ismeretterjesztő mozgalmaknak az MTA Beszédművelő Munkabizottsága, valamint a Beszéd- és Magatartáskutató Munkabizottság. Ez utóbbi tevékenységének egyik eredménye a *Nyelvi illemtan*.

A feladatokról

A tudományos kutatásban

Ez a futólagos áttekintés is mutatja, hogy a tudomány, a *tudományos kutatás* – nagyon gyakran a társadalmi igény hatására és szolgálatára – elvégezte az anyanyelvnek és ezen belül a beszélt és elhangzó nyelv vizsgálatában, leírásában reá háruló legfontosabb és mindig „során következő” feladatokat. Beleértve ebbe a *nyelvi, nyelvhasználati, a kiejtési normának vagy standardnak a kidolgozásával* kapcsolatos kérdéseket is. Mégpedig úgy, hogy közben védte a többi nyelvi réteg és a „többstílusú” nyelvhasználat létjogosultságát is, hangoztatva: minden nyelvi elem és forma helyes a maga helyén. Természetesen azt is hangoztatta, hogy az egyén nyelvhasználatja jellemzi személyiségét, érzékelteti etnikai, táji hovatartozását, kulturáltságának fokát, jellegét, beszédpartneréhez való viszonyát stb. Ezért és ilyen értelemben tartotta fontosnak a nyelvi standard megfogalmazását és használatának tudatosítását. Az egyének és a társadalomnak a kultúráját, műveltségét a kulturált nyelvhasználat tükrözi vissza. (Nem volt róla szó, ezért itt emlitem meg: anyanyelvünk kutatásában nagy teret kapott a nyelvjárásoknak a leírása, őrzésüknek fontos volta – ez nemcsak a szakirodalomban, hanem minden Kazinczy- és Édes anyanyelvünk-versenyen is hangot kapott.) Gazdag eredményt hozott a kutatásban a regionális köznyelveknek és a standardhoz való viszonyuknak az elemzése is.

Ha a nyelvi helyességgel, nyelvműveléssel kapcsolatos cikkszemléket megnézzük, azt tapasztalhatjuk, hogy céljuk főleg a nyelv használóinak a művelése, a tudományos ismeretterjesztés. A nyelvtudomány, ezen belül pedig a hangzó nyelvet vizsgáló tudományág megfelelt annak az elvárásnak, amely szerint a tudós kutatónak nemcsak tudóstársainak és a tudomány szaknyelvén kell beszámolnia eredményeiről, hanem közérthető nyelven, tudomány-népszerűsítő stílusban annak a közönségnek is, mely biztosítja a tudományos kutatás anyagi lehetőségeit.

A *tudományos kutatás* és vizsgálódás terén a nyelvészet új ágának, a *szövegtannak* és a *szövegfonetikának* a kutatóira várhat sok munka. Igaz, az írott szövegek, főleg az irodalmi és írott szövegek szövegtani vizsgálata – beleértve ebbe a megújuló retorikai kutatásokat is – szép eredményeket mutathat fel eddig is. Sok a pótlandó azonban a *beszélt nyelv* szövegtanának és általában a

spontán beszélt nyelvnek a vizsgálatában. Ilyen irányú kutatások éppen csak hogy megindultak az elmúlt tíz-tizenöt évben, nem hoztak több eredményt néhány szövegközlésnél és szövegelemzésnél. A spontán beszélt nyelv vizsgálata szociolingvisztikai szempontból – és az iskolai oktatás szempontjából – is rendkívül fontos lenne. A beszélt nyelvről (főleg szókincséről, grammatikájáról, szövegszerkesztésmódjáról) ugyanis – gondolom, főleg az irodalmi művek (novellák, regények, drámák dialógusai, monológjai) alapján – mindmáig olyan megállapítások, kijelentések hagyományozódnak át cikkről cikkre, tankönyvről tankönyvre –, melyeknek szinte teljesen ellentmondanak mindennapos – utcai, egyetemi, rádiós-tévés – megfigyeléseim.

A nyelvtudomány – technikai és anyagi lehetőségeinek következtében is – mindmáig főleg az írott nyelvet (a szépirodalomnak, a tudománynépszerűsítő irodalomnak és a sajtónak, a nyomtatott tömegtájékoztatásnak a nyelvét) vizsgálta. Ezen belül is az igényes köznyelv, a publicisztika vagy a szakmák nyelvét, nyelvhasználatát. A spontánul beszélt nyelvet még a nyelvjáráskutatás is alig, inkább csak kiejtését, hangtanát, szókincsét vizsgálta; a nyelvjárások beszélt nyelvről szövegtani, szövegfonetikai elemzés legjobb tudomásom szerint alig⁷ készült.

Pedig a beszélt nyelv széles körű vizsgálata adhatna képet a nyelvhasználatnak és tegyük hozzá a magatartás-kultúrának, az általános műveltségnek, a gondolkodásmódnak valódi – nemcsak értelmiségi körökben megfigyelhető – állapotáról. Ha csak a kereskedelmi tévék *Való világ*-, *Big Brother*-adásait és a kereskedelmi tévék „interaktív” műsorait figyeljük, a nyelvhasználatnak, kultúrátalanságnak, a műveletlenségnek olyan „infernóit” tapasztalhatjuk, melyek mindeddig nem jelentek meg – kellő mélységben és mértékben – sem a nyelv leírásában, sem a jelenségeinek, kiváltó okainak nyelvi, nyelvszociológiai vizsgálatában, legfeljebb csak általánosító és általánosságokat tartalmazó, olykor jámbor óhajokat tartalmazó utalásokban. Pedig az ilyen irányú elemzések mutathatnák meg, mik a legsürgősebb feladatai a közoktatásnak, a közművelésnek.

A tudományos eredmények ismertté tétele: oktatásügy

Kevésbé vigasztaló a helyzet a tudományos eredmények általánossá válása terén.⁸

Bár a különböző anyanyelvi mozgalmak, az anyanyelvvel foglalkozó publikációk, a rádió, televízió, TIT stb. ismeretterjesztő tevékenysége iránt – rela-

7 Kivétel Szabó Józsefnek a munkája és néhány beszélt nyelvi szövegközlés. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az 1980-as évek végén, a '90-es évek elején készült nagyarányú szociolingvisztikai felmérés feldolgozása eddig csak néhány kisebb tanulmányt eredményezett.

8 A mondatfonetikai eszközök használatában még mindig rengeteg félígazság, álszabály, tévtan él – éppen az iskolai oktatásban. – Külön elemző tanulmányokat érdemelne az utódállamok oktatá-

tíve – nagy a társadalmi érdeklődés, az anyanyelvnek társadalmunk szellemi és gazdasági életében betöltött és betöltendő szerepéhez viszonyítva mégis eléggé kicsi az a hatékonyság, kevés az az eredmény, mely a társadalmi életben – főleg a gyakorlatban – megvalósulna.

Ijesztő jelenségekre hívják fel a figyelmet az egyetemi, főiskolai felvételi vizsgáknak, de számos esetben a félév végi vizsgáknak, valamint bizonyos ORTT-vizsgálatoknak a tapasztalatai. Ezek az általános műveltség – benne a nyelvhasználat – nagyarányú, szinte ijesztő méretű süllyedésére⁹ figyelmeztetnek.

Ennek egyik oka az lehet, hogy a tudományos eredmények viszonylag lassan, megkésve kerülnek át az iskolai oktatás anyagába. Másik oka – s a tapasztalatok erre hívják fel a figyelmet –, hogy az oktatásügy, mégpedig mind a középfokú, mind a felsőfokú oktatás szellemi és anyagi bázisai körül valami nincsen rendben: nincsenek meg az oktatás anyagi feltételei.¹⁰ (Többek között emiatt kerülnek be a felsőfokú tanintézetekbe arra érdemtelenek is, hiszen az ún. „fejkvóta” nélkül veszélyeztetve lenne az intézmény működése. S ez lehet az egyik magyarázata a felvételi ponthatár leszállításának is. Enélkül nem lenne meg a fejkvótához szükséges hallgatói létszám. Ez pedig az oktatás színvonalának leszállítását eredményezi, hiszen a gyengébbeket „fel kell zárkóztatni”.) A felsőfokú oktatási intézmények egy részében az ún. dologi feltételek is hiányoznak. Bizonyos „filosz” szakokon is ellehetetlenül a képzés nagyobb eszközpark nélkül.¹¹

Nem elégséges azonban, hogy az újabb eredmények belekerülnek a pedagógusképzés anyagába. (Sajnos oda is lassan.) Mielőbb bele kellene kerülniük

si intézményeiben és régióiban végzett tudományos és tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő munka és a hazai tudományos, pedagógiai és tudománynépszerűsítő intézményekkel való együttműködés.

9. Például a szellemi kultúra terén az irdodalom, a történelem, a művészetek tényeinek ismeretében megfigyelhető hiányosságokra, felszínességekre.

10 Rendkívül öröndetes, hogy nagy tömegek számára „kitárultak a felsőfokú tanintézetek kapui”. Ugyanakkor azonban – a Bokros-csomag következményeképpen is – csökkent az egyetemi, főiskolai oktatók létszáma (az oktatók fizetésének emelését részben a létszámcsökkentéssel megspórolt pénzből biztosították). A hallgatói létszám növekedésével és az oktatók létszámának csökkenésével arányosan nőtt a szemináriumi csoportok létszáma. Ez pedig azt is jelenti, az oktatóknak kevesebb idejük jut arra, hogy egy-egy hallgató képzésével mélyrehatóbban foglalkozzanak. A hallgatók létszámának öröndeti növekedése elhelyezési gondokat is jelent: majd mind-egyik felsőfokú tanintézmény „kinőtte” az épületét. Egy-egy pici szemináriumi szobába olykor 15-20-25 hallgatót kell bezsúfolni a szemináriumi vagy gyakorlati foglalkozásokra.

11 Így pl. a (rádiós és tévés) kommunikáció szakokon fontos lenne odafigyelni az elméleti ismeretek nyújtása mellett a gyakorlatra is. Ez pedig azt követelné meg, hogy az intézménynek legyen jól felszerelt – mégpedig sok egyetemi hallgató „kiszolgálására”, azaz gyakorlati képzésére alkalmas – „házi” rádió- és televízióstúdiója. (Csak a PPKE BTK-n 200 harmadik éves kommunikáció szakos hallgató van. Gyakorlati képzésükhöz nem elég egy-két kamera, egy-két riporter-magnó, egy-két vágó- és montírozóasztal!)

a középiskolai nyelvtan- és irodalomtankönyvekbe is. Ezek anyagába – érthető módon – még megszűrtebben és még lassabban jutnak és juthatnak be.

Mindennél fontosabb lenne, hogy a beszéd- és magatartás-kultúra áthassa – kellene, hogy áthassa – a közéletet is. Ezen belül a nyelvhasználat egészét, nemcsak a nyomtatott tömegtájékoztató nyelvhasználatát és etikai – nyelvi-etikai – magatartásának egészét, de az elektronikus tömegtájékoztató és a politikai élet nyelvhasználatát és nyelvhasználatban is jelentkező magatartás-kultúráját is.

A nyilvános beszédről

A közszereplők, a közélet beszéde

A rádió- és tévéhíradók, krónikák, tudósítások hallgatása, látása, elemzése szomorú képet mutat *közszereplőink nyilvános beszédének* állapotáról. Nem az apróbb nyelvi hibákra, nyelvhelyességi vétségekre gondolok elsősorban, nem is a szorosan vett szakmai felkészültségnek, hanem az anyanyelv tudásának hiányaira és a stílus „szeplőire”, olykor szinte ordenáré voltára. Lehet, hogy szakértő közszereplőink – beleértve politikusaink jelentős hányadát is – kiváló tudói és művelői szakmájuknak. De a nyilvánosság előtt, köznyelven gyakran nem mindig tudnak számot adni ismereteikről, tudásukról. Annak idején Marx György, legutóbb pedig Vizi E. Szilveszter szólt arról, hogy „A tudós [a politikus is] felelős a társadalom dolgaiért, és ez a felelősség abban is megmutatkozik, hogy az általa megszerzett tudást át kell adnia, mégpedig mindenki számára közérthető nyelven”.¹² Ijesztő szakértőink, politikusaink nyelvi nehézsége, körülményessége, nyögése, mely a rádióból, televízióból árad, ha „megvágatlanul”, „spontán fogalmazásban” szólalnak meg egyenes adásban, pl. interaktív műsorokban. Még fokozottabban „beszédképtelenek” a kereskedelmi adók műsorainak betelefonáló hallgatói, gyakran maguk a műsorvezetők is.

A rádiós, tévés munkatársak beszédéről

A Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a Duna Televízió beszéde. Ezen intézmények munkatársainak többsége – képzésüknek köszönhetően is – érti a szakmáját, és – kisebb-nagyobb hibáktól eltekintve – példamutatóan beszél. Hangzását tekintve éppúgy, mint szövegalkotását, nyelvhasználatát illetően őrzi, ápolja azt a kulturált beszédmodort, melyet közszolgálati intézmény munkatársaitól elvárhatunk. Vigyázni kell azonban, mert némely műsorban

¹² *Élet és Tudomány*, 2003, 58. 38.

időnként megmutatkoznak a „norma” megbomlásának jelei. Fontos a szigorúan vett szakmai fegyelem mellett a nyelvi fegyelem is. Ez utóbbinak egyik leteleményese a Rádió Nyelvi Bizottsága.

A kereskedelmi adók beszéde. Néhány kereskedelmi rádió és televízió elvárja munkatársaitól a kulturált beszédet és a magatartás-kultúrát. Beszédtanárokat is foglalkoztatnak munkatársaik beszédképzésének segítésére. Több kereskedelmi, regionális és magánadónak munkatársai azonban mindenféle előképzettség nélkül szólalnak meg. (Némelyiküknek olykor még érettségije sincs, nemhogy felsőfokú végzettsége!) Beszédiramuk olykor a követhetetlen-ségig gyors, hangképzésük elnagyolt.

A kereskedelmi – és a közszolgálati – adók beszédének nemcsak formai tisztaságát kellene megvizsgálni, hanem a műsorvezetés nyelvi és magatartás-kultúráját, tematikáját (műsorválasztását) is. Azt, milyen kulturális és etikai színvonalat képviselnek. Nem tudok róla, hogy a kereskedelmi adók nyelvhasználatáról, beszédének hangzásáról, a műsorvezetői szövegek mondanójáról, témájáról készült-e valaha alaposabb nyelvi vagy szociológiai elemzés. Pedig fontos lenne, hiszen ezek az adók bizonyos műsoraikkal kétségtelenül nagy hallgatóságot „szólítottak és szólítanak meg”. (Érdemes visszagondolni a Csiszár Jenő vezette műsorok körül kialakult vitákra.) Egy-két kereskedelmi rádióadó beszédéről most készülő elemzés azt látszik sugallni, hogy – a híradásoktól eltekintve – nyelvhasználatban, témában, mondandóban, szakértelemben mélyen a célközönség színvonala alá süllyedtek. Némely (politikai célzatú) ún. „vidám” és „valóság”-műsor is – tematikájában, nyelvhasználatában – a „kocsmai kanmuri” vagy a „laktanyanyelv” színvonalára emlékeztet. Ez a színvonnalsüllyedés már a közszolgálati adók egyes csatornáit is veszélyezteti. Mintha e rádiók (és tévék) vezetői nem nagyon törődnének azzal, mi kerül adásba! Vagy a színvonnalsüllyesztés netán tudatos?

-Szociológiai és egyéb felmérésekkel kellene megvizsgálni, mi idézte elő ezt a társadalmi méretű nyelveldurvulást, slumosodást. Vajon emögött csak az egyes adók népszerűség-hajhászása van-e (nem hiszem), vagy valamilyen manipulációs szándék (erről beszéljünk, ne a gazdaságról, ne a politikáról, ne a munkanélküliségről stb!) vezeti-e a szerkesztőket, felelősöket, vagy rosszul értelmezett szólásszabadság, netán a társadalom jelentős részének (szellemi) elnyomorodása elnyomorítása (tudatos lezüllesztése) és ezzel párhuzamosan nyelvi és nem nyelvi agressziója idézi-e elő a tömegtájékoztatás jelentős részének tematikai és nyelvhasználati eldurvulását?

A magánélet. Általános eldurvulást tapasztalhatunk – utcán járva, oktatási intézmények folyosóin szemlélődve, sok esetben a családi élet gondjairól szóló híradásokat hallgatva is – a hétköznapi kommunikáció hangzásában, s ami ennél is fontosabb: témáiban, szóhasználatában és vele párhuzamosan a magatartás-kultúrában is.

A feltételek

A nyelvhasználat, a nyelvi és magatartás-kultúra (ennek tanítása) nem öncélú. Társadalmi fontosságú. Már a „nyelvében él a nemzet” gondolata és igazsága miatt is. De azért is, mert – a mondást kissé megváltoztatva –: „Kulturált nyelvhasználatában él és fejlődik a kulturált, művelt nemzet.” És amiatt is, amire Déry Tibor emlékeztetett még 1947-ben: „A nyelv az egyetlen szellemi tényező, melynek anyagi és gyakorlati ereje s szerepe is van [...] A nyelv adománya nélkül nem lehet sem kereskedni, sem országot igazgatni.”

A tudomány az alapokat lerakta. Most már a társadalomnak, elsősorban az államnak kell lépnie: tennie, hogy a nyelvi tervezés elképzelései a gyakorlatban is megvalósulhassanak. Ahhoz, hogy valamely társadalom tagjai rendeltetésének megfelelően, pontosan tudják használni a nyelvet, számos feltételt biztosítani kell. Csak néhányat említek meg:

Oktatásügy. Biztosítani kell mind az anyagi, mind a szellemi hátterét a fel-növekvő generáció tanulásának, továbbképzésének. Ehhez azonban nem elég „szélesre tárni” az iskolák, egyetemek, főiskolák kapuit. Kell biztosítani hozzá a) az anyagilag is megbecsült és kellő létszámú pedagógusi, oktatói gárdát, b) az oktatáshoz-képzéshez szükséges eszközparkkal megfelelően felszerelt oktatási intézményeket, épületeket (számos középiskola, felsőfokú oktatási intézmény helyhiánnyal küzd, lelakott épületekben), c) a képzésben meg kell szilárdítani a követelményrendszert, megszüntetve „a pénzemért jár a diploma” felfogást. Túl sok szó esik a tanuláshoz való jogokról, az ifjúság jogairól, de majdnem semmi a kötelességekről. Nem eltörölni kell az osztályzást, hanem hozzá kell szoktatni a tanulóifjúságot (apraját-nagyját), hogy meg kell dolgozni a megérdemelt jegyért, s hogy a munka végzése olykor kudarccal is jár. (Különösen, ha valaki nem tanul!)

A tudományos kutatásnak az iskolai oktatásba és a köztudatba való átke-rülését megnehezíti a közkönyvtárak és az iskolai könyvtárak siralmas hely-zete. A köteles könyvtárak számának csökkenése, az iskolai és a közkönyvtá-rak pénztelensége szinte lehetetlenné teszi a megdrágult (szak)könyvek megvásárlását, közkönyvtárakból való kikölcsönzését. Ezen az állapoton nem segít az internet, mert a szakcikkek bőséges száma miatt a legújabb eredmé-nyek nem vagy csak nagyon nehezen kerülnek fel az internetre és az egyes honlapokra. Az internet – bármily hasznos és gazdag is választékával – nem pótolhatja a könyvtárakat.

Család. Meg kell teremteni a kulturált családi élet feltételeit. A nyelvi kul-túrának, az etikus magatartásnak, a társadalmi életben való mozgásnak az alapjait a családban kapja meg a gyermek, s a családi élet (jó vagy rossz) indító hatásai egész életén kísérik. Jó, javuló szociális családi körülmények nélkül bajosan képzelhető el széles körű kulturális fejlődés. A nyelvstratégia önma-gában nem segít. És a televízió sem kultúraterjesztő, ha csak villanypásztor,

és nincs idő a családon belül a látottak-hallottak megbeszélésére: verbalizálására.

Közélet. Meg kell teremteni a tiszta közéletet, melynek alapja a közösségért való munkálkodás. Ezt kell szolgálnia mind a törvényeknek, mind a tömegtájékoztatásnak. Enélkül a nyelv a gondolatok takargatásának, a hamis beszédnek az eszköze lehet.

Etika. Meg kell fogalmazni és a gyakorlatba át kell vinni az igényes etikai normákat, melyekben nemcsak a jogokról esik szó, hanem a kötelességekről is.

Belenyugodhatunk-e a hangsorvadásba?

Az írás kiejtésünk romlásával és ennek keretében az ún. zárt *ë* hang megőrzésének jelentőségével foglalkozik.

Általános hangsorvadás

Gósy Mária 1996-ban egyetemistákkal kísérletet végzett, és megállapította, hogy magánhangzóinknak közel 50%-a nem azonosítható egyértelműen, mégpedig nem is föltétlenül a beszédtempóval összefüggésben. Cikkét kérdéssel zárja: „A semleges magánhangzók nagyarányú előfordulása a nyelvi változás körébe utalható, avagy a helyes kiejtés szempontjából nemkívánatos jelenség? Amennyiben az utóbbi, akkor a tennivalók kijelölése a nyelvművelés, illetőleg a beszédpedagógia feladata.”

Mészáros Andrással és Fodor Katalinnal együtt hallgattuk a 2002. évi Kossuth-szónokversenyt. Elszomorító volt, hogy olyan versenyző, aki a magyar nyelv ápolása mellett érvelt, az *á* és az *é* helyett majdnem egyforma hosszú *e*-féle hangot ejtett, de egy igazi kerek *ő*-nek is örülni kellett, nem is beszélve az *a*-ról, amely pestieknél, különösen nőknél az *á*-ba hajlik. Rikkanccsos *á*-t (újség) tévébemondótól is hallani, sőt még Kazinczy-díjas fiatalembert is hallottam így beszélni. Mészáros András szerint ez a hangsorvadás az ún. zárt *ë* (valójában középzárt) visszaszorulásának folytatása. Ezzel teljesen összhangban Fodor Katalin arra figyelte fel, hogy azok ejtenek tiszta *a*-t, akik nyílt *e*-t és zárt *ë*-t is. Ezt már én is tapasztaltam. Ő azzal magyarázta ezt a jelenséget: túl sok hely van a szájüregben három hang (*a*, *á*, *e*) számára a közép-sőtől az alsó nyelvállásig terjedő tartományban. Ha az *e* lebeg a középső és az alsó helyzet között, a nyílt *e* helyére előrecsúszhat az *á*, annak a helyére pedig az *a*. Megfigyelhető ezeknél a beszélőknél a zártabb szájtartás. Vajon azért-e, mert a kevesebb hangnak nem kell annyi hely, vagy éppen fordítva: a zártabb szájtartás miatt nincs elég hely a többféle hangnak?

A szónokversenyen senki sem hadart, de egyébként ezt mindenütt tapasztalni lehet, nem is csak a fiatalok közt. A hadarásban egyes hangok, szótagok

elsikkadnak, de a reklámemberek jól kigyakorolt darálása sem sokkal jobb. Ott ugyan hallatszik minden hang, de a magánhangzók hosszúsága elvész, ez-zel a nyelv dallama is.

A tiszta artikulációnak köszönhetjük, hogy nyelvünk az évszázadok során alig kopott. Mi lényegében annyi betűt írunk, amennyit mondunk, és Balassi költeményeit tökéletesen értjük. Ezzel szemben az angolok és a franciák sokkal több betűt írnak, mint amennyi hangot ejtenek, ami arra mutat, hogy régen több hangot is kellett ejthettek. (Villont így is át kell írni.)

A zárt *ë* jelentősége

A magyarban a képzési helynek olyan döntő jelentősége van, hogy a nyelvtani rendszerben is tükröződik. A szavaknak hangrendjük van, és a toldalékok eszerint kapcsolódnak hozzájuk. Kevésbé tudatosodott, hogy nyelvállás és ajakrész, illetve -kerekítés szérint is van illeszkedés. A mély hangröndben *a*-t tartalmazó toldalékoknak (*-ban*, *-nak*) a magas hangröndben nyílt *e*-s változat (*-ben*, *-nek*) felel mög, az *o*-t tartalmazó toldalékoknak (*-on*, *-hoz*) pedig (mivel középő nyelvállásban ajakkerekítéses és ajakréses hangunk is van) kétféle: *-ën/-ön*, *-höz/-höz*. Ha elhanyagoljuk az *e* és *ë* hang különbségét, félborul a röndszér: a középő nyelvállású *-hoz* és *-höz* mellé nem illik az alsó nyelvállással ejtött *-hez*.

A kétféle *e* szerepe az igeragozásban is mögmutatkozik. Egy olyan nyelvben, amelyben a személyös névmást csak kivételös esetben teszik ki, nem fordulhatna elő, hogy két ragozási alak mөгgyezik, pl. néztek. (Ki melyikre gondol így leírva?) Nem is ggyezik, mert (ti) nézték és (ők, múlt idő) néztek. Mөгfelelője mély hangröndben: *lättek* és *lättek*. (Milyen lenne, ha mindkettő helyett *lättek*-ot mondanánk? Mintegy 1900 ige ragozódik így. Ehhöz járulnak az ggyéb átfedések ggyyszerű szótári szavakból és ragozott alakokból, pl. *szegök* (ige + személyrag) – *szögök* (főnév többes szám); *eszëm* (ész) – *észëm* (észik), *legyek* (légy, fn.) *lögyek* (ige); *él/ök* (ige) *él/ek* (fn.) *fej/ök* (ige), *fej/ek* (fn), *elég* (ige) – *ölég* (hsz); *feléje* (irányába) – *föléje* (fölé, l. *Himnusz*); *mënetel* (fn), *mënetöl* (ige); *ne* ('tessék') – *në* (tiltószó); *szeg* (ige) – *szög* (fn) *szemét* (hulladék) – *szëmét* (szëm + tárgyrag), *högyes* (vidék) – *högös* (ceruza), *jeles* (mögjelölt) – *jelös* (kiváló), *löp/ök* (ige) *löp/ek* (fn), *nyel/ök* (ige), *nyel/ek* (fn), *szel/ök* (ige), *szel/ek* (fn) stb.

A szövegkörnyezet többnyire eloszlatja a félreértést – pl. *elmentëm* a dokumëntumot – *elmëntem* ebédelni –, de nem mindig: *vëtettem* búzát (mögbiztam valakit, hogy vögyn) / *vetëttem* (beszörtam a földbe); *sejtëtte* (gyanakodott) / *sejtette* (célzott rá); *kifëstëttem* a szobát (magam), ill. *kifëstettem* (a fëstövel). Ugyanez a mély hangröndben sënkinék sëm okoz

gondot: *fēlszántotta / fēlszántatta* a földjét. A következő mondatnak – akár a *mentek* szónak – négy megoldása van: „*Megértem, hogy féltetek.*” A kétféle *e* még nem különböztetése ezres nagyságrendben növeli az azonos alakú szavak számát.

Viszonylag új fejlemény, hogy ugyanazt a szót főnévként másképp ragozzuk, mint melléknévként, pl. *gesztényésék* (gesztényeligeték) – *gesztényések* (a kiflik), ugyanúgy, mint *okosak* és az *okosok*. Ez a megkülönböztetési lehetőség a már főnévként rögzült melléknevekről kezd áttérjedni az alkalmi főnévi használatra is. Hasonlóképpen nem régóta válik el a helyhatározói és módhatározói *-n* kötőhangja: *-on/-ën/-ön, -an/-en*.

A rendszer teljességéhez és az egyértelműséghez képest már szinte jelentéktelennek tűnő szempont a hangzás. Egy nemrég készült statisztika szerint, amelyet Simonyi Ernő készített Bodolay Géza *Versék szébben* című kötetéből, az *a* hang előfordulása 21,6%, az *e* 17,1%-ot, az *ë* pedig 8,9%-ot tesz ki. A két utóbbi együtt 26%, több mint negyede az összes (14) magánhangzónak. Az *ë* hang használata tehát körülbelül harmadával csökkenti az *e* túlsúlyát és ezáltal az egyhangúságot.

Kazinczy is elismerte, hogy hátránya a keleti nyelvjárásnak a „csupa *e*”, de mivel ő is az északkeleti országrészről származott, nem pártolta az *ë* hang jelölését, és ezzel jelentősen hozzájárult a későbbi bomláshoz. Vörösmarty azonban a Czuczor Gergellyel együtt szerkesztett nyelvtankönyvben utalt rá, hogy az *e* bétűnek két hang felel meg, melyek helyës ejtésére „figyelmessé tétessék” a tanuló.

Az 1965-ös egri kiejtési konferencián Kodály Zoltán és Bárczi Géza szállt síkra az *ë-ző* kiejtés köznyelvi elfogadtatásáért, nagy vitát kavarva. Az ellenzők a szavak *ëgy* részének tájanként eltérő ejtésére, az *ë-zés* taníthatatlanságára hivatkoztak, és végül abban maradtak, hogy biztatni kell azokat, akik így tanultak beszélni, hogy őrizzék meg ezt a kiejtésüket. Ugyanez a konferencia határozott arról, hogy el kell készíteni a magyar kiejtési normát. Az *ë* körüli vita föl-fölbukkant a sajtóban, de ahogy a kiejtési kézikönyv nem készült el, ugyanúgy az *ë-zés* ügyében sëm történt konkrét lépés – eltekintve attól, hogy Kodály saját kottáiban jelölte – egészen 1998-ig, Mészáros András *ë-ző kiejtési kisszótárának* megjelentéséig. (A korábbi szótárak, amelyek jelölték, *A magyar nyelv értelmező szótára*, a *Magyar ragozási szótár*, Fekete László *Kiejtési szótára* leíró jellegűek, inkább eltúlozzák az ingadozások jelentőségét, mintsëm szabályoznának) Ezután alakult meg a Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, amely az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Programja támogatásával *ëgy* teljesebb szótárat adott ki. A norma megállapítása ugyanis nem lehetetlen, ennek módját a szótár bevezetőjében részletesen kifejtettem.

Következtetés

Mint láttuk, a „zárt ě” hang sorvadása csak egyik jele egy általános hanyagabb kiejtésnek, hosszabb távon a hangrendszer sorvadásának. Ennek megállítására az utolsó percben vagyunk. A zárt ě megérdemel a tankönyvekben egy (alternatív) jelet, amelynek segítségével tudatosodik ez a kiejtés azokban, akik használják, sőt akár megtanulhatóvá is válik. A magyar lakosság több mint felének természetes nyelvét nem szabad a nyelvjárások kategóriájába szorítani.

Az iskolai magyartanításban – és általában az oktatásban – gondot kellene fordítani a beszédtempó fékezésére, a határozott hangképzésre. A tanár – de a szülő is – megteheti, hogy „nem érti meg” a hadaró gyereket, s akkor az kénytelen lesz lassabban, tisztábban beszélni. Az időmértékes versek különösen alkalmasak arra, hogy bemutassuk rajtuk, milyen fontosak a hosszú magánhangzók. Nyelvtanórán nem ér semmit, ha bemagoltatják a zöngés és zöngétlen, magas és mély hangokat, ha nem szentelnek kellő figyelmet azok megvalósítására. Ennek alapja, hogy a tanár is tisztán beszéljen, tehát a tanárképzésben is ügyelni kellene erre. Ezenkívül mindenki tanítóinál, a színészeknél és a bemondóknál is sokkal nagyobb szigorra volna szükség. Az élet-szerűség nem mehet a tiszta kiejtés rovására.

Mindennek (nëm: *mindënnek*) alapja a norma. Ha van a helyes *írásnak* szabályzata, legyen a helyes *beszédnek* is! Kiejtési szabályok címszó alatt rendszerint csak az összeolvadásokról, hasonulásokról esik szó, amelyek pedig csak a kivételek, és jórészt automatizmusok. Elsősorban a szabályosról, a tiszta artikulációról kellene beszélni. És amiről itt nem szóltam: ki kellene terjednie a helyes beszéd kézikönyvének a hangsúlyra és a hanglejtésre is, mert ezek is jellegzetességei a magyar nyelvnek.

Gósy Mária kérdésére nyelvművelő válasza csak egy lehet: Nem nyugodhatunk bele, hogy a magyar nyelv a sorvadó nyelvek sorsára jusson, hogy egy évszázad múlva az legyen a szabály, hol mennyire kell elharapni, összerosni a hangokat! Igaz, a nyelvek változnak. De vannak olyan változások, amelyek hozzáadnak a kifejezőerőhöz (mint pl. a főnévi és melléknévi ragozás fent említett megkülönböztetése), és vannak olyanok, amelyek *elvésznek* (nëm: *elvesznek*) belőle. A hangsorvadás ilyen.

Értékvesztésbe csak akkor nyugodhatunk bele, ha már mindent elkövetünk ellene, és mégis bekövetkezett.

Irodalom

- Balázs Géza: *Magyar nyelvstratégia* (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VII. A nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője). MTA, Budapest, 2001.
- Bodolay Géza: Nyelvében él a nemzet! *Híradástechnika*, 2000, 12.
- Bodolay Géza: Nyelvünk szebb hangzásáért. *Édes Anyanyelvünk*, 1998, 1.
- Bolla Kálmán: A köznyelvi kiejtés szabályozásának elvei és fonetikai bázisa. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 10., ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest, 1994.
- Buvári Márta: *Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval*. Bárczi Géza Értéktörző Kiejtési Alapítvány, Budapest, 2001.
- Elekfi László: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. *Magyar Nyelvőr*, 1998.
- Elekfi László: *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994.
- Gósy Mária: Semleges magánhangzók a magyar beszédben. *Magyar Nyelvőr*, 1997, 1.
- Grétsy László – Szathmári István (szerk.): *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Egri Kiejtési Konferencia, 1965. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Mészáros András: *Igényűs (ë-ző) kiejtési kiesszótar*. (Második, javított kiadás.) Gondos Bt., Bicske–Budapest, 1999.
- Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. *Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai*, 57. 1941.
- Wacha Imre: Észrevételek a köznyelvi kiejtés állapotáról, normalizálásának szükségességéről és lehetőségeiről. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 10., ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest, 1994.

Szókincs és nyelvtan

A változás és a változat mint nyelvstratégiai alapkérdés

A nyelvművelést sokszor éri az a vád, hogy egyetlen, tudományosan alá nem támasztott vagy alá nem támasztható, önkényesen kiemelt nyelvváltozatot (vagy nyelvi elemet) népszerűsít, (rosszabb esetben) követel meg, míg másokat kirekeszt, megbélyegez. Mindezt a helyes-helytelen tudományosan alá nem támasztható oppozíciójával teszi. Ráadásul nem veszi figyelembe a nyelvi változásokat sem, rendszeresen régi irodalmi példákat idéz.

A laikus (nem nyelvész) nyelvhasználók túlnyomó többségében az a tudat él, hogy csak egyetlen, „művelt” nyelvhasználat van, s nem tudnak mit kezdeni a változatokkal. Ilyenkor gyakran nyelvész segítségét kérik. A nyelvészek egy része igyekszik segíteni (őket nevezik nyelvművelőknek), a másik része azt mondja, hogy nyelvi-nyelvhasználati kérdésekben nem jogosult tanácsot adni a nyelvész, hiszen neki csak az a dolga, hogy a nyelvi jelenséget leírja. Ha ekkor tovább erősködik az anyanyelvhasználó, azt a választ kapja, „minden jó a nyelvben, amit az anyanyelvhasználó annak tart”, illetve: „ez nem nyelvészeti, hanem pedagógiai kérdés”. Furcsa módon, magukról a nyelvész-nyelvművelőkről terjedt el a közvélekedésben, hogy túlzottan liberálisan, állandóan azt mondják, hogy: „ez is jó, az is jó”. A gondolkodó anyanyelvhasználó tovább töprenghet: ha minden jó, akkor a nyelvész a Magyar Tudományos Akadémián vagy a televízióban miért nem beszél „akárhogy”, s ha „ez pedagógiai kérdés”, akkor ki készíti fel a pedagógusokat erre (egyáltalán van-e köze a nyelvészeknek a nyelvtankönyvekhez és a pedagógiához?).

A következőkben azt bizonyítom, hogy a magyar nyelvműveléstől régóta nem idegen a nyelvi változás, a sokféle nyelvváltozat elismerése, s inkább csak ügyetlenség vagy diszfunkciós (nem célzott) hatás az egyetlen forma kitüntetése vagy más nyelvváltozatok elítélése. A nyelvtanok, szótárak (pl. az újabb helyesírási szótárak), stilisztikák stb. rejtetten, de olykor már kinyilvánítottnak (tervszerűen) is a sokféle nyelvi változatra ügyelnek, azokat népszerűsítik. Végül megfogalmazom azt az alapvető nyelvstratégiai törekvést, amely további tudatos „változtatbővítéssel” a nyelvi sokféleséget szolgálja.

Tágabb elméleti keret

A magyar nyelv művelésnek van rendszerbe szedett alapelvek gyűjteménye, azaz elmélete. Ez több szerző által kidolgozva megtalálható a *Nyelvművelő kézikönyvben* (NyKkv.),¹ majd ennek rövidített, de némileg megújított változatában, a *Nyelvművelő kézisztárban*,² két alapvető monográfiában,³ a magyar nyelv művelés évtizedeken át meghatározó egyéniségének, Lőrincze Lajosnak több munkájában (pl. az *Emberközpontú nyelv művelés* című kötetében⁴), valamint Fábián Pál és Lőrincze Lajos *Nyelvművelés* című jegyzetében,⁵ vagy éppen Grétsy László munkásságában. A *Magyar nyelvhelyességi lexikon* és a *Magyar nyelvstratégia*⁶ ugyancsak kísérlet a nézetek felsorolására, elméletalkotásra és ezen elmélet gyakorlati alkalmazására. Minden további átfogó nyelv művelő vagy olyan jellegű munka (de még egy cikkgyűjtemény is) valamilyen irányzatot, felfogást rejt magában.

A nyelv művelő elvek tehát kinyilvánítottan monográfiákban, kézikönyvekben, illetve rejtetten, a gyakorlatban bukkannak fel (például nyelv művelő könyvekben, tanulmányokban, cikkekben, műsorokban, előadásokban). A magyar nyelv művelés elméleti megerősödését, megújulását sokan és sokszor sürgették, de a nyelv művelők általában a „hasznos” tevékenységgel voltak elfoglalva, s az elvek megfogalmazásának, rendszerezésének igényével – a fenti kivételektől eltekintve – ritkán törődtek. Hogy az említett munkák mindig valamiféle iránytűként szolgáltak, mutatják a rájuk való hivatkozások. Az 1990-es évektől az elveket szorgalmazó sürgetések, valamint a gyakorlati nyelv művelő tevékenység megváltozása, finomodása magával hozta a nyelv művelés megújulását, sokszintűvé válását. Több helyen idézett felfogásomban⁷ a nyelv művelés a nyelvpolitika (nyelvi tervezés), nyelvstratégia, nyelv művelés, nyelvvédelem rendszerében helyezhető el.

Munkámban részletesen kifejtettem, hogy egy adott nyelv művelésnek meg kell felelnie az antropológiai, általános nyelvészeti kritériumoknak, valamint sajátossága, hogy illeszkednie kell az adott nyelv kultúrájához, hagyományaihoz. Egy adott kultúrában a nyelvhasználatra irányuló tevékenység általában

1 Grétsy L. – Kovalovszky M. (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. (Továbbiakban: NyKkv.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 1985.

2 Grétsy L. – Kemény G. (szerk.): *Nyelvművelő kézisztár*. Auktor, Budapest, 1996.

3 Grétsy L. (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.; Kovalovszky M. (szerk.): *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

4 Lőrincze L.: *Emberközpontú nyelv művelés*. Magvető, Budapest, 1980.

5 Legújabb kiadása: Fábián P. – Lőrincze L.: *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

6 Balázs G.: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina, Budapest, 2001.; Uő: *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest, 2001.

7 Balázs G.: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. I. m. 14.

többszintű, s ezeket a törekvéseket mindig a maguk helyén kell megítélni. Nincs olyan nyelvész, aki ne tudná, hogy a nyelvek változnak, s ezek a változások a nyelvi rendszerben nyomot hagynak. A nyelvtörténettől kezdve a grammatikáig, illetve a modern kommunikációkutatásokig a nyelvre ható külső és belső tényezők sokaságát tárták fel: amelyek értelemszerűen nyelvészeti szempontból mindig belső nyelvi változásokként jelennek meg. A nyelv-művelők a változást a legegyszerűbben úgy fejezik ki: „ez a (korábban hibáztatott) jelenség nyelvi tényvé vált”. Tudományos közhely, amelyet a nyelv-művelés is alkalmaz (magam 1992-es konferencia-előadásomban hangoztattam), hogy minden élő nyelv alapvető tulajdonsága a konvergencia és a divergencia, azaz az összetartás és a széttartás.⁸ A nyelv-művelés elleni támadásnak az az érve, hogy „minden anyanyelvi közlés jó, helyes vagy: „az anyanyelvi beszélő nem tévedhet”, fölfogható a nyelv-változatok figyelembe nem vételének, illetve normaellenessége folytán konvergenciaellenességnek is.

A nyelv-művelés elmélete és gyakorlata is változik. Erre részletesen hoztam példákat a *Magyar nyelvstratégiában*.⁹ A nyelv-művelési elvek változására a nyelvtudomány fejlődése, a nyelvi viták, a politikai-gazdasági-kulturális körülmények változása (rendszerváltozás, médiaátalakulás, informatikai forradalom stb.) hatással vannak. Ahogy más nyelvtudományi tételek is átalakulnak, úgy a nyelv-művelés elvei és ennek következtében gyakorlata is változik.

Szűkebb elméleti keret

Néhány címszó annak bizonyítására, hogy a *Nyelv-művelő kézikönyv* magában rejti a magyar nyelv-művelés elveinek elméletét.

Régóta tárgyalt témák: nyelvünk gazdagsága,¹⁰ nyelv-művelés,¹¹ nyelv-művelésünk módszere,¹² ebben külön felbukkan a nyelvi változások megítélésének három szemlélete: „Az egyik szerint... minden változás: romlás, tehát meg kell akadályozni. A másik szerint – ezt kevesebben képviselik – minden új nyelvi jelenség gazdagodása a nyelvnek, örömmel kell tehát fogadni, mert a »nyelv zsenije« fel fogja tudni használni. / Ezzel szemben a helyes magatartást a változás dialektikus szemlélete s a nyelv társadalmi, kommunikációs szerepe alapján való értékelése alakíthatja ki, szabhatja meg.” További témák: nyelvi tervezés,¹³ nyelv-változás, nyelv-fejlődés, nyelv-romlás¹⁴ stb. És egy példa

8 Balázs G.: A nyelvi norma és a hagyomány. *Magyar Nyelvőr*, 1992. 414.

9 I. m. 117–138.

10 G. L., NyKkv. II. 391–395.

11 L. L., NyKkv. II. 349–352.

12 L. L., NyKkv. II. 352–359.

13 L. L., NyKkv. II. 339–348., ebben már megjelenik a stratégia és a taktika szó is.

14 L. L., NyKkv. II. 397–403.

arra, hogy a NyKkv.-ben sokoldalú, a pragmatikai, sőt (mai szóval) kognitív szempontokat is figyelembe vevő, monográfiászerű feldolgozása található meg egyes témaköröknek: tő- és kötőhangzó-váltakozások.¹⁵

A nyelvművelő tevékenység kritikája

A nyelvművelő munkákat áttekintve témánk szempontjából kirajzolódó kép: a nyelvváltozatok sokfélesége, gazdagsága érték, tanítandó, fenntartandó feladat a szüntelen változatbővítés (nyelvbővítés, nyelvújítás, nyelvkorszerűsítés, szóalkotás); az új nyelvi jelenségek (a változás) elfogadása – kritikával – helyeselhető, üdvözölhető.

Ám tény, hogy mindez nem rendeződött egységes nyelvi tervezés, nyelvstratégia kereteibe. A spontán irány, a törekvés azonban jó, helyes volt. Helyes volt? Hiszen éppen a köznyelvi helyesség, a normativitás hangsúlyozásával bizonyos formák nem tudatos leértékelése is megtörtént. Ezt a nyelvművelés diszfunkcionális hatásának tekinthetjük. Az üzenet (leegyszerűsítve) úgy érkezett: van helyes, és van helytelen; van jó, van rossz. Pedagógiai célból lehet értelme bizonyos egyszerűsítéseknek, de tény, hogy a nyelvművelés nem hangsúlyozta (csak) köznyelvi érvényességét, nem hangsúlyozta eléggé a helyzeteknek illő egyéb nyelvhasználati formák helyességét, illőségét. Azt is mondhatjuk, hogy az eszmény, az ideál, a konvergencia hangsúlyozásával akaratlanul is leértékelte más nyelvhasználati formákat. Közben pedig hangoztatta, hogy az archaizmus, a nyelvjárásiasság érték, a szlengben a nyelvi kreativitás nyilatkozik meg. Az elmúlt száz évben nem volt nyelvész, nyelvművelő, aki a nyelvjárásokat nem egyértelműen értékként mutatta fel, mégis az 1990-es években meg lehetett fogalmazni a nyelvművelők ellen azt vádat, hogy „diszkriminálják” az egyéb nyelvváltozatokat (például a nyelvjárásokat).

Tény, hogy a magyarországi nyelvművelés vitathatatlan eredményei mellett ma még nem tudta elvégezni azt az aprómunkát, amely a nyelvhelyességi elvek nyelvváltozatonkénti differenciálására képes lenne. A *Magyar nyelvhelyességi lexikonban*¹⁶ történt erre kísérlet, de ez a lexikon terjedelménél fogva erre nem alkalmas. A Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportban most készülő *Magyar nyelvhasználati szótár* (a megjelenés várható éve: 2004) sok tekintetben tovább differenciálja a megítélést. Végeredményben a nyelvművelő elvek és módszerek nem eléggé egzakt, nyelvváltozatokra nem eléggé érzékeny volta miatt volt lehetetlen eddig jól működő, valóban segítő, hasznos

¹⁵ G. L., NyKkv. II. 1047–1088.

¹⁶ I. m. Alapelvek. 9–24.

számítógépes nyelvhelyességi ellenőrző programot készíteni. (A ma Magyarországon elérhető számítógépes nyelvhelyességi programok a gyakorlatban nem használhatók: ott akadékoskodnak, ahol fölösleges, ott nem adnak semmilyen tanácsot, ahol éppen nagyon kellene.)

A magyar nyelvstratégia egyik fontos feladata tehát a továbbiakban a nyelvi változásoknak, nyelv- és alakváltozatoknak rendszerszerű feldolgozása.

Napjaink nyelvművelő gyakorlatáról

A magyar nyelvművelés – mint említettem – ismeretterjesztő, pedagógiai jellegénél fogva a lexikológiai-stilisztikai gazdagságot, sokféleséget hirdette és hirdeti, nagyon sok nyelvművelő előadás, cikk felfogható stilisztikai jellegűnek is.¹⁷ A stilisztikai átszellemültség nagyon hasznos: lényegében a szövegek változatosabbá tételére és jobb megértésére, végeredményként az esztétikusságra és a hatékonyság növelésére ösztönöz.

A nyelvváltozati sokféleség előbb a helyesírásba költözött be. Már az 1954-es is, de főként az 1984-es szabályozás több esetben bevezette/megengedte az alak- és írásváltozatokat. Ezek többnyire „kettősségekben”, de néhány esetben – egyértelműséget szorgalmazónak: *horribile dictu* – „hármasságokban” ölt testet.

Példa a kettősségekre:

- *Keresztúri Úti Általános Iskola* ~ *Keresztúri úti általános iskola*,
- *PVC* ~ *pévécé*,
- *Malév* ~ *MALÉV*,
- *19. század* ~ *XIX. század*,

Példa hármasságokra:

- *Tisztelt Nagy Úr!* ~ *Tisztelt Nagy úr!* *Tisztelt Nagy úr*,
- *koffere* ~ *kofferje* ~ *kofferja*,
- *[TV ~] tv* ~ *tévé*.

E logika alapján többféleképpen írható a modern mozaikszó is:

SMS ~ *sms* ~ *esemes*

Az 1984-es megengedőbb szabályozásnak, valamint az 1990-es évek nyelvi vitáinak egyik hozadéka, hogy az 1999-ben megjelent *Magyar helyesírási szótár* (MHSz.) minden eddiginél több nyelvi-helyesírási változatot sorol fel. A szótár egyik munkatársa, Tóth Etelka kiszámította a szótár alakváltozatainak arányát: 2200 szótári egységet, a szótár 5%-át tekinthetjük alakváltozat-

¹⁷ Például NyKkv. Sz. A. stilisztikai és nyelvművelés II. 688–690.; Sz. A. stilisztikai formák, képletek II. 690–698.; Sz. A. stílusárnyalatok II. 699–705. stb.

nak (saját kifejezésével: ingadozásváltozatnak¹⁸), legalább kétféle (olykor háromféle) helyesírási formát megengedőnek. Fontos nyelvstratégiai ténynek tartom, hogy most már a leginkább szigorú, kodifikált normában (a helyesírásban) is megnövekedett és számszerűen mérhető a (helyesírási) változatok száma; s úgy vélem, hogy ezek mennyisége és aránya a jövőben még tovább fog növekedni.

Az új értelmező szótár munkálataiban ugyancsak komoly nyelvstratégiai tény lett a határon túli nyelvváltozatok fontos (közhasznú) szavainak számbavétele, egyúttal ezen nyelvváltozatok, a kétnyelvűségi helyzetből adódó nyelvi jelenségek (többsétek) elismerése.

Az alakváltozatok típusai

Tény, hogy az emberekben él az „egyetlen helyes változat” eszméje, amennyiben nem vagy csak nehezen, akadékoskodással (aggódással) fogadják el az alakváltozatokat. Csak néhány olyan típusát sorolom föl az alak- vagy ingadozásváltozatoknak, amelyek „gondot” vagy legalábbis „reflektálási igényt” jelentenek az anyanyelvi beszélőknek.

Alaki csoportosításuk a NyKkv. szerint¹⁹: a) magánhangzó-különbségen alapuló változatok (*csend* – *csönd*, *vele* – *véle*), b) mássalhangzó-különbségen alapuló változatok (*tulipán* – *tulipánt*, *kocsmá* – *korcsma*), c) szótagolási vagy hangcsoportkülönbségen alapuló változatok (*mennykő* – *ménkű*, *veríték* – *ve-rejték*), d) tű- és kötőhangzóbeli változatok (*jöttek* – *jösztek*, *fő* – *fől*, *sark* – *sarok*), e) szóelemkülönbségen alapuló változatok (*igazából* – *igazándiból*, *itt* – *itten*). Ehhez a rendszerhez saját nyelvművelői gyakorlatomból még néhány kategóriát hozzáteszek:

1. magyar szó : magyar szó

– csatolmány : melléklet

– kukac : kör a : és

– villámposta : villanyposta : drótposta (*emil*, *ímél*)

2. magyar szó : idegen szó

– számítógép : komputer

– hírközeg : média, médiumok, médiák

– permet : spray

– fanti : sci-fi

– magánosítás : privatizáció

18 Tóth E.: *Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai*. PhD-értekezés. Kézirat. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2002, 33.

19 E. L. – G. L., Sz. L., NyKkv., alakváltozatok, alakpárok I. 139–143.

3. magyar kifejezés : magyar kifejezés (nyelvrétegbeli, használati különbség, sokszor idegen nyelvi hatás)

- hull a hó : esik a hó
- személy érkezik : levél érkezik
- telefonáltak valakinek : telefont kapott
- nagyobb nálam : nagyobb tőlem
- attól kezdve : onnantól
- kell menjek : kell, hogy menjek : kell mennem
- látom jönni apámat : látom, hogy jön az apám

4. „logikusság” (szakmai korrektség) céljából való helyesbítés:

- felszáll : fellép (az autóbuszra, villamosra)
- kockás füzet : négyzethálós füzet (ti. nem kockás!)
- feliszapolódik : eliszapolódik (a csatorna)
- hőcsere : hőátadás (ti. nincs csere!)

5. politikai korrektségre (diszkriminációmentességre) való törekvés:

- fogyatékos : fogyatékkal élő : fogyatékkal élő személy : sérült
- világtalan : vak
- alkoholista: alkoholproblémákkal küszködő
- anyós : anyus (ti. az anyósviccek lejáratták az anyós szót!)

Nyelvstratégiai feladatok

Az alak- és ingadozásváltozások felismertetése, tudatosítása, a bennük rejlő sokszínűség, kifejezési gazdagság, árnyaltságtudatosítás föltétlenül a modern nyelvstratégia és gyakorlati megvalósulása, a nyelvművelés feladata. Vagyis egy élő nyelv esetében alapvető (antropológiai) jellemző a nyelvi sokféleség. A nyelvváltozatok sokfélesége a társadalom sokféleségét, egyúttal a nyelv gazdagságát jelenti.

Azonban ez nem jelenti azt, hogy a történelmi-kulturális hagyományokból következően ne lenne egy konvergens változat, amelyet a magyar nyelvtudományban irodalmi és/vagy köznyelvnek (valamint normának, eszménynek stb.) neveznek, s amelyet nem valamiféle diktatórikus (paternalista) törekvés, akarat honosított meg, hanem a kommunikációs, együttműködési (vagyis hasznossági) szándék. Valójában ennek van nyelvművelése, a többi nyelvváltozatnak elsősorban tudatosítása lényeges. Ebben a nyelvváltozatban van szükség tanácsadásra, pedagógiára – nyelvművelésre –, a többiben a nyelvi ismeretterjesztés a fő feladat.

A köznyelv (a nyelvhelyességi, együttműködési norma) az informatikai-technokulturális világban válságba kerülhet. Nyíri Kristóf szerint: „Miközben a beszélt – sőt az írott – magyar egyre inkább a világangol hatása alá kerül, és használói által egyre felszínesebben értett keveréknyelvvé válik, a világangol

elsajátítására a lakosság szélesebb köreiben nem kerül sor. Tört angol és keverék magyar egymást feltételezik; anyanyelvünk nem azáltal zagyválódik, hogy túl jól, hanem azáltal, hogy túl rosszul beszélünk angolul. [...] nem lehetséges-e, hogy az irodalmi magyart lassanként regionális nyelvjárások fogják helyettesíteni? Vagy éppenséggel a magyar irodalmi nyelv modernizálását kell helyénvaló célként kitűznünk – a magyar szókincsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítását, létrehozva ezzel azt a lehetőséget, hogy a felsőfokú tanulmányok során az angol csak számottevően magasabb szinteken legyen elengedhetetlen –, megteremtve az olyan innovatív *tudományos miliók* kialakulásának lehetőségét, amelyben a magyar legalább mint második munkanyelv szerepet játszatna? Alighanem ezen utóbbi stratégiát kellene választanunk. Hiszen az olyan személy, aki gazdag és eleven anyanyelvi kultúrában nőtt fel, s a globális angolt második munkanyelvként beszéli, inkább lesz képes bizonyos eltérő gondolati szempontok észlelésére és elemző-kreatív összevetésére, mint az, aki egysíkúbb és egyoldalúbb nyelvi környezetben szocializálódott.”²⁰

Azt nem tudhatjuk, hogy Nyíri Kristóf jóslata beválik-e, de az föltétlenül lényeges, hogy a nyelv, nyelvünk jövőjével való foglalkozás egyre inkább kell, hogy a nyelvtudományt is érdekelje. Eddig főleg a nyelvművelésé volt ez a – sokszor profetikus, de inkább kommunikációs alapállásból haszonelvű – jellemvonás, s miért ne maradhatna meg ez a tevékenység továbbra is a nyelvművelésnek (vagy a tanulmány elején bemutatott teljes rendszer egyes szintjeinek)? Ahogy a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport több konferenciáján is hangoztatta, vagy amiként Kenesei István megfogalmazza: „A nyelvművelők fedezik fel – sokszor a leíró vagy társasnyelvésznél érzékenyebb füllel vagy szemmel –, hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek... A folyamat következő pontján a leíró/elméleti nyelvész, illetve... a nyelvművelőbe oltott leíró nyelvész áll... A harmadik stáció a társasnyelvészet felségterülete... Végül az utolsó állomás újra a nyelvművelő. A felhalmozott adatok és magyarázatok alapján kellene döntenie arról, hogy szakemberként hogyan »viszonyul« az új jelenséghez, mit tanácsol a hozzá forduló érdeklődőknek: megállapítja-e, hogy az adott nyelvi jelenség például az iskolázottságnak (illetve annak hiányának) a jelölője-e, és ekképpen rejtett vagy kimondott értéket fűz hozzá, avagy esetleg kivár, és semleges marad... És ha ezt [ti. a tanácsadást – B. G.] a szakemberek nem teszik meg, akkor nélkülük hozza meg – jó vagy rossz – döntéseit [ti. a beszélő – B. G.].”²¹

★

20 Nyíri K.: Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In Glatz F. (szerk.): *Az információs társadalom*. MTA, Budapest, 2000, 54.

21 Kenesei István: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv*, 2002, 47.

A változás biztos. A kérdés csak az: rohamosan átíródnak-e önmaguktól a magyar nyelvváltozatok, avagy ebben a folyamatban a kommunikáció hatékonyságának érdekében gyorsító vagy lassító szerepet vállalnak-e a nyelvészek? Én a megfontolt, stratégikus, a nyelvi hagyományokat tisztelő, a sokféle népszerűsítő nyelvstratégiára, nyelvművelésre szavazok – egyszerűen a sok változatra és a folyamatos változtatbővítésre.

Az agykutatók szerint az ember agyában még nagyon sok információ elfér, de a befogadás sebessége már nem növelhető. Az orvosok konstatálják, hogy egyre több az időskori, sőt egyre fiatalabb kori elbutulás, szellemi leépülés. A folyamatot meggátolni nem tudják, az okát többnyire nem ismerik. De megfigyelések azt bizonyítják, hogy „a többitől több marad”. Vagyis, akinek több van a fejében, többet használ belőle, annak egy esetleges leépülés után is több marad.

A tömegember egyfajta kultúrát, egyfajta nyelvváltozatot akar. A tömegember már aktív életében elkezd a kulturális-nyelvi egysíkúsdást, az elbutulást, s ha ez szenilitással párosul, akkor hamarosan végképp semmi sem marad. Ezért hangsúlyozom: fontos a folyamatos nyelvbővítés, nyelvgazdagítás – társadalmi és egyéni szinten egyaránt.

Irodalom

Balázs Géza: A nyelvi norma és a hagyomány. *Magyar Nyelvőr*, 1992, 413–416.

Balázs Géza: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina, Budapest, 2001.

Balázs Géza: *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest, 2001.

Deme László – Fábíán Pál – Tóth Etelka (szerk.): *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.

Fábíán Pál – Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézisótár*. Auktor, Budapest, 1996.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980., 1985.

Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Kenesei István: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv*, 2002. 39–48.

Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Budapest, 1980.

Nyíri Kristóf: Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In Glatz Ferenc (szerk.): *Az információs társadalom*. MTA, Budapest, 2000. 43–64.

Tóth Etelka: *Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai*. PhD-értekezés. Kézirat. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2002.

Szakmai anyanyelv – névkultúra

A legfontosabb hazai stratégiai kutatási terület a magyar nyelv

A szakmai anyanyelv fejlesztésének néhány időszerű kérdése

Miért különösen időszerű a magyar nyelv ápolása és fejlesztése?

Nemcsak az stratégiai feladat, hogy csatlakozzunk az Európai Unióhoz, hanem az is, hogy magyarok (is) maradjunk. Ez ugyanis szükséges – bár nem elégséges – feltétele annak, hogy hasznos tagjaként e szövetségnek eredményesen fejlődjünk a kívánt és óhajtott irányba. A világ – ezen belül Európa – fejlődésének egyik motorja a *kulturális sokszínűség*, mert például a különböző anyanyelvek helyes használata egyben különböző gondolkozási módot is jelent, ami a megoldandó problémák gyorsabb és eredményesebb rendezését és a kitűzött célok gyorsabb elérését segítheti, vagyis a kulturális sokszínűség ösztönzően hat a közös fejlődésre. Ahhoz, hogy egyenrangú, megbecsült tagja lehessünk az európai népek közösségének, saját kultúránk, ezen belül hangsúlyosan saját anyanyelvünk megőrzésével és ápolásával tehetjük a legtöbbet.

Azért is kell a szakmai anyanyelvvvel foglalkozni, mert a szakmák, a tudományágak sokszínűsége talaján szükség van a *közös gondolkodásra*, ahhoz viszont egymás gondolatainak pontos megértésére.

Melyek a fő szakmai nyelvhasználati területek?

A három fő terület, ahol lényeges haladást kell elérnünk:

- szakmán, tudományágon belül egységes, világos, egyértelmű és szabatos nyelvhasználat, valamint szókincs kialakítása;
- a szakmák, tudományágak közötti ismeret- és gondolkodásmód-csere érdekében a közösen érthető és művelhető szakmai anyanyelv kialakítása;
- meg kell teremteni az olyan nyelvezet kialakításának és művelésének igényét és feltételeit, amely közérthetővé teszi a szakmák képviselői, valamint a közszereplők mondanivalóját.

Tekintettel arra, hogy a szakmai, a tudományos ismeretek egyre nagyobb része áramlik a „köz” irányába, az utóbbi igény vonatkozik minden rendű és rangú közszereplőre, például újságírókra, tanárookra, szakírókra, politikusokra, jogászokra stb. is.

Statisztikai adat szerint a népesség mintegy 12%-a felsőfokú végzettségű, de tevékenységük vagy annak hatása az egész népességre kiterjed. A társadalom kultúrája színvonal-emelkedésének előfeltétele az egyértelmű és gyors információáramlás, amely lehetetlen közérthető szabatos nyelvhasználat nélkül.

Mire van szükség?

Szükség van nagyarányú, szervezett tevékenységre, amely felöleli a tervezés és a megvalósítás eljárásainak összességét a kitűzött cél elérésére. *A kitűzött cél, röviden: mondjuk magyarul!*

A kitűzött cél egy kicsit részletesebben:

- érthető, egyértelmű, szabatos (ismeret)közlés az elfogadott és széles körben ismert szavak és mindenki által ismert, magyaros szerkezetű mondatok használatával;
- rövid és lényegre törő kifejezés mód használata;
- a felesleges idegen szavak és idegen mondatszerkezetek mellőzése: azaz a meglevő és alkalmas magyar szavak használatának általánossá tétele, az esetleg hiányzó magyar szavak és kifejezések idegen megfelelői helyett alkalmas új magyar szavak megalkotása és elterjesztése. Továbbá a terjedős és/vagy nem magyaros szövegszerkezetek helyett rövid, tömör és magyaros mondatszerkezetek használata. Hiszen a nyelvi közlés lényege: akinek a közlés szól, késedelem nélkül, helyesen megértse. Az ilyen nyelvi közlés a nyelv „tisztességes” használatának alapvető célja. A kertelés, a mellébeszélés teljesen fölösleges és káros, ezért tisztességtelen.

Kinek az ügye a nyelv tisztességes használata és fejlesztése?

A nyelv tisztességes használata és fejlesztése nem lehet csak a nyelvészek, illetve a nyelvművelők ügye. A magyar értelmiségnek – a magas fokú idegen nyelv-ismeret mellett – kiválóan meg kell tanulnia magyarul írni és beszélni. Nem szabad idegen kifejezések, ködös fogalmazás használatával a nagyképűség csapdájába esni, mert gyakran nemcsak a nagyközönség, a más szakmát, tudományágat művelők, de még a saját szakmabeliek sem értik világosan az így beszélőket vagy írókat. Vagyis elő kell segíteni a magyar nyelv tudatos

használatát, amihez a nyelvészek közreműködésére is szükség van – és a nyelvet tudatosan használók alapfeladata kell hogy legyen. Továbbá a szakmai szervezetek foglalkozzanak szűkebb szakmájuk szaknyelvének tudatos művelésével, és teremtsék meg a tudós nyelvészek bekapcsolódásának lehetőségét is.

Példa a szakmai és a köznyelvi kapcsolatára: a mérnök esete az orvossal

Sajnos az élet olyan, hogy a legnagyobb elővigyázatosság és rendszeres „karbantartás” ellenére is megbetegszik az ember. Kinek itt, kinek ott keletkezik egészségi problémája.

A mérnök is így járt: kénytelen volt szakorvoshoz fordulni. Itt kezdődött a kálváriája. Először is azt tapasztalta – több idegen nyelvet beszélő, vezető beosztású ember léte – , hogy már az orvos kérdéseit is nehezen érti; különösen ahhoz képest, hogy mindez összefügghetett állapotával, vagyis igazán érdekelte volt a pontos és szabatos válaszadásban.

A kérdések után következett a „bajmegállapítás, -meghatározás”, amit a mérnök természetesen nem értett, nem is érthetett, hiszen a latin nyelv meglehetősen távol áll ismeretkörétől, és – lévén ritkán beteg – nem is „leshette” el az orvosoktól. Mivel megjegyezni is nehéz, amit az ember nem ért, csak felét-harmadát fogta fel (első elképzelése szerint) az elhangzottaknak. De talán nem is ez olyan nagyon fontos, hanem az, hogy hogyan tovább: ilyen gyógyszer erre, olyan gyógyszer arra; így-úgy alkalmazva; ennyiszer meg annyszer stb. Sajnos azt kellett tapasztalnia, hogy az orvos bennfentesnek tekintti, mert feltételezte, hogy az elmondottakat elsőre megérti és meg is jegyzi!

A következő stáció ezután következett, mert a mérnök – lévén jártas a minőségbiztosítási kérdésekben, ahol a hibát nemcsak megszüntetni, hanem újra-előfordulását megelőzni egyaránt fontos teendő – megkérdezte, hogy vajon mi lehet az oka a tüneteknek, hogyan lehetne az adott betegséget megelőzni? A kapott válasz felét sem értette, a korábban említettek miatt és alapos orvosi ismeretek hiányában. Talán azért sem, mert a mérnök meglepődött, hiszen ő nem más nyelven szokott ismereteket közölni, ha magyarul kérdezik. Első alkalommal nem akarván az időt húzni, és mint minden beteg, amúgy is kissé nehezen fogja fel a rázúduló új ismereteket, feladta a kérdezősködést; inkább a tettek mezejére lépett. Amennyire képes volt megérteni, annyira előírászerűen alkalmazta a gyógyszereket, és a megadott időben jelentkezett a hatás bemutatására. Bizony a hatás nagyon szerény volt. Ezért újabb, a korábbihoz hasonló lefolyású, „párbeszéd”, újabb vizsgálat, majd gyógyszercsere következett. De arra kérdésre, hogy mi lehet a baj oka, halvány utalást sem sikerült kapnia.

Művelt ember lévén, úgy gondolta, hogy nem lehet komoly gond a vonatkozó szakirodalom tanulmányozása útján választ vagy legalább eligazítást kapnia a feltett kérdésre. Történetesen a mérnök egyik közeli családtagja

orvos – bár az érintett szakterületről távoli területen –, ezért szakirodalmat kért és a vonatkozó egyetemi tankönyv formájában kapott is tőle.

Ekkor érte a mérnököt a következő meglepetések újabb sora. A tünetek és a kapott ismeretek alapján megpróbált utánajárni a válasznak, keresvén a vonatkozó részleteket. A megfelelő fejezetben írtak alapján sajnos nem jutott semmi-re, még az orvosi szótár használatával sem, hiszen a szöveg nemcsak latin kifejezésekkel volt tele, hanem gyakran latin szavak magyar ragozása és egyéb furcsaságok is előfordultak. Alapos és ráérő ember lévén, mérnökünk, az általa megszokott módon, nekilátott a kapott irodalom feltárásához: a könyv elejétől, folyamatosan szótárazva, az általánostól az egyedi fele haladva, megpróbált eligazodni a tématerületen. Bizonyára sokan sejtik, hogy a kudarc bekövetkezése elkerülhetetlen volt. A mérnök számára úgy tűnt, hogy a (meg nem nevezett) tankönyv nem azért íródott, hogy azt megértsék, hanem talán csak azért, hogy azt bemagolják, és a vizsgán visszamondják. Aminek természetes eredménye egy olyan lexikális tudás, amely azt a látszatot kelti, hogy aki a tankönyv anyagából levizsgázott, az ért a meg nem nevezett szakterülethez.

Felvetődik a kérdés: vajon hol és mikor tanulja meg a szakorvos a betegségek és a tünetek magyar nevét; mikor tanulja meg megérteni a beteget, és mikor tanulja meg magyarul, azaz a közember számára is érthető nyelven elmondani a diagnózist és a terápiát?

Hasonlóan a más szakterületen dolgozó értelmiségiekhez, az orvosoknak is először rendesen meg kell tanulniuk a szakmájukat magyarul és magyar lévén – idegen nyelven is, és orvos lévén természetesen latinul is. Szerintem ez alapvető követelmény kell hogy legyen minden magyar értelmiségi számára. Hiszen az anyanyelv használata fontosabb kell hogy legyen a szakmai tolvajnyelv használatánál, különösen, ha olyan foglalkozást űz – bocsánat! –, ha olyan hivatást gyakorol, amely során emberekkel foglalkozik. Vagyis ha tudása és szakértelme elsősorban nem szakmai közegben, hanem a köznapi életben, a közemberek körében érvényesül. Hiszem, hogy az orvosképzés alapvető célja a gyógyítás és a betegségek megelőzése. Ezt pedig csak közérthető, világos, szabatos, magyarul megfogalmazott ismeretközléssel lehet magyar emberek között elérni.

Vagyis: mondjuk magyarul!

Mai magyar szaknyelvújítás

Természetesen egyetlen tanulmány nem vállalkozhat arra az óriási feladatra, hogy a mai magyar szaknyelvújításról teljes körképet adjon, arra azonban az alábbiakban megpróbálok kísérletet tenni, hogy beszámoljak az elmúlt három esztendő során lezajlott szaknyelvi konferenciákról, valamint arra, hogy néhány újnak tekinthető szakma szókincséből, illetve jellegzetes szóalkotási módjaira példákat hozzak. Előtte azonban elengedhetetlen néhány bevezető gondolat általában a szaknyelvújításról.

Nyelvújítás, 18–19. század

A szaknyelvújítás régen sem volt, de manapság kiváltképpen nem egyemberes feladat. Szükség volt és van az adott szakma képviselőjére, valamint egy nyelvészre, aki a szó jó értelmében nyelvi szempontból ellenjegyezze a megalkotott új kifejezést. Grétsy László helyesen idézte ennek egy régebbi, 1843-ból való megfogalmazására Bajza Józsefet: „Műszók alkotásához még nyelvszabályok ismerete sem elégséges, ahhoz dologismeret is kell. Nyelvtudós dologismeret nélkül nyelvtanilag jó szót fog alkotni, de mindig azon veszélynek leend kitéve, hogy nem bírván tiszta fogalmával a kifejezni kellett dolognak, szava nem lesz bélyegző, eléggé megkülönböztető, eszmét vagy gondolatot helyesen kifejező, s fogalomzavarra ad alkalmat. A dologismerő viszont, a szakember, de nem nyelvtudós is egyszersmind, rosszul alkotott, szabályokkal ellenkező szóval fejezend ki a különben általa jól értett dolgot.”¹ Együtt kell hogy működjenek nyelvészek és nem nyelvészek.

Egyébként korábban sem volt ez másként, még a közismert nyelvújítás korában sem. Szerintem még ma is sokan abban a tévhitben élnek, hogy a 18–19. században zajló, nyelvtörténeti és nyelvművelés-történeti szempont-

1 Grétsy L.: A szakmai nyelvekről – a szakmai nyelvekért. *Organotrend*, 2001, 9. 11. 58.

ból igen jelentős korszakban Kazinczy Ferenc, Bessenyei György vagy más szépírók alkották meg azt a körülbelül tízezer új szót. Ez korántsem volt így. A Magyar Tudós Társaságot – mint közismert – többek között a szaktudományok magyar nyelven való kiműveléséért hozták létre. Ezért dolgozott ki az Akadémia tüzetes programot a szótárak készítésére. A gyűjtési utasításokat előzetes megbeszélések alapján Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc fogalmazta meg. Minden szakértő bejelentette a saját alkotású szavakat, s azt is, ki használta először. Az így összegyűjtött anyagot megrostálták, egybeolvasztották a már forgalomban levő szavakkal, és kiadták. Így született meg a *Matematikai műszótár* (1834), *Philosophiai műszótár* (1834), *Törvénytudományi műszótár* (1843).² A nyelvújítási szavaknak jelentékeny része szaknyelvi eredetű, innen került be az nyelvbe, a szépírók irányítói voltak a mozgalomnak, a szavak terjesztői és irodalmi rangra emelői, nem pedig megalkotói. (Bizony kérdéses, hogy napjainkban hány szépíró állna a mozgalom mellé.)

Illyelustratégiai kutatások

Az egyik jelentős szaknyelvi konferencia a Magyar Tudományos Akadémia *A magyar nyelv az informatika korában* nemzeti stratégiai kutatási program keretében zajlott le 2001. november 14-én. Címe a következő volt: *A nyelvi hiány. Hiányok a mai magyar nyelvben és nyelvkultúrában*. A házigazda, Balázs Géza, a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport vezetője, *A magyar nyelvkultúra 13 + 1 hiánya* című előadásából csupán két pontot emelnék ki, amely valójában egy. Ha nem anyanyelven folyik a tudományos kommunikáció, hanem félig-meddig elismert módon valamelyik idegen nyelven (angolul), ha úgy vélik az adott tudományág képviselői, hogy bizonyos kifejezések magyarítására nincs szükség, s ezt nem is teszik meg, akkor a különböző szaknyelvek sorra leszakadnak, s magukkal húzhatják más rétegeit is a nyelvnek. Két igen aktuális területet említett meg, ami valójában újfent csupán egy: az euronyelvi egyeztetést, illetve a fordítói norma kialakítását. Közismert, hogy az Európai Unióhoz való közeledésünk, az ahhoz történő kapcsolódásunk rengeteg szakkönyv, tájékoztató és egyéb írott szövegek fordítását igényli. Egyszóval a jogharmonizációs iratok magyarítása együttműködést kíván a nyelvész és nem nyelvész szakemberek között. Igen nehéz helyzetben vannak a fordítók, hisz gyorsan (olcsón) kell elvégezniük munkájukat, azaz nincs idő a magyarításra, vagy ha van, nem biztos, hogy anyanyelvi kompetenciájuk, kreativitásuk és nyelvtanismeretük a megfelelő szinten van. S ha megtalálják a magyar megfelelőt, akkor többen többféleképpen fordítják le, s ezért van az egyeztetésre

2 Fábíán P.: *Nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, 31.

szükség. Például: *élethosszig, életfogytig, holtig való tanulás, egész életen át való tanulás*. Egyéb példa a nehézkes fordításra: *tudásabszorbeáló képesség, kvázi spontán, versenyantitröszt-szabályok, önakkreditálás, belsőcsoport-tudásmenedzsment* stb.³ Egyébként az EU nyelvepolitikája nyilván támogatná ezt a fajta törekvést, hiszen nemcsak a veszélyeztetett kis nyelvek megmentését, a nyelvjárások feldolgozását segítené, hanem az anyanyelvi, szaknyelvi kommunikáció javítását is.

Itt kell megemlíteni azt a javaslatot, amelyet Grétsy László hangsúlyozott ugyancsak ezen a konferencián. Szükség volna egy Magyar Nyelvi Intézet vagy Magyar Nyelvstratégiai Intézet felállítására. *A szaknyelvek kutatásának és művelésének hiányai* című előadásában kiemelte, ennek az anyanyelvi, szaknyelvi szervezetnek elsősorban az lenne a célja, hogy segítse a szakembereket a szakmai nyelvek korszerűsítésében, valamint a fordítókat. Hisz az a legfontosabb, hogy elsősorban az adott szakma tudósai, gyakorlati munkásai foglalkozzanak szakáguk nyelvhasználatával. Természetesen a legideálisabb az volna, ha kétféle szaktudás egy és ugyanazon személyben egyesülne, azonban jól tudjuk, ez szinte lehetetlen. Az intézet kapcsolatot tartana a különböző tudományágak képviselőivel, összegezné az ilyen témájú konferenciák tapasztalatait akár az előadások kéziratai alapján, továbbítaná és terjesztené azokat és így tovább.

Bizonyos értelemben a már említett reformkorhoz hasonló szaknyelvújításra volna szükség. Megerősítésképpen hadd idézzem Fábíán Pál gondolatait: „Eldőltnek látom azt a vitát, hogy a szaknyelvekkel kiknek kell törődniük: az illető szaktudomány művelőinek-e vagy a magyar nyelvészeknek, a nyelvművelőknek? Az egyes tudományágak művelői ma is, mint régen, maguk felelősek saját szaknyelvükért.” Azonban, mint említettem, a nyelvészek segítségét, tanácsait semmiképpen nem kellene nélkülözniük. Hasonló összefogásra van szükség, mint az MTA Magyar Nyelvi Bizottságában, amelynek korántsem csak nyelvészek a tagjai, hanem a különböző tudományágak képviselői is. Saját szakmájuk új kifejezéseinek helyesírásában tevékenyen részt vesznek.

S hadd említsek meg egy külföldi példát is! Az 1995 óta uniós tag Finnországban a csatlakozás óta nőtt a nemzeti büszkeség és tudat. A Finn Területi Nyelvek Kutatóközpontjának, amely az Oktatást Minisztériumhoz tartozik, öt részlege van, s az egyik a nyelvműveléssel foglalkozik. Feladata a nyelv- és névápóláson kívül a szaknyelvek művelése is. A már említett magyarországi intézetnek a létrehozásakor lehetne támaszkodni az Anyanyelvápólók Szövetségére, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működő Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportra, amelynek alapító tagjai között nem csupán budapesti, hanem egri és nyíregyházi nyelvészek is vannak, és nem utolsósorban

3 Erre lásd bővebben: Révay V.: A kialakuló magyar eurónyelv. In *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2000, 73–95. – Balázs Géza előadása időközben megjelent: *A nyelvi hiány*. Vasi Szemle, 2004, 1.

alapozni lehetne Magyar Professzorok Világtanácsának nyelvészeti munkabizottságára.

Milyen akadályok hárulnak azonban napjainkban e munka elé?

Mindenekelőtt fel kellene szabadítani a szóalkotó kedvet az alól a félelem alól, amelyet most mindenki érez, ha új magyar szót alkotni támad kedve. Ne váljanak céltáblává, esetleg gúny vagy nevetség tárgyaivá a magyar szavakkal próbálkozó! De még a „minek”, a „felesleges”, az „úgyis hiába” hangulatnál is nagyobb veszedelem az az igen szigorú elvárás, hogy a nemzetközi tudományos élet áramába csak valamely világnyelven lehet bekapcsolódni, leginkább angolul. Igaz, amit Michelberger Pál írt ennek kapcsán:⁴ a nemzetközi konferenciákon szinte kizárólag angolul lehet előadni, a nemzetközi szerzőgárdára támaszkodó folyóiratok áttértek az angol használatára, azonban nincs az a tudomány, az a szakma, amelynek ne kellene számot adnia akár legújabb kutatási eredményeiről idehaza a nagy nyilvánosság előtt, ismeretterjesztő előadáson. Elengedhetetlen az idegen eredetű szakmai kifejezések anyanyelvivel történő helyettesítése. Az egynyelvűség egysíkúvá torzítja a tudományos gondolkodást. Találón összegez Marx György a problémát: „Az egzakt tudomány kettős kötésben van: amerikaiul kell beilleszkednünk a világ tudományába, kultúrájába, amerikaiul kell kulturális, tudományos, gazdasági megbecsülést kivívnunk hazánk számára. Viszont magyarul kell szólnunk a társadalomhoz, megköszönve a támogatását, bemutatva neki a jövő irányait, a modern tudomány értékeit és a csúcstechnikát.”⁵

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet létrehozását pedig az nehezítené, hogy néhányan, sajnos közöttük nyelvészek is, ebben központosító és politikai hatalomra törő szándékot látnának. Lehet ezért volna célszerűbb, ha az Akadémia volna az új intézet kezdeményezője és háttere. Egyébként az utóbbi időben nem egy nyelvész szoros kapcsolatot vél felfedezni a nyelv művelés és/illetve a politikai hatalom között. Ennek nyilvánvaló cáfolása azonban egy újabb tanulmányt igényelne.

A szaknyelvek magyarítása

2001-ben, november 23–24-én tartotta meg Nyíregyházán a Magyar Professzorok Világtanácsa (MPV) *Tudomány és anyanyelv* című második ankétját. (Emlékeztetőül: az első ankét 1999. november 5–6-án volt, s e tanácskozás ajánlásaiban fogalmazódott meg először a kétnyelvűfelirat-törvény,

4 Michelberger P.: Nemzeti nyelv a tudományban: múlt – jelen – jövő. In *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 1999, 20.

5 Marx Gy.: Tudomány kettős kötésben. In *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 1999, 30.

reklámnyelvtörvény, amely szerint az idegen nyelvű felirat mellett ott kell lennie a magyar nyelvűnek is.) A 2001. évi konferencia gazdag programját és tartalmát híven tükrözik a konferencia ajánlásai. Ezek a következők:

A tudomány és a technika rohamos fejlődésével egyre több új szó és kifejezés jelenik meg nyelvünkben. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk az idegen nyelvi befolyásnak várhatóan újabb hullámát indítja el. Minderre a különböző szaktudományoknak, szakmáknak fel kellene készülniük, hogy a magyar szaknyelvek magyarságát és hatékonyságát mind a szókincs, mind a mondatfűzés területén meg tudjuk őrizni. Ettől a céltól vezérelve az MPV 2001. november 24-én magyar nyelvápolási bizottságot hozott létre, s a következő javaslatokat tette:

- Kezdeményezi a szaknyelvek fejlesztését, kívánatos egységességét biztosító magyar nyelvű tudományos folyóiratok indítását, a meglévők fenntartását.
- Javasolja a szaklapokban a magyarítás kérdéseivel foglalkozó, az új szavakat, kifejezéseket ismertető rovatok létrehozását.
- Vállalja, hogy összehívja a folyóiratok főszerkesztőit, és javasolja a magyar nyelv ápolásáért felelős szerkesztőbizottsági tagok felkérését.
- Mivel a tankönyvek – határainkon innen és túl – szakmai tartalmukat, nyelvezetüket tekintve egyenetlen színvonalúak, szorgalmazza, hogy a jövőben közhasznú támogatásban csak akkor részesüljenek tankönyvek, ha kiadásukat a nyelvezetükre is kiterjedő elfogadó szakvélemények támasztják alá.
- Célszerűnek és szükségesnek tartja egy többnyelvű fogalomtár-sorozat megjelentetését, mely segítené az utódállamokban élő magyarság szaknyelvi nehézségeinek leküzdését, s ezzel együtt hatékonyan hozzájárulna a szaknyelvek magyarításához is.
- Kapjon támogatást az MPV arra, hogy a Kárpát-medencében élő szakemberek számára megbeszéléseket, továbbképzéseket tartson az őket foglalkoztató nyelvi, szaknyelvi kérdésekről.
- Mihamarabb ki kell dolgozni – a szaktudományok művelőinek, valamint nyelvészeknek a bevonásával – az idegen szavak magyarításának, illetve helyesírásának az alapelveit.
- Vehessen részt az MPV is a magyar szakmai helyesírási programok összeállításában és közzétételében.
- Kívánatosnak tartja honlap készítését a magyar nyelvről, szaknyelvekről szóló viták, javaslatok, ajánlások, döntések közzétételére.

A fenti, a magyar tudomány egészét érintő feladatok megvalósítására az MPV javasolja egy, a Széchenyi-tervhez csatlakozó Kazinczy-program kidolgozását, a szükséges szerkezeti keretek létrehozását, a pénzügyi feltételek megteremtését.

„Harmadik” nyelvújítás

Igen sikeresnek tekinthető az a 2001. október 17-én tartott I. magyar szakmai anyanyelvi tanácskozás, amelynek rendezője a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság szervezési szakosztálya volt. Sokféle szakma képviselője volt jelen. Nemcsak nyelvészek, s ez külön értéket adott a konferenciának.

A jogi szaknyelv képviselőjétől megtudhattuk, hogy létezik egy törvény – az 1987. évi XI. –, amely szerint a törvények, előírások szövege világos és követhető, magyar nyelven jól érthető megfogalmazású kell(ene) hogy legyen, azonban ez az előírás jogszabályalkotásunk gyakorlatában nem érvényesül kellően. A Mondjuk magyarul! mozgalom változtatást javasolt e tárgykörben az Igazságügyi Minisztériumnál, ahol e kezdeményezés megértő fogadtatásra talált. (Nagy haszonnal jár, ha a nyelvművelés támogatóihoz a fent említett civil szerveződésekhez hasonló – a szó jó értelmében vett – laikus mozgalmak is társulnak. Erősítik a hatást, s kizárják annak a vádnak a gyanúját is, hogy a nyelvészek, a nyelvművelők saját maguknak akarnának valamiféle [politikai] hatalmat kicsikarni.)

Több hozzászólótól elhangzott, hogy a fölösleges idegen szavak kiszűrése és magyarosítása, a mondatszerkezetek anyanyelvűsítése igen nagy feladat. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy szakmai körben szükséges az idegen szó, azonban mindig figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a nagy nyilvánosság előtt is szükséges számot adni egy-egy tudomány kutatási eredményeiről. S ez csak anyanyelven, magyar szavakkal történhet. Ellenkező esetben az a vád érheti a megszólalót, hogy sznobságból, tudása fitogtatásából használja az idegen szót. S ez a vád jogtalan lehet, ha a szónak nincs magyar megfelelője. Ezért is szükséges a szaknyelv magyarosítása, még akkor is, ha a megfelelő nem pontosan tükrözi és adja vissza az idegen szó jelentését. Így nem csoda, hogy megfogalmazódott az a gondolat, miszerint elérkezett az ideje a harmadik nyelvújításnak, mégpedig a lakosság egészére kiterjedő népmozgalom formájában, természetesen a mai kor adottságaihoz igazodva.

E téren példát mutat az egészségügyi szakma. A *Gyógyszerészet* című szaklap több mint 45 éve büszkélkedhet azzal, hogy anyanyelvi rovat van a folyóiratban, Láng Miklós közgazdásznak köszönhetően 2001. december 7-én, a *Betű- és szóvetés a magyar orvosi irodalomban* címmel rendezett konferencián jelent meg a *Magyar Orvosi Nyelv* kiadvány. (Az e folyóiratokban megjelenő írások feldolgozása és tanulságainak levonása egy külön tanulmány tárgya lehetne. Minden bizonnyal új szempontokat hozna a szaknyelvi vizsgálódások látókörébe.)

Bár csak közvetve említhető meg feladatként, de nagyon fontos a különböző szakmai fórumok együttműködésének a megteremtése (ennek bizonyára valamilyen intézményesült forma kívántatik), valamint az anyanyelv oktatásának a hangsúlyosabbá tétele. (Még magyar anyanyelvűként is tanulnunk kell a nyelvtant az igényes nyelvhasználat és norma elsajátításának az érdeké-

ben.) Szükség van az egyes szakmák értelmező szótárainak az elkészítésére, illetve a különböző tankönyvek és szakkönyvek végén magyar értelmezéssel ellátott szójegyzékek készítésére.

Természetesen nyilvánvaló, hogy a szakembereknek a nemzetközi kapcsolattartásban nem a magyarított szóváltozatokat kell használniuk, hiszen azok megnehezítenék a kommunikációt.

Végezetül még két gondolatot érdemes kiemelni a konferencia előadásai-
ból. Egyrészt, hogy óriási munka s felelősség nyugszik a fordítók vállán. Az ő
magyarításaik az EU jogharmonizációs ügyiratoktól a különböző használati
utasításokig igen meghatározók lehetnek egy-egy szakma szókincsének a ki-
alakításában. Másrészt valóban szellemes javaslat a kiváló minőségű termék-
védjegy mintájára létrehozni a kiváló magyar nyelvi minőséget tanúsító kiad-
ványvédjegyet az arra érdemes könyvekre, folyóiratokra. (Milyen furcsa
ellentmondás, ha egy terméken az a kitüntető védjegy olvasható, hogy „Kiváló
magyar termék az egész családnak”, a neve pedig idegen!)

Lengyel példa

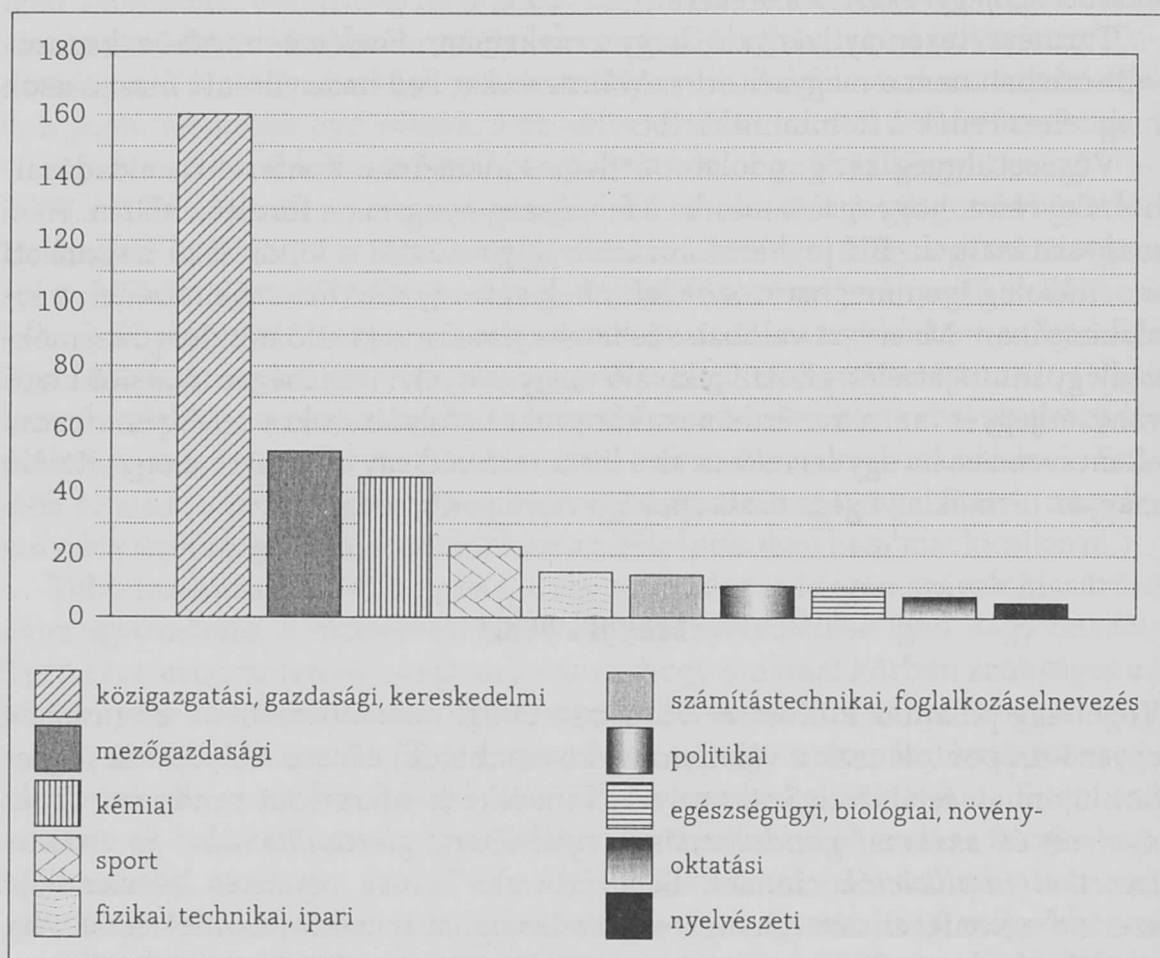
Végül egy pillantás külföldre. Varsóban 2001. november 16–17-én (a közel
egyező időpontok csak a véletlennek köszönhetők) a Varsói Tudományegye-
tem újonnan felállított Szaknyelvek Tanszéke konferenciát rendezett *Szak-
nyelvek és szakmai gondolkodás – nyelvészeti glottadiliaktikai és transz-
latorikai implikációk* címmel. Bańcerowski Janusz részletes beszámolója
szerint⁶ a konferencián elhangzott előadások hat témakört érintettek: általá-
nos kérdések, a csillagászat nyelve, a szépirodalom nyelve, az üzleti tevékeny-
ség nyelve, szaknyelvek és transzlatorika, a szaknyelvek és a glottodidaktika.
A konferencia egyik gondolata szorosan kapcsolódik a fentebbiekhez. „Új tu-
dást sem lehet megszerezni vagy népszerűsíteni az adott szaktudomány szak-
nyelvének elsajátítása nélkül, mivel az ismeretterjesztés az egyszerűsítést, a
köznyelvre történő fordítást jelenti.” Tehát az idegen szavak elkerülését, az
anyanyelvűsítést nevezhetjük így is: köznyelvre történő fordítás.

Bővülő szókincs

Az alábbiakban egy viszonylag egzaktan körülhatárolható korpusz alapján
vizsgáljuk meg, miként alakult nyelvünk szókincsének bővülése, milyen
arányban részesednek ebből a szakszavak, mely szakmák „hozták” a legtöbb
szót a köznyelvbe, s milyen szóalkotási móddal keletkeztek!

6 Bańcerowski J.: Szaknyelvek és szakmai gondolkodás... *Magyar Nyelvőr*, 2002, 127.

A szavak jelentéstartalom szerinti megoszlása

A vizsgálat alapját az 1999-ben megjelent *Magyar helyesírási szótár* adja. Az *a* és *á* betűvel kezdődő új szavak részletes bemutatása viszonylagos támpontul szolgálhat arra nézvést, hogy mely szakszavak tekinthetők már „kanonizáltak”, egy köznyelvi szótár által is elfogadott új kifejezéseknek. 439 van belőlük, nem számítva ugyanazon szótó jelezett és ragozott alakjait. (L. a mellékletben.)

Nézzük először a szavak jelentéstartalom szerint megoszlását! A legtöbb a közigazgatási, gazdasági, kereskedelmi tárgyú (160), például az *adó*-, *adósság*-előtagú összetételből néhány: *adómegtakarítás*, *adónyilvántartás*, *adóreform*, *adórendelet*, *adósikkasztás*, *adósságállomány*, *adósságátütemezés*, *adósságcsapda*, *adósságelengedés*, *adósságfinanszírozás*, *adósságspirál*, *adósságteher*, *adószakértő*, *adótábla*, *adótanácsadás*, *adótanácsadó*, *adótípus*, *adótítok*, *adó-visszafizetés*, *adó-visszatérítés*. A fizika, technika, ipar köréből 56 van, például: *ablaktörlőmotor*, *acélfeldolgozó ipar*, *akkumulátor-élettartam*, *akkumulátoriszap*, *akkumulátortöltő állomás*, *aknafedlap*, *aknahatástalanítás*,

alagútkemence. Egészségügyi, biológiai tárgyú szavak, növénynevek 45 (pl. abortusztilalom, acidózis, anyagcsere-végtermék, aortabillentyű-elégtelenség, arália), mezőgazdasági tárgyú 23 (pl. agrárszektor, agrárpia, agrártermék, agyagtakaró réteg); számítástechnikai 15 (pl. adathordozó, adatbázis-kezelő rendszer, adattárolás); foglalkozásselnevezés 15 (pl. adatvédelmi biztos, alkotmánybíró, államelnök); oktatással kapcsolatos 14 (pl. államvizsga-bizottság, alternatív iskola, audiovizuális nyelvoktatás); kémiai 10 (pl. acetyl-foszfát, amiláz, amfoter); politikai 9 (pl. ad hoc bizottság, alkotmányértelmezés, államkapitalista); nyelvészeti 7 (pl. abbreviáció, agrammatikus, antropológiai nyelvészet); 5 sporttal kapcsolatos kifejezés (pl. akciógól, agyaggalamb-lövészet, amerikai futball, atletikus, átlövő). Egyéb, tehát nem szakmai szónak tekinthető 80 található a szótárban. (Bár végső eredetüket tekintve nyilván ezek is valamely szakmából származtathatók.)

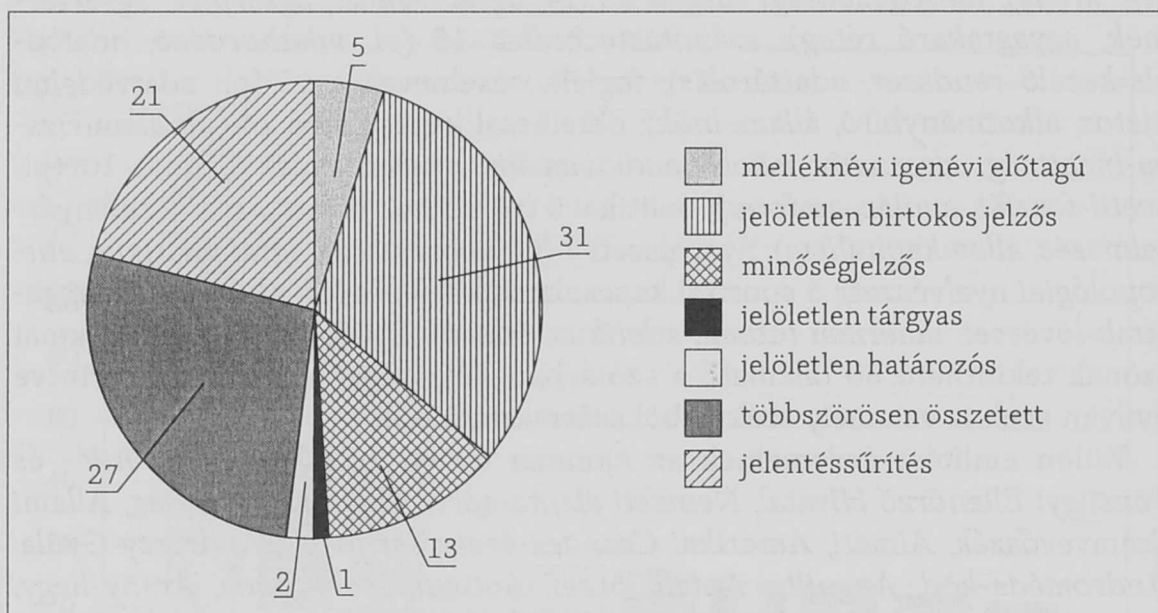
Külön említést érdemelnek az újonnan felvett tulajdonnevek: Adó- és Pénzügyi Ellenőrző Hivatal, Nemzeti alaptanterv, Albán Köztársaság, Állami Számvevőszék, Almati, Amerikai Csendes-óceáni-szigetek, Andrassy Gyula, Androméda-köd, Anguilla, Antall József, Antigua és Barbuda, Arany-hegy, Aranyhegy, Árpád-házi Szent Erzsébet, Árpád-házi Szent Margit, Axiósz.

A szóalkotási módot illetően alátámaszthatjuk azt a többek által is leírt megállapítást, hogy a legtöbb szó összetétellel jön létre, szám szerint 290. A bonyolultabb jelentéstartalmak visszaadására született ezen belül is a legtöbb szó, 78 többszörös összetétel (ablakmosó-automata, ablakmosó-fűvóka, adókulcs-csökkentés, agyaggalamb-lövészet, akciófilm-sorozat, alacsonyvérnyomás-tünetek, anyagszükséglet-tervezés, árfolyam-különbözet, aortabillentyű-szűkület stb.), 60 jelentéssűrítő összetétel: ajakkontúr, autóriasztó, ananászkonzerv, alulfinanszírozottság, árnyékgazdaság, áruegyezmény stb. Valójában a folyamatos melléknévi igenévi előtagú összetételek is e csoportba sorolhatók, és nem a minőségjelzősek közé, 15 van belőlük: ablaktörlőmosó, ajánlócédula, álcázószín, árazógép, átrakókörlet, átvilágítóbíró, átjátszóadó stb. 91 jelöletlen birtokos jelzős összetétel található a szótárban: akarátávitel, aknatelepítés, állatkedvelés, álláslehetőség, áramkimaradás, ármaximálás, áruminősítés stb., 37 minőségjelzős: agrártermék, alapellátás, alapértelmezés, altípus, alvállalkozó, antikommunizmus stb. Jelöletlen tárgy 4 van, bár ezeken kívül sok esetben átmenetet mutat a jelöletlen birtokos jelzős alárendeléssel (ablakemelő, ablakmosó, ajkbiggyesztve/ajakbiggyesztve, autóriasztó stb.), jelöletlen határozós 5: aknamentesítés, anyagtakarékos, áruegyezmény, atommentesség, autókereskedés. Többféleképpen csoportosítható az alkoholbeteg összetétel: 'az alkoholnak a betege' = jelöletlen birtokos jelzős, 'alkoholtól beteg' = jelöletlen határozós. Jelölt határozós, mennyiségjelzős, valamint alanyi alárendelő szóösszetétel nincs.

Szóképzéssel mindössze 18 szó keletkezett: aktivizál, átárazás, átjárhatatlanság, átlövő, átkapcsolás, átkötés, átütésmérés, átvilágítás stb. A ritkább

2. ábra

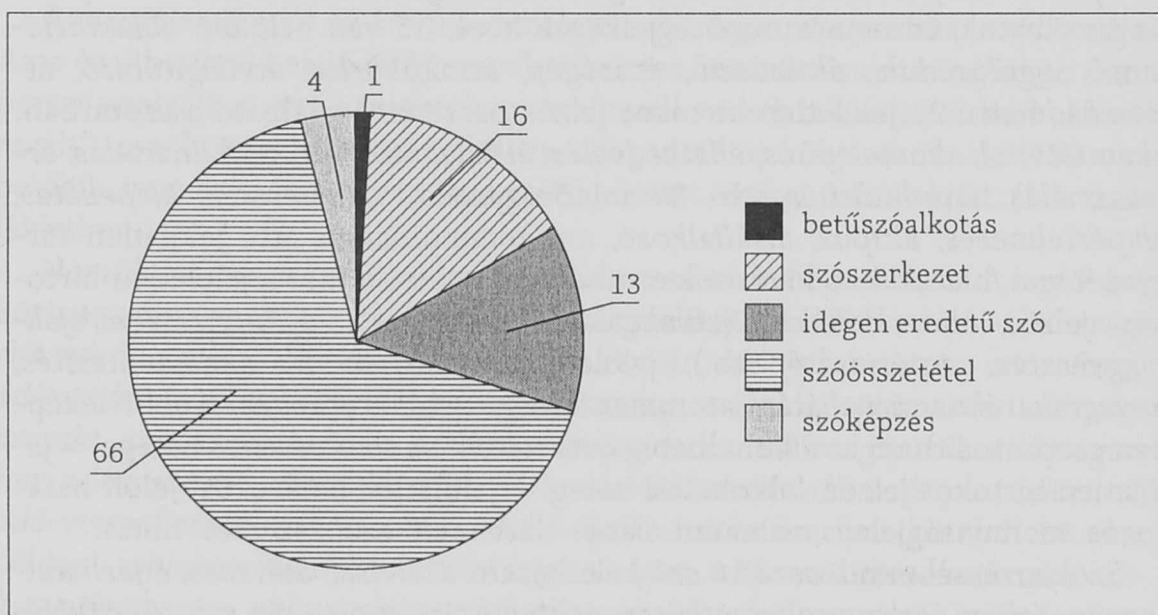
Szóösszetétellel létrejött szavak (%)

szóalkotási módok közül csak a betűszóalkotással találkozhatunk négy esetben: *áfa*, *APEH*, *ÁSZ*, *AV-eszköz* (= *audiovizuális eszköz*). Szókincsbővülési mód az olyan szószerkezet létrejötte, amely egy tárgyat, dolgot, fogalmat jelöl. (Valójában csak a helyesírás választja el a szóösszetételektől, és nem szeman-

3. ábra

A szavak létrejöttük módja szerint (%)

tikai, grammatikai ok.) 72 van belőle, pl.: *ablakmosó folyadék, ablaktörő szarvasbőr, nemzetközi adtbázis, agyag takaróréteg, alkoholos hőmérő, államháztartási reform, kettős állampolgárság, anyavédelmi központ* stb. Idegen eredetű szó 54 található a szótárban (természetesen a és á betűvel kezdődő), ezek elsősorban kémiai, biológiai tárgyú szakkifejezések: *agglomeráció, agglutinin, anabolizmus, andaluzit, anesztetikum, antiszeptikum, arbitrázs* stb.

Rövid összegzésként elmondható, hogy a tárgykörök szerint csoportosításból kitűnik, kereskedelmi és gazdasági tárgyú szavak kerültek be legnagyobb mértékben a köznyelvbe. A szókincsbővülési módot tekintve pedig magasan vezet a szóösszetétel, azon belül is a jelentéssűrítő és a többszörös. Ez azt mutatja, hogy a bonyolultabb jelentéstartalmú szakkifejezések kerülnek be elsősorban a köznyelvbe. A további vizsgálatok során arra is fényt lehetne deríteni, hogy tárgykörönként más-e a szókincsbővülési módok részeseése a mostani adatokhoz képest, valamint a szótár összes új szavát meg lehetne vizsgálni a fentiek szerint. Azonban bízunk abban, hogy e tanulmányban, mint cseppben a tenger, tükröződnek a szókincsbővülés fontosabb tendenciái.

Irodalom

- Balázs Géza: A nyelvi hiány. *Vasi Szemle*, 2004, 1.
- Bañcerowski Janusz: Szaknyelvek és szakmai gondolkodás – nyelvészeti, glottadidaktikai és transzlatorikai implikációk. *Magyar Nyelvőr*, 2002, 127–128.
- Fábián Pál: *Nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- Grétsy László: A szakmai nyelvekről – a szakmai nyelvekért. *Organotrend*, 2001, 9.
- Marx György: Tudomány kettős kötésben. In *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 1999, 29–32.
- Michelberger Pál: Nemzeti nyelv a tudományban: múlt–jelen–jövő. In *A magyar nyelv az informatika korában*. MTA, Budapest, 1999, 19–27.
- Révay Valéria: A kialakuló magyar eurónyelv. In *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2000, 73–95.

Melléklet

abárol	adóellenőrzés
abbreviáció	adóelőleg
ABC-fegyverek	adóelőleg-levonás
ábécérend	Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hiva- tal
aberráns	adóigazolás
ablakemelő	adójogszabály
ablakemelő szerkezet	adójóváírás
ablakmosó	adókulcscsökkentés
ablakmosó-automata	adókulcsváltozás
ablakmosó berendezés	adómegtakarítás
ablakmosó folyadék	adónyilvántartás
ablakmosó-fűvóka	adóreform
ablakmosótartály	adórendelet
ablaktörlő szarvasbőr	adósikkasztás
ablaktörlőmotor	adósságállomány
ablaküvegpótló fólia	adósságátütemezés
abortusztilalom	adósságcsapda
abortusztörvény	adósságelengedés
acélfeldolgozó ipar	adósságfinanszírozás
acélipar	adósságspirál
acetil	adósságteher
acetil-foszfát	adószakértő
acetoacetát	adótábla
acidózis	adótanácsadás
adagolórendszer	adótanácsadó
adatbázis	adótípus
adatbázis-kezelő	adótítok
digitális adatbázis	adó-visszafizetés
nemzetközi adatbázis,	adó-visszatérítés
on-line adatbázis	aerobikbajnokság
adatbázis-kezelő rendszer	áfa
adatellenőrzés	áfabefizetés
adathordozó	áfaszámla
adatlap	kétkulcsos áfa
adattárolás	áfatörvény
adatvédelem	áfa-visszaigénylés
adatvédelmi biztos	áfa-visszatérítés
adenin	afroamerikai
ad hoc bizottság	agglomerizáció
adóazonosító jel	

agglutinin
agrammatikus
agrárgazdaság
agrárpiac
agrárszektor
agrárszféra
agrártámogatás
agrártermék
agrárvilágpiac
ágvágó olló
agyagásvány
agyaggalamb-lövészet
agyagtakaró réteg (az agyagot takarja)
agyag takaróréteg (agyagból van)
agyelszívás
agykontroll
ágynemű-garnitúra
ágyneműtartó
agysejt
ajakbiggyesztve v. ajkbiggyesztve
ajakkontúr
ajándékcédula
ajánlócédula
akaratátvitel
akciófilm-sorozat
akciógól
akklimatizálódás
akkreditívmódosítás
akkumulátor-élettartam
akkumulátortöltő állomás
aknafedlap
aknahatástalanítás
aknamegsemmisítő szerkezet
aknamentesítés
aknamező-telepítés
aknatelepítés
aktivizálás
aktív pihenés
aktívszén-szűrő
aktualizálás
akupunktőr

akupunktúrás lézerterápia
alacsony vérnyomás
alacsonyvérnyomás-tünetek
alagútkemence
aláhúzás
kettős aláhúzás
szaggatott aláhúzás
alaktan
alakváltozás
alanyi jog
alapanyag-előkészítés
alapanyag-feldolgozás
alapanyagimport
alapberuházás
alapellátás
alapértelmezés
alapfelszereltség
alapfokú képzés
alapfokú nyelvvizsga
alapilletmény
alapilletmény-emelés
alapítványtevő
alapjövedelem
alapkamatláb
alapképzés
alapkereset
alapkoncepció
alapköltségek
alapozó tárgy
állat-egészségügyi szolgálat
állati fehérje
alaprogram
alapszabadság
alapszerződés
alaptanterv
Nemzeti alaptanterv
alaptarifa
alaptevékenység
alaptőke-emelés
alapvető jog
Albán Köztársaság
álboltozat

álcazószín
áldozás
áldozatra szánt
alföldies jellegű
alkalmassági vizsgálat
alkalmazástechnika
alkatrész-kereskedelem
alkatrész-nyilvántartás
alkoholbeteg
alkoholos hőmérő
alkotmánybíró
alkotmánybíróság
alkotmányértelmezés
alkotmányjogász
alkupozíció
álláb
állagfenntartás
államcentrikus
államelnök
államháztartási reform
állami iskola
állami iskolahálózat
Állami Számvevőszék
államjelzés
államkapitalista
állampárt
állampolgárság
kettős állampolgárság
államszocialista
államtitkár
államtitkár-helyettes
közigazgatási államtitkár
politikai államtitkár
államügyek
államvizsga-bizottság
állapot-ellenőrzés
állásbörze
állashirdetés
álláslehetőség
állatbiológia
állatifehérje-takarmány
állatkedvelés

állatövi jegy
állatparadicsom
állattemető
allergikus
állóeszközigény
állóképességteszt
állományfeldolgozás
állórész-tekerceselő
állótőkeképzés
állótőke-megtérülés
almaborpárlat
Almati
almati-moszkvai repülőút
alpári viselkedésű
alpolgármester-jelölt
alprogram
alrendszer
alsó comb
általános regiszter
alternatív iskola
altípus
alulfinanszírozottság
alulfoglalkoztatottság
alulszabályozottság
alumíniumkarosszéria
alvadás, alvadása
alvadásgátló szer
alvállalkozó
alvázszám
alvázvédelem
alvószámla (számlafajta)
amazonit
Amerikai Csendes-óceáni-szigetek
amerikai futball
amerikai szélkerék
amfoter
amiláz (enzim)
amplitúdó-fázis görbe
anabolizmus
analgetikum
ananászkonzerv
andaluzit

andragógia	apokrif iratok
Andrássy Gyula	apoláris anyag
androfóbia	ápolási díj
Androméda-köd	apoplexia
anesztetikum	apotéka
anginaszerű fájdalom	apport
angiotenzin	apportál
angol pázsit	árajánlatkérés
angoltudás	arália (növény)
Anguilla	áramkimaradás
annullál	aranyékszer-árverés
Antall (családnév)	Arany-hegy (hegynév)
Antall József	Aranhegy (városrész)
Antall-lal	aranykoszorús jelvény
antedatált okirat	aranyszilva
antibakteriális hatás	aranyvessző (növény)
antidotum	aranyvirág
antiepilektikum	árarány
Antigua és Barbuda	aránytalanság
antihormon	araukária (növény)
antikommunizmus	árazógép
antikoncipiens	arbitrázs
antioxidáns	arbitrázsügylet
antiszeptikum	archivál
antropológiai nyelvészet	arcráncatlanítás
anyagátalakulás	arculatformálás
anyagcsereciklus	arculattervezés
anyagcseretermék	arcüreggyulladás
anyagcsere-végtermék	áregyeztetés
anyagigény	árelőirányzat
anyagi ok	árfelügyelet
anyagnyilvántartás	árfolyam-átszámítás
anyagszükséglet-tervezés	árfolyam-különbözet
anyagtakarékos	árfolyammozgás
anyagvizsgálat	árfolyam-politika
anyasági támogatás	árháború
anyavédelmi központ	árkategória
aortabillentyű-elégtelenség	arktikus levegő
aortabillentyű-szűkület	árkülönbség
aparalitikus	árliberalizálás
APEH	ármanipuláció
aperitívum	ármaximálás

ármechanizmus	ásványlelőhely
ármeghatározás	ásványzárvány
ármérséklő hatás	ÁSZ
árnövekedés	aszat
árnyékgazdaság	aszó (vízmosta, száraz völgy)
árnyékolás, árnyékolása	asztrofizikus
árokgyűrű	átalányadó
aromaképződés	átarázás
aromaolaj	áthelyez
Árpád-házi Szent Erzsébet	átírótömb
Árpád-házi Szent Margit	átjárhatatlanság
árreform	átjáró
árrobbanás	átjátszóadó
árstabilitás	átkapcsolás
árstop	átkötés
ártájékoztató	átlagfogyasztás
áruátadás	átlagjövedelem
áruátrakás	atletikus
árubeszerzés	átlövő (sport)
árubizonylat	átnevelő tábor
árucímke	atomenergia-ipar
árucsere-forgalmi megállapodás	atomfegyver-hordozó
árucseretörvény	atomfegyver-kísérlet
árucsomagolás	atomfegyver-korlátozás
árudömping	atomhulladék
áruegyenérték	atomhulladék-tároló
áruegyezmény	atommentesség
áruellátás	atomrakéta
áruházlánc	atomrobbanófej
áruimport	atomműtettípus
árukatalógus	atoxikus
árkategória	atracél (növény)
árkészlet-növekedés	átrakókörelet
árkiléptetés	atraktív
árkompenzáció	átütemezés
árkölcson-akció	átvevőhely
árminősítés	átvilágítás
áruskála	átvilágítóbíró
áruutánpótlás	audiovizuális eszköz
áruválaszték-bővítés	audiovizuális nyelvoktatás
ásványgyapot	auditív típus
ásványhatározás	aukciós csere

autista
autizmus
autoanamnézis
autóbehozatal
autóbuszöböl
autóbusz-összeköttetés
autóbusz-vezető
autófényező
autó-hűtőfolyadék
autóimmunizáció
autóintoxikáció
autóizzó-készlet
autóizzószett
autókereskedés
használtautó-kereskedés
autókijárat
autókrossz
autókrosszverseny

automata biztonsági öv
automata sebességváltó
automata váltó
autópálya-használati díj
autóriasztó
autó-riasztóberendezés
autó-riasztórendszer
autoritás
autósbolt
autószőnyeg
autotróf szervezet
autóügynökség
autóvillamossági szerelő
árveszteség
AV-eszköz = audiovizuális eszköz
avokádó
Axiósz (bolgárul Vardar)
azonosító kód

Adalékok az egységes magyar szaknyelvi terminológia kialakításának alapelveihez és módszereihez

A szakfordítások leíró és normatív megközelítése

A 21. század magyar nyelvű kommunikációjának egyre nagyobb hányadát teszi ki a szaknyelvi kommunikáció, ezen belül a fordított szaknyelvi szöveg.¹ A terminológia elemei szoros kapcsolatban állnak a köznyelvvel. Közismert az a tény, hogy napjainkban a köznyelvet már nem elsősorban az irodalmi vagy a tájnyelv gazdagítja, alakítja, hanem a szaknyelvekből átkerülő elemek.²

Az, hogy a szaknyelv valamennyi szintje tükrözi-e a magyar nyelvhasználat hagyományait, vagy idegenszerű jegyeket visel-e magán, a szakírók mellett a fordítók felelőssége is. Ebből adódik, hogy míg a nemzetközi fordítástudomány jeles képviselői a leíró szemlélet kizárólagosságáról beszélnek, nekünk a szakfordításokkal kapcsolatban érvényesítenünk kell a normatív szemléletet is, különösen a szakfordítóképzésben.³ Véleményem szerint el kell választanunk a normativitást mint a *fordítási norma* jelentkezését,⁴ illetve mint a *célnyelvi normákhoz alkalmazkodás* követelményét.⁵ Ahhoz, hogy a fordított szöveg beilleszkedjen a célnyelven írt szövegek rendszerébe, a fordítónak jól kell ismernie a célnyelv kifejezőeszközeit a szöveg, a grammatika, a lexika és a felszíni elemek szintjén. A magyar szaknyelv kifejezőeszközei azonban még kialakulóban vannak: nem született döntés a legújabb nyelvi jelenségek átvételének szabályairól, s nem jött még létre kellő mennyiségű és minőségű ter-

1 Lásd például: Szabari K.: Az Európai Unió és a nyelvek. *Modern Nyelvoktatás*, 1996, II/3. 31–45.

2 Kiss J.: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 83.

3 Bővebben lásd: Dróth J.: A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. *Fordítástudomány*, 7. 2002, IV. 1. 5–14.

4 Toury, G.: *Descriptive Translation Studies and beyond*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1995. (Elsődleges és műveleti normák.)

5 Chesterman, A.: From „Is” to „Ought”: Laws, Norms and Strategies in Translation Studies. *Target*, 1993, 5. 1. 1–20. (Elvárási normák.)

minológiagyűjtemény sem. A szaknyelvi kommunikáció lényegéhez tartozik a gyorsaság és a pontosság, ennek letéteményese a normák szerint rendezett terminológia,⁶ illetve a megfelelő műfaji keretek. A szaknyelv esetében a nyelvi megformálás rendkívül szoros kapcsolatban áll a kommunikáció funkciójával és tartalmával, és fontos szempont a hasonló témában írt szövegek egymáshoz viszonyított lexikai kohéziója is. Különösen így van ez a közigazgatási, jogi szaknyelvvvel, hiszen a jogi szabályozás nyelvi megnyilvánulásban ölt testet: a szöveg szakmai és a nyelvi pontossága egymást feltételezi. Ezért tanulmányomban a fenti jelenségeket olyan példákon keresztül mutatom be, melyek nagy részét az Európai Unió adminisztratív szókincséből, illetve a környezetvédelmi szabályozások szóanyagából merítem.⁷

Tanulmányom célja, hogy a terminológia formálódását figyelemmel kísérve elősegítse annak egységesítését, hogy minél előbb megszülessenek a fordítók számára nélkülözhetetlen szakszógyűjtemények. Ennek érdekében csoportosítom a szaknyelv lexikai (és ehhez kapcsolódó helyesírási) szintjén napjainkban jelentkező problémákat, majd összegzem a szakemberek megoldási javaslatait. Végül vázolom azokat a területeket, ahol véleményem szerint különösen nagy szükség van a nyelvészek és a fordítók együttműködésére a szaknyelv és ezen keresztül a köznyelv magyarságának megőrzéséért.

Szociolingvisztikai háttér

A fordított szövegek mibenlétét, mennyiségét és a fordítás minőségét gazdasági, társadalmi és kulturális szempontok befolyásolják.⁸ A nyelvi és kulturális interferencia jeleit naponta tapasztaljuk: az importáló kultúra hagyományos műfaji, stilisztikai, tipográfiai jegyei megváltoznak, az exportáló kultúra jegyeihez igazodnak, illetve újabbak kerülnek át az exportáló kultúrából az importálóba. Az új szövegtípusok és nyelvi minták keletkezésének tipikus területe az üzleti és tudományos élet.⁹ Mindez új nyelvpolitikai, nyelvtervezési és nyelvhelyességi kérdéseket vet föl, melyekkel a fordító munkája természe-

6 Sager, J. C.: Terminology – standardization. In Baker, M. (ed.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Routledge, London–New York, 1998, 257.

7 Dróth J.: Legyen egységes az EU terminológiája! *Magyar Nyelvőr*, 2000, 3. 287–297.; Uő: Beszámoló a Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozásáról. (Elhangzott: II. Szaknyelvoctatási Szimpózium, Debrecen, 2002. november 16.)

8 Robinson, D.: *Translation and Empire*. Postcolonial Theories Explained. Manchester, UK, St. Jerome Publishing, 1997.; Lambert, J.: Literatures, Translation and (De) Colonization. In Hyun, T.– Lambert, J. (eds): *The Force of Vision: Proceedings of the XIIIth Congress of the ICLA*. 1995, Vol. 4., 98–117.

9 Lásd például: Jettmarova, Z.: Az alapnorma változása a reklámok fordításában. *Modern Nyelvoktatás*, 1997, III/3. 46–56.

téből adódóan, olykor időben a nyelvészeket is megelőzve, az elsők között találkozik. A jól felkészült szakfordító képes szakmai szempontból jól értelmezni és közvetíteni a szöveget, de számos olyan döntést kell hoznia, mellyel akár évtizedekre meghatározhatja a befogadó kultúra nyelvhasználatának egy-egy mozzanatát: a szaknyelvben például később normaként jelentkező terminológiai egységet hozhat létre. El kell döntenie, hogy „beengedje” az új jelenségeket a célnyelvi kultúrába, meghonosítsa-e őket, vagy a célnyelvben már meglévő elemmel pótolja az adott nyelvi elemet, esetleg új magyar nyelvi megfelelőt alkosson.

Az egyéni fordítói döntésekre számos példát találunk az olyan nagy projekteken, mint az Európai Unió jogi, közigazgatási dokumentumainak fordítása. E szövegek magyarra átültetéseiben korántsem egységes a terminológia, s az ingadozás sokszor egyetlen dokumentumon belül is megfigyelhető. Nagy felelősség hárul arra a szakemberre is, aki nem fordítóként, hanem például mérnökként vagy közgazdászként dolgozik egy vegyesvállalatnál. Az idegen (többnyire angol) nyelvű dokumentációra épülő technológia és gazdasági, irányítási módszerek magyarországi alkalmazásakor elkerülhetetlen, hogy a szakemberek új, addig még nem létező kifejezéseket hozzanak létre és alkalmazzanak a magyar nyelvű kommunikációs helyzetekben. Ezeknek a szóalakoknak egy része a köznyelvbe kerül, hiszen a vállalat alkalmazottjai nemcsak egymással, hanem ügyfeleikkel is kommunikálnak. A szolgáltatások bővülésével párhuzamosan új kifejezések jelennek meg az ügyfeleknek küldött levelekben, a cég reklámszövegeiben, a boltokban, ügyfélszolgálati irodákban, szervizekben, végül a hétköznapi nyelvhasználatban is (például a GSM-szolgáltatások¹⁰).

A fordítói szakma mibenléte, a fordítások funkciója és a megbízók elvárásai is változtak az elmúlt évtizedekben. A külföldi szakmai szervezetek szabványokat, minőségbiztosítási programokat, etikai kódexeket hoznak létre, melyekben a fordítói tevékenység valamennyi résztvevőjének szerepét, hatás- és felelősségi körét rögzítik.¹¹ A magyar fordítói szabvány még nem született meg, holott a 21. század kommunikációja elképzelhetetlen nélküle. A minőségi elvárásokat jelenleg nagymértékben befolyásolják a külső tényezők, elsősorban az idő és a pénz.¹²

A fordítóképző intézmények arra törekednek, hogy olyan szakembereket képezzenek, akik képesek a fenti negatív hatások ellenében is megfelelő szín-

10 Bővebben lásd: Dróth J.: Informatikai és távközlési kifejezések magyarítása egy vegyesvállalat tevékenysége során. *Modern Nyelvoktatás*, 1998, IV/4. 57–66.

11 Lásd Horváth I. – Szabari K. – Volford K. (szerk.): *Fordítás és tolmácsolás a világban*. ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ, Budapest, 2000.

12 Lásd Dróth J.: Helyzetkép a fordítási szokásokról és elvárásokról az angolról magyarra fordított szövegek tekintetében. *Fordítástudomány*, 6. 2001, III/2. 21–39.; Heltai P.: Minimális fordítás. *Fordítástudomány*, 1999, I/2. 22–32.

vonalon dolgozni.¹³ Az ágazati graduális szakfordítóképzés előnye, hogy az itt végzett szakfordítók egyszerre szereznek közgazdasági, mérnöki stb. képesítést, illetve anyanyelvi, idegen szaknyelvi, valamint fordítástechnikai ismereteket. Ezért viszonylag könnyen megbirkóznak a szakfordítások tartalmi és terminológiai kérdéseivel, emellett szakszerű és kreatív megoldásokat találnak valamennyi nyelvi szinten. A fordítási piacon azonban ezeknek a szakembereknek az aránya még elenyésző, s mivel a fordítóképzésnek ez a típusa a tervek szerint a jövőben nem kap támogatást, tartós javulásra nem lehet számítani. A graduális, párhuzamos képzési forma nem pótolható a posztgraduális képzéssel, mert a kettőnek eltérő potenciális hallgatói köre van.

A lexikai szinten jelentkező fordítástechnikai kérdések rendszerezése példákkal

Az alábbi rendszer nyelvi példáit nyomtatásban megjelent, angolról magyarra fordított dokumentumokban és szakcikkben találtuk.¹⁴ Az egyes kategóriák végén keretbe foglalva közlöm a példák között szereplő kifejezések valamennyi fellelt alakváltozatát, valamint a további példákat. Itt jelölöm a javasolt szóalakokat is, melyek személyes konzultációkon, a témában szervezett kerekasztal-beszélgetéseken, illetve egy készülő szakszótár szerkesztőségi megbeszélésein hangzottak el. Kiválasztásukban Fábián Pál nyelvész, az adott ágazat szakemberei, köztük Király Miklós jogász (ELTE ÁJTK) véleményére támaszkodtam, valamint a szakfordítók javaslataira és a *Magyar helyesírási szótárban*¹⁵ közölt alakokra. Néhány esetben azonban a hosszas viták ellenére sem születtek konkrét javaslatok (C, D, G).

Jelölések:

aláhúzás: az angol forrásnyelvi kifejezés

vastag dőlt betű: a *javasolt forma*

normál dőlt betű: a *magyar fordításokban talált egyéb forma*.

A fordítástechnikai problémák rendszerezése:

a) A forrásnyelvi terminológiai egység fordítását több változatban is megtaláljuk:

- idegen szóval (például: *implementation* – *implementáció*; *directive* – *direktíva*; *quota* – *kvóta*);

13 Lásd Klaudy K.: A magyarországi szakfordítóképzés. *Modern Nyelvoktatás*, 1998, IV/1. 1998. április, 17–27.; Lengyel Zs.: Bevezetés előtt (nem csak) a szakfordítói szak. *Modern Nyelvoktatás*, 1998, IV/1. 1998. április, 28–35.

14 A források megjelölését lásd: Dróth J.: Legyen egységes az EU terminológiája! I. m.

15 Akadémiai Kiadó, 1999.

- az idegen szót magyar vagy idegen eredetű képzővel ellátva (például: *implementation* – *implementálás, implementáció*);
- a megfelelő jelentésű magyar kifejezéssel (például: *implementation* – *kivitelezés és megvalósítás; directive*–*irányelv*);
- lexikai behelyettesítéssel (például: *implementation* – *alkalmazás; quota* – *mennyiségi korlátozás*).

b) Idegen szó átvétele, holott az adott kifejezés széles jelentésköre a különböző szöveggörnyezetekben eltérő (más-más magyar szóval kifejezett) fordítást kíván (például: *policy* –*politika / politikák* – *elv / irányelv / alapelv / célkitűzés / vmi kezelési szokásai / szabályai / előírásai / eljárás / rendezési elv / átfogó terv / átfogó kezelési elv*).

c) A szaknyelvi kifejezésnek nem alakult még ki a magyar nyelvű megfelelője:

- az egységes alak helyett többféle fordítási változata létezik (például: *wetland* – *vizes terület / vizes élőhely / vizes tájék / nedves vidék / nedves terület / bővizű tartomány / mocsár*);
- analóg magyar kifejezést alkalmaznak, vitatott tartalommal (például: *bycatch* – *mellékfogás / szeméthal / gyomhal / vakfogás*).

d) A szakcikkek, tankönyvek szerzői ragaszkodnak az idegen szó alkalmazásához, holott lenne megfelelő magyar nyelvű kifejezés is (például: *predation* – *predáció – zsákmányszerzés / zsákmányolás / ragadozás; disturbance* – *diszturbancia – zavarás / bolygatottság; kompetíció* – *verseny / versengés / küzdelem / vetélkedés; abundance* – *abundancia – egyedsűrűség*).

Az idegen alakokat alkalmazzák még:

1. Szaknyelvi kollokációkban, gyakran a jelöletlen viszony figyelembevétel nélkül (például: *diszturbált állapot, diszturbancia faktor; intraspecifikus kompetíció; relatív abundancia, abundancia változások, abundancia eloszlások, abundancia-mintázat, közepesen abundáns, élőhely-folt-abundancia, kumulatív relatív abundancia diverzitás, kumulatív relatív abundancia görbék*).
2. Tükörfordítás (például: *pre-dispersal seed predator* – *pre-diszperzális magpredátor*).
3. A fenti idegen alak rövidítését tükörfordításban (például: *pre-DSP* – *pre-DMP*).

e) A szaknyelvi kollokációkat és kifejezéseket különböző stratégiák szerint fordítják, néhányuknak több fordítási változata is van:

- a forrásnyelvi alak reprodukálása úgy, hogy a szószerkezet egyik elemét fogalmi rokonságot mutató magyar szóval fordítják (például: *common policies* – *közös elvek*);
- tükörfordítás (például: *common policies* – *közös politikák*);
- tükörhibrid, ahol a magyar fordításban használatos szóösszetételnek egyik eleme idegen (angol) kölcsönszó, a másik eleme egy angol szó

magyar egyenértékese (például: *regional development* – regionális fejlesztés);

- mindkét szó az angol elem magyar egyenértékese (például: *common policies* – általános irányelvek; *regional development* – térségfejlesztés; *technology transfer* – a szakértelem átadása; *co-decision (procedure)* – együttdöntési eljárások);
- a magyar nyelvbe illeszkedő idegen szóként kezelt kifejezés, holott az adott idegen szó nem honosodott meg nyelvünkben, és megvan a magyar terminológiai megfelelője (például: *technology transfer* – technológiatranszfer);
- magyar toldalékokkal (képzőkkel) ellátott, magyarított, angolból kölcsönzött szóalak, mely felismerhetetlen és érthetetlen (például: *co-decision [procedure]* – kodecízios [határozathozatali forma]).

(Az első három jelenség megfogalmazását Országh László kategóriáira építettem.¹⁶)

f) A jelöletlen szószerkezetek fordításának helyesírása következetlen (például: *technology transfer* – technológia transzfer; *convergence criteria* – konvergencia-kritériumok / konvergencia kritériumok / konvergenciakritériumok / a konvergencia kritériumai).

g) A többszörösen összetett, hat szótnál hosszabb szóösszetételek helyesírására a mozgószabályt egyre gyakrabban kell alkalmaznunk.

- előnye: a tömörség;
- hátránya: tükörfordításokat „legalizálunk” vele;
- probléma: ha feloldjuk e jelöletlen szerkezeteket, esetleg túlságosan hosszú jelölt szószerkezeteket kapunk, melyek a szakemberek véleménye szerint nem felelnek meg a terminológia tömörségi követelményeinek. (Például: *természetierőforrás-gazdálkodás* / *gazdálkodás természeti erőforrásokkal*; *folyékonyszennyezőanyag-kibocsátás* / *folyékony szennyező anyagok kibocsátása*).

h) Az átvett idegen szavak helyesírása sokféle:

- megőrzött idegen írásmód (például: *implementation* – *implementation*);
- az idegen és a magyar írásmód keverése (például: *projects* – *projectek*);
- magyarított (fonetikus) átírás (például: *projects* – *projektek*; de a tulajdonnevek között: *Strasbourg* – *Strasszburg*).

i) Bizonytalanság a szervezetek, intézmények nevének fordításában (például: *Economic and Monetary Union* – Gazdasági és Monetáris Unió / Gazdasági és Pénzügyi Unió / gazdasági és monetáris unió; *European Court of Auditors* – Számvevőszék / számvevőszék / Európai Közösség Könyvszakér-

16 Országh L.: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1977, 93. 151.

tői Bíróság / az Európai Közösség Könyvszakértői Bírósága; Monitoring Committee – Megfigyelőbizottság / Monitoringbizottság / Nyomonkövetési [Monitoring] Bizottságok / Megfigyelő Bizottság [Monitoring Committee]).

j) Következetlenség az intézménynevek helyesírásában:

- a több szóból álló intézménynév minden lényeges elemét nagy kezdőbetűvel írják (például: *Economic and Social Committee – Gazdasági és Szociális Bizottság*);
- a több szóból álló intézménynévben csak az első szó kezdőbetűjét írják nagy kezdőbetűvel (például: *Economic and Social Committee – Gazdasági és szociális bizottság*);
- indokolatlanul különírt szavak (például: *European Atomic Energy Community – Európai Atomenergia Közösség*);
- indokoltan kötőjelezett alak (például: *European Atomic Energy Community – Európai Atomenergia-közösség*; *European Coal and Steel Community – Európai Szén- és Acélközösség*);
- birtokos személyraggal ellátott, helyes alak (például: *Economic and Social Committee – az Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága*);
- a birtokos személyragos alakok előtt a határozott névelő hiánya (például: *Committee of Permanent Representatives of the Member States – Állandó Képviselők Bizottsága*);
- a birtokos személyrag hiánya (például: *European Court of Auditors – Európai Közösség Könyvszakértői Bíróság*).

k) Bizonytalanság a szervezetek, intézmények, illetve a nemzetközi egyezmények nevének fordításában és helyesírásában (például: *Convention on Biological Diversity – Biológiai sokféleség Egyezmény* (a hivatalos magyar fordítás!) / *Biológiai Sokféleség Egyezmény* / *a biológiai sokféleségről szóló egyezmény* / *a Biológiai Sokféleségről szóló egyezmény* / *Egyezmény a biológiai sokféleségről* / *Biodiverzitás Egyezmény* / *Biológiaisokféleség-egyezmény* / *Megállapodás az élettani sokféleségről* / *nemzetközileg elfogadott egyezmény az élettani sokféleségről*; *Kyoto Protocol – Kyotói Jegyzőkönyv* (a hivatalos magyar fordítás!) / *Kyotói Egyezmény* / *Kyotói Jegyzőkönyv* / *Kyotói Protokoll* / *Kiotói Egyezmény* / *Kiotói Jegyzőkönyv* / *Kiotói Protokoll* / *Kiotói Jegyzőkönyv* / *kiotói Megállapodás*).

l) Következetlenség a rövidítések használatában:

- idegen rövidítés a magyar szövegben, a név teljes magyar fordításának közlése vagy értelmezés nélkül (például: *EFTA, ECOSOC, GSP*);
- az intézménynév fordítása után zárójelben az idegen rövidítés (például: *General System of Preferences – Általános Kedvezmények Rendszere [GSP]*; *Economic and Social Committee – az Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága [ECOSOC]* – ha nincs elfogadott magyar rövidítés);
- az intézménynév fordítása után a magyar megfelelő rövidítése (például: *European Central Bank [ECB]* – *Európai Központi Bank [EKB]*);

European Coal and Steel Community [ECSC] – Európai Szén- és Acél-közösség [ESZAK] – ha van elfogadott magyar rövidítés);

- a kifejezés magyar megfelelőjének rövidítése a név teljes magyar fordításának közlése nélkül (például: ESZAK).

m) A rövidítések, betűszók helyesírása keveredik, nem egységes:

- csak az első betűje nagybetű (például: PHARE – Phare; Euratom – Euratom);
- csupa nagybetűből áll (például: PHARE – PHARE; Euratom – EURATOM).

n) A köznevek nagy kezdőbetűs írása szöveg közben, amikor a forrásnyelvi szövegben a nagybetűs írásmód csupán a kiemelés eszköze. A magyarra fordított szövegben a nagybetűs írásmód révén elmosódik a köznevek és tulajdonnevek közötti határ.

- fogalomnév, csupa nagy kezdőbetűvel (például: *single market* – Egységes Piac; *Common Agricultural Policy* – Közös Agrárpolitika / Közös Agrár Politika);
- fogalomnév, csupa kis kezdőbetűvel (például: *single market* – egységes piac; *Common Agricultural Policy* – közös agrárpolitika / közös mezőgazdasági politika).

A szaknyelvi problémák közvetlen okai, az előrelépés lehetőségei

Az alábbi gondolatok az egyes ágazati szakterületek és a nyelvtervezés, a helyesírás, a szakfordítás és a szakkönyvkiadás szakembereivel folytatott ke-rekasztal-beszélgetésen kristályosodtak ki.¹⁷

Közvetlen okok a hazai szakmai életben

- Ma a Magyarországon működő mintegy 2000 könyvkiadóban kevés nyelvi és szakmai lektort alkalmaznak. A legtöbb kiadó arra törekszik, hogy legalább egy könyvön belül egységes legyen a terminológia.
- A szakemberek bizonyos kifejezéseket külföldön tanulnak meg, idegen nyelven, ezért nehezen és nagy idővesztéssel találják meg a megfelelő magyar szót.
- A magyar szakkönyvekben, tankönyvekben sok az idegen szakkifejezés, sok egyetemi vizsgán ezeket az idegen szavakat várják el a hallgatóktól.
- Az étellel, a fejlődéssel lépést tartó *helyes írás* az utóbbi száz esztendőben elvált a hivatalos *helyesírástól*. A *Helyesírási tanácsadó szótár* irányadó jellegű, hozzá kellene tenni az egyes szakmákban kialakult szóírásmódot (például a szőlészet nyelvéből: *olaszrizling*).

¹⁷ Lásd Dróth J.: Beszámoló a Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozásáról. I. m.

Gondolatok a magyar szakszókincs alakításáról és a szakfordítások minőségének javításáról

- A szaknyelvnek rétegei vannak. Aszerint kell megválasztani a nyelvezetet, hogy kinek szól az írás (nómenklatúra, terminológia, köznyelvi alak). A magyar nyelvbe beilleszthető idegen nyelvű szakkifejezés honosítható, nem minden esetben kell lefordítani (nómenklatúra). Bármelyik szaknyelv a többi szaknyelvből és a köznyelvből is von magába kifejezéseket, amelyeket más értelemben használ. Lehet köznyelvi idegen szavakat alkalmazni a szaknyelvben is.
- Az angol a köznyelvi kifejezéseket sokkal szélesebb körben alkalmazza szaknyelvi kifejezésként, mint a magyar. (A latin eredetű szavak pedig sokkal nagyobb arányban váltak részeivé a köznyelvnek, mint a magyarban.) Körülbelül ugyanaz a viszony a magyar köznyelvi *sűrűség* és a szaknyelvi értelemben vett *sűrűség* között, mint az angol *abundance* esetében.
- A terminus technicust nem lehet szinonimával helyettesíteni. A szaknyelvben a szóismétlés nem hiba, és nem lehet elkerülni. Ugyanakkor a szavak többszöri ismétlése ugyanabban a szövegrészben, mondatban nem biztos, hogy pontosabbá teszi a szöveget. Arra is utalhat, hogy a szöveg írója szakmailag nem kezeli önállóan az anyagot.
- A szaknyelvi elemekről megállapodás születik a szakemberek között: nem értelmezhetünk, mondhatunk vagy írhatunk egy szakkifejezést többféleképpen, így a szaknyelvekben is szerepe van a helyesírási szabályozásnak.
- A kormányprogramok, stratégiák, egyezmények, szerződések stb. nevének fordítási elve: ha egyszer már hivatalosan lefordították, akkor azt úgy kell használni a továbbiakban. Előfordul azonban, hogy a hivatalos fordítást szakszerűtlenül készítik el, ilyenkor jó lenne, ha később lehetőség nyílna a változtatásra.
- Rendkívül nagy a szakterületek művelőinek felelőssége abban, hogy mit adnak át a köznyelvbe. Az igazi az, ha az ágazati szakember és a nyelveket ismerő fordító egy személyben van. Ez ma Magyarországon ritkán valósul meg.

A fordítók és a nyelvészek együttműködésének lehetőségei

Az alábbiakban összegzem a fordítóképzés néhány javaslatát, melyet a magyarra fordított szakszövegek minőségének javítása érdekében tettünk az utóbbi években. Azokat a területeket emelem ki, ahol véleményem szerint

különösen nagy szükség van a nyelvészek és a fordítók együttműködésére a szaknyelv és ennek révén a köznyelv magyarságának megőrzése érdekében.¹⁸

- A nyelvstratégia kutatási módszerei közé érdemes beépíteni a szaknyelvi korpuszok elemzését. Ehhez létre kell hozni a magyar szaknyelvi korpuszt.¹⁹
- Szükséges a bonyolult, nehezen alkalmazható magyar nyelvi normák, szabályok egyszerűsítése (például az egybeírás-különírás esetei), illetve a szövegszerkesztő programok, a napi gyakorlat és a kiadói elvárások összehangolására a felszíni elemek (címek, bekezdések tördelés stb.) terén.²⁰ A nyelvhelyességi kézikönyvek szemléletén változtatni kell,²¹ például a nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálásával, a különböző műfajok leírásával.
- A középfokú oktatásban fel kell készíteni a tanulókat arra, hogy munkájuk közben hogyan végezzék majd a nyelvek közötti átváltást, ezért célszerű lenne, ha a fordításoktatást (nem a fordítóképzést) mint az anyanyelvi tudatosítás eszközét a középiskolai tantárgyak közé illesztenénk.²²
- Létre kell hozni a magyar fordítói szabványt. Ezen keresztül lehetőség nyílna arra, hogy bizonyos feladatok fontosságát kiemeljük (például: lektor alkalmazása, a terminológia felkutatása).
- Intenzíven kell tanulmányoznunk a külföldi terminológiai és nyelvstratégiai módszereket és elveket, különös tekintettel az EU újabb tagállamaira.

Sokan úgy vélik, újabb *lingua franca* felé halad a világ, s ez a statisztikák és a tapasztalati tények alapján az angol lehet. Nem lenne ésszerűbb ezt a folyamatot tenni áttekinthetőbbé, esetleg könnyebbé a magyar nyelvű szakemberek számára? Az angol (francia, német stb.) szaknyelv oktatásával erre törekednek a felsőoktatási intézmények. De nem szabad megfeledkeznünk a bevezetőben megfogalmazott szempontokról sem. „Mostani nyelvünk idegen nyelv: fordításnyelv. Ez magában véve nem volna baj, de mégis baj, hiszen nyilvánvaló, hogy nem értünk rajta. Kulturátlanságunk tanúskodik felőle, hogy nem fogja a fejünk sem a tankönyvek, sem a hivatalok mondanivalóit.”²³ Ez a fél évszázados gondolat mai gondjainkat is összegzi, s igazát az Európai Unió is belátja. Az előbbi idézet folytatása akár az EU valamelyik népszerűsítő füzetkéjéből is származhatna: „Mennél magyarabb formát ölt a mi

18 Dróth J.: A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. I. m.

19 Lásd Klaudy K.: i. m., illetve a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén elkezdtet korpuszpépítést.

20 Lásd Szépe Gy.: Az internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás*, 1997, III/1–2. 81.

21 Lásd Klaudy K.: Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr*, 2001, 2.

22 Lásd Klaudy K.: Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? I. m.

23 Karácsony S.: *A magyar béke*. Exodus, Budapest, 1947, 92.

kollektívumunk kultúrája, annál egyetemesebben válik emberivé. [...] Az egyén is úgy adhat többeknek, másoknak érdemlegesen, ha önmagát adja [...], a kollektívum is saját formáinak törvényszerűségében mutathat valamit az egyetemes emberiségnek.”²⁴

Irodalom

- Chesterman, A.: From „Is” to „Ought”: Laws, Norms and Strategies in Translation Studies. *Target*, 1993, 5. 1. 1–20.
- Dróth J.: Informatikai és távközlési kifejezések magyarítása egy vegyesvállalat tevékenysége során. *Modern Nyelvoktatás*, 1998, IV/4. 57–66.
- Dróth J.: Legyen egységes az EU terminológiája! *Magyar Nyelvőr*, 2000, 3. 287–297.
- Dróth J.: Helyzetkép a fordítási szokásokról és elvárásokról az angolról magyarra fordított szövegek tekintetében. *Fordítástudomány*, 6. 2001, III/2. 21–39.
- Dróth J.: A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. *Fordítástudomány*, 7. 2002, IV/1. 5–14.
- Dróth J.: *Beszámoló a Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozásáról*. (Elhangzott: II. Szaknyelvoktatási Szimpózium, Debrecen, 2002. november 16.)
- Heltai P.: Minimális fordítás. *Fordítástudomány*. 1999, 1. 2. 22–32.
- Horváth I. – Szabari K. – Volford K. (szerk.): *Fordítás és tolmácsolás a világban*. ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ, Budapest, 2000.
- Jettmarova, Z.: Az alapnorma változása a reklámok fordításában. *Modern Nyelvoktatás*, 1997, III/3. 46–56.
- Karácsony S.: *A magyar béke*. Exodus, Budapest, 1947.
- Kiss J.: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Klaudy K.: A magyarországi szakfordítóképzés. *Modern Nyelvoktatás*, 1998, IV/1. 1998. április, 17–27.
- Klaudy K.: Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr*, 2001, 2.
- Lambert, J.: Literatures, Translation and (De) Colonization. In Hyun, Theresa – Lambert, José (eds): *The Force of Vision: Proceedings of the XIIIth Congress of the ICLA*, 1995, Vol. 4. 98–117.
- Lengyel Zs.: Bevezetés előtt (nem csak) a szakfordítói szak. *Modern Nyelvoktatás*, 1998, IV/1. 1998. április, 28–35.
- Országh L.: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1977, 93. 151.
- Prószéky G.: Nyelvtechnológia 2000. *Modern Nyelvoktatás*, 1996, II/1–2. 30–34.
- Robinson, D.: *Translation and Empire*. Postcolonial Theories Explained. Manchester, UK: St. Jerome Publishing, 1997.
- Sager, J. C.: Terminology – standardization. In Baker, M. (ed.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Routledge, London–New York, 1998, 355–358.
- Szabari K.: Az Európai Unió és a nyelvek. *Modern Nyelvoktatás*, 1996, II/3. 31–45.
- Szépe Gy.: Az internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás*, 1997, III/1–2. 76–89.
- Toury, G.: *Descriptive Translation Studies and beyond*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1995.

²⁴ Karácsony S.: i. m. 109–110.

Euroterminológia és magyar nyelv

Szaknyelvi kommunikáció és nyelvstratégiai munka

A magyar nyelv történetében a 18. század végétől a 20. század végéig az egységesülés-egységesítés volt a fő tendencia. Ebben az időszakban az amúgy sem jelentős nyelvjárási különbség fölött megszilárdult a magyar köznyelv (standard). A magyar nyelv nyelvpolitikai helyzetét erősítette, hogy 1844-től – kisebb megszakítással – az államnyelv (hivatalos nyelv) funkcióját is betölti. A 20. század elejétől politikai és művelődési hatások eredményeként megjelenik a szétagolódás, szétretegződés is. 1918 után a magyarság egyharmada kisebbségi sorba kerül. A mai szlovákiai, ukrainai, romániai, szerbia-montenegrói, horvátországi, szlovéniai, ausztriai magyarság nyelvhasználata, regionális köznyelvei, de leginkább szaknyelvei részben a helyi nyelvjárások hatására, részben az adott országban beszélt államnyelvek idegen nyelvi hatására kezdenek elkülönülni a magyarországi köznyelvtől.¹

A standardok ellen hatnak világszerte a különféle művészeti-művelődési (egyéni önkifejezés, nyelvi játék a normaadás helyett) és újabban nyelvpolitikai (minden nyelvváltozat egyenrangú) törekvések.

A magyar nyelv esetében egyesek a határon túli magyar nyelvváltozatok kétnyelvűségi helyzetből fakadó sajátosságát, önállóságát, sőt a magyar nyelv állami nyelvváltozataként való elismerését szorgalmazzák.² A standardizáló (normalizáló) törekvések sokszor mint egy diktatórikus rendszer vagy módszer jellemzőiként vannak beállítva.

Nyilvánvalóan mindegyik álláspontban van igazság. A mindennapi (családi, kis közösségi) kommunikáció szintjén minden nyelvváltozat egyenrangú, megfelelő és – ha úgy tetszik – helyes. Egy nyelv elevenségének, erősségének a bizonyítéka a sokféle területi, társadalmi, etnikai nyelvváltozat. A szélesebb társadalmi együttműködés (tudomány, közélet, sajtó, média stb.) területén viszont gyakorlati kommunikációs szükségszerűség (ha nem is mindig kizáró-

1 Kemény G.: Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban. *Debreceni Szemle*, 2002, 201–213. nyomán.

2 Lanstyák I.: A nyelvek többközpontúságának kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr*, 1995, 213–236.

lagos) egy kiegyenlítő nyelvváltozat, standard (közös norma) megléte. A magyar nyelvben ez leginkább nem a nyelvjárási különbségek miatt szükségszerű (hiszen nincsenek a megértést jelentősen korlátozó nyelvjárási eltérések), hanem sokkal inkább a hivatalos és a szaknyelvi kommunikáció miatt. Hiszen egyre nagyobb mértékben tapasztalható, hogy a politikai és közéletben, a kormányzati, önkormányzati, hivatali, munkahelyi, iskolai stb. kommunikációban sok a zavar (akaratlan félretájékoztatás, félreértés). Ehhez szorosan kapcsolódik a szaknyelvek egyre inkább való elkülönülése, „zsargonná szigetelődése”, ami a határon túli magyar nyelvváltozatok szakmai nyelvhasználatában már kritikus méreteket ölt. Ebben a körben bukkant föl az *euroterminológia* (euroadminisztrációs nyelvváltozat, euronyelv).

A szaknyelvi kommunikáció több alkalommal volt magyar nyelvészeti-nyelvművelő program része. Már a 16. századtól megfigyelhetők törekvések egyes szakterületek (nyelvtudomány, filozófia, matematika) magyar nyelvének megteremtésére. A 19. század elején, a reformkorban, a 19. század második felében, az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a nyelvújítás programjaként szerepel az egyes szakterületek magyar nyelvének megteremtése. A gazdaság, a kereskedelem és sok tudomány nyelve ekkor válik latin és német előzmények után magyarrá. Napjainkban, a rendszerváltozás (1990) történelmi fordulópontjával, az informatika, a globalizálódás, az interkulturális kommunikáció, valamint az europaizáció terjedésével ismét sokan fölvetik az egyes szakterületek magyar nyelvűségének megtartását, fejlesztését.

A tudományos kommunikáció, a kereskedelem nemzetközivé szélesülésével elsősorban a tudományok, a kereskedelem terminológiájában bukkann föl egyre több idegen szó, kifejezés, sőt bizonyos regiszterekben a közlés már csak idegen nyelveken (főként angolul) folyik.

Az orvosok több ízben jelezték, hogy az orvosi latint hamarosan fölváltja az angol. Bizonyos tudományos publikációkat csak akkor tartanak minősíthetőnek, ha angolul írták meg (és ha a világ vezető tudományos folyóirataiban jelennek meg). Egy évtizede egyre több a kisebb vállalkozásoknak szóló nemzetközi pályázat, amelyet csak angolul írnak ki, és ugyancsak angolul kell beadni, valamint minden tudományos kutatási pályázat elnyerésekor a magyar mellett angol összefoglalást is kell fogalmazni. Természetessé váltak a magyar lapokban az angol nyelvű hirdetések. Részben ilyen jelenségek hatására fogadta el a magyar országgyűlés 2001-ben a *felirat- vagy reklámnyelvtörvényt* (2001. évi XCI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről), amely csak a gazdasági reklámokban, üzletfeliratokban, valamint egyes közérdekű közleményekben követeli meg a kettős nyelvűséget (vagyis a magyar szöveg kötelező, és mellette tetszés szerint szerepelhet idegen is).

A határokon túli magyar nyelvváltozatokban gyakorlatilag eltűnnek a magyar szaknyelvek, mert a magyar nemzetiségűek a szaknyelvi kommunikációt

már államnyelven tanulják meg. Az uráli nyelvcsaládba tartozó magyarokat különösen érzékenyen érinti, hogy e nyelvcsalád legtöbb nyelvén (például a magyarok legközelebbi nyelvrokonainak számító voguloknál és osztjákoknál) ma már csak korlátozott kommunikáció lehetséges (és először éppen a szaknyelvek szűntek meg).

Megfogalmazható az a tétel, hogy a nyelvviasszaszorulás, egy nyelv funkciópoteenciálja csökkenésének első fázisa a szaknyelvek viasszaszorulása, föl-számolódása. Azt is mondhatjuk, hogy „a szaknyelv az anyanyelv kicsiben”, vagyis ha a szaknyelvek eltűnnek, az anyanyelv egészét éri megrázó hatás. Ha a szaknyelvek nem művelhetők anyanyelven, akkor megindul a teljes kommunikációs rendszer bomlása; hamarosan a köznyelv több helyzetben való viasszaszorulására is számítani lehet, s végül az adott nyelv csak a helyi közösségekben, családokban lesz használatos. S akkor bekövetkezhet az, amire 2000-ben az UNESCO drámai felhívásban utalt, tudniillik, hogy a 21. században a Földön beszélt nyelvek 80-90%-a kihalhat. Ezért jelölték ki február 21-ét az *anyanyelvek napjának* (éppen a Nyelvek Európai Évében).

Szerencsére jelenleg Magyarországon a magyar nyelv minden nyelvváltozatban mind nyelvi, mind nyelvpolitikai körülmények miatt használható. Egyik nyelvészünk egyenesen azt állítja: „A magyar nyelv azon néhány tucat nyelv közé tartozik, amelyen minden szaknyelv is anyanyelven művelhető.” Az állítást elég nehéz lenne bizonyítani, de cáfolni is.

Persze bárki tud idézni olyan magyar nyelvűnek szánt szaknyelvi szöveget, amely szinte érthetetlen. Az ilyen elgondolkodtató (aggasztó) jelek miatt több kezdeményezés, mozgalom is indult a szaknyelvek magyarnyelvűsítésére, és akadnak, akik hangoztatják a szaknyelvek folyamatos ápolása, korszerűsítése tervezésének fontosságát (nyelvi tervezés, nyelvstratégia).

Magyar nyelvstratégia című könyvemben így foglalom össze a teendőket:³

„Szaknyelvi fejlesztés. A tudományterületeken többszintű szómagyarításra, újításra van szükség. Hiszen a nemzetközi terminológia használata sem vethető el egészen. Ezenkívül különbséget kell tenni a tudomány belső és külső kommunikációja (alkalmazása, ismeretterjesztése) között. Megnyugtató természetesen az lenne, ha tudósaink a nemzetközi terminológiát elsősorban idegen nyelvű publikációikban használnák, a magyar nagyközönség számára írt tanulmányaikban viszont merészen vállalnák a magyarul történő megmagyarázás sokszor nehéz (akár idealistának tűnő) feladatát is. A nyelvtudomány számára is van ilyen munka: »a nyelvművelők feladata lenne annak szabályozása, hogy milyen eszközöket részesítsen előnyben a magyar nyelvészeti szakíró akkor, amikor új fogalmaknak kell nevet adnia.«⁴ A szaknyelvi újítást

3 Balázs G.: *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest, 2001, 186.

4 Kornai A. – Kálmán L.: Nemzeti nyelv – nemzetközi nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1991, 152.

és egységesítést különösen a határon túli magyar nyelvváltozatok esetében kell szorgalmazni, mert ezeken a területeken kezdődött el a legvésebb mértékben a magyar nyelv »szétretegződése«.

Ez a feladat – Kloss nyomán, Bochmann alapján⁵ – tipikusan státus- és korpusztervezési feladat, amelyből a presztízstervezés sem hiányozhat. A magyarországi és határon túli államokban élő magyar kutatók, tanárok, újságírók, fordítók közös feladata a közös köznyelv ápolása mellett a szaktudományi terminológia folyamatos gazdagítása, egyeztetése. Tolcsvai Nagy Gábor így látja ezt a feladatot: „A szakszavak területén... folyamatos alkotómunka szükséges, különös tekintettel az elmúlt két évtized kudarcaira és a kisebbségi magyar szaknyelvi beszéd helyzetére.”⁶ Sorai egybecsengenek Sager⁷ gondolataival, aki a normák segítségével rendezett terminológia szükségességéről beszél.

Néhány, az elmúlt évtizedben indult tudományos és civil szaknyelvi kezdeményezés:

- 1992-ben hosszú idő után először rendeztek nyelvművelő s ahhoz kapcsolódva szaknyelvi konferenciát;
- 1996-tól az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága kiemelt figyelmet szentel a szaknyelveknek (A magyar nyelv az informatika korában, különös tekintettel a szaknyelveinkre);
- 1997-től MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Programja is mindenekelőtt a számítástechnikai szaknyelvet, valamint a tudományok szaknyelvét kívánja korszerűsíteni;
- az 1990-es évek közepétől működik Molnos Angéla alapítványa és honlapja (amely a pszichológiai szaknyelv magyarítását tűzte ki célul), a szerző pedig „purista” magyarító szótárakat is megjelentet;
- természettudósok, orvosok könyvsorozatát jelentetnek meg teljességgel magyar nyelven írott tudományos munkákkal (például sugárbiológia, orvostudomány);
- műszaki értelmiségiek *Mondjuk magyarul!* néven mozgalmat indítottak az idegen szavak magyarítása érdekében;
- akadémikusok megalapították a *Magyar Szakírók Szövetségét* a tudományos szakszókincs folyamatos gondozására;
- 2001-ben *Magyar Orvosi Nyelv* címmel szakfolyóirat indult a magyar orvosi nyelv ápolására;
- 2002 tavaszán Debrecenben, 2003-ban Budapesten szaknyelvi konferenciát rendeztek.

5 Bochmann, K.: A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In Szépe Gy. – Derényi A.: *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások.* Corvina, Budapest, 1999, 25–69.

6 Tolcsvai Nagy G.: *A nyelvi norma.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998, 68.

7 Sager, J. C.: Terminology – standardization. In Baker, M. (ed.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies.* Routledge, London–New York, 1998, 257.

Az 1990-es években a nyelvi norma ügyében zajló magyarországi viták lecsillapodása után érdemben is lehet beszélni az EU-terminológia kérdéseiről. A kérdés úgy vethető fel a legegyszerűbben: legyen-e egységes magyar nyelvi EU-terminológia?

Az EU-terminológia fölfedezése

Idézetek egy nyelvművelő írásból (1995):

„Mindennap hallható: felzárkózás Európához, európai csatlakozás. Úgy hat-hét esztendeje úton-útfélen emlegetik az Európa-házat. Amely ugye nem egy igazi épület, hanem egy képzeletbeli ház az Atlanti-óceántól az Urálig. Földrajzi középpontja, azt is mondhatjuk, középső pillére pedig Budapesttől keletre, valahol Kárpátalján található.

Épül tehát az a bizonyos szellős, nagy terű Európa-ház. Van már Európai Utas, ez egy folyóirat. Volt egyszer egy híres Páneurópai Piknik, amely jelentős mértékben járult hozzá a kettészakított Európa egyesüléséhez. Létrejött Euro-Disneyland. Budapestre is érkezik és indul Eurocity-gyorsvonat. Formálódik a magyar eurodiplomácia. Egyes oktatási intézmények eurodiplomát adnak ki. Már tervezik az europénzt, az eurót. Az Óbudai-szigeten megrendezték az Euro-woodstock rockfesztivált.

Mindennapi életünkbe is bevonult Európa. Eurokonyhát hirdetnek a reklámújságban, euroszendvicset kínálnak a magyar távolsági autóbuszon, és – kimondani is szörnyű – eurovécéket állítanak fel a nagyobb rendezvényeken.

Hogy mi is az az eurovécé? Közöséges vízöblítéses vécé, amelyet azért már régen ismerünk. Az ország közepén ezt a feliratot láttam: Eurogomb kft. Tehát már a gomb is euro.

Ezek után már mit sem csodálkozom azon az »eurománián«, amely körülvesz bennünket...”⁸

Az EU-terminológia jelentkezése

Az első nem indoeurópai nyelv, az uráli-finnugor nyelvcsaládba tartozó finn volt, amelynek meg kellett küzdenie az euroterminológiával. 1996-ban, egy évvel a belépés után a finnek már panaszkodtak a nyelvüket elárasztó euroterminológia és *euroszleng* miatt. 2004-ben az ugyancsak az uráli-finnugor nyelvcsaládba tartozó észt és magyar nyelv is az EU hivatalos nyelve lesz.

Magyarország európai integrációjának egyik következménye, hogy nagy mennyiségű, eredetileg idegen nyelven fogalmazott, majd magyarra fordított

8 Balázs G.: *Nyelvünkben a világ*. Ister, Budapest, 2002, 238–239. nyomán.

adminisztratív szöveg kerül a minisztériumok, vállalatok, oktatási intézmények, társadalmi szervezetek stb. mindennapi életébe. Klaudy Kinga⁹ „euroadminisztrációs” szövegtípusnak nevezte el azokat a szövegeket, amelyeket az európai bürokrácia (a „brüsszeliták”) állítanak elő, lefordítják, majd sokszorosítják és terjesztik. Az euroadminisztrációs szövegek legfőbb jellemzője, hogy a forrásnyelv többnyire bizonytalan, ám rendszerint angolul érkeznek Magyarországra. Az azonban nem biztos, hogy a szöveg eredetileg is angol volt, illetve angol anyanyelvű fogalmazta őket, tehát sokszor az alapszöveg is pontatlan, igénytelen. A magyarra fordított szövegeket nem lektorálják, meglehetősen sok a szakszerűtlenség és a félreértési lehetőség.

A fordítók munkájuk során sokszor a nyelvészeket megelőzve találkoznak jelenségekkel. A jól felkészült fordító természetesen képes szakmai szempontból helyesen értelmezni és közvetíteni a szöveget, de a felelőssége óriási, hiszen döntéseivel akár évtizedekre meghatározhatja a befogadó kultúra nyelvhasználatának egy-egy mozzanatát. A fordítók „nyelvi kapuőrökké” válnak.

A magyar euroadminisztrációs nyelv

Dróth Júlia¹⁰ rendszerezte az euroadminisztrációs szövegtípusban fellelhető nyelvi jellemzőket:

a) ugyanazon terminológiai egység többféle formában való fordítása, amely nehezíti az azonosítást;

b) különféle szintaktikai és szemantikai szerkezetű szószerkezetek, amelyek sokszor mindkét nyelv felől felismerhetetlenek;

c) következtelen helyesírás a szószerkezetekben és az összetett szavakban;

d) az átvett idegen szavak többféle helyesírása (angolos, magyaros);

e) a szervezetek, intézmények nevének fordítása több, eltérő formában;

f) az intézménynevek helyesírásának sokfélesége;

g) következtelenség a rövidítések használatában;

h) a rövidítések, betűszók helyesírásának tarkasága;

i) angol mintára a köznevek nagy kezdőbetűs helyesírása.

A jelenségek között vannak ugyan tipikus fordítási félreértések és a magyar helyesírásból fakadó hibák, de többségüknél a megegyezés, az együttműködés, a norma hiányára figyelhetünk fel.

9 Klaudy K.: Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr*, 2001, 146–147.

10 Dróth J.: Legyen egységes az Európai Unió terminológiája! Az EU adminisztratív és közigazgatási nyelvezetének magyar fordítása. *Magyar Nyelvőr*, 2000, 287–297.

A magyar euronyelv

A több területet – jog, politika, diplomácia, közigazgatás, közgazdaság – felölelő európai uniós szakmai terminológia Révay Valéria¹¹ szerint nem egyszerűen szakmai szókincs, hanem szaknyelv, az ún. euronyelv, ugyanis nemcsak körülhatárolható terminológia, hanem szintaktikai, sőt stilisztikai jellemzőkkel is rendelkezik. Ez az euronyelv leginkább angol mintára születik, de több nyelv és egy egészen sajátos bürokratikus szintaktika és szemantika is rányomja a bélyegét. A nyugat-európai országokban évtizedeken át formálódott nyelvet most nagyon rövid idő alatt kell magyarra átültetni. Révay Valéria szerint¹² a feladat a középkori bibliafordítók munkájához mérhető, amikor nagy mennyiségű latin szöveget kellett magyarra átültetni. Ilyesformán igaznak látszik az Umberto Eco-i metafora: *új középkor*. Az első felmérések azt bizonyítják, hogy a magyar nyelv ezúttal is hajlékonynak és találékonnak bizonyul az új nyelvi jelenségek befogadására.

Az euronyelv főbb jellemzői a következők:

- a) idegen szavak;
- b) szóalkotással keletkezett szavak (ezen belül a hagyományos magyar szóképzés mellett sokkal nagyobb szerep jut a szóösszetételeknek, sokszor hibrid szóösszetételeknek);
- c) mozaikszavak, betűszavak;
- d) szószerkezetek (jórészt tükörfordításokkal, mint a 19. századi nyelvújítás idején);
- e) anglicizmusok (például az angol határozatlan névelőnek a magyarba való szolgálai átültetése; az igevonzat helytelen megválasztása);
- f) szóképek (sokszor helytelen fordításban).

Javaslatok az euroadminisztrációs (euronyelv) fejlesztésével kapcsolatban

Az 1990-es években Magyarországon megerősödő alkalmazott nyelvészet és fordítástudomány szakemberei több ízben tettek javaslatokat a fordított szövegek minőségének fejlesztése, gyakorlatilag a modern, világos euronyelv ügyében. A javaslatokat Dróth Júlia a következőkben foglalta össze:¹³

11 Révay V.: A kialakuló magyar euronyelv. In Mihalovics Á. (szerk.): *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza, 2000, 73.

12 Révay V.: i. m. 74.

13 Dróth J.: A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. Előadás a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportban (2001. szeptember 21.).

a) Létre kell hozni a magyar szaknyelvi korpuszt, valamint a fordított szövegek magyar korpuszát, amelyekből elemzéssel dönthető el egy-egy nyelvi jelenség felbukkanása, terjedése, használata.

b) A terminológiát az adott szakterület, a nyelvészet, a fordítástechnika és a számítógépes nyelvészet képviselőiből álló csoport egységesíthetné.

c) Szükséges a terminológiakészlet szótári feldolgozása (nyomtatott és elektronikus formában).

d) Szükség lenne kollokációtár (frazológiai táár) létrehozására.

e) Már a középiskolai oktatásban el kell kezdeni a nyelvek közötti átváltások tanítását.

f) Létre kell hozni a magyar fordítói szabványt, minőségbiztosítási programot, etikai kódexet. A fordítói szabvány – sok egyéb mellett – rögzíthetné, hogy a szerződések tartalmazzák a terminológia felkutatásának igényét is, valamint azt, hogy a meglévő nyomtatott és elektronikus szótárak alkalmazása a szakszókincs egységesítése miatt szakmai kötelesség.

g) Intenzíven tanulmányozni kell a külföldi terminológiai és nyelvstratégiai módszereket és elveket, különös tekintettel az EU újabb tagállamaira.

h) Szükséges egyszerűsíteni a nehezen alkalmazható magyar nyelvi normákat, szabályokat. Változtatni kell a nyelvhelyességi kézikönyvek szemléletén (például műfaji differenciáltsággal).

Végül hadd tegyem hozzá a több országban beszélt nyelvek (így például a magyar nyelv) sajátos nyelvtervezési, nyelvstratégiai feladatát:

i) Fontos a magyar nyelv állami változatai között a közös szaknyelvi norma kialakítása és fenntartása, s ezt főként a számítógépes (internetes) adatbázisok és kommunikáció segítségével hívásával lehet elérni. Tehát az a cél, hogy ugyanazt jelentse egy-egy terminus Budapesten, mint Kolozsváron és Érsekújváron.

További feladatok:

j) Az euroterminológia fordítását, kialakítását, terjesztését intézményes alapokra kell helyezni.

k) A magyar nyelv állami változatai közötti egyeztetés mellett a finnugor (finn, észt), valamint a többi EU-tagország tapasztalatainak a figyelembevétel is szükséges.

Az euronyelv hatása az anyanyelvre

A születő magyar euronyelv nyilvánvalóan sok gyermekbetegséggel küzd, és még nagyon sokáig lesz vita tárgya. Az is várható, hogy a fordítások kapcsán sok hibrid, torz forma kerül át a magyar nyelvbe, általában az anyanyelvekbe, de remélhetőleg ezek idővel kikopnak, illetve bizonyos formák polgárjogot is

nyerhetnek. Biztos, hogy rövid idő elteltével kész tényként beszélhetünk az euronyelvről. A nagy mennyiségű fordítás megköveteli a fordítók alaposabb képzését, s mint arra többen rámutatnak, az idegen nyelvi fordítók magyar nyelvi, anyanyelvi tudatosságán is van mit javítani. Ily módon az euronyelv szolgálhatja az anyanyelvi tudatosítást, elmélyülést is.

Az Európai Unió kommunikációja csak korszerű anyanyelvekre épülhet. Az anyanyelvekről az EU jogi álláspontja és kommunikációja minden nyelvpolitikai elképzelésnek megfelel, a gyakorlat azonban nem látszik tökéletesnek. Mindig hangsúlyoznunk kell, és tennünk is kell érte, hogy az anyanyelvek sokfélesége az együttműködés alapja. Az anyanyelvek világlátási, érzelmi, identitási viszonyt jelentenek; ráadásul a sokféle anyanyelv, a nyelvek közötti váltás, átjárás növeli a toleranciát. Sok a teendőnk, és nagy a felelősségünk, mert a nyelvészet, a fordítástudomány az európai integráció legfontosabb tudománya lesz.

Irodalom

- Balázs Géza: *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest, 2001.
- Balázs Géza: *Nyelvünkben a világ*. Ister, Budapest, 2002.
- Bochmann, Klaus: A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest, 1999.
- Dróth Júlia: Legyen egységes az Európai Unió terminológiája! Az EU adminisztratív és közigazgatási nyelvezetének magyar fordítása. *Magyar Nyelvőr*, 2000, 287–297.
- Dróth Júlia: *A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről*. Előadás a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoportban (2001. szeptember 21.).
- Dróth Júlia: *Adalékok az egységes magyar szaknyelvi terminológia kialakításának alapelveihez és módszereihez*. Kézirat a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program számára, 2003. (E kötetben megjelenik.)
- Kemény Gábor: Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban. *Debreceni Szemle*, 2002, 201–213.
- Klaudy Kinga: Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr*, 2001, 145–152.
- Kornai András – Kálmán László: Nemzeti nyelv – nemzetközi nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1991, 147–156.
- Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr*, 1995, 213–236.
- Révay Valéria: A kialakuló magyar euronyelv. In Mihalovics Árpád (szerk.): *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza, 73–93.
- Sager, J. C.: Terminology – standardization. In Baker, M. (ed.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Routledge, London–New York, 355–358.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

A jogi nyelvről – alulnézetben

Rövid diagnózis a jelenről

1. A legkevésbé sem állítható, hogy a jogi nyelv (itt közelebbről: *a jogszabályok nyelve*) a gyakran választott kutatási tárgykörök közé tartozna. Ellenkezőleg: megfigyelhető, hogy a jogalkotásunk minőségéért aggódó szakemberek is ritkán tűzik tollvégre a nyelv, a nyelvi kifejezés mód kérdéseit. Mindezt pedig annál is inkább fájlaljuk, mivel a nyelvi pallérozottság (vagy annak hiánya) közvetlenül is befolyásolja jogszabályaink minőségét, ezen belül is azok hatékonyságát, illetőleg követését.

Úgy tűnik tehát, miközben a jog- (törvény-) alkotással foglalkozó külföldi szerzők közül többen közvetlen összefüggést látnak az alkotott jog minősége és annak követettsége között, nálunk e kérdés vizsgálatának még csak számottevő (egyáltalán: érzékelhető) irodalma sem lelhető fel. Ezt amiatt is ki kell emelnünk, mivel a legkülönbözőbb források egyértelműen utalnak arra, hogy jogalkotásunk gyermekbetegségei között¹ egyértelműen megállapíthatók a jogi nyelv gyengéiből, esetlenségeiből eredő anomáliák.

1 Walter Barfuß a túlszabályozás kapcsán az ineffektív normák csoportjait állítja fel. Szerinte ezek között: a) vannak olyanok, amelyek magától értetődő dolgokról rendelkeznek; b) olyanok, amelyeknek a következményei nem ellenőrizhetők; c) amelyek érthetetlenek. Az okok között a következőket sorolja fel: a) az előírások hatékonyságának a túlbecsülése; b) a generálklausulák favorizálása; c) a felelős politikusok élet- és ügytávolsága; d) a nyelvi kifejezőkészség hiánya; e) a felelősségvállalástól való félelem; f) a jogi dogmatikában való járatlanság. (Barfuß, W.: *Jürgen-Rödig-Gedächtnissymposion*. Salzburg. Bericht Rationalisierung der Gesetzgebung. *Die Öffentliche Verwaltung*, 1983, 27.)

Ulrich Scheuner szerint: „Sok törvény túlságosan is gazdag a szavakban, túl gyakoriak egymelyikükben az egyedi ügyekre vonatkozó rendelkezések; a mindent ellepő terjengősség is jelen van. Jelentkezik a kazuisztikus részletesség, valamint a közelebbi tartalom nélküli általános alapelvek tömege is [...] A mai állam valójában »törvényhozó állam« (Gesetzgebungsstaat).” (Scheuner, U.: *Staatstheorie und Staatsrecht: Gesammelte Schriften*. Berlin, 1978, 513.); Klaus-Michael Groll szerint: „A törvényeket ugyanúgy állítják elő, mintha azok ipari javak lennének [...] A törvényfolyam a törvényességet is veszélyezteti.” (Groll, K-M.: *In der Flut der Gesetze. Ursachen – Folgen – Perspektiven*. Düsseldorf, 1985, 75–77.).

E tekintetben jó beszámítási pontot jelentenek a Magyar Alkotmánybíróság határozatai, amelyek az említett problémákat egyenesen a jogbiztonság követelményével hozzák szoros összefüggésbe. Nézzük a fontosabb megállapításokat:

„A jogállamiság egyik fontos alkotóeleme a jogbiztonság, amely egyebek között megköveteli, hogy

- az állampolgárok jogait és kötelességeit a törvényben megszabott módon kihirdetett és bárki számára hozzáférhető jogszabályok szabályozzák,
- meglegyen a tényleges lehetőség arra, hogy a jogalanyok magatartásukat a jog előírásaihoz tudják igazítani.”²

„A világos, érthető és megfelelően értelmezhető normatartalom a normaszöveggel szemben alkotmányos követelmény. A jogbiztonság – amely a jogállamiság fontos eleme – megköveteli, hogy a jogszabály szövege értelmes és világos, a jogalkalmazás során felismerhető normatartalmat hordozzon.”³

„A jogbiztonság kiemelkedően fontos jogállami érték, s ebből eredően meghatározott kötelezettségek hárulnak mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó szervekre. A jogállam sem tud eltekinteni attól, hogy mind a természetes, mind a jogi személyektől megkövetelje a törvényesen kihirdetett jogszabályok ismerését és az azokkal összhangban álló magatartást, s mindezek garanciájaként érvényre juttassa azt az elvet: a jogszabály nem ismerése senkit sem mentesít jogellenes magatartásának következményei alól.”⁴

„Ha egy jogszabály törvényi tényállása túl elvont, túl általános, akkor a jogszabály rendelkezése a jogalkalmazó belátása szerint kiterjeszthető vagy leszűkíthető. Az ilyen szabály lehetőséget ad a szubjektív jogalkalmazói döntésre, a különböző jogalkalmazók eltérő gyakorlatára, a jogegység hiányára. Ez csorbítja a jogbiztonságot.”⁵

A törvények félreértelmezett szerepe és tartalma a „korabeli” szocialista irodalomban is tetten érhető volt. Pigolkin méltán panaszolta annak gyakori előfordulását, hogy a törvények csak beszélnek, de nem szabályoznak. A közvetlen szabályozást nemritkán deklaratív rendelkezések helyettesítik, aminek az lesz a következménye, hogy kormány- és hatósági aktusok tartalmazzák azt, amit a törvényeknek kellene. (Pigolkin, A. C.: A fejlett szocializmus jogalkotásának alapvető vonásai. *Szovjetszkaja Goszudarsztvo i Pravo*, 1981, 10. 20–28.)

Véleménye végső soron szorosan egybecsengett *Leisner*ével, aki egyenesen azt tartja, hogy „a törvényáradat a mai törvényhozás alapproblémája a jogállamban”. (*Leisner, W.: A törvény esztelenség lesz. Deutsches Verwaltungsblatt*, 1981, 18. 849–857.)

2 25/1992. (IV. 30.) AB hat. (ABH 1992, 132.)

3 26/1992. (IV. 30.) AB hat. (ABH 1992, 142.)

4 28/1992. (IV. 30.) AB hat. (ABH 1992, 156.)

5 1160/B/1990. AB hat. (ABH 1993, 608.)

Az imént felidézett néhány alkotmánybíróági határozat egyértelműen visszaigazolja azt a feltételezést, hogy a magyar jog(norma)alkotást valóban komoly problémák terhelik, melyek el nem hanyagolható része közvetlenül a nyelvi kifejezésmód hiányosságaira, a néha érthetetlen jogi nyelvre vezethető vissza. Mindez nemegyszer odáig vezet el, hogy a jog jókívánságok, óhajok gyűjteményévé válik, amelyeket a címzettek vagy teljesítenek, vagy nem.⁶ A jogi tartalom megjelenítése valóban felveti a nyelvi kifejezésmód meghatározott formájának megteremtését. Ez az „átírás” azonban kétségtől nem döccenők nélküli.”

„Jogalkotásunkat a társadalmi viszonyokkal és magatartásokkal kapcsolatban valamiféle túlzott közvetlenség, sajátos jogi naturalizmus és empirizmus veszélye fenyegeti... A jogalkotási folyamatban a társadalmi tartalmaknak nem jogi tartalommal való »átírása« meggy végbe, hanem kopírozása, másolása.”⁷

Mindezek oka – Nagy László szerint – az, hogy gyakran előfordul, a jogász munkát csak a jogi forma megalkotásában látják.⁸ Persze az igazi okok ennél jóval általánosabbak, s forrásvidéküket azok határozzák meg a legpregnansabban, akik szerint a bajok eredője az, hogy a jogtudományt gyakorlatilag világszerte a jogalkalmazás-tudománnyal azonosították. Azaz a jogalkotásnak hiányzott a tudományos vizsgálata, így nem kerülhettek elő az annak minőségét közvetlenül meghatározó és befolyásoló tényezők (így egyebek között a nyelvi követelmények) sem. Lahmayer egyenesen ki is mondja: „a jelentkező gondok gyökere onnan ered, hogy a törvényhozás tudománya az évszázadok során keveset fejlődött”.⁹

2. A most felidézett „mulasztás” okozta problémák súlyát tovább fokozta az a körülmény, hogy az elmúlt évtizedek során határozottan (világszerte) kimutathatók a jogi túlszabályozás jegyei. A jogi túlszabályozás egyidejűleg oka és következménye azoknak a gondoknak, amelyek ma általánosságban is terhelik a jogszabályalkotást. Oka, mert a felfokozott tempó önmagában hordozza a felületesség veszélyét, következménye, mert éppen a felületesen előkészített jogszabályok miatt van szükség a sűrű jogszabály-módosításokra. „Nincsenek a normák kiérlelve, érthetetlenül hatnak, és komplikáltak. Ennek a következménye lesz a hibákat orvosló norma kiadása, amely egy végtelen körforgás elindítója lesz.”¹⁰

6 Madarász T.: A gazdasági tevékenység államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljei. *Jogtudományi Közlöny*, 1981, 4. 296.

7 Peschka V.: A jogalkotás minősége. *Jogtudományi Közlöny*, 1982, 8. 564–565.

8 Nagy L.: A kutatás és a jogalkotás néhány kapcsolatáról. *Jogtudományi Közlöny*, 1982, 8. 568.

9 Lahmayer, F.: Zur Theorie der Gesetzgebung. *Deutsches Öffentliches Recht*, 1978, 33.

10 Hill, H.: Steuerreform als Chance zur Verbesserung der Steuergesetzgebung. *Zeitschrift für Gesetzgebung*, 1987, 240.

Ez a „spirál” egyenesen vezet el ahhoz, hogy gyakorta már a módosított rendelkezések biztos megtalálására sem lesz remény.¹¹ Vannak, akik a jogi túlszabályozás jelenségét kifejezetten kapcsolatba hozzák a jogi (törvényi) nyelvvel. Keserű hangon panaszolják, hogy „a törvények nyelve olyan, hogy az ember még a saját anyanyelvén írt jogszabályt sem érti meg teljesen. Aligha lehet ma már olyan törvényt találni, amelynek a szövegezése hozzájárulást jelenthetne a kifejezések pallérozásához. (Mondják, hogy Stendhal – mielőtt a napi írói munkájához fogott – egy oldalt mindig elolvasott a Code Napoleonból, hogy a kifejezései pontosak legyenek.)”¹²

3. A jogállamiság eszméje kétségtől magá is az állandó és örök szabályozás irányába hajtja a (jog)törvényalkotást, amelynek ugyanakkor mégis el kell kerülnie, hogy „hétköznapi” jogot hozzon létre, amely a mulékonyságnak és változékonyságnak is jobban ki van téve. Éppen ez az, amire Nyugat-Európában is mind többen panaszkodnak az utóbbi években. Arra közelebbről, hogy megfigyelhető a törvények ideges reagálása a napi történésekre: a normák száma és terjedelme, a hiányos rendszer, a szabályozási tökéletlenség, a bonyolult törvényi nyelv mind egy-egy jelzőszava ennek a jelenségnek.

Az élet színesebb a törvényhozó legvirágzóbb fantáziájánál is: így nem válalkozhat a törvény sem arra, hogy a társadalmi viszonyok minden apró rezdülését nyomon kövesse. Neki ennél többre kell törekednie, és pedig arra, hogy az állam stratégiai eszközévé váljon. Milyen tartalékok rejlenek e tekintetben a nyelvben, az érthetően, egyértelműen megfogalmazott jogszabályban? Nyilvánvalónak látszik, hogy van keresnivalója itt (is) a kutatónak.

Keresetlen gondolatok a jövőről

Komoly esélyt látok mind a jogszabály-előkészítésben, mind pedig a deregulációban arra, hogy a jelenlegi helyzetünkön javítsunk.

11 Itt messze nem csak magyar jelenségről van szó. Az NSZK-ban pl. 1980–1984 között a jövedelemadó törvényt 16 módosító törvény 1983 paragrafusa módosította. 1970–1979 között a törvény egy paragrafusát – az összes jogforrás módosításait alapul véve – 237-szer módosították. A törvény 2. §-át 1980-ban egy héten belül háromszor is megváltoztatták. (Idézi: Kirchhof, P.: Die Kunst der Steuergesetzgebung. *Neue Juristische Wochenschrift*, 1987, 51. 3218.) Vagy: ugyanitt 1957 júliusától 1980 áprilisáig a közúti közlekedésről szóló törvényt több mint 130-szor módosították, a közúti közlekedés engedélyezéséről szóló törvényt pedig 1962 júliustól 1980 decemberéig több mint 600-szor. Idézi: Groll, K.-M.: i. m. 161.

12 Idézi Merkle, H. L.: Verrechtlichung und Gesellschaft – die Illusion der Machbarkeit. In: Stempel, D. (Hrsg.): *Mehr Recht durch weniger Gesetze? Beiträge eines Forums des Bundesministers der Justiz zur Problematik der Verrechtlichung*. Köln, Bundesanzeiger, 1987, 39.

A jogszabály-előkészítés „finomítása”

A törvény-előkészítésben, a tervezetek megformulázásában szerepet vállalóktól ma sem kívánjuk meg a magasabb képesítettséget. Minthogy ma már nem évi 5-6 törvény megalkotásáról van szó, valamint hogy az újonnan alkotandó törvényeinknek szervesen be kell épülniük a jogállam szerkezetébe, komolyan fontolóra kellene venni a szervezett és tervszerű kodifikátorképzés beindítását. (Ma kb. 6000 központi és 80 ezer helyi jogszabály hatályos hazánkban.)

Ha azt nem is lehet megtanítani, hogyan kell egy zseniális törvényt megszövegezni, azt talán igen, miképpen lehetne abban elkerülni a durva hibákat.

Nálunk nincsenek (és az elmúlt évtizedek során soha nem is voltak) szervezett (és hatékony) kurzusok a jogalkotás résztvevői számára. Az isteni szikra, az ötletek, a kísérletezgetési kedv és hajlam az indokoltnál tehát jóval nagyobb szerepet játszhatott. Ebből következik, hogy a jogszabály néha nem is megalkotottnak, mint inkább „elkövetett”-nek tűnt, amely a jogszabályalkotás olyan műhelyeiben készült el, ahol a felelősségteljes normaalkotásnak mind a tárgyi, mind pedig a személyi feltételei hiányoztak. Pusztán pedig képességek alapján nem lehet jogot alkotni: azt meg kell tanulni, és meg kell tanítani. Ez az igény abból ered, hogy a jogalkotás a legmagasabb szintű jogászai művelet, amelyben – pontosan ezért – csak alaposan felkészült szakemberek vehetnek részt. Ez a felismerés vezetett el több európai államban is a „törvényhozástan” tudományának a kialakulásához, amely az elmúlt 20 esztendőre visszatérve már kétségkívül igen jelentős eredményekkel büszkélkedhet.

A kodifikátorképzés terén számunkra ma főképpen Németország, Svájc, Ausztria és Anglia példái tűnnek követendőnek.¹³

13 Mind Németországban, mind pedig Svájcban abból indultak ki, hogy az egyetemeken eddig – kevés kivételtől eltekintve – csak igen kevés „törvényhozástan”-t közvetítettek. A murteni törvényhozási szeminárium, valamint a svájci Igazságügyi Minisztérium kurzusa ezért kétségkívül nagy szükségletet elégít ki. Évente mintegy 80-100 fő vesz részt ezeken, legtöbbször közülük politikusok, különböző csúcsszervek dolgozói, szövetségi, kantonális és községi hivatalnokok. A tavaszi szemináriumot február-márciusban, az őszi pedig október-novemberben rendezik meg. Egy-egykor ekkor 35-40 fő vesz részt. Itt főképpen szabályozási metodikát tanítanak, valamint a törvényalkotási hibák felfedezésének a technikáját sajátítják el. Hamburgban és Freiburgban ugyancsak szervezett tanfolyamokon készítik fel a jogszabályalkotókat feladataik ellátására. Mind Németországban, mind pedig Svájcban törvényhozási társaságok alakultak, amelyek rendszeresen áttekintik az elért eredményeket és meghatározzák a soron következő teendőket. (Részletesebben lásd: Keller, M.: *Zum Stand der Gesetzgebungslehre in der Schweiz. Zeitschrift für Gesetzgebung*. 1986, Heft. 3.; Maksvit, J.: *Zustand und Perspektiven der Gesetzgebung*. DVBI, 1988, 16.)

Határozott fejlődésnek indult azonban az osztrák törvényhozástan is, amely egészen a legutóbbi időkig erősen jogi-technikai színezetű volt, s főképpen a formáltudományokkal kereste és tartotta a kapcsolatokat. Az 1980-as évek során viszont már határozott nyitás figyelhető meg a

Mindenütt megfigyelhető, hogy ennek a képzésnek az anyagában kitüntetett helyet foglalnak el azok az ismeretek, amelyek a jogszabályok nyelvi szövegezésével kapcsolatos követelményeket tartalmazzák.

Amennyiben ilyen kurzusok indulnak, úgy annak tematikájában mindezek nálunk is elhelyezendőek. Ez pedig annál kevésbé jelent nagy erőfeszítést, mert a különböző vizsgálatok eredményeként már ma is vannak olyan tapasztalatok, amelyek e képzésben értékesíthetők.

A „követelmények”-ből már ma biztonsággal összeállítható egy csokor. Például:

A jogszabályi rendelkezések megszövegezésénél különös gondot kell fordítani a következőkre:

a) A szöveget – függetlenül a címzettől – a magyar nyelv helyességére, tisztaságára irányadó szabályok betartásával kell megfogalmazni. A közérthetőség elsőrendű követelmény, amely feltételezi a könnyen olvashatóságot is.

A jogi előírásokat absztrakt módon kell megfogalmazni; a kazuisztikus, feleslegesen részletező formulák kerülendőek! Példákat a jogi előírások csak akkor alkalmaznak, ha azok egyértelműen világosabbá teszik a szabályozás célját és tartalmát; s ez más módon nem érhető el.

b) Törekedni kell a rövid mondatokban való szövegezésre; kerülendőek a bonyolult mellékmondatok és általában a bonyolult mondatfűzés.

A fontos információk a főmondatban helyezendőek el. Elkerülendőek a többszörösen összetett és többszörösen egymásnak alá- és fölérendelt mondatok. (Ausztriában meghatározzák, hogy egy mondat legfeljebb 20 szóból állhat.)

szociáltudományok felé, főképpen a lingvisztika irányába. (Részletesebben lásd: Stelczer, M.: *Entwicklung Charakteristik und Möglichkeiten der Gesetzgebungslehre in Österreich. Zeitschrift für Gesetzgebung*, 1986, Heft. 2.; Strouhal, E.: i. m.).

Persze a jogalkotásban való közreműködésnél – mint láttuk – is megkövetelik az alapos felkészültséget, ahol nincsenek e célból szervezett külön kurzusok. Ez a helyzet például Angliában, ahol a jog- (törvény-) alkotás közelébe sem engedik azokat, akik nem töltöttek el előzetesen hosszú éveket beosztottként egy draftsman mellett.

Spanyolországban is megfigyelhető az előkészítő apparátussal szemben támasztott elvárások növekedése. Az 1975. és 1983. évi törvények külön figyelmet fordítottak arra, hogy az előkészítő szervezet a minőségi követelményekre egyre nagyobb hangsúlyt helyezzen. Ezt szolgálta az az előírás is, hogy mindazokban az esetekben, amikor a kormány nyújt be törvényjavaslatot a parlamenthez (1979 és 1989 között alkotott 509 törvényből 443-at kezdeményezett a kormány), akkor ahhoz még további négy dokumentumot kellett csatolni. (Preambulum, szakmai megalapozás, a gazdasági-pénzügyi feltételek számbavétele, a tárgyhoz esetileg igazodó jelentések.) Erre pedig valóban csak olyan apparátus képes, amely szakmailag sokoldalúan képzett, és korszerű ismeretekkel rendelkezik.

(Lásd bővebben még: Aporico, E. J. – Doderch, P. S.: *Die Ausarbeitung von Gesetzesvorlagen in Spanien. Zeitschrift für Gesetzgebung*, 1990, 2.)

c) Idegen szavakat vagy kifejezéseket csak abban az esetben lehet használni, ha nincs magyar megfelelőjük, illetőleg közismertek az idegen szavak és kifejezések.

Különösen elkerülendő az az idegen szavak és kifejezések, amelyek tartalmát csak bonyolult körülírással lehet megvilágítani.

d) A társadalmi viszonyok jogi rendezéséhez elkerülhetetlenül szükséges szakkifejezéseket és fogalmakat (műszavak, gazdasági, jogi, pénzügyi, orvosi, illetőleg tudományos kifejezések stb.) abban az értelemben kell használni, ahogy azt a szakma is használja. Ha azonban az adott szakkifejezésnek a köznyelvben is van ugyanabban az értelemben használt változata, úgy a köznyelvi változatot kell használni.

e) Ha az alkalmazandó szó vagy kifejezés jelentése eltér az általánosan ismert vagy az adott szakterületen használt értelmétől – s erre a jelentésre a jogi rendezés keretében szükség van –, a kifejezést (szót) meg kell magyarázni úgy, hogy a jogszabályokban kívánt jelentés félreérthetetlen legyen.

f) Ugyanarra a fogalomra csak ugyanaz a kifejezés használható. Ugyanarra a fogalomra rokon szavak vagy kifejezések (szinonimák) használatát nemcsak az adott jogszabályban, hanem a jogágon és jogrendszeren belül is kerülni kell.

g) Törekedni kell arra, hogy a jogszabály a gyűjtőfogalmakat az általános gyakorlatnak megfelelően használja. Ha a jogszabály olyan gyűjtőfogalmat alkalmaz, amely nem honosodott meg a köznyelvben, illetőleg az a gyűjtőfogalmat attól eltérő tartalommal használja – s mindez a jogi szabályozás szempontjából elkerülhetetlen –, a normának meg kell határoznia a gyűjtőfogalmat.

A gyűjtőfogalmak meghatározásakor köznap fogalmakat kell használni, feltéve, hogy az nem ad alkalmat félreértésre.

h) A jogszabályban általában egyes számot kell használni. Az egyes számban jelölt intézmény, fogalom stb. valamennyi azonos jellegű intézményre, fogalomra vonatkozik. Többes szám használata csak akkor indokolt, ha a kifejezés már így honosodott meg (pl. fegyveres erők), vagy több szerv közötti kapcsolatról, munkájuk koordinációjáról van szó, vagyis ahol a kifejezés önmagában is többes számot igényel.

i) A normában a jelen idő kötelezést, parancsot fejez ki. Ezért mellőzhetők a „köteles”, „kötelező”, „kell” kifejezések és a parancsoló mód. Ha azonban feltétlenül szükséges az erőteljesebb hangsúlyozás, úgy az említett kifejezések és a parancsoló mód is alkalmazható.

j) Kerülendő a különböző töltelékszavak: ilyen pl. a „tulajdonképpen”, „nyilvánvalóan”, „értelemszerűen”, „megfelelően”. Közel esik ehhez az ún. „határozatlan fogalmak” kategóriája (pl. „nemzetgazdasági érdek”, „fontos ok”, „a felek méltányolható körülményei”). Ezek ritkítása a cél; az elkerülhetetlen esetekben viszont ezek közelebbi tartalmát legalább példálózással meg kell világítani, illetőleg ki kell jelölni alkalmazásuk határait.

k) Egyértelműen kell használni a jogszabályban a számjegyeket és azok betűkkel történő kiírását. (Az osztrák megoldás 12-ig számjegyeket kér, azon felül pedig a betűkkel történő teljes kiírást részesíti előnyben.)

Hasonlóképpen egységesnek kell lennie a mértékegységek, pénzüsszegek jelzésének is.

Addig mindenképpen el kellene jutni, hogy ne léphessen hatályba olyan jogszabály (se központi, se helyi), amelyet egy alapos „nyelvi szűrőn” ne vizsgáltak volna meg. Ebbe pedig beletartozhatnak – a hasonló alapismeretekkel rendelkező, erre „kiképzett” jogászokon kívül – a nyelvészek is. Valóban: fűben-fában az orvosság! Mi akadályozta meg akár eddig is pl. a helyi önkormányzatok polgármestereit, jegyzőit abban, hogy a készülő önkormányzati rendelet tervezetét bemutassák egy helyi, magyar anyanyelvet tanító pedagógusnak?

A deregulációs technikák gazdagítása

1. Azt az igényt, hogy a jogalkotás hibáit minden körülmények között ki kell küszöbölni, sokkal könnyebb megfogalmazni, mint megvalósítani. A kirívóan durva fogyatékoságoktól azonban sürgősen meg kell tisztítani a jogrendszert, hiszen anélkül merő vágyakozás marad a jogállami követelmények teljesítése. E „gyomlálás” nélkül jámbor óhaj lesz az áttekinthető és ellentmondásoktól mentes joganyag megteremtése, amelynek kialakítása pedig a jogalkalmazóknak és az állampolgároknak egyaránt érdekük lenne. Ez a selejtezés több országban rendszeresen és folyamatosan történik; nálunk – minden más állítással ellentétben – még mindig eseti és fellobbanásszerű.

A világ mind több országában nő az igény egy szervezettebb, rendszerebb és megbízhatóbb mechanizmusú *jogtisztítás* iránt, amely az áttekinthetőbb és könnyebben kezelhető jogi matéria megteremtését tartja legfőbb feladatának. Bizonyítható, hogy ahol az ilyen átgondolt „jogszabálytisztítást” komolyan tervbe vették, ott az időszerűtlenné, feleslegessé vált rendelkezések tömkelegétől sikerült viszonylag rövid időn belül megszabadulni. Így pl. az 1989 elején hivatalától megvált reageni adminisztráció kezdettől fogva fontos feladatának tekintette a jogi előírások számának radikális csökkentését. Ezt a törekvését az tette érthetővé és természetessé, hogy az *Amerikai Egyesült Államokban* alkalmazott jogszabályanyag mind számában, mind pedig oldalterjedelmében az elmúlt 50 esztendő során megsokszorozódott. Még mindig az amerikai földrészen maradvá, megemlíthető, hogy *Kanada* (Québec tartományában) is sor került egy szabályozási reformra, amelynek során több mint 1800 rendelet tüzetesebb megvizsgálására kerítettek sort. A deregulációs program kidolgozására itt a kormány külön munkacsoportot és deregulációs miniszteri posztot hozott létre.

Az osztrák jogtisztítás oka hasonlóképpen a lassan fékezhetetlenné váló jogszabálytömeg volt. E matéria megtisztítása (*Rechtsbereinigung*) – cél-

jainak megfelelően – külső és belső vonatkozásokra terjedt ki. A külső jogtisztítás a jogforrások tisztításával és külső egyszerűsítésével volt azonos, a belső pedig a jogi normák értelmének a megtisztítását jelentette.¹⁴ Ez utóbbi cél helyességét számos „kísérlettel” is igyekeztek alátámasztani.¹⁵

A svájci jogtisztítás gyakorlata részben történelmi okokból, részben a sajátos államjogi felépítés következtében tér el a többi nyugat-európai államétól. Itt egy speciális parlamenti szerkesztőbizottság vizsgálja folyamatosan a kibocsátott jogszabályok megfelelőségét.¹⁶ E bizottság már 1902 óta működik: 1975-től egy belső igazgatási bizottság is támogatja a munkáját. Az utóbbit a kormány hozta létre azzal a céllal, hogy az előzetesen tisztítsa meg a parlament elé kerülő törvénytervezeteket. Összetételénél fogva képes azonban a jogszabálytervezetek nyelvi-nyelvtani megtisztításának a feladatát is elvégezni, hiszen az Igazságügyi Szövetségi Hivatal főosztályvezetője és a tervezet mindenkor kidolgozója mellett tagja annak a Szövetségi Kancellária Központi Nyelv- és Fordítási Hivatalának a képviselője is. Az első munkamenetben a Központi Nyelvi és Fordítási Szolgálat szerkesztője és az Igazságügyi Szövetségi Hivatal képviselője vizsgálja meg a tervezetet, de ezt kizárólag csak a saját számukra, saját szempontjaikra figyelemmel teszik meg. A második fázisban kölcsönösen és együttesen elemzik a tervezeteket, végül a előkészítő szakterület képviselőjével beszélnek meg a tapasztalatokat.¹⁷

Németországban is mind szövetségi, mind pedig tartományi szinten komoly figyelmet fordítanak a hatályos jogi matéria megtisztítására és a lehetséges egyszerűsítésre. A jogtisztítás mind szövetségi, mind tartományi szinten folyamatos velejárója a jogéletnek. Ugyanilyen célra alakítottak bizottságot Hessenben is.

Mindenütt nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a jogi rend modernizálásának a lomtanánsból kell kiindulnia. A felülvizsgálat nehézségeit azonban egyértelműen jelzi az a körülmény, hogy igen sokszor valóban nehezen áttekinthető szövevényt kell kibogozni.

14 Holzinger, G. – Manak, A.: Rechtsbereinigung in Österreich. *Zeitschrift für Gesetzgebung*, 1987, 363–369.

15 Az építési engedélyről szóló törvény tervezetét pl. elolvastatták a majdani címzettek meghatározott körével. Az eredmény lehangoló volt, hiszen a megkérdezettek 70%-a nem értette a jogszabályt. Ezt követően – anélkül, hogy a jogszabály tartalma megváltozott volna – nyelvészekkel „rendbe tetették” a tervezetet, majd pedig a korábban megkérdezettekkel újra elolvastatták azt. Most már 70%-uk értette, miről szólt a jogszabály.

16 Wili, H-U.: Eigenheiten schweizerischer Rechtsbereinigung. *Zeitschrift für Gesetzgebung*, 1987, 180–183.

17 Hauck, W. – Moos, R. – Keller, M. – Schweizer, R. J.: Die Gesetzesredaktion in der Schweizerischen Bundesverwaltung. In *Studie zu einer Theorie der Gesetzgebung*. Berlin, Heidelberg, New York, 1982, 94–96.

2. A jogtisztításnak, jogszabályrendezésnek – mint említettük, az Alkotmánybíróság által felállított követelményekre figyelemmel is – a jogélet jellemzőjévé kell válnia. Az e téren tapasztalható kampányszerűséget tervszerű és folyamatos munkának kell felváltania, amely hatékonysága esetén biztosítaná a jogrendszerben elavulttá, meghaladottá, anakronisztikussá váló jogszabályok kiszűrését. Ennek ki kell alakítani a megbízhatóan működő szervezeti rendszerét, de meg kell határozni azokat az eljárási rendet rögzítő szabályokat is, amelyek a folyamatos felülvizsgálatot biztosíthatnák. E munkánál is messzemenően hasznosítani lehet a nemzetközi tapasztalatokat, közülük is a gyakorlatban haszonnal és hosszú időn keresztül alkalmazott megoldásokra fordítva a nagyobb figyelmet.

A megoldandó feladat nagyságára és körütekintő kezelésére figyelemmel halaszthatatlanul tervbe kellene venni Magyarországon is egy olyan állandó szervezet kialakítását, amely folyamatosan és állandóan érvényesíthetné és kifejezésre juttathatná a dereguláció szempontjait. Nyugati példák és megoldások adottak ehhez, tüzetes vizsgálódást igényelne viszont, közülük melyek lennének leginkább szóba hozhatók nálunk. A kialakítandó szervezet konkrét felépítése és munkamódszere alapvetően attól függne, milyen elvárásokat támasztanának vele szemben. Az utóbbiakra nézve két „rendszer” között lehetne választani:

a) A dereguláció fejlettebb módja tartós, konzekvens és összehangolt jogalkotási és szabály-felülvizsgálati tevékenység folytatása, amely felszámolja a korábbi jogalkotás nemkívánatos maradványait, és egyben megelőzi a jövőbeli problémákat (*USA, Anglia, Svédország*); ez azonban igen komoly elhatározást, intézményesítést és pénzügyi háttérrel igényel.

b) A szerényebb igényt megfogalmazó intézkedéscsomagok, amelyek esetenként és ágazatonként eltérő hangsúllyal próbálják rugalmasan követni a felvetődő igényeket (*Franciaország, Olaszország, Ausztria*). Ez a célkitűzés egyszerűbben kivitelezhető.

Általános tapasztalatként azonban elmondható, hogy ezek a programok nemcsak a korábbi szabályozásra ügyelnek, hanem a jövőre nézve is iparkodnak túlszabályozást megelőző jogalkotási elveket megfogalmazni. A tapasztalatok szerint a deregulációs csomagterveket magas szintű aktusok rendelik el, s végrehajtásukra legalább három évet irányoznak elő, a komolyabb reformok vezérlésére pedig minisztert neveznek ki.

Elkerülhetetlennek látszik Magyarországon is egy Központi Deregulációs Hivatal létesítése, amely tárca nélküli miniszter vezetője révén kapcsolódna a kormány munkájához. Feladatkörébe tartozhatna a törvénytervezetek és kormányrendelet-tervezetek előzetes – deregulációs szempontú – véleményezése, illetve – munkatervi ütemezés szerint – időszakonként a főhatósági rendeletalkotás szisztematikus áttekintése is. A törvénytervezetek előzetes megvizsgálásához országgyűlési határozatban kaphatna szempontokat, ame-

lyek körülhatárolnák az általa gyakorolt előzetes kontrollt. A főhatósági joganyag időszaki felülvizsgálatához a jogalkotásról szóló törvény és a tárgyban esetleg kiadandó országgyűlési határozat keretében maga határozná meg a figyelembe veendő kritériumokat. Ezek általánosítható jegyeit a jogszabályalkotásban figyelembe vehető cselekvési zsinórmértékként szolgáló útmutatóban foglalná össze, amelyet előzetesen a jogszabály-előkészítésben részt vevő szervek rendelkezésére bocsátana. Jogában állna a megfogalmazott elvárásoknak nem megfelelő jogszabálytervezetek újbóli előkészítésre való visszautalása is, felhíva a figyelmet azokra a körülményekre, amelyek ütköznek az áttekinthető és racionális jogalkotás követelményével.

Ebben az útmutatóban kellene azokat a vizsgálati szempontokat is rögzíteni, amelyek a nyelvi következetlenségekre visszavezethető hibák kimutatására lennének alkalmasak.

*

Nem ígértem, hogy e rövid tanulmány valamennyi vizsgálandó kérdésre kitér, így írásművem – általam is vállaltan – csak torzó maradhat. Ilyenként is talán eléri a célját, azt közelebbről, hogy a magyar jogalkotás egyik eddig méltatlanul mostohán kezelt összetevő elemére – a jogi szaknyelv vizsgálatának fontosságára – ráirányítsa a figyelmet. Ha ezt elérte, munkám már nem volt hiábavaló.

Gondolatok az orvosi nyelv magyarításáról

A Magyar értelmező kéziszótár (1982) meghatározása szerint a „magyarít” ige azt jelenti, hogy valaki *„egy idegen szót, kifejezést magyarra helyettesít. A »magyarítás« az a tevékenység, hogy valaki magyarít (vmit)”, de jelenti az „...idegen szó, kifejezés helyébe alkotott magyar szót” is. Ennek értelmében a „magyarítás” új magyar szavak, kifejezések képzésére és a magyar kifejezéseknek az idegen szavak helyett történő alkalmazására is vonatkozik. Másképpen mondva, „magyarítás” az a törekvés, hogy magyar kifejezéseket használjunk. A „magyarosít” ige jelentése az értelmező szótár megfogalmazásában: *„(más nemzetiségű, anyanyelvű személyeket) nyelvben, érzésben magyarrá igyekszik változtatni”*. Keszler Borbála szerint a „magyarosítás” szó egy idegen szónak magyaros formájúvá alakítását is magában foglalja (személyes közlés).*

Nyelvész barátaimtól megtanultam, hogy az a véglet, amely kizárólagosan magyar szavakat enged meg, és minden idegen kifejezést kiírt, a „purizmus”. A Magyar értelmező kéziszótár meghatározásában a „purizmus” *„nyelvtisztaságra való (túlzó) törekvés”*. Arra sem volt nehéz rájönni, hogy a „purizmus” a nyelvészetben valamiféle eretnekség, azaz elviekben eltér a hivatalos, illetve közfelfogástól, és ezért elítélendő. Világossá vált azonban az is, hogy a „hol a határ?” kérdésében messzemenően nem egységes az álláspont a nyelvészek körében, és hogy a köznyelv és a szaknyelvek magyarítása vonatkozásában is jelentős nézetkülönbségek vannak.

A magyar orvosi szavak és kifejezések használata

A magyar orvosi nyelv használatának kérdéséről a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóiratban is sokat olvashatunk, amiért nagyon hálás vagyok. Az első, ami szembetűnik az, hogy a vélemények eltérnek, széles határok között mozognak. Az egyik véglet a „mindent csak magyarul”. A másik véglet szerint az idegen kifejezések zabolátlanul használhatók, nem baj, ha elárasztják a beszélt és írott nyelvet, mert azt „gazdagítják”.

A tiszta magyar orvosi nyelvvel kapcsolatban Molnos Angéla úgy fogalmaz, hogy „a tiszta magyar nyelv minden gyógyász segítőtársa”, „óriási gyógyerő rejlik a tiszta magyar nyelvben”, „közelebb hozza a gyógyászt a kezelendő emberhez, bizalmat, meghitt hangulatot, az együvé tartozás érzését kelti, csillapítja a félelmeket, és oldja a szorongást mindkettőjükben”. Véleménye szerint a tiszta magyar nyelv használata közelebb visz az emberekhez. Nézete védelmében egy könyvecskét is megjelentetett *Szent és sérthetetlen* címmel.

Bertók Lóránd felteszi a kérdést, hogy „Lehet-e még ma magyarul beszélni és írni?”. A magyar orvosi nyelv korcsosulásával kapcsolatban egy riasztó példát mutat be, ami annál is inkább szomorú, mert egy nagyon rangos, köztisztletben álló orvostól származik. Úgy fogalmaz, hogy „már többnyire észre se vesszük, hogy nem magyarul, hanem egy teljesen elangolosodott korcs latin nyelvet használunk (beszélünk és írunk). Képtelenek vagyunk egy mondatot úgy elmondani vagy leírni, hogy ne legyen tele idegen szavakkal, kifejezésekkel.” Szerinte „ez a nyelvhasználat ragályos betegség”. Az okokat vizsgálva úgy véli, hogy ezt önként tesszük. „Ennek oka lehet egyszerűen lustaság, de lehet divat is, mert sokan azt hiszik, hogy csak akkor beszélnek és írnak korszerűen, ha idegen szavakat és nyelvi szerkezeteket használnak. Vannak, akik azt hirdetik, hogy az idegen szavak gazdagítják a nyelvünket. Ez azonban nem igaz, mert éppen szegényítik.” A következő sorai nagyon elgondolkoztatók: „Többre kell tartani magunkat! Tudjuk, hogy a tudomány, a szakma nemzetközi, de aki műveli, az többnyire tartozik valahova, és felelősséggel is tartozik nemzetének, hisz’ végső fokon annak hasznáért munkálkodik. Úgy érzem, nagy a valószínűsége annak, hogy a kisebb nemzeti közösségek fogják a világgymarmatosítás (»globalizáció«) elszűrítő korában az emberibb világot megőrizni. Ennek pedig alapfeltétele az anyanyelv.” Ezért a feltett kérdésre egyértelműen úgy válaszol, hogy „lehet, érdemes és kell magyarul beszélni és írni napjainkban!”.

Tóth Emil szerint „most a magyar nyelv amerikanizálódása folyik”, és ez ellen feltétlenül fel kell lépni.

Mások az orvosi nyelv magyarításának kérdését nem tartják alapvetően fontosnak, a jól bevált kifejezések használatát részesítik előnyben. Varga Csaba azt mondja, hogy „számomra az is meglepő, hogy egyesek latin vagy görög eredetű angol szavak önkényes magyarosításával a tanulmány nyelvezetét emelkedettebbnek gondolják”. Nem gondolkoztam azon, hogy eltökélt magyarításom következtében a közlemények nyelve emelkedettebb-e. Csupán gyönyörködtem, és végtelen boldoggá tesz, amikor egy, a magyarítás eredményeként megszületett, „magyarul” megírt közleményt elolvasok. Megerősít abban a hitben, hogy magyar szavakkal is ki lehet fejezni mondandónkat, méghozzá úgy, hogy az egyszerű és mindenki számára érthető. Messzemenően egyetértek Betléri Istvánnal, aki így ír: „A reneszánsz kor átfogó ismeretanyagával rendelkező akkori »szakírók« fogalmazásai (például Leonardo tu-

dományos, technikai »közleményei«) a laikusok számára is világosak voltak, egyszeri olvasással is felfoghatóan közvetítették a szerzők gondolatait.” Kérem az olvasót, ne értse félre, hogy itt most nem a szükségtelenül és nyakló nélkül használt idegen szavakról, kifejezésekről van szó, melyek éppen az érthetőséget zavarják. Varga Csaba minden bizonnyal az idegen szóval jelölt, jól körülhatárolt és elfogadott fogalmak használatáról beszél.

Gaál Csabának is vannak fenntartásai. Azt írja: „Nem egészen világos előttem sokak nagy dilemmája. Magyarországon – és más, főként közép-európai országban – ma is honos a latin terminus technicus. Miért káros ez? Ellenkezőleg: megkönnyíti az orvosok egymás közötti megértését. Magam is örülök, ha a szlovén vagy lengyel vendégmunkás magával hozott leletéből megtudom a diagnózist vagy a műtéti terápiát.” Ennek tükrében a Magyar Orvosi Nyelv első számában, a „Szócsiszolás” rovatban közreadott kifejezések egy részével szemben, mint például a *leukoplakia*, a *carcinoma in situ*, a *Papanicolaou-kenet* stb. értetlenül áll, mivel ezek eddig is így szerepeltek a magyar orvosi irodalomban, és 40 évvel ezelőtt az egyetemen is így tanulta.

A magyar kifejezések használata a tudományos munkákban azonban nem csak írásmód kérdése, azon messze túlmutat, mert a nyelv művelését, ki-munkálását is jelenti, amelynek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. A nyelv az önazonosság letéteményese egyéni, szervezeti, társadalmi, országos és népességi szinten is. A szaknyelv pedig – így az orvosi nyelv is – a köznyelv és az irodalmi nyelv pillére. A magyar nyelv művelése magyarságunk, nemzeti értékeink és kultúránk, évezredes hagyományaink megőrzésének záloga. A magyarítás emellett a betegeknek kötelezően nyújtandó felvilágosítás, a lakosság egészségre nevelése, valamint az orvos–orvos, orvos–nővér, az egészségügyi dolgozók egymás közötti párbeszéde szempontjából is alapvetően meghatározó.

Lévén gyakorló orvos és nem nyelvész, nem tudom megítélni, hogy az idegen kifejezések beáramlása hosszú távon nyelvünkre serkentően hat-e. Nyilván nagyon sok szavunk keletkezett így. Az egyszerű ésszerűség azonban azt sugallja, hogy a hatalmas idegenszó-áradatnak megállást kell parancsolni, mert az idegen szavak kiszorítják a magyar szavakat, kifejezéseket, és óhatatlanul a nyelv korcsosulásához vezetnek. Nem hiszem, hogy efelől sokat kelle-ne vitatkozni, és meggyőződésemm, hogy minden magyarságtudatú ember egyetért ezzel. A kérdés mindig az, hogy hol a határ, azaz milyen mértékben magyarítsunk. Véleményem szerint a magyar szavak, kifejezések használata addig megengedett, amíg az nem megy a mondanivaló megértésének rovására, amíg az teljes egészében közvetíti mindazt, amit a szerző el akar mondani. Ha ez megvalósítható idegen kifejezések nélkül, az idegen szavak használatának nincs jogosultsága.

A „magyarul mondás” azonban nem könnyű. Az első kérdés: miért használjuk az idegen kifejezéseket? Lustaságból, pongyolaságból, igénytelenség-

ből, divatból, idegenmajmolásból, a műveltség látszatának keltése vagy a műveltség rossz értelmezése avagy az általános műveltség hiánya miatt, a tömegtájékoztatási eszközök káros hatásaként vagy egyszerűen csak érdektelenség folytán, mert nem gondolunk rá, hogy miként beszélünk. Minden bizonnyal az idegen nyelv/ek tudásának hiánya vagy éppen ismeretüknek felületes volta is szerepet játszhat, mivel aki jól beszél egy vagy több nyelvet, az ritkábban használ idegen kifejezéseket. Jóllehet a felsoroltak mind szerepet játszhatnak, vannak azonban más okok is.

1. Egy idegen nyelven megtanult és használt fogalom nagyon mélyen, „anyanyelvi” szinten ivódhat tudatunkba, és ezért elsőként ez jut az eszünkbe. Szakmai fogalmakat idegen nyelven nemcsak külföldi tanulmányok, tudományos értekezések során fogadunk be, de egyetemi tanulmányaink során is nagyon sok így rögzült bennünk, így tanultuk. Ezek különösen mélyen gyökeresnek nyelvhasználatunkban, és a legtöbbjük jól megfogalmazott jelentésű. Idegen nyelven meghatározott új fogalmakkal azonban szakmán kívüli életünk hétköznapijaiban is lépten-nyomon találkozunk.

2. Bizonyos fogalmaknak, megnevezéseknek nincs magyar megfelelőjük. Természetesen körülírással ezeket is kifejezhetjük, de ez körülményes, és nem is mindig szerencsés. Az pedig, hogy a mindennapi beszédünkben új magyar kifejezéseket rögtönözzünk, nem megvalósítható. Nyilvánvaló, hogy ezeket az idegen nyelvű kifejezéseket, szavakat csak akkor cserélhetjük magyarra, ha megalkottuk magyar megfelelőiket.

3. Bizonyos esetben a pontos ismeret hiányát hidaljuk át idegen kifejezéssel. Erre talán nem is gondolunk, mert az adott idegen kifejezés annyira általánosan használt, hogy azt úgyis „mindenki érti”. Azzal, hogy valóban mit is takar, és hogy alkalmazásával pontosan mit akarunk mondani, vagyis, hogy részleteiben miről van szó, akkor szembesülünk, ha megpróbáljuk magyarul mondani. Ilyenkor döbbenünk rá, hogy bizony nem értjük az adott kifejezést teljes egészében, és nem értjük részleteiben azt sem, amiről beszélünk, ennek következtében a kérdéses idegen kifejezést még körülírással sem tudjuk magyarul megfogalmazni. Ismereteink hiányát a „jól bevált” idegen kifejezéssel – sokszor anélkül, hogy tudatosulna bennünk – leplezzük. Ezt a gondolatot erősíti meg Betléri István is: „Beszédünk, írásaink tömörsége vagy terjengőssége, érthetősége vagy nehezen kibogozható volta hűen tükrözi, elárulja gondolkodásunk milyenségét, s némileg szélesebb értelemben is árulkodik személyiségünkről, de szakmai felkészültségünkről is.”

A második kérdés az, hogy hogyan tanuljuk meg az idegen szavakat magyarul mondani. Bertók Lóránd tökéletesen megfogalmazza: „Ha újra magyarul akarok beszélni és írni, akkor legelőször fel kell ismernem, be kell látnom, hogy nagyon rondán beszélek és írok. El kell határoznom, hogy igyekszem tiszta, szép magyar nyelvet használni. Oda kell figyeljek, hogy elhatározásomat végre is hajtsam. Következetesnek kell lennem. Természetesen ehhez hit

és türelem kell. Tehát legelső feladat magamat meg- és legyőznöm. Ha nekem sikerül, lesz erkölcsi alapom ahhoz, hogy környezetemet, barátaimat is meggyőzzem az ügy fontosságáról. Azaz példát kell mutatni."

Tapasztalatból mondhatom, hogy bizony sokszor nagyon nehéz a beszédben a szükséges magyar kifejezést azonnal megtalálni, mert az idegen jön a szánkra, és a hallgató is azt várja. Ilyenkor egy percre gondolkodom – a magyar kifejezést keresem, és nem csak a mondandómra figyelek –, ami miatt a beszédem akadozóvá válhat, folyamatában egy-egy pillanatra megszakadhat. Ha a magyar kifejezés nem ismert eléggé, használata nem terjedt el, mielőtt kimondom, az is eszembe jut, hogy vajon alkalmazása nem lesz-e visszás, nem fakasztja-e mosolyra a hallgatót. Ez óhatatlanul előfordul, mert minden új szónak, kifejezésnek van egy „tanulási”, „elterjedési” időszaka, mely alatt szokatlannak hat. Nem is biztos, hogy elterjed, de ha nem használjuk, erre remény sincs. Sőt, az is előfordulhat, hogy a hallgató nem érti meg. Ilyen esetekben sokszor kénytelenek vagyunk az idegen kifejezést használni. Hadd mondjak egy nagyon általános példát! A „xerox” szónak a „fénymásolat” magyar kifejezéssel történő helyettesítése már meglehetősen elterjedt, és talán többen mondják, hogy „kérek egy fénymásolatot”, mint, hogy „kérek egy xeroxot vagy xerox másolatot”. Nem így a „fax” szó helyett mondható „távmásolat”. Ha azt mondom „kérem, küldjön egy távmásolatot”, sokan mosolyra fakadnak, de nem ritkán az is előfordul, hogy nem értik meg. Amikor ezt látom és hozzáteszem, hogy egy faxot szeretnék kapni, a dolog már világos. Ugyanez vonatkozhat a „villanyposta”, „drótposta” kifejezésekre is, amelyeket az e-mail (email) helyett használhatunk. A gyakorlás azonban segít, állandó odafigyeléssel és kitartással a magyar kifejezések kerülnek előtérbe, és azokat, amelyeket begyakoroltam, már nem kell keresnem.

A „magyarul mondás és írás” nem valósulhat meg szótárak használata nélkül. Nagyon gyakran meg kell nézni és tanulni az idegen kifejezés magyar megfelelőjét, más szóval az anyanyelvem területén is képeznem kell magam. A beszédem és írásmódom, a magyar nyelvem jobbítása azonban sikerélményt jelent, mely gyönyörködtet, és jó érzéssel tölt el. Hiszem, hogy valamilyen módon elismerést is hoz. Nemegyszer tapasztaltam, hogy ha valaki nyilvánosan – például a rádióban – vagy a mindennapi beszédében szépen és magyarul beszél, idegen kifejezéseket csak elvétve vagy egyáltalán nem használ, a hallgatóban is a szépség érzetét kelti, élményt nyújt, elismerést vált ki.

Nem ringatom magam abban a hitben, hogy az én korosztályom, de még az eggyel fiatalabb nemzedék is veszi majd a fáradságot és időt, hogy a jól bevált és széles körben alkalmazott, jól érthető idegen kifejezéseket magyarokkal helyettesítse. Ezek bennünk túl mélyen gyökereznek. Természetesen egy-egy kivétel mindig akad, elsősorban azok között, akik a magyar orvosi nyelv művelésében tevékenykednek. A fiatalabb orvosnemzedék azonban talán már rávezethető lesz a magyar orvosi nyelv használatára. Mégis, a legfontosabb az

egyetemi képzés, *a magyar orvosi nyelv egyetemi oktatása*. Ennek megteremtése folyamatban van, és nagy örömmel mondhatom, hogy a Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kara előterjesztésünkre teljes egyetértéssel fogadta el, hogy a magyar orvosi nyelv kötelezően választható tantárgy legyen. Úgy gondolom, ez hatalmas előrelépés, és egyértelműen mutatja, hogy az orvostársadalom vezetői milyen fontosnak tartják a magyar orvosi nyelv és ezen keresztül a magyar nyelv kérdését.

Az idegen orvosi szavak és kifejezések magyarításának általános meggondolásai

Egy-egy idegen kifejezés, fogalom magyar megfelelőjének megtalálása, megalkotása lehet kézenfekvő, de rendkívül keserves is. Sőt az is előfordul, hogy nincs megfelelő szó. Ennek keresése a fordítók világába visz, rámutat nehézségeikre, és távolról sem új keletű. Gaál Csaba például utal arra, hogy „Luther a Biblia fordításakor sokszor napokig kereste a megfelelő szót”. Nem véletlen, hogy az irányelveket is egy fordító, nyelvművelő, Buvári Márta fogalmazta meg. Ezeket az eredeti megfogalmazás szerint adom közre.

Irányelvek a magyarításhoz

„1. Semmiképpen se használjunk olyan idegen szót, amelynek pontos magyar megfelelője van, még a változatosság kedvéért se, és akkor se, ha már régóta forgalomban van!

2. Sok idegen szó különböző jelentéseinek más és más magyar szó felel meg. Ne legyünk restek megtalálni!

3. Amely fogalomra nincs magyar szó, elfogadható az olyan idegen szó, amelynek hangsora illik a magyar nyelvbe (tisztá hangrendű, nincs benne idegen hang, mássalhangzó-torlódás stb.). Az ilyeneket egyszerűen átírjuk magyar helyesírásra, és mint jövevényt szó gazdagítani fogja eredeti (azaz nem származék) szókincsünket.

4. Amely idegen szó nem felel meg a fenti követelménynek, azt próbáljuk meg magyarítani, mégpedig lehetőleg azonnal, amint a fogalom bejön, később már nehéz elfogadtatni (ahogyan valaki már rámutatott). A magyarításnak több módja van:

- Tükörfordítás: ez nem mindig szerencsés, hiszen másképpen gondolkodik az a nemzet, amely az idegen szót alkotta, mások a képzettársításai. A *hot dogot* szerencsére meg sem próbálták nálunk *forró kutyának* nevezni, ám jobb nevet sem találtak neki. De van olyan eset, ahol jó a fordítás.

- Újonnan való elnevezés: gondoljuk jól meg, mit jelent az adott fogalom, és azt fejezzük ki! Képzettársítás révén ráfoghatunk egy valamilyen elemében hasonló közszót. (Ebben a módszerben mesterek az angolok, de a magyar számítógépesek is sok ötletes megoldást találtak.) Körülírhatjuk a fogalmat szóképzéssel – itt vigyázni kell, hogy a képzés szabályos legyen –, összetétellel, itt arra vigyázzunk, hogy ne legyen túl hosszú a szó, mert akkor nem fogadja el a nyelvközösség. Több szóval való körülírásnak semmi esélye. Abban ne kövessük az angol példát, hogy egy hosszú körülírást azután betűszóvá rövidítünk (pl. *AIDS*), mert a betűszavak aztán nem mondanak semmit. *A névben nem kell mindennek benne lennie. Ha már azonosítottuk a fogalommal, akkor abban a környezetben azt jelenti.*
- Népetimológia: hangzás alapján azonosítjuk egy létező magyar szóval (pl. e-mail helyett *emil*).
- Magyarra gyúrás: ha végképp nincs más ötletünk, alakítsuk át a szó hangalakját úgy, hogy magyarul jól kimondható legyen, és úgy is írjuk. Ez régen általános gyakorlat volt, így lett pl. a *Stefanból István*, a *sztolból asztal*. (Ma ez, éppúgy, mint az előző módszer, azért működik kevésbé, mert az emberek félnek attól, hogy műveletlennek nézik őket, ha nem az eredetinek megfelelően ejtik ki az idegen szavakat. Pedig milyen jó szavakat nyertünk így!)

Ennek a munkának a keretei nem engedik meg, hogy az idegen orvosi kifejezések magyarításainak részleteit tárgyaljam. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy az alapvető nehézséget a fogalom megértése jelenti. Ez a magyarázata annak, hogy az idegen orvosi szavak és fogalmak magyarítását csak az orvostudományban jártas szakember végezheti, ez tehát tulajdonképpen az orvosok feladata. A nyelvészek segítségét azonban nem nélkülözhetjük.

Ne essünk abba a csapdába, hogy ha a kérdéses idegen szónak van magyar megfelelője, akkor ennek használata kézenfekvő. Nagyon sokszor a magyar változat nem azt az orvosi fogalmat jelenti, mint amit például az angol megfelelője takar. A jelentés környezetfüggő. Az idegen kifejezés nem ültethető át a magyar nyelvbe, ha annak jelentését pontosan, minden részletében nem ismerjük. Például ha a „signal transduction” kifejezést akarjuk magyarul mondani, ahhoz pontosan tudnunk kell, hogy ennek folyamán milyen történések, kémiai folyamatok zajlanak le. A fogalom megértése tehát az elsőrendű szempont, és csak ennek ismeretében kezdhetjük keresni a magyar megfelelőt. A „signal transduction” esetén viszonylag könnyebb helyzetben vagyunk, mert a „jelátvitel” úgy tűnik, hogy találó kifejezés. Nehezebb a helyzet pl. a „sejtproliferáció” szó esetében, mely a sejtek növekedését és osztódását is jelenti. Nekünk ebben az esetben egy olyan magyar szóra van szükségünk, amely egyidejűleg sejtnövekedést és -osztódást is jelent. Ez az idegen kifejezés tehát sem a „sejtnövekedés”, sem a „sejtosztódás” szavakkal nem helyet-

tesíthető. A „sejtszaporodás” már találóbb, de csak akkor fogadható el, ha az olvasó érti, hogy a „sejtszaporodás” a sejtek osztódását és növekedését is jelenti.

Figyelni kell arra is, hogy egy találónak kínálkozó magyar kifejezés nem szerepel-e már más vonatkozásban. Ezt megint csak a szakember tudhatja.

Az orvos-nyelvművelő tehát az idegen szó, kifejezés értelmi tartalmának megfelelő magyar szót vagy kifejezést keres, amelyet a nyelvész a bíráló szemével elemez, és a nyelvészet szabályai szerint tesz helyére. A magyarított változat csak ezután kezdi életét, és mindaddig, amíg nem megy át a közhasználatba, az idegen kifejezést – legalábbis akkor, amikor a szövegben legelőször írjuk – zárójelben tegyük utána. Nagyon célszerű, ha a javasolt magyarított változatot az orvostudománynak abban a szakágában jártas orvosnak biológusnak stb. elküldjük, és véleményét kikérjük.

Végül szeretném sokszorosán aláhúzni, hogy magyarítani csak akkor szabad, ha azzal az író mondanivalóját nem változtatjuk meg vagy homályosítjuk el. A magyarítás óriási felelősség.

A „magyarító szerkesztő” és a szerzők kapcsolata

Nem tudom, hogy a magyar orvosi folyóiratok szerkesztői közül hány nevezhető „magyarító szerkesztőnek”, vagyis olyan szerkesztőnek, aki megköveteli a szerzőktől, hogy a magyar kifejezéseket használják, és adott esetben a közleményekben magyarításokat is végez. Bármilyen változtatás is történjék egy közleményben, az csak a szerző egyetértésével lehetséges. A közlemények magyarítását az általam szerkesztett és alapított *Nőgyógyászati Onkológia* című folyóiratban hét éve végzem. Nyugodtan állíthatom, hogy ez rendkívül fáradságos, időigényes és távolról sem összeütközés-mentes munka. Egy-egy, még jó tollú szerző közleményének magyarítása is alkalmanként napokat vesz igénybe. Néha olyan sok időt, amely alatt egy másik közleményt megírhatnánk. A változtatásokat a szerzők háromféleképpen fogadják. Vannak, akik rém hálásak, és nagyon köszönik. A többség elfogadja, legfeljebb néhány helyen kéri az eredeti idegen kifejezés használatát. Köszönetet nem nagyon mond, inkább csak belenyugszik, és talán egy kicsit mérges is, de azt mondja, hogy neki is tiszteletben kell tartania a folyóirat szerkesztési előírásait, írásmódtörekvéseit. Talán az is lehet, hogy a szerkesztő iránti tisztelete, barátsága készíteti belegyezésre. Ilyenkor megfordul a fejemben, hogy vajon fog-e újra cikket küldeni. Tapasztalatom szerint küldenek. A szerzők egy nagyon kis része nem fogadja el a magyarítást, és közli, hogy csak akkor járul hozzá dolgozatának közléséhez, ha az eredeti formájában történik. Ilyenkor a szerkesztő két lehetőség közül választhat. Vagy elutasítja a közleményt, vagy egy szerkesztőségi megjegyzéssel az eredeti szövegnek megfelelően, változtatás

nélkül közli. Ez utóbbira a hét év alatt, sok száz közlemény közül, háromnál került sor. Vitatható, hogy a szerkesztési elveknek nem teljesen megfelelő cikket szabad-e elfogadni, hol van a folyóirat joga. Úgy gondolom, hogy a közlemény tudományos értéke a meghatározó. Ugyanolyan hiba lenne egy jelentős tudományos közleményt csak azért nem közölni, mert idegen kifejezéseket tartalmaz, mint egy kétes értékű munkát magyarítva megjelentetni. Mindhárom említett esetben a közleményt azzal a megjegyzéssel adtuk közre, hogy „a szerzők nem fogadják el a folyóirat magyarítási törekvéseit, és ezért a cikket eredeti formában, változtatás nélkül közöljük”. Nagyon fontos, hogy a szerző a legteljesebb mértékben tisztában legyen azzal, hogy a szerkesztő az ő érdekében is dolgozik, és amit változtat, azt nagyon meggondolja, és meggyőződéssel teszi.

Összefoglaló gondolatok

Nem kérdéses, hogy az orvosi nyelv művelése új korszakát éli, ismételten a megújódás szakaszában van. Az orvosi nyelv művelésével lelkesen foglalkozók a magyar orvosi nyelv megújítását „szent ügynek” tekintik. Ez rendkívül dicséretes, és kimondhatatlanul jó. Nem vitás, hogy maga az a tény, hogy az orvosi nyelv művelése előtérbe került, óriási előrelépés. A kérdés azonban az, hogy vagyunk-e elegen, és hogy az orvostársadalom, az egészségüggyel foglalkozók és ezen keresztül a köznyelv elfogadja-e és befogadja-e az újításokat. A törekvések csak akkor valósulhatnak meg, ha ez bekövetkezik. Ezért mindnyájunk kötelessége tenni valamit az orvosi nyelvért. A legkisebb javítás is fontos láncszem, mely összekapcsol bennünket, tevékenykedőket és befogadókat egyaránt.

Az orvosi szaknyelv megújódása nem választható el más szaknyelvek és a köznyelv kiművelését célzó törekvésektől, más szóval a tudatos nyelvújítástól. A történelem tanítása szerint a nyelvújítás az ellenállás eszköze, és, mint ahogy arra Keszler Borbála is rámutat, „a magyarosító törekvések legtöbbször akkor erősödnek fel, amikor az erőszak vagy az elnyomás valamilyen módja nehezedik az országra”. Ma egy újfajta elnyomással, a világgyarmatosítással (globalizáció) nézünk szembe, és a nyelvújítás ismét az ellenállás eszköze lett. Szembeszállás egy, a nemzeti tudatunkat és nyelvünket eltaposni akaró világméretű mozgalommal. A világgyarmatosítás nem tévesztendő össze az Európai Közösséggel. Mint Vizi E. Szilveszter írja: „Az Európai Unión belül nem lesznek határok: a közösség nem az államok, hanem a nemzetek Európája lesz. Ebben az évtizedben tehát egy nyelvében és kultúrájában sokszínű, Egyesült Európa jön létre. Mivel a kultúrnemzet az államnemzettől függetlenül él, így az Európai Unió a kultúrnemzetek Egyesült Európája lesz.” Ehhez csak annyit teszünk hozzá, hogy a „kultúrnemzetet” is a nyelv élteti.

Az orvosi nyelv magyarítása

Stratégiai kérdések a magyar orvosi szaknyelvben

Alapproblémák, a téma jelentősége

Nyelvi vízválasztó – a finnországi példa

A magyar orvosi szaknyelv (s természetesen ez más szaknyelveinkre is áll!) komoly gondban van, különösen most, amikor az európai uniós (EU-) csatlakozáshoz egyre közelebb jutva, *nemcsak a gazdasági-társadalmi élet átalakulására kell számítanunk, hanem egyúttal valamifajta nyelvi vízválasztóhoz is közelítünk*. Figyelmeztetésként idézem föl, hogy 2001 tavaszán egy, a Finnország nagykövetségén lezajlott beszélgetésben elhangzott az is, hogy a finnek a csatlakozásuk után úgy két évvel, érzékelve a taggá válás következtében kialakult külső nyelvi nyomást, létrehozták a nemzeti nyelvet, szaknyelveket óvó, ápoló hivatalos intézetüket, ám ezt a lépést – ahogy hangsúlyozták – inkább a belépésük előtti két-három évben kellett volna megtenniük. Gondolkozzunk el nyelvrokonaink tapasztalatain – nekünk még talán van egy kis időnk!

Az orvosi szaknyelv sajtóságosan nehéz helyzete

Maga az orvosi szaknyelv különösen nehéz helyzetben van, aminek az a nyilvánvaló oka, hogy az orvostudomány fantasztikus sebességű haladásával éppen az orvosi szaknyelv a leggyorsabban fejlődő, az újabb és újabb szakszavakat „nagy dózisban” kialakító, kitermelő és a jórészt angol nyelvű közlemények hatására idegen elemekkel állandóan bővülő magyar szaknyelv.

A szaknyelvek közötti kapcsolat kiemelkedő jelentősége

Azt külön ki kell emelni, hogy a szaknyelvek – a fizikától a kémián, a biokémián, az orvostudományon át, egészen a zoológiáig vagy éppen a botanikáig – igen szorosan összefüggenek: fejlődésük, alakulásuk, tudatos építésük, csi-szolásuk nem választható el. *A szaknyelvek csak együtt, egymással párhuz-*

mosan érlelődhetnek a magyar anyanyelv részeként a tudomány művelésére is alkalmas, korszerű és közérthető szaknyelvekké.

Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a különböző tudományágak és az azokon belüli szakterületek saját „tolvajnyelvei” az új eredmények összetettsége folytán óhatatlanul keverednek, egymásból is táplálkoznak. Természetes, hogy adott esetben egy orvos a saját területén rendre újabb és újabb, modernebb technikai eszközökkel használva újabb és újabb fizikai-technikai szakszavakkal és fogalmakkal is találkozik, és az is természetes, hogy gyakorta ugyanazokkal a nyelvi, helyesírási kérdésekkel birkózik (már ha van benne annyi igényesség, hogy vegye hozzá a fáradtságot...), mint a mikológus, az állattant kutató, a növénytantal foglalkozó tudós, szakember.

A nyelvi kultúra általános színvonalromlásának szaknyelvi vetületei

A teljes képhez az is hozzátartozik (ezt szerkesztői tapasztalataimból jól látom), hogy orvosi szakszövegeinkben – legyen az tankönyv, szaklap vagy a gyógyszercégek ontotta, a nagyközönségnek szóló, reklámozó kis kiadvány – a hibák, a stílustalanságok, az értelmetlenségig zavaros mondat-torzszülöttek gyakorta nem is a szaknyelvi nehézségek miatt jelennek meg, hanem egyszerűen az elemi magyar helyesírás, szórend, stílus, nyelvhelyesség primitív, sokszor a nevetségességig színvonalatlan, igénytelen használatának következtében! Ez külön, sajátos megoldásokat, stratégiát kívánó gond.

A magyar szaknyelvművelés kérdése

Megdöbbentő és (ahogy azt majd bizonyítani is fogom a következő fejezetben) visszautasítandó az a vélemény – kiemelten most, az EU-hoz való csatlakozás előtti utolsó pillanatokban, ahogy arra már utaltam –, miszerint fölösleges a magyar orvosi szaknyelv művelése, fejlesztése, a magyar nyelvű orvosi-egészségügyi szakirodalom feltárása, az egészségügyi szakterületen tevékenykedő szakemberek, az oktatásban részt vevők, a más hazai és külföldi szakmai információfelhasználók, a szakterületen kiadványokat megjelentetők és azokat feldolgozók, a szolgáltatók és a könyvtárak szakmai munkájának elősegítése. E vélemény mögött az a sajnálatosan kialakult érzet búvik meg, hogy az angol nyelvű szakirodalmi tevékenység (az információbeszerzéstől a publikálásig) nemcsak hasznos (mert valóban az!), hanem egyúttal elégséges is. Teljességgel tarthatatlanok az olyan súlyos kitételek, mint „a magyar nyelven történő publikálás az élve eltemetkezéssel egyenlő”, ill. „...a tudomány számára nem létezik”. Itt csupán azt a megjegyzést fűzném a dologhoz, hogy – a legfinomabban fogalmazva is – felettébb ellentmondásos, hogy az idézeteket éppen egy olyan személy fogalmazta meg az Országos

Egészségügyi Információs Intézet és Könyvtár honlapján, aki maga is az említett költségvetési intézmény (vezető beosztású!) munkatársa...

A jogi kötelezettség

Komoly probléma, az egész téma fölvetését igazoló tény, hogy hazánkban szigorúan törvényileg előírt a betegek, illetve páciensek megfelelő mélységű, ám számukra is megérthetően megfogalmazott tájékoztatása avégett, hogy ne csupán a kezelőszemélyzet, az orvosok, nővérek stb. kiszolgáltatottjai, „munkaeszközei” legyenek, hanem a saját sorsukról – a lehetőségekhez mérten maximális mértékig – felelősen dönteni képes partnerek a vizsgálatok és gyógykezelések során. Érthető és nyilvánvaló ennek a törekvésnek a helyesége – alapvető emberi jogokat érintő követelményről van szó. Ugyanakkor látni kell, s a gyakorlatban rendre tapasztalható is, hogy ez a megkívánt, megfelelő szintű orvos–beteg kommunikáció az alapvető nyelvi-szaknyelvi nehézségek miatt igen nehezen valósul meg. Ehhez feltétlenül szükséges a magyar orvosi szaknyelv fejlesztése, kifejezetten szem előtt tartva az olyan információátadási formák kialakítását, az olyan orvosi szaknyelvezet kiérlelését, amelyet az átlag állampolgár is megérthet és – talán ez különösnek tűnik, de reális nehézség! – az orvos is képes használni, megszokni, alkalmazni.

Orvosi szaknyelvünk művelésének, alkalmazásának mai eszközei és intézményi keretei

Napjaink magyar orvosi szaknyelvének használata (akár a szakmán belüli, akár a laikusokkal folytatott kommunikációra gondolunk) szempontjából természetesen irányadó *A magyar helyesírás szabályai* tizenegyedik kiadásának aktuális lenyomata, valamint az *Orvosi helyesírási szótár*, amely nemcsak egy egyszerű szószedetet tartalmaz, hanem – az elején – egy rövid, hozzávetőlegesen húszoldalas, az általános elvekről, ortográfiai szabályokról tájékoztató állásfoglalást is. Le kell szögezni, hogy az Orvosi helyesírási szótár – minden értéke és valóban komoly gyakorlati haszna mellett is – alapvetően már *nem alkalmas feladatának betöltésére*. Ennek az egyik fő oka az a tény, hogy sok nyelvi problémának a megoldását (csak példaként említve: különösen sokan hiányolják a szótárból az összetettebb kifejezések helyes leírásában segítő elemeket) a szótár már a megszületésekor egyszerűen megkerülte, nem szólt azokról.

A másik, sokkalta jelentősebb ok az idő múlása: a szótár elkészülte óta az orvosi szaknyelv új, ma már általánosan elfogadott – szakmai, sőt már laikus körökben is használt és közhírt – szavak, kifejezések, rövidítések ezreivel (!) gyarapodott. Ennek következménye az a helyzet, hogy jelenleg az orvosi szaknyelv használata (mind a szakmai lapokat gondozó kiadók termékeire, az

orvosi-biológiai tudományokkal foglalkozó ismeretterjesztő munkákra, a szak- vagy éppen egyetemi tankönyvekre, a gyógyszercégek készítette orvos-, illetve betegtájékoztatókra és reklámanyagokra áll ez) nyelvileg, nyelvtanilag, de még stílusban is kaotikus.

A fentebbi, válságosnak mondható helyzetet fölmérve, fölismerve indult útjára 2001-ben a *Magyar Orvosi Nyelv* című szakfolyóirat (alapító-főszerkesztő: prof. dr. Bősze Péter), a Magyar Szakírók Szövetsége, az MTA Orvostudományi Osztálya, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Orvosi Kamara és az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia gondozásában. (Említeni sem kell, hogy a lap napi anyagi gondokkal küzdve próbálja betölteni hivatását...)

Az orvosi (és a szorosan hozzákapcsolódó szélesebb egészségügyi-medicinális, biológiai, valamint egészségpolitikai) szaknyelv művelésének, karbantartásának, fejlesztésének, az új nyelvi elemek rendszeres földolgozásának jelenleg talán legfontosabb letétmenyese az *Országos Egészségügyi Információs Intézet és Könyvtár (MEDINFO)*, amely intézmény 1956 óta teljességre való törekvéssel dolgozza fel a *Magyar orvosi bibliográfiában* a hazai egészségügyi szakterület bármilyen hordozón (nyomtatott vagy elektronikus formájú) megjelenő szakirodalmát.

Végül megemlítem, hogy az *Országos Gyógyszerészeti Intézetnek* – amely funkciójából fakadóan a legalapvetőbb, legfontosabb szaknyelvi anyagokkal dolgozik – van még hihetetlen felelőssége, illetve lehetősége a magyar orvosi szaknyelvvvel kapcsolatos, stratégiai jelentőségű feladatok ellátásában, ám jelenleg úgy tűnik, hogy e területen az intézmény bizony nem jeleskedik. Ez feltétlenül orvosolandó állapot.

Az informatika korának kihívásai a szaknyelvművelés szempontjából

Az információs társadalom és a demokratikus jogállam működésének alapfeltétele a könyvtári rendszer, amelyen keresztül az információk szabadon, bárki számára hozzáférhetők. A könyvtár a tudásalapú társadalom alapintézménye, amelynek küldetése: bárki számára lehetővé tenni a szabad hozzáférést a dokumentumokhoz és az információkhoz, attól függetlenül, hogy a kereső felhasználó, illetve a keresett dokumentum, információ hol található meg. (E cél megvalósítása érdekében alkotta meg az Országgyűlés az 1997. évi CXL. törvényt „A kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről”.)

A fentebbiekből két lényeges követelmény is következik.

1. Ami triviális: nyilvánvalóan szükséges a magyar orvosi szaknyelv fejlődése, letisztulása szempontjából az új nyelvi adatok összegyűjtése és rendszerezése mellett azok mindenki számára elérhetővé tétele; erre az internetes hozzáférés lehetősége az egyik legalkalmasabb eszköz. (A *Magyar orvosi bib-*

liográfia 1990-től feldolgozott anyaga a MEDINFO honlapján keresztül elektronikus úton is elérhető az ORACLE-OLIB rendszer adatbázisában.)

2. Talán nem annyira szembeötlő követelmény a magyar orvosi szaknyelv sorsának szempontjából, hogy a magyar orvosi szaknyelv épülése, fejlődése, a nemzetközi szintű teljesítmények fölmutatására alkalmas színvonalának elérése érdekében ma már nem elég pusztán szótárakat, szószedeteket, helyesírási szabályokat és stiláris-nyelvhasználati-fogalmazási alapelveket kidolgozni, közzétenni, hanem (ismét utalva a szaknyelvek közötti szoros kapcsolatokra, illetve az orvostudomány szakágainak differenciálódására, az orvosi szakágak közötti nyelvi, helyesírási, információátadási nehézségekre) kijelenthető az is, hogy a szaknyelv tisztasága, társadalmi helyzete, jelentősége miatt a magyar orvosi szaknyelv műveléséhez már a tartalmi feltárás és későbbiekben a tartalomszolgáltatás elsőrendű követelményként vetődik föl a szakterület egységes, a hazai és a nemzetközi szabványoknak megfelelő információkereső nyelvének, rendszerezett fogalomtárának mielőbbi megalkotásával együtt.

Elvi-elméleti háttérmegfontolások

Szükség van-e magyar orvosi szaknyelvre?

Itt nem részletezem a kérdés olyan általános, problematikus pontjait, mint a magyar egészségügyben érintettek nyelvtudásában mutatkozó hiányosságokat vagy éppen az angol anyanyelvű szakemberek, adott esetben kiemelkedő teljesítményeket fölmutató angolszász egészségügyi döntéshozók és alkotó tudósok súlyos ellenérzéseit. (Sokszor hangoztatják, hogy még a „legkiválóbb angolságú” – pontosabban a magát naivul, sokszor kritikátlanul annak gondoló –, de nem angol anyanyelvű, hanem magyar szakpublikáció-szerzők közleményei is zavaróan színvonaltalanok az angol nyelv szempontjából, s ez saját angol tudományos nyelvükben is érezhetően kárt okoz!)

Tisztán és világosan kell látni: *nem öncél* a magyar orvosi-biológiai, illetve természettudományos szaknyelv minden erővel való támogatása, fejlesztése, a magyar szakirodalom és annak a szakmai követelményeknek megfelelő tartalmi feltárása, valamint a szakirodalom elektronikus megjelenítése és e megjelenítés folyamatos fejlesztése. Nem egy fontoskodó, adott esetben „magyar-kodó” tevékenység, hanem a magyar – és ezzel együtt az egész világ – tudományossága szempontjából lényeges feladat, hivatás.

Az előbbi megállapítás abból a pszicholingvisztikai tényből következik, hogy minden nyelv, élő nyelvi struktúra hordoz olyan tulajdonságokat, amelyek mögött árnyalatnyi, de annál lényegesebb szemléleti, problémafölvetési, gondolkodásmódbeli sajátságok rejlenek, amelyeket az adott nyelvet használók törté-

nelmi, kulturális, tapasztalati, világlátási specifikumai határoznak meg: e sajátosságok manifesztálódnak áttételesen a használt nyelvi formákban, a formulákban, szerkezetekben, az összetettebb nyelvi-közlési struktúrákban.

Ez a kulturális, társadalmi-történelmi, nyelvi eltérés az, amely „külön hozzáadott értéként” jelenik meg a tudományos problémák megközelítésekor, megoldásakor. Jól mutatja ezt például a szubatomi részecskék kutatásában alkalmazott, kulcsfontosságú matematikai szimmetriamodelleknek az általános elterjedése a fizikában, amely jelenség kifejezetten a keleti – elsősorban a kínai, tehát a kínaiul beszélő, kínaiul gondolkodó, a keleti kultúrában gyökerező – szemléletmód és kulturális-anyanyelvi rálátás eredménye.

Hogy a magyar nyelv ebbéli jelentőségét is példával mutassam be (gondolva a finnugor és például az indoeurópai nyelvek közötti alapvető szemléleti-szerkezeti eltérésekre), megemlítem, hogy rendkívül és látványosan hasonlatos volt a helyzet a világháború végi, jelentős részben „magyar nyelvi-kulturális, magyar szemléleti alapozottságú”, a világtörténelmet is befolyásoló, hatalmas nukleáris fizikai eredmények megszületésekor.

Ez a kulturális, látásmódbeli, a nyelvi szerkezetben is megnyilvánuló potenciál kötelez minket a magyar szaknyelvek (s természetesen ezeken belül a magyar orvosi szaknyelv) gondozására, védelmére, megtartására – enélkül csak szürke, jelentéktelen részesei lehetünk csupán a világ tudományos (ezen belül az orvostudományi és az ehhez kapcsolódó egészségügyi, egészségpolitikai nagy és gyakorta megválaszolatlan kérdéseket fölvető) életének, az újabb és újabb tudományos problémák megoldásának.

E megközelítés tükrében, helyesen értékelve az anyanyelvünk sajátosságaiból fakadó sajátos problémamegközelítési és -megoldási képességeinket, az anyanyelvünk adta speciális szemléleti lehetőségeket, *túl kell lépnünk az általam „»kis nyelv vagyunk« szindrómának” nevezett gondolkodásmódon, „komplexuson”!*

A magyarítás és a magyarosítás szaknyelvművelési jelentősége

A fenti – egyébként a legnagyobb vitákat kiváltó – kulcsfontosságú, minden további nyelv-, illetve szaknyelvápolási témát gyökereiben érintő gondolkörnek az áttekintésével különös figyelemmel és tapintattal kell foglalkoznom.

Már a *Magyar Orvosi Nyelv* című szakfolyóiratban is szó esett a nem magyar szavak és kifejezések *magyarítása* (a magyar megfelelő megtalálása), illetve a *magyarosítása* (az idegen szó valamilyen magyar nyelvbe illesztése, beépítése, befogadása) körüli kérdésekről, például dr. Bősze Péter professzor, alapító-főszerkesztő bevezetőjében (II. évfolyam, 1. szám).

Ha áttekintem az említett lapban megjelent írásokat, illetve a más fórumokon – cikkekben, könyvekben vagy akár az interneten – teret kapó vélemé-

nyeket is, érzékelnem kell, hogy ebben a kérdésben fogalmazódnak meg a leg-szélsőségesebben ellentmondó megnyilvánulások. Íme, néhány példa (csupán a Magyar Orvosi Nyelvből idézve, természetesen név nélkül, mert ez esetben a jelenség a fontos, s nem az, aki esetleg egy-egy mondatával esetleg túlzásba esik).

„A magyar nyelv pedig olyan gazdag, [...] amelyiken mindent (művészetet, tudományt, költészetet stb.) tökéletesen ki lehet fejezni.”

„[...] a magyar nyelv elég gazdag ahhoz, hogy a legösszetettebb szakkifejezéseket is világosan közvetíteni tudja ...”

„A szakfolyóiratok szerkesztőségét pedig kötelezni kellene az elfogadott szabályok betartására.”

„Ez egy angol–magyar szakszójegyzék, és bizonyíték arra, hogy e szakmában lehet mindent magyarul mondani, ha akarjuk.”

„A reménység [...], hogy a magyar nemzet nem vesz ki a Föld virágoskertjéből, a magyar nyelv nem tűnik el a nyelvek kórusából.”

Ugye érezhető, hogy ezek a (belátom: a teljes, árnyaltabb szöveggörnyezetükből kiragadott) mondatok *talán túlfelül határozottak, erőteljesek* (pl. „*kötelezni kellene*”), illetve – az utolsóra tekintve – már-már ábrándosan patetikusak.

Veszem a bátorságot, és kijelentem: szerintem nem tartható az az állítás, hogy lehetséges mindent a már ismert, bevett, megszokott magyar szavainkkal szabatosan, jól, szépen kifejezni! Erre még a későbbiekben példákkal alátámasztva is visszatérek.

Természetesen az „idegenszó-imádók” is kitesznek magukért. (Csak visszautalok a már idézett „a magyar nyelven történő publikálás az élve eltemkezéssel egyenlő”, illetve „...a tudomány számára nem létezik” szélsőséges példákra.)

Most térjünk rá a magyarítás-magyarosítás gondolkör elemzésére!

Vajon kialakítható-e közös álláspont, valamiféle közmegegyezésen alapuló stratégia ebben a helyzetben?

Az idegen orvosi (és persze nem orvosi) szakszavak, kifejezések *magyarítása*, magyar megfelelőinek tudatos megformálása, kiötlése szaknyelvünk fejlődésében, csiszolódásában már évszázados hagyományokkal bír. Manapság, az angol szakszavak és rövidítések hihetetlen terjedésének szükségszerű ellenhatásaként, az ilyen magyarítási törekvések ismét fölerősödtek. Jó példa erre például a *Nőgyógyászati Onkológia* című lap, amelyben a megjelent írások témájához kapcsolódva rendszeresen szerepelnek „*Javasolt magyar kifejezések*”.

A magyarítás (persze a megfelelő mértékű és elszántságú magyarítás!) támogatandó törekvés, ám éppen ezért érdemes néhány ezzel összefüggő alapelvet, megközelítési módot tisztázni.

Hadd idézzem először dr. Donáth Tibor egyetemi tanár gondolatait!

„Új, magyar szakszóalkotásnál három szempont tartandó szem előtt:

a) szemantikai azonosság (corpus luteum: *sárgatest*)

b) nyelvi elfogadhatóság (rotatio: *forgómozgás*)

c) pedagógiai prakticitás (cavum tympani: *dobüreg*).”

Úgy vélem, ezek az általános elvek elfogadhatók, ám az ördög a részletekben búvik meg, és ez sok problémát okozhat. Nézzünk meg egy példát!

A szemantikai azonosság megtartása sokszor azért nehéz, mert a gyakran használt, kiérlelt idegen orvosi szakszavak általában nagyon pontos, körülhatárolt és ezért magyarra nehezen lefordítható, *árnyalt jelentéstartalmakkal bírnak*. Ilyen a „decompensatio” szó. Könnyű lenne a decompensatiót „elégelenségnek” fordítani, ám az eredeti forma ennél többet jelent: nem csupán egy állapotot, hanem egy azt megelőző hosszabb folyamatot, időszakot is fölidéz, amikor a – már beteg! – szerv „túlmunkával” kompenzálta rossz állapotát. Ezt a finom, de annál fontosabb tartalmi árnyalatot bizony nehéz visszaadni magyarul. Gondolkozhatunk a „kimerülés” szó használatán is, de mélyebben belegondolva ez sem jó megoldás – ráadásul elég furcsán, szokatlanul hangzana a „szívkimerülés” összetétel mint szaknyelvi szó...

Ez az utóbbi próbálkozás („szívkimerülés”) rögtön fölhívja a figyelmünket a nyelvi elfogadhatóság donáthi kritériumára. Végül is ha a szakma használni kezdené, megszokná, elfogadná a szót, az eredeti idegen szó teljes jelentés-tartalmát is beleérezve mint az orvosi szaknyelv egy elemét, akkor nem is lenne semmi gond – azonban magam nem tartom valószínűnek, hogy ez valaha is bekövetkezik...

A szakszómagyarítás nehézségei kapcsán jusson eszünkbe még a nagy előd példája is: maga Bugát Pál jóval több mint százezer szót alkotott – ebből a mai magyar orvosi nyelvben csupán mintegy száz él és használtatik is (pl.: *gyógyszer, láz, műt-műtét, visszér* stb.).

A másik elgondolkodtató veszélyforrást magamban *Izland-jelenség*nek kereszteltem el. Az izlandi nyelv ápolói, védelmezői az „izlandiasítást” olyan szélsőséges, purista módon hajszolták, olyan mértékben zárkóztak el az idegen szavak befogadásától, hogy az még a földrajzi neveket is érintette: például a világ összes nyelvében ismert „Amerika” szó sem került be az izlandiba, helyette a „Vesturheimur” ‘nyugati világ’ szó lett a használatos – ez a szélsőségesség már szinte valami világtól való elfordulást hordoz magában és ma már sok gondot okoz éppenséggel az izlandi-nemzetközi tudományos kommunikációban is.

Úgy vélem, hogy az idegen orvosi szakszavak magyarítása s a magyarított változatok tudatos alakítása, formálása föltétlenül része magyar orvosi szaknyelvünk gondozásának, fejlesztésének, csiszolásának. De a fentiek tükrében határozottan állítom, hogy nemcsak a gyakorlatban megoldhatatlan, hanem értelmetlen, túlzó, sőt akár káros is lehet a magyarítást erőltetetten az elsődleges, netántán az egyetlen szaknyelvművelési tevékenységgé emelni – a

szaknyelvművelésnek, -fejlesztésnek még sok hasonlóan fontos és hasznos módja van. Óvakodjunk tehát az ilyen szélsőségességektől, a túlzó magyartó próbálkozásoktól, a „magyarkodó” hangulatú, de valójában a magyar nyelv természetes fejlődését megerősztoló törekvésektől, a szaknyelvi purizmustól!

Hangsúlyoznom kell: az idegen szavak megfelelő beemelésének, elfogadásának is nagyon komoly hagyományai vannak anyanyelvünkben, tehát ennek is óriási szerep kell hogy jusson a magyar orvosi szaknyelv építésében. Ehhez nagyban hozzájárul *anyanyelvünk hihetetlen rugalmassága, befogadókészsége*. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy még a magyar alapszókincs (a rokonságnevek, a számnevek, az alapvető cselekvéseket kifejező szavak és általában: a mindennapi életben használt, tehát a nem a tudományos vagy szónoki igényrel megformált beszédben, írásban fölbukkanó sok „műveltségi szó”) jelentős része is (mintegy fele) voltaképpen nem finnugor eredetű – mégis: nyelvünk magyar, és magyar maradt, fölszíva, befogadva, beépítve a különféle idegen (például török, indoeurópai stb.) szavakat.

Óriási érték ez! E befogadási készség, e csodálatos, a gyökereket megőrző hajlékonyság nélkül ma aligha létezne anyanyelvünk, hasonlóan a történelemből ismert sok-sok, de mára már kihalt nyelvhez...

Összességében arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy a magyar orvosi szaknyelv fejlődésének egyik kulcsa a magyartási törekvéseknek és az idegen szavak befogadásának egészséges egyensúlya.

A legégetőbb problémák áttekintése

A szaknyelvek közötti kapcsolat

E kérdéskörnek kiváló példái a *binominális nómenklatúra* kapcsán felvetődő kérdések. Sok élőlénynek nincs magyar neve: igaz ez a gombákra, növényekre, állatokra vagy az orvostudományban oly jelentős baktériumokra egyaránt, tehát ilyen esetekben kényszerítve vagyunk a (legtöbb esetben) latinos-görög binominális nómenklatúrabeli szakmegnevezések használatára. És már jönnek is a nehézségek... Például ha bármelyik ilyen megnevezéshez a „tenyésztés” vagy a „tenyészet” utótagot szeretnénk hozzáilleszteni, máris bajban vagyunk: a magyar helyesírás szerint az ilyen főnévi összetételeket egybe kéne írunk, ám ez papíron igen bizarrul festene; a különírás nyelvileg helytelen, viszont világos. Akkor alkalmazzunk kötőjelet? Ez esetben ennek a logikáját azért meg is kéne indokolni... Bizony fogós kérdés – és mindenkit érint, aki élőlényekkel foglalkozik, illetve a binominális nómenklatúrát alkalmazza. (Már említeni sem merem a vírusok elnevezései körüli hihetetlen zűrzavart...)

A fentebbiek tükrében – úgy vélem – világos: a szakmák közötti átjárhatóság, a szakemberek közötti kölcsönös megértés, a tudományos gondolatoknak is sajátos szint kölcsönző magyar szakszövegek színvonalának együttes emelése, védelme, megóvása kulcsfontosságú feladat a magyar tudomány számára.

A magyarítás lehetőségei, illetve korlátai

E tekintetben például igen fontos (ha nem is egyedülálló) szempont, hogy egy-egy adott idegen szakszó mennyire illik bele a *magyar nyelv hangzás-világába*.

Azt hiszem, megoldhatatlanul komoly kihívás lenne, mondjuk, az „interleukin” szót magyarítani. De miért is tennénk? Így ismert és elfogadott, a nemzetközi szakirodalom is így használja, és valljuk be, csengésre éppenséggel egyáltalán nem csúnya vagy zavaró a szó.

Másik kedves példaként a „stroke”-kal szoktam előhozakodni. Magát a „stroke” szót egyszerűen „gutaütésnek” fordítani nem szerencsés, mert sok neurológus mást ért a „gutaütés” és a „szélütés” szakszavak alatt. Az „agyi vaszkuláris történés” vagy „agyi értörténés” pedig túl azon, hogy elég hosszú, blikkfangos kifejezés, ráadásként még – legalábbis jelenleg – sokak számára a „TIA” fogalmát is idézi (mert hát a lényegét tekintve valóban ez is egy „agyi vaszkuláris történés”), ám akkor a kifejezés teljesen félrevezető. Még ebben az esetben is egyetértek sokak fonetikus átírássra vonatkozó javaslatával. Tény, hogy nem szép a szókezdeti mássalhangzó-torlódás, de ha „a sztrádán egy sztreccsnadrágban autózhatok a sztratoszféra alatt egy nem sztrájkoló sztriptízbárba, hogy ott sztrichninmentes sztrapacskát egyek”, akkor azt is kibírja a magyar nyelv, hogy utána „sztrókot” kapjak, és ne „stroke-ot”, amelyet nehezebb leírni, a nem szakmabélinek meg még kiejteni is. Megemlítem: maga az angol szó ma már nagyon közkeletű-közhasználatú is: bármely médiumban találkozhatunk vele nap mint nap.

Az idegen kifejezések problematikája

Itt főleg a tartalmilag egy gondolati elemnek tekinthető kifejezések magyar szavakkal alkotott összetételei okoznak gondot: ezek egybe írandók lennének, ami lehetetlen, hiszen az idegen kifejezés maga több tagú. Ez minden szakterületet érintő kérdés, az anatómiától a reumatológiáig.

A számok használata

Nemzetközi megegyezés alapján ma már hivatalosan is csak „1-es típusú” és „2-es típusú” cukorbetegséget emlegetünk. (Rosszmájú pletykák szerint

azért, mert az amerikai orvosokat a római kettes megzavarja: tizenegynek nézik...) Ám nagyon is zavaros a helyzet sok-sok, számot, számjegyet tartalmazó más írásforma esetében. Pl. az „interleukin négy” kiejtéssel jelölt fehérjét a következő variációkban láttazonyíték 4, IL 4, IL-4, IL₄, IL IV, IL-IV. Nos, mit kezdünk írásszokásilag a rengeteg, számozott, számmal is jelölt vegyülettel, enzimmal vagy akár műtéttel, szindrómával?

A görög betűk használatának nehézségei

Számomra fájó „alfa-interferon”-t vagy „alfa interferon”-t nyomtatásban látni: nekem az „alfa” már csak „α” fog maradni. Vagy fogadjuk el a tényt, hogy van, aki orvosként, értelmiségiként (?) nem ismeri a görögök ábécéjét?...

A rövidítések mértéktelen terjedése

Általános nyelvi jelenségről van szó, ám a magyar orvosi szaknyelvben – egyértelműen idegen hatás következtében – minden képzeletet fölülmúló a folyamat intenzitása. Túl azon, hogy burjánzásuk már a szakmák közötti megértést is nehezíti, nagy zűrzavart okoznak azzal, hogy az idegen rövidítések végén általában nincs pont, ami a magyar nyelvbeni használatkor problémás, mert mi világos különbséget teszünk a ponttal jelölt rövidítések és a pont nélküli betű-, illetve mozaikszavak között.

Az egész objektumcsoportot leíró rendszerek, a nómenklatúrák zavarai

Példaként itt csak a *vírusok nevezéktanának* kaotikus viszonyaival mutatom be ezt a problémahegyet, bemutatva az egész, hihetetlenül kiterjedt nyelvi, szaknyelvi, helyesírási témakört.

Az angol szakirodalomban van valamiféle rend, nómenklatúra. Ugyanakkor ennek teljes átvétele igen furcsán festene, ha például az általánosan ismert vírusok neveire gondolok – a „Rubella virus” okozza a magyar a rubéolát, a „Rabies virus” pedig a veszettséget? A sárgaláz kórokozója pedig magyarul a „Yellow fever virus”? Nyilván ez így nem lenne jó. Így az első kérdés az, hogy mennyire, milyen mértékben-arányban célszerű átvenni az angolos vagy egyéb vírusneveket, illetve mennyire s főleg hogyan használjuk a közismert magyar megnevezéseket.

A második probléma ugyanakkor az, hogy egy esetleg magyarosan használt vírusnév esetében milyen ortográfiai elvekhez kössük magunkat. Az „influenza” egy betegség, ám az ezt okozó vírus nevét hogyan írjuk le? Egybe? – „influenzavírus” (birtokos tömörítő összetettség-szerkezet). Esetleg külön, főnévi jelzőként tekintve az „influenza” szóra?

Mindkét esetben külön gond, hogy a speciesnél magasabb rendszertani kategóriák „neveit” nagybetűvel írjuk – akkor az „influenzát” az „Influenzavírus” vagy az „Influenza vírus” okozza? Fentebb a „neveit” szót sem véletlenül tettem idézőjelek közé: az onomasztikusok (pl. Gardiner) nagyjából egyetértenek abban, hogy a rendszertani elnevezések nem tulajdonnév-jellegűek – nem ezért írjuk őket nagybetűvel, hanem csak Linnének a genusok kiemelését célzó tipográfiai megfontolásokon alapuló írásmódja miatt. Éppenséggel dönthetett volna úgy is, hogy ezt a kiemelést egy bekarikázással vagy éppen egy kettős aláhúzással teszi meg. Ez esetben a vaddisznó tudományos neve ma „*Sus scrofa*” vagy „*sus scrofa*” lenne, és nem „*Sus scrofa*”...

Magam gyakran abban is bizonytalanok vagyok, hogy egy-egy vírusnév éppen egy genusnak, egy speciesnek vagy egy magasabb rendű kategóriának felel-e meg. Ezt jól mutatják az angol rendszertan megnevezései is, ahol például az „Influenza A vírus” mind nemként, mind fajként szerepel – így, nagybetűvel az elején és a közepén (mindenféle kötőjelezés nélkül). És akkor mi a helyzet az adott esetben komoly mutációt elszenvedve egész pandémiát (spanyolnátha) elindító influenza-kórokozókkal? Ez más faj tudományos szempontból, mint a nem mutáns változat? Vagy csak alfaj? Vagy még az sem? Hány százalékos genomváltozás kell ahhoz, hogy egy vírus esetében új fajról beszéljünk? Vagy egyáltalán: hogyan kell ezt a kérdést megközelíteni? Ehhez nyilván csak egy szakvirológus tudna hozzászólni, hogy utána a nómenklatúrában helyesírási is állást foglalhassunk.

Bonyolítja a dolgot a valóban a „nevében” nevet viselő vírusok megnevezése (az angolnak persze könnyű, csak szépen szóközőkkel teszegeti egymás után a szavait...): *Epstein-Barr-vírus* vagy *Epstein-Barr vírus*; *Ebola-vírus* vagy *Ebola vírus* (mert, ugye, ez egy folyó...)? Első ránézésre az elsőeknek mutatott leírásformák tűnnek helyesnek, ám ha a nómenklatúrarendszer valamely más, indokolható okból elkülöníti a „vírus” szót és a magát a sajátlagos megjelölést reprezentáló írott nyelvi elemet, akkor a következetesség miatt a másodikként mutatott, furcsa formákat kéne elfogadnunk.

És mit lehet kezdeni a „rövidítéses” nevekkel? Mikor ajánlatos és mikor nem a használatuk? A fentebbi példánál maradva: azt, hogy EBV (*Epstein-Barr-vírus*: a „v” a rövidítésben már nagy „V”-vé változott), minden orvos ismeri. Fura, mert ez magyarul rövidítés lenne, ám az angolban nem tesznek itt pontot, tehát ezt elfogadhatjuk (pontosabban: kénytelenek vagyunk elfogadni) – legalábbis formailag – betűszónak. Toldalékolni, összetételbe vonni lehet: „EBV-vel”, „EBV-ről”, „EBV-fertőzés”. De azért sok elképesztő variációt is lehet találni a magyar nyelvű szakirodalomban: „EBV-sal” és hasonlók. A legrémesebb: „EBV-vírus” – kissé tautologikus...

Visszatérő gond a kötőjelezések, különírások, egybeírások használata az olyan szerkezetekben, amelyek önálló megkülönböztető betűt vagy számot tartalmaznak. Ez a gond nemcsak a vírusok „neveit” kuszálja össze – emlé-

kezzünk vissza a számozással kapcsolatban példaként bemutatott interleukinokra („IL 2”, „IL2”, „IL-II”, „IL₂”, „IL-2”)!

Hasonló, a meglátásom szerint nem túl következetes kötőjelezést, különírást azért az angolszász nómenklatúrában is bőségesen lehet találni: „Saccharomyces cerevisiae Ty3 virus”, „Pea enation mosaic virus-1”, „Cryphonectria parasitica mitovirus 1-NB631”, „Leishmania RNA virus 1-1”, „Sulfolobus virus SSV1”.

Most a jelenlegi egyetemi tankönyvekben található, teljességgel más írásművekkel nem próbálom összevetni a fentebbieket.

Stratégiai jelentőségű teendők

Egyetemi oktatás

Szükségesnek, elengedhetetlennek tartom az *orvosi egyetemi általános és szaknyelvi oktatás* lehetőségeinek, körülményeinek a megteremtését, illetve az ilyen irányú kísérletek támogatását, hiszen a szaknyelv sok, ma még megoldatlan kérdése mellett is bőven van elsajátítható, elsajátítandó szaknyelvi ismeretanyag, amelyet egyáltalán nem pótol vagy helyettesít, hanem éppen soggal inkább megzavar a tény, hogy az orvostanhallgatók tanulnak latinul is, angolul is, sőt, bizonyos tantárgyak megtanulásához például angol nyelvű tankönyveket használnak.

Tankönyvek lektorálása

Elfogadhatatlan állapot, hogy orvosi-biológiai (vagy más természettudományi) könyvek bármiféle nyelvi-szaknyelvi lektorálás nélkül jelenhetnek meg hazánkban, kerülhetnek gyerekek, fiatalok kezébe. Legalább a tankönyvek (az általános iskolai biológiaiaktól az egyetemi tankönyvekig értve) esetében *kötelezővé kell tenni azok nyelvi-szaknyelvi lektorálását*.

A minősítő tanulmányok nyelvi nívója

A különféle minősítő tanulmányok (pl.: PhD, doktori disszertációk stb.) értékelésekor azok nyelvi-szaknyelvi minőségét is szükséges lenne vizsgálni, az elkészített munka egészének egy szegmensként, jellemzőjeként értékelni. Nevetséges egy orvostudományi nagydoktori disszertációban mondatonként egy-egy elemi helyesírási hibával találkozni – nem szólva a sokkal bonyolultabb szaknyelvi problémákat takaró, ám tudományos szempontból is nagyon jelentős, olykor még a szakmai tartalmat is megzavaró helyesírási, illetve stílusbeli hibákról. A jelenlegi helyzet a sokat hangoztatott „írástudók felelőssége” eszme, az értelmiségi lét lealacsonyítása.

A hivatalos dokumentumok nyelvi nívója

Szükséges a hivatalosnak tekinthető-tekintendő dokumentumok (pl.: a szakmai állásfoglalások, a gyógyszerismertető, az egészségügyet-orvostudományt érintő törvények, a költségvetési intézmények bármilyen formában közzétett orvosi-egészségügyi szakanyagai stb.) *nyelvi-szaknyelvi lektorálásának kötelezővé tétele.*

A magyar nyelvű publikálás támogatása

Az orvostudományi minősítések esetében nem elégséges csupán az idegen nyelven publikált cikkek, tanulmányok, illetve azok idézettsége alapján mérlegelni a minősítés megszerzését. Elvárásként kell megjelennie a magyar közlemények *menyiségileg* s főleg *minőségileg megfelelő* voltának. (Japánban például elképzelhetetlen a szakmai előrejutás anyanyelvi közlemények nélkül.) Mindez nagyban fölértékelné a sokszor megkérdőjelezett magyar nyelvű publikálást, ezáltal segítve a magyar orvosi szaknyelv fejlődését, kristályosodását s abból következőleg az egész magyar tudományosság, a sajátos nyelvi-kulturális látásmódú s így a világ számára is értékesebb magyar tudományos világ elismertségének, elfogadásának, hírnevének öregbedését.

Az anyagi lehetőségek szűkösségének megoldása

Amennyiben nem akarunk az Európai Unió s azon keresztül az egész világ tudományos életének, az orvosi tudományok fejlődésének színtelen szemlélői, asszisztensei lenni, akkor a nyelvstratégiai célokhoz szükséges, főként jogi eszközök mellett a valójában *nem is nagy anyagi eszközöket is biztosítani kell.* (Példaként csak az említett Országos Egészségügyi Információs Intézet és Könyvtár [MEDINFO], illetve annak szakirodalmianyag-földolgozó tevékenységére, a *Magyar Orvosi Nyelv* folyóiratra, a *Magyar Szakírók Szövetségére* és az *Orvosi helyesírási szótár* szükséges és sürgető megújítására – amely jól építkézhet a MEDINFO szakirodalom-föltáró munkájából – utalok.)

Összefoglalás

A magyar orvosi szaknyelv történetének talán legválságosabb állapotában van, sok belső nehézséggel, nagy idegen nyelvi nyomás alatt, egy, a magyar társadalom és azon belül a magyar tudományosság, a nemzetközileg is elismert magyar orvoslás szemszögéből kritikus időszakban, az EU-csatlakozás küszöbén.

Ez a válságállapot hangsúlyozottan nem egyszerően csak egy szaknyelv nehézségeit takarja, hanem valójában egész nyelvünk, kultúránk, magyarságunk és az ebből fakadó szellemi erőforrásaink mint legnagyobb nemzeti kincsünk s ennek révén az egyének személyes boldogulásának kérdéseit rejti magában!

Szerencsére az alapproblémák jól áttekinthetők, megfogalmazhatók, s ez módot teremt azok logikus, analitikus föltárására. Ez teremti meg a lehetőséget annak, hogy ezekre a szaknyelvi stratégiai kihívásokra racionális, megvalósítható és hatásos módon válaszoljunk.

Ehhez a sikerhez, viszont elengedhetetlenül szükséges a kijelölt stratégiai feladatok megoldása, mégpedig minél sürgősebben és hatékonyabban, mert e nyelvstratégiai kérdésben éppen a késlekedés, például a bürokratikus tehetlenségi nyomaték fékező hatása a legveszélyesebb, adott esetben drámai következményekhez vezető, súlyosan fenyegető ellenfelünk.

Irodalom

- Grétsy Zsombor: Az orvosi szavak írásának általános szempontjai és lehetőségei. *Magyar Orvosi Nyelv*, 2001.
- Grétsy Zsombor: A magyar orvosi szaknyelv ügyének stratégiai kérdései. *Reumainfo*, 2002.
- Grétsy Zsombor: Az orvosi szaknyelv művelésének néhány időszerű kérdése. *Lege Artis Medicinæ*, 2002.
- Grétsy Zsombor: A „bakteriálisan fertőzött” mondatok gyógyítási lehetőségeiről. *LAM*, 2002.
- Grétsy Zsombor: Magyarítási törekvések és lehetőségek mai orvosi szaknyelvünkben. *LAM*, 2002.
- Grétsy Zsombor: Szakvélemény az SZT-IS-10 pályázat eddigi eredményeiről, a MEDINFO fölkérésére, 2002.
- Grétsy Zsombor: Stílus és helyesírás nyelvünkben, illetve az orvosi szaknyelvben I. *Magyar Orvosi Nyelv*, 2002.
- Grétsy Zsombor: Egy újabb „szórakoztató” tájékoztatóból... *Magyar Orvosi Nyelv*, 2002.
- Grétsy Zsombor: Nyelvi szakvélemény, a MediMédia Kiadó számára, 2002.
- Grétsy Zsombor: A magyar biológiai nyelv problémái és megújítása. Előadás-összefoglaló a Magyar Biológiai Társaság Vándorgyűléséről, 2002.
- Grétsy Zsombor: Az SZT-IS-10 pályázat eredményeinek összefoglalása és a további szükséges tennivalók. Szakvélemény az Országos Egészségügyi Információs Intézet és Könyvtár számára, 2003.

Néukultúra

A Kárpát-medence magyar hivatalos helységneveinek megállapítása a 20. század elejétől

A Magyarország ezeréves, viharos történelme során bekövetkezett névváltozások, majd az 1898 és 1912 között lezajlott országos helységnévrendezés, nemkülönben az 1918 óta megtörtént politikai fordulatok utáni tömeges, többszöri helységnév-változtatások és más, ezzel kapcsolatos közigazgatási beavatkozások¹ annyira megbolygatták a magyar helységnévállományt, hogy gyakran még a történészek is nehezen tudnak eligazodni benne, sőt a névazonosítás és a névhasználat jó néhány esetben tudományos vita tárgya lett. A mai magyar hivatalos helységnevekkel kapcsolatos problémakör megértéséhez és a szükséges teendők meghatározásához át kell tekintenünk az elmúlt évszázad helységnévadását.

A 20. század magyar hivatalos helységnévadás

Az országos helységnévrendezés

- A 19. század vége felé alapvető kommunikációs problémát okozott, hogy a társadalom és gazdaság (főleg a közlekedés és a hírközlés) gyors fejlődése, a közigazgatás korszerűsödése szükségessé tette a helységnevek egységes szempontok alapján történő rendezését, mivel az igen hosszú idő alatt, döntően természetes úton kialakult névrendszer nem felelt meg az új követelményeknek (például sokszor téves lokalizálásra adott okot, így zavarokat okozott a postai forgalomban, a szállításban, az anyakönyvezésben).

1 Alapvető forrásként Mező A.: *A magyar hivatalos helységnévadás* c. könyvét (Budapest, 1982), továbbá a magyar helységnévtárakat, az elcsatolt területek helységneveivel kapcsolatban pedig egyes szomszédos országok történeti helységnévtárait, térképeit használtam, az utolsó évtizedben ott történt változásokat pedig nagyjából az egyes országok hivatalosnak tekinthető helységnévjegyzékei alapján vázoltam.

Ezért az Országgyűlés megalkotta a község- és egyéb helynevekről szóló 1898. évi IV. törvénycikket, amelyben lefektették a legfontosabb alapelvek [„Minden községnek csak egy hivatalos neve lehet”] kívül a törvény végrehajtásához az államigazgatásban szükséges hatásköri és szervezeti változásokat (az utóbbihoz kapcsolódó feladatköröket is: a hivatalos helységnevek kijelölése, a homonimák kiküszöbölése, az új községek elnevezése, helyesírási egységesítés), egyúttal rögzítették a hivatalos helységnevek használatának főbb szempontjait. Az e feladat szakszerű elvégzésére (és a helységnévrendszer további gondozására) a 125.000/1898. B. M. sz. rendelettel létrehozott *Országos Községi Törzskönyvbizottság* megalkotta a névmegállapítás részletes szabályait (röviden: a helységneveket egybe kell írni; magyaros írásmód alkalmazandó, a régies írásmód lehetőleg kerülendő; új név megállapításakor alkalmazkodni kell az ország teljes [hivatalos] helységnévrendszeréhez stb.). A törzskönyvezés során nem fordítottak gondot a hosszú magánhangzók jelölésére, így számos helységnév már akkor sem követte és néhány még ma sem követi a helyesírási szabályokat.

Meg kell jegyezni, bár az idézett törvénycikkben, rendeletben és a névmegállapítás részletes szabályaiban sem szerepelt, de a következő években nyilvánvalóvá vált, hogy a korszak hazafias gondolkodásmódjának megfelelően nemcsak a magyar többségű vagy jelentősebb magyar lakossággal rendelkező települések nem magyaros neveit, hanem sok, többnyire vagy teljesen nemzetiségektől lakott település nevét is megváltoztatták, ez utóbbiakat valamilyen formában magyarosították. A kissé erőltetett névmagyarosítás első sorban az Árpád-korban vagy a középkorban még magyar (vagy részben magyar) településekre terjedt ki.

Az Országos Községi Törzskönyvbizottság akkori (és a későbbiekben is megerősített) elvi állásfoglalása szerint a törzskönyvezett helységnevek többé nem változtathatók meg, azonban a községekből érkező viszonylag sok felbuzdulás miatt ezt következetesen maga a törzskönyvbizottság sem, de legfeljebb hatóságként a Belügyminisztérium még inkább nem tartotta be.

A helységnévrendezést nem tudták az akkori politikai, majd háborús viszonyok között befejezni. Négy vármegyében elmaradt a törzskönyvezés, ezért ott megmaradtak a homonimák, és nem történt meg a magyarosítás sem, csupán a következetes egybeírás valósult meg. Ennek ellenére a törzskönyvezett neveket teljes körűen tartalmazó 1913. évi helységnévtár megjelenése óta – a helységnevek írásmódja tekintetében a határainkon túli névanyagra vonatkozóan – mind a mai napig irányadónak számít.

A magyarországi helységnévadás a törzskönyvezés után

A törzskönyvezést követően 1945-ig a törzskönyvbizottság többnyire az eredeti alapelvek szerint végezte munkáját, de a hatáskörébe tartozó névrendszer kiterjedése a trianoni békeszerződés után lényegesen lecsökkent. Itt kedve-

zőtlen jelenség volt, hogy a területelcsatolások miatt kettészakadt, illetve újonnan alakított települések neveivel valamelyest bővült a homonimák száma, néhány település politikai és gazdasági okokból történt névváltoztatásával pedig sérült a törzskönyvezett helységnevek megváltoztathatatlanságának alapelve. (A köznyelvi helyesírás változását [pl. cz betű helyett c betű] a helységnevek is követték, ez a nyelvfejlődés miatt természetesnek tekinthető.) Jelentősebb fejlemény, hogy a Magyarországhoz ismét, 1938 és 1941 között több lépcsőben visszakerült területeken a Belügyminisztérium – Kárpátalja hegyvidéki, csak kis részben magyarul lakta területei kivételével – visszaállította az 1918-ban hivatalos helységneveket. Kárpátalja hegyvidéki települései pedig elsősorban Teleki Pál miniszterelnök mérsékelt, a nemzeti kisebbségek iránt viszonylag türelmes politikája következtében megközelítően a törzskönyvezés előtti nevüket kapták vissza (bizonyos helyesírási, hangzásbeli különbségekkel stb.), ekkor – néhány évig – e magyar nevek mellett a rutén nyelvű névváltozatok is, mind cirill, mind pedig latin betűs írásmóddal, hivatalosak voltak.

Az 1945-öt követő években bekövetkezett gyökeres, rövidesen diktatorikussá váló politikai, társadalmi és gazdasági fordulat a hivatalos helységnévadásban is megmutatkozott, ugyanis a korábbi társadalmi rendszerre emlékeztető helységnevet viselő települések kis része a nevét – az új hatalom ideológiájához való alkalmazkodás végett – meg akarta változtatni, majd e helyi kezdeményezésű nevek többnyire hivatalossá is váltak. Az új ideológia esetenként helységegysítesek, illetve helységalakítások kapcsán is előtérbe került. Bár az Országos Községi Törzskönyvbizottság 1954-ben történt megszűntetéséig még végezhetette munkáját, de tevékenysége egyre jobban háttérbe szorult, ennek ellenére az e korszakban adott helységnevek nagyobb része tudományosan megalapozott volt.

Ezt követően a névmegállapítás az előző évek gyakorlata alapján, de a történeti szempontok súlyának jelentős csökkenésével folytatódott, ezen csak az 1963-tól működő, majd az 1973-tól – új keretek és feltételek között – létrehozott *tárcaközi Földrajzinév-bizottság* tudott javítani. A helységnevek helyesírásában az MTA 1954-es szabályzata alapján az 1960-as évek elején átvezetett változásokon (szólló > szőlő stb.) kívül a már említett eredendő helyesírási egyenetlenségek javítása azonban eleinte többnyire adminisztrációs okokból, az 1990-es évektől pedig az önkormányzatok számára törvénnyel előírt kötelező kezdeményezésre való felhívás eredménytelensége miatt (a mai napig is) csak részlegesen történt meg. Az 1945–1990 közötti időszak politikája – eleinte főként adminisztratív és kutatási nehézségek, később elsősorban a határainkon túli történeti névanyag közzétételének akadályai miatt – a magyar névtudománynak sem kedvezett.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a törzskönyvezés óta a magyarországi helységnévrendszer helyzete nem javult, bizonyos részterületeken változtatásokra van szükség.

Az első világháború utáni évtizedek sajnos kedvezőtlenül érintették a határainkon túli magyar helységnevek használatát, mivel a korábbi magyarosító tendencia ellenhatásaként az új hatóságok – a magyar településterületen is – először csak az adott államnyelv helyesírási sajátosságai szerint átírták az addig hivatalos magyar neveket. A nevek egy részét később lefordították vagy egyéb módon átalakították, esetleg gyökeresen megváltoztatták. Az 1945-ben ismét elcsatolt területeinken a magyar fennhatóság megszűnésével a magyar helységnevek hivatalos használata hosszú időre véget ért, ebben valamennyire kivétel egyedül Csehszlovákia volt. Itt 1948-ig az új hatóságok engedélyezték a magyar településterületen belül, elsősorban a kisebb települések egy része valamilyen magyar névnek használatát. Az 1947-es párizsi békeszerződés után a szomszédos országok illetékes szervei az addig még meghagyott magyar jellegű helységnevek többségét is megváltoztatták, igen sokszor úgy, hogy az eredeti történelmi név már nem ismerhető fel. Viszont 1974 óta Jugoszlávia szlovén tagköztársaságában a nemzetiségileg vegyesen lakott területeken (Muravidék) a magyarlakta települések magyar neve is használható.

Az 1990-es évek elején történt kelet-közép-európai politikai rendszerváltozások után – országoként változóan eltérő időponttól – a magyar helységnevek *hivatalos* vagy *hivatalosnak tekinthető* használatában komoly változások történtek, ugyanis a szabadabb viszonyok között az egyes országok különböző szintű hatóságai (esetenként bizonyos korlátozásokkal) engedélyezték a magyarlakta települések nagy része magyar névnek használatát. Horvátországi és jugoszláviai átfogó, kötelező érvényű, hivatalos szabályozásról nem tudunk, de hivatalos jelleggel elsősorban a magyar többségű önkormányzatok helységnevei használatosak. A Felvidéken és Erdélyben az utolsó népszámláláskor 20%-on felüli magyar lakosságú települések magyar nevei használhatók, amelyeket Szlovákiában egy 1994. évi törvény melléklete, Romániában pedig 1997-től kormányrendelet rögzített, de itt legújabbán egy 2001-ben kiadott törvény mellékletében szereplő nevek – 2002 márciusától – hatályosak. (Sajnos ezeket a rendelkezéseket sok településen nem tudták/tudják a gyakorlatban alkalmazni, a lehetőségekkel főleg Erdélyben nem tudnak élni a magyar közösségek, esetenként a különböző szintű hatóságok, illetve a többségi nemzet sokszor negatív hozzáállása miatt.) Kárpátalján az Ukrán Legfelsőbb Tanács elnöke rendeletben állította vissza a magyar többségű települések egy részének nevét. Őrvidéken az osztrák alkotmány 2000-ben történt módosítása értelmében a 25%-on felüli magyar lakosságú települések használhatják a magyar nevüket, de ez csak négy helységet érint.

Az előzőekből látható, hogy az egyes országokban a magyar helységneveknél a *hivatalosság* fogalma más-más értelmezésű, ugyanis az egyes államok jogilag más szinten szabályozzák a kisebbségi nyelvű helységnevek használatát.

Még jobban eltér a nevek jogi érvényessége, alkalmazhatósága (vagy esetleg az alkalmazás kötelező volta) a hivatalos kapcsolatok legkülönbözőbb területein és az írott, továbbá az elektronikus sajtóban. Ezeket nézve kell értelmezni az említett „hivatalosnak tekinthető” jelzős szerkezetet, ugyanis ez a szóban forgó magyar nevek valamilyen alacsonyabb fokú hivatalos jellegét tükrözi. A magyar nevek legnagyobbbrészt – Ausztria és Szlovénia kivételével – nem egyenrangúak az államnyelvi hivatalos névvel. Az egyes országokon belül sem, de általában még inkább nem egységes a névhasználat, azaz a magyarlakta települések nem feltétlenül az 1920 előtti nevüket (hanem a törzskönyvezést megelőző időszakból származó vagy jelző nélküli stb. nevüket) használják vagy használhatják. A névmegállapítások folyamatairól, kritériumairól, nemkülönben a megállapított, engedélyezett nevek használatáról sajnos csak kevés adat áll rendelkezésre.

Összefoglalásképpen: a mai magyar nevek megállapítását helyenként csak bizonyos korlátozásokkal, azonban részben nem kellő szakmai megalapozottsággal és módszerességgel végezték, így az egyes területeken végül jóváhagyott nevek közül jó néhány nem illeszkedik a magyar helységnévadás rendszerébe, némelyik a tájékozódást is megnehezíti. Ezeknek a jóváhagyott neveknek hivatalos jellegű használata, a helységnévtáblákon való megjelenése is sokszor esetleges, a helyi névhasználattal sokszor nem egyezik meg, több országban e téren zűrzavar van. Az elcsatolt területek magyar településnevei teljességükben 2-3 magyar kiadású kézikönyvben található meg, emellett csak néhány ország- vagy országrész-térképen jelennek meg, de központi szabályozás hiányában sokszor, főleg az újabb vagy egyesített helységek elnevezésében nem egyeznek meg, esetenként a tájékozódást akadályozzák (gyakran a nevek forrását nem jelölik). Szintén ellentmondásos napjaink írott és elektronikus sajtójában e nevek használata, amit még az is fokoz, hogy sokszor valamely – esetleg a kultúrtörténetünkben jelentősebb – település magyar nevét nem említik.

A mai magyar helységnévrendszer egységesítésének és továbbfejlesztésének javasolt szempontjai

A törzskönyvezés során lefektetett alapelvek és szabályok – a későbbi nem következetes betartásuk ellenére is – időtállóan bizonyultak, egyben megteremtették az egységes magyar helységnévrendszer alapjait. Az e területen bekövetkezett változásokat, az időközben felmerült problémákat, a politikai fejleményeket és a magyar nyelv azóta történt fejlődését figyelembe véve, a 21. század magyar kommunikációjának fejlesztéséért szükségesnek látszik a névrendszer komplex felülvizsgálata.

E témában átfogó rendezési javaslatnak tartjuk a Hajdú-Moharos Józseftől a Földrajzinév-bizottságnak 1996-ban benyújtott anyagot (és az azzal lényegi-

leg megegyező HUNGEO '96-állásfoglalást² is), de ennek egyes elemeivel a bizottságban nem mindenki értett egyet. A vázolt problémák feloldására Földi Ervin, a bizottság vezetője szíves segítségével kidolgoztam a névrendszerünk egységesítésének és továbbfejlesztésének az alábbiakban javasolt szempontjait.

1. Általános szempontok:

- A jelenlegi hivatalos vagy annak tekinthető helységnevek változtatásánál, újak megállapításánál elsődlegesek legyenek a tudományos szempontok.
- Bármely okból történő helységnév-megállapításnál az egész magyar hivatalos helységnévrendszer figyelembevétele az indokolt (elsősorban az újabb homonimák elkerülésére).
- Helységnevek megállapításakor – formai téren is – az MTA által jóváhagyott helyesírási szabályzat előírásait kell alkalmazni. A helységnevek helyesírása az egyes helységnevekben szereplő köznevek helyesírásának változását kell hogy kövesse.
- Új helységnevek megállapításánál természetesen az Országos Községi Törzskönyvbizottság hagyományos módszereinek alkalmazását javasoljuk.
- Új helységnevek megállapításánál csak a 20. század előtt élt, kiemelkedő magyar személyiségről lehessen nevet adni.

2. A mai magyarországi hivatalos helységnevekkel kapcsolatos sajátos szempontok:

- Az 1990-es évek első felében szórványosan elkezdődött folyamat folytatásaként az utóbbi évtizedekben történt, nem történelmi előzményeken alapuló névváltoztatások, illetve az új névmegállapítások felülvizsgálatát, majd esetenként – a vonatkozó önkormányzati törvény rendelkezései betartásával – visszavonásuk kezdeményezését, illetve a tudományos szempontoknak megfelelő név megállapításának kezdeményezését javasoljuk. (Például Pannonhalma > Gyórszentmárton, Bátorliget > Aporliget stb.)
- Ha lehetséges, meg kell szüntetni a meglevő homonimákat, különösen azokat, amelyek nem motiváltak, nincs történelmi előzményük, és nagyobb tájékozódásbeli zavarokat okoznak. (Kírázó példája ennek egy mai Csongrád megyei község, amelynek érthetetlen módon a felvidéki történelmi Eperjes város nevét állapították meg.)

2 A HUNGEO '96 Magyar Földtudományi Világtalálkozó állásfoglalása a Kárpát-térség magyar földrajzi neveinek használatáról. In Hajdú-Moharos J.: *Magyar Településtár*. Budapest, 2000, 681–683.

3. Az elcsatolt területek magyar helységneveivel kapcsolatos sajátos szempontok:

- Az elcsatolt területeken fekvő helységek 1900–1912 között törzskönyvezett nevei, ugyanúgy, mint a nem törzskönyvezett nevei, az 1913. évi helységnévtár szerint érvényesek, esetenként az alábbi változtatásokkal.
- A cz betű helyett – a családnevekből képzett helységnevek kivételével – c betűt írunk.
- Néhány egyedi esetben az archaikusan törzskönyvezett – nem családnevet tartalmazó – helységnév írását a mai hivatalos helyesíráshoz, illetve a kiejtéshez kell igazítani, pl. Ghymes > *Gímes*, Nyitrazerdahely *Nyitra-szerdahely* stb.
- Az 1913 óta esetenként megváltoztatott helységneveknek – amennyiben az eddig felsoroltak és a következő pont nem vonatkozik rájuk – az 1944. évi helységnévtárban található névalakjuk érvényes. (Ennek megfelelően pl. az 1939-ben történt kárpátaljai tömeges helységnév-változtatás érvényben tartását javasoljuk.)
- Az elcsatolt területeken található magyarlakta települések magyar helységnevei – amelyeket az utóbbi évtizedben a szomszédos államok hatóságai jóváhagytak – előzetes vizsgálataink szerint többnyire elfogadhatók, e nevek kiemelt fontosságúak, mivel valamilyen szinten hivatalossá váltak. Szükséges azonban e helységnevek – az előző általános és az alább felsorolt speciális szempontok szerint történő – felülvizsgálása.
 - a) A nevek magyaros hangzásúak legyenek.
 - b) A többelemű nevek is illeszkedjenek a törzskönyvezett nevek rendszerébe, nyelvi szempontból szabatosak legyenek.
 - c) Nem indokolható a törzskönyvezéskor vagy az azt megelőző időszakban kapott megkülönböztető előtag elhagyása, főleg ha annak történeti előzménye van.
 - d) Ha a fenti kritériumokat nem sértik, és más komoly érvek nem szólnak ellene, akkor alkalmazandók a felülvizsgált névjegyzékek magyar nevei abban az esetben is, ha az idegen nyelvi formát követik.

Az előzőekben leírtakat a továbbiakban néhány gyakorlati javaslattal egészítem ki és előrebozsátom, hogy a különböző súlyú szempontok miatt a névmegállapítás igen sokszor egyedi döntést igényel.

Helységnév-változtatások: A törzskönyvezett név azonosítást megkönnyítő (magyar) előtaggal történő bővítése, illetve a törzskönyvezett név visszaállítása elfogadható. A megkülönböztető előtag cseréje elsősorban akkor indokolható, ha van történeti előzménye (és az idegen nyelvhasználatot követi).

Helységegysítesek: Amennyiben az egyesített helység teljesen új idegen nevet kapott, javasolható az új idegen név lefordítása (esetleg magyaros átírása), de a történeti név felelevenítése is.

Új helységek alakítása: Az 1913. évi helységnévtárban található, előzménnyel rendelkező új helységnevek esetében ellenőrizni kell, hogy a nevet – még lakotthelynévként – törzskönyvezték-e,³ törzskönyvezés esetén az 1913. évi (változás esetén az 1944. évi) helységnévtári névalak alapulvételét javasoljuk (ha valamilyen szempontból szükséges, akkor az esetleges puszta, tanya, major stb. utótag elhagyásával). A helyi névhasználatot (ha a név a fenti szempontoknak nem mond ellent) elsősorban az előzmény nélküli új helységneveknél kell figyelembe venni.

(A fentiek szemléltetéseképpen gyakorlati példa egy 1918 után alakított, előzmény nélküli település egyedi döntést igénylő névmegállapításához: Slovenské Nové Mesto > Újhely – Van homonimája, de mivel Sátoraljaújhely egykori területéből alakított új helység, megfontolandó a *Kisújhely* név megállapítása.)

Összefoglalás, további teendők

Általánosságban megállapítható, hogy a Kárpát-medence egyes területein a hivatalos magyar helységnévhasználat mai helyzete – részben különböző okokból ugyan, de – ellentmondásos, ennek a helyzetnek feloldása viszont az egész magyar helységnévrendszer egységesítését kívánja meg. Természetesen döntően a hazai tudományosság feladata a névrendszer egységesítése és továbbfejlesztése szempontjainak kidolgozása és véglegesítése, amellyel a magyar helységnévhasználat fejlődésének hosszabb távú alapja teremthető meg. E munka a problémák sokrétősége miatt komplex vizsgálatokat – részletes elemzések mellett sok esetben alapos történeti és nyelvészeti kutatást, majd egységes szempontok szerinti szabályozást – igényel. A program elvégzéséhez a hazai és a határainkon túli intézményekkel vagy testületekkel való sokoldalú tudományos konzultáció szükséges.

Itt kell még említeni, hogy a szomszédos államok hatásai által jóváhagyott helységnevek közül jó néhány (az ott alkalmazott kritériumok szerint is) magyarul lakta település neve hiányzik. E nevek hivatalos megállapításának kezdeményezését javasoljuk az adott országok illetékes szervezetei és intézményei útján, annál is inkább, mivel az egyes névjegyzékeket a legújabb népszámlálási eredmények alapján egyébként is módosítani fogják.

A magyar kultúra egy részterületének fejlesztését szolgálja a vázolt programunk, amelynek elvégzése után még szükség lesz a megállapított helységnevek különböző kiadványokban történő ismertetésére, hogy e nevek majd a tömegkommunikációban is teret nyerjenek.

3 Lásd Lelkes Gy. (szerk.): *Magyarország 1903–1912 között törzskönyvezett lakotthelyei a XX. század végén*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2001.

Földrajzi neveink a 21. század elején

A következőkben a földrajzi neveket kismértékben – csupán e dolgozat céljából – leszűkítve vizsgálom. A hazai és a határokon túli magyar helységnevek használatával és a velük kapcsolatos feladatokkal ugyanis ugyanitt egy másik dolgozat foglalkozik.¹ A hivatalos földrajzi nevekkal foglalkozó rendelet² is különválasztja a helységneveket, amikor az 1. § (2) bekezdésében megállapítja, hogy „Az államigazgatási nevekről külön jogszabály rendelkezik”. E rendelet értelmében tehát a magyarországi hivatalos földrajzi nevek csak a következők: domborzat- és tájnév, területnév, víznév, természetvédelmi név, közlekedési és hírközlési név, bel- és külterületi településrésznév és utcanév. Más jogszabályok foglalkoznak az ország rövid és teljes (hivatalos) nevével, a megyék és bármely más igazgatási egység, a község és város, a főváros nevével, továbbá a fővárosi kerületek római számmal jelölt nevével. Ennek a rendeletnek az volt a célja, hogy a földrajzi nevek megállapításának és megváltoztatásának hivatalos szabályozásával, a nyelvileg helyes követelmények előírásával védelmet adjon a hagyományos neveknek, elsősorban a magyar névkincs legnagyobb részét kitevő dűlőneveknek. Ugyancsak ez a rendelet tartalmazza a Földrajzinév-bizottság megalakítására³ és működésére vonatkozó főbb szabályokat. A bizottságban az érdekelt szaktárcák és más szervezetek képviselte mellett három taggal – hangsúlyozott szerepet kapott a nyelvtudomány.

Adatbázisok, helységnévtárak

A földrajzi nevek lényeges követelménye – egyéb tulajdonnevekhez hasonlóan – állandóságuk. A leggyakrabban használt, a nyelvterület legnagyobb részén jól ismert földrajzi nevek körében viszonylag egységes használatuk biz-

1 Lelkes Gy.: *A Kárpát-medence magyar hivatalos helységneveinek megállapítása a 20. század elejétől*. Lásd az előző tanulmányt!

2 A 19/1992. (I. 28.) Korm. rendelet 4. §-ával módosított 71/1989. (VII. 4.) MT rendelet a magyarországi hivatalos földrajzi nevekről.

3 Ténylegesen az 1963 óta a térképészeti ágazat keretében működő bizottság hatáskörének bővítése történt meg.

tosítja az állandóságot: *Duna, Tisza, Kisalföld, Kárpátok, Magyarország, Ferencváros, Mátra; Atlanti-óceán, Nílus, Afrika, Ausztria, Bécs, Jeruzsálem*; stb. Az ebbe a körbe eső nevek rendszerint megtalálhatók a fontosabb kézikönyvekben (pl. AkH., MHSz. stb.). A csupán szűkebb közösségekben használt földrajzi nevek a használói kör nagyságának csökkenésével egyre inkább csak a szóbeli hagyományozás útján maradnak használatban, miközben számos kiadvány írott formában ennél sokkal nagyobb mennyiségben helyi adatközlésből és más forrásokból gyűjtött földrajzi nevet tartalmaz. E kiadványokat azonban a nevet használók általában nem ismerik, és jelentős részük számára nem hozzáférhetők. Több százezer földrajzi nevet tartalmaznak az 1964 óta megjelent nyelvészeti névgyűjtési kötetek. A bel- és külterületi településrésznevek fontos gyűjteménye az utoljára 1995-ben megjelent ún. teljes helységnévtár.⁴ A térképészeti ágazat – elsősorban a nagy méretarányú topográfiai térképek és a földmérési alaptérképek (régábban: kataszteri térképek) készítése folytán – a földrajzi nevek talán legjelentősebb „fogyasztója”. Ezek az igen korlátozottan elterjedt térképek azonban egyéb kiadványokhoz képest is kevésbé segítik a helyi névhasználat életben tartását. Említést érdemel a mintegy 60 ezer, helyi adatközlőkkel egyeztetett földrajzi nevet tartalmazó *Földrajzinév-tár* 19 megyei kötete.⁵ Ez a névanyag ma már számítógépes adatbázis formájában áll rendelkezésre, és folyamatban van teljességre törekvő térképi névanyaggá fejlesztése 1 : 10 000 méretarányban, helyi adatközlők adatai alapján. Eddig az ország területe névanyagának mintegy 35%-a készült el. Az adatbázisból adatok díjazás ellenében kaphatók.⁶ Külön esetet képviselnek az utcanevek, melyek az általánosan használt névtáblák, jelentősebb településeken pedig a közlekedési tájékoztatási eszközök folytán többé-kevésbé biztosítják az egységes használatot.

Hivatalos földrajzi nevek – természetes keletkezésű nevek

A nevek állandóságát meghatározott névtípusokban a hatósági névadás több-kevesebb sikerrel biztosítja. Az ország rövid és teljes (hivatalos) nevét az alkotmány tartalmazza,⁷ a megyék nevét országgyűlési határozat állapítja

4 *A Magyar Köztársaság helységnévtára. 1995.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995. – Az évenként megjelenő, helységnévkönyvnek nevezett helységnévtárak községeken, városokon belüli adatokat nem tartalmaznak, pl. *A Magyar Köztársaság helységnévkönyve 2002. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002.

5 *Magyarország földrajzinév-tára II.* Győr-Sopron megye, Somogy megye [...] Szabolcs-Szatmár megye. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1978–1981.

6 <http://fish.fomi.hu/FNT>

7 1. § Magyarország: köztársaság. – 2. § (1) A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam.

meg,⁸ a fővárosi kerületek beosztását a római számos kerületnevekkel pedig törvény szabályozza.⁹ Ezek a névcsoportok jellegzetesen az államigazgatási körbe tartoznak.

A további névcsoportokban már sok helyi jelentőségű név van, jelentős részük természetes úton keletkezett (az utcanevekre ez kevésbé jellemző), de az egységes és egyértelmű, főleg a térképi, emellett az egyéb használat érdekében is közülük kerülnek ki a hivatalos földrajzi nevek. Hangsúlyoznom kell, hogy a hivatalos földrajzi nevek megállapítása során jogszabályi előírások biztosítják a természetes keletkezésű nevek védelmét, és a határozatok a legjelentősebb névcsoportok esetében kivétel nélkül közülük választanak. A válogatás a névváltozatok közül, illetve az összevonások következtében elkerülhetetlen, hiszen egy denotátumra csak egy név vonatkozhat. Az 1989. évi rendelet annak a folyamatnak az ellensúlyozására született, melynek során a hagyományos földrajzi nevek egy része, különösen a dűlőnevek (határnevek) a mezőgazdasági művelés szerkezetének megváltozásával az élő használatból jelentős mértékben kiszorultak: „...a termelőszövetkezetek jelentős részében számmal vagy betűvel és számmal helyettesítik a táblásított határ századok viharait állt határneveit. A 48-as tábla a volt Kossuth-föld nevű határrész a Jászságban, 37-es a volt Czóbel-föld Békésben, 4-es a volt Diákölő Zemplénben, C-4-es a volt Proletár, a C-6-os a volt Irtás, B-4-es a Kustányi-berek Zalában...”¹⁰ Egy másik ilyen jelenség, amikor a népszámlálásokhoz kapcsolódóan a községek, városok körzeteket határolnak el, és ezeknek településrésznévként is szolgáló neveket adnak. Néhány példa KSH-adatok alapján a több évtizede tartó folyamat legújabb termékeiből (elől a 2002-es név): *Tanyák* (Hajdúböszörmény, 1995: *Rét + Szigetorr + Telekföld + Vidiföld*), *X. körzet* (Kiskunfélegyháza, 1995: *X. körzet [Belsőgalambos]*), *Tanya* (Bélmegyer, 1995: *Cserormágy + Fási erdészház + Fáspusztá + Fehérhát + Sziksordülő + Vadasmegyer*), *Tanya* (Kamut, 1995: *Csúcsdűlők + Földváridűlők + Gyúrdűlők + Kamutdűlő + Kamutpusztá + Négyegyesdűlő*).

E folyamat egyik oka, hogy a bel- és külterületi településrésznevekről, továbbá az utcanevekről a helyi önkormányzat képviselő-testülete dönt, és az esetek túlnyomó többségében nem kérnek szakvéleményt, bár erre a jogszabály a bel- és külterületi településrészek esetében lehetőséget ad, de nem írja elő.¹¹ Ha ilyen kérés érkezik, akkor a testületi véleményezést a tárcaközi Földrajzinév-bizottság végzi. A fővárosban a városrészneveket, a több kerüle-

8 Utoljára a 68/1990. (VIII. 14.) OGY-határozat.

9 Utoljára az 1997. évi CXVIII. törvénnyel módosított 1994. évi XLIII. törvény Budapest főváros közigazgatási területéről és kerületi beosztásáról.

10 Virágh F.: Gyűjtsük, de inkább éljünk velük! *Magyar Mezőgazdaság*, 1986. május 21.

11 Kötelező véleményezést a törvény csak az itt nem tárgyalt község- és városnevek esetében ír elő.

tet érintő és a személynevet tartalmazó utcanevet az érdekelt kerület(ek) véleménye alapján a fővárosi közgyűlés, a többi utcanévet a kerületi képviselő-testületek állapítják meg. A főváros tanácsadó testülete a Városképvédelmi Bizottság.

Sajátos színfoltja a fővárosi városrésznevek megállapításának, hogy a fővárosi kerületeknek a római számos államigazgatási nevükön kívül hol van, hol nincs más nevük. Az I. és II. kerületnek nincs. A III. kerületnek a főváros városrésznévként nem állapított meg összefoglaló nevet, a kerület a hozzá tartozó városrészek közül kettőt kiemelve használja az *Óbuda-Békásmegyer* nevet. A IV. kerület ugyancsak saját hatáskörben döntött úgy, hogy a városrészek közül kiemeli az *Újpest* nevet, és az egész kerületre kiterjesztve használja. Az V. kerületben a két városrésznév összevonásával alakult a *Belváros-Lipótváros* név.¹² A sor tovább folytatható. A háttérben két különböző jogszabály van, amelyek gyakorlatilag ugyanarról szólnak. Az egyik szerint „A fővárosi kerületi képviselő-testület a szervezeti és működési szabályzatában határozza meg a kerület elnevezését”,¹³ a másikban az áll, hogy „A fővárosi önkormányzat [...] a kerületi képviselő-testületek véleményének kikérésével elnevezi a városrészeket”.¹⁴

A Földrajzinév-bizottság hatáskörébe tartozó nevek

Néhány névtípusban a hivatalos földrajzi nevet a Földrajzinév-bizottság állapítja meg: domborzat- és tájnév, területnév (dűlőnév), víznév, természetvédelmi név, közlekedési és hírközlési név. Közülük a domborzat- és tájnév, valamint a területnév esetében a bizottsági hatáskör lényegében a helyi használat elfogadását jelenti. Számszerűleg ez a legnagyobb csoport, mert ebben vannak a dűlőnevek. Ezek azok, amelyek az előző 3. pontban már jelzett, helyi adatközlők bevonásával végzett névrendezés során kerülnek be az adatbázisba. Erre a tevékenységre bizottsági irányelvek léteznek annak érdekében, hogy a helyi használathoz legközelebb álló, a tényleges topográfiai helyzetnek megfelelő nevek váljanak hivatalossá.

A domborzat- és tájnevek csoportjába beletartozik a hegységek, a jelentős kiterjedésű tájak neve, tehát a kevészámú, de gyakran használt és széles körben ismert nevek. Itt is a hagyományos nevek adják az alapot, de az elhatárolásban és néha a nevek kialakításában szerephez jut a tudomány is. Az idetar-

12 *Budapest városrészei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996, a II., illetve az V–VI. fejezet.

13 1994. évi XLIII. törvény, 2. § (2) bekezdés.

14 Az 1994. évi LXIII. törvénnyel módosított 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról, 63. A §.

tozó neveknek fontos szerepe van az oktatásban, jelentős számban olvashatók tankönyvekben. A rendszerváltás előtti homogenitással szemben a sokféle tankönyv és az egymással vetélkedő tájbeosztások következtében az ilyen nevek használatában különféle új változatok kerültek forgalomba. Csupán egy példa: a korábban irányadónak tekintett beosztást követő és neveket alkalmazó tájkataszter¹⁵ (a továbbiakban: MKtK) névhasználatától és tájbeosztásától teljesen eltér a *Britannica Hungarica* lexikonban¹⁶ (a továbbiakban: lexikon) közzétett tájbeosztás: a lexikonban nincs *Kemeneshát*, az MKtK rendszerében pedig önálló egység; *Kisalföld* sincs a lexikonban, helyette a természetesen felerészben Szlovákiába eső *Győri-medence* található; a lexikonban a *Nyugat-Dunántúl* átnyúlik Ausztriába, és magában foglalja a *Grazi-medencét* is, az MKtK csak a határon belüli területtel foglalkozik *Nyugat-magyarországi-peremvidék* elnevezéssel. A névhasználat elméleti és gyakorlati kérdéseit részben a tájbeosztásokat is érintve tárgyalja Faragó Imre cikke.¹⁷

Bizottsági hatáskörbe tartozik a döntés a víznevek, természetvédelmi nevek, valamint a közlekedési és hírközlési nevek csoportjában is. Ez a hatáskör azonban csak az érdekelt ágazattal egyetértésben gyakorolható (vétójog). A természetvédelmi nevek és a víznevek vonatkozásában a jogszabály nem érvényesül, ilyen nevek megállapításába az egyetlen *Tisza-tó* névtől eltekintve a bizottságot az illetékes tárcák eddig nem vonták be. Ennek ellenére mind a jelentős víznevek, mind a természetvédelmi nevek az illetékes ágazatok anyagaiban az ismert hagyományos nevekkel vagy azok felhasználásával szerepelnek, néha azonban ingadozás van helyesírásuk tekintetében: *Aszfőői erdő* *Természetvédelmi terület*, *Bélkő délnyugati orma*, *Bogyiszlói Orchideás Erdő természetvédelmi terület*, *Bükki Nemzeti Park*, *Dénesmajori Csigás-erdő természetvédelmi terület*; *Arany-patak*, *Illocskai-csatorna*, *Lajta bal parti csatorna*, *Mosoni-Duna*, *Répcse-malomcsatorna*, *Zsdála-árok* stb. Ez a helyzet elsősorban jogszabályi rendezetlenség következménye, de benne van az együttműködési készség hiánya is. Az eddigi bizottsági gyakorlatban nem fordult elő hírközlési név sem. A közlekedési nevek közül azonban két csoportban van mozgás: a vasútállomások nevében és a hídnevekben. A vasútállomások esetében tisztán hatósági névadásról van szó a MÁV által megállapított és a bizottság által is elfogadott irányelvek figyelembevételével. Itt a legtöbb gondot az a sajátos helyzet okozza, amikor egy vasútállomás nem annak a községnek a nevét viseli, melynek területére esik (pl. *Bodrogkeresztúr vasútállomás* Bodrogkisfalud területén), vagy sokkal közelebb van egy másik község belterületéhez (pl. *Dömsöd vasútállomás* a korábban Dömsödből

15 Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere*, Budapest, 1990.

16 *Britannica Hungarica. Világenciklopédia*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1998, X. köt. 211.

17 Faragó I.: A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken. I., II. *Geodézia és Kartográfia*, 2001, 1., 2.

kivált Apaj belterületének közvetlen szomszédságban, Dömsödétől viszont nyolc km-re van). A hídnevek az újabb hidak építése kapcsán kerültek elő, de éppen most tárgyalta a bizottság egy nagyon színvonalas előterjesztést a magyarországi hídnevek történetéről és mai helyzetéről,¹⁸ melynek alapján várhatóan sor kerül a nevek felülvizsgálatára.

Határon túli nevek

Az eddigiekhez képest más kérdések merülnek fel azokkal a magyar földrajzi nevekkal kapcsolatban, melyek határainkon túli helyeket jelölnek. A legjelentősebbek a közvetlenül határainkon túli, Kárpát-medencei földrajzi nevek. Jelentőségüket az adja, hogy mögöttük nagy területeken élő magyar névhasználat van jelen: *Vág, Zsitva, Latorca, Aranyos, Küküllő, Temes; Kis-Kárpátok, Alacsony-Tátra, Gömör-Szepesi-érchegység, Vihorlát, Róna-havas, Görgényi-havasok, Hargita, Erdélyi-érchegység* stb. Az itt nem tárgyalta helységnevektől eltekintve az ilyen nevek mai forrásai elsősorban a térképek (atlaszok).

Változik a helyzet, amikor az ilyen nevekkal jelölt helyek nem magyar nyelvi környezetben, sokszor tőlünk több ezer kilométer távolságban vannak (*Elba, Sárga-folyó, Szajna, Visztula; Atlasz, Kaukázus, Pireneusi-félsziget, Sziklás-hegység, Szumátra; Bécs, Drezda, Fokváros, Lipcse, Párizs* stb.).

Az előbbi két csoport között a nevek használata szempontjából lényeges különbség, hogy míg a hozzánk közel eső helyeket jelölő nevek csoportja a sokkal erősebb, elevenebb hagyomány folytán jobban körülhatárolható, a másik csoportban viszont – elsősorban a távolsággal arányosan – egyre nagyobb a bizonytalanság abban, hogy tulajdonképpen minek is van magyar neve. A térképkészítésben, ahol mérlegelni kell a nevek tájékoztató értékét is, a nyelvterületen kívüli földrajzi nevek magyarra fordítása – vagy más módon a magyar nyelvhez való igazítása – hátrányos helyzetet teremt a név azonosításában. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a magyar használatban könnyebben boldogulunk a magyaros formájú nevekkal. Mégis ennek az elvnek a következetes keresztülvitele teljesen elszakíthatná a földrajzi nevek magyar használatát az adott idegen nyelvek eredeti földrajzi neveitől. A rendszerváltás után kialakult térképkészítési korlátozások megszűnésének eredményeképpen, talán éppen a korlátozások ellenhatásaként is, a történeti Magyarország területén kívül is növekedett a magyar földrajzi nevek mennyisége. Az egyik új világatlaszunk¹⁹ például a helységnevek kivételével a *szent* jelentésű előtagot

18 Dr. Tóth E. – Hajós B.: *Hidak elnevezése*. Állami Közúti Műszaki és Információs Kht. Hídosztály, 2002. (Kézirat.)

19 Sasi A. – Faragó I. és mások (szerk.): *Földünk a térképeken*. Agát Térk. Kft. – Nyír-Karta Bt. – Szarvas András, 1999.

tartalmazó magyar földrajzi nevek körét jelentősen bővítette: *Szent Ágnes-sziget* (Chile), *Szent András- és Providencia-szigetek* (Kolumbia), *Szent András-fok* (Madagaszkár), *Szent György-átjáró* (Pápua Új-Guinea) stb. Hasonló elv alapján: *Istenanya (Madre de Dios)-folyó* (Peru és Bolívia), *Istenek folyója (Gods River)* és *Istenek tava (Gods Lake)* (Kanada) stb. Ugyancsak Kanadában feltűnik a *Kúszósül (Porcupine)-folyó*, az *Albert herceg Sound*. *Fehérhasú hal (Whitefish)-fok és -öböl* (USA és Kanada) stb.

A már hivatkozott 1989. évi rendelet a Földrajzinév-bizottságnak a külföldi neveket illetően csak a térképi használat szabályozására vonatkozó hatáskört adott. Ennek megfelelően térképészeti oldalról érkezett kéréseknek eleget téve születtek országnévi döntések, például a korábbi Burma helyett *Mianmar*, az önállóvá vált Belorusszia helyett *Fehéroroszország*. Ez utóbbi esetben a tényleges használat a *Belarusz/Belorusszia/Fehéroroszország* nevek körül ingadozik. Ebben talán része van annak is, hogy a bizottsági határozatok mindeddig nem kaptak megfelelő nyilvánosságot, bár sokat segít, hogy az MTI képviselője rendszeresen részt vesz a bizottság munkájában.

Az átírás gondjai

A földrajzi nevek használatának vizsgálata szorosan kapcsolódik a nem latin betűs nevek magyaros átírásához. A térképészeti alkalmazásban és más területeken is mindig az alapvetően két lehetőség közötti választás körül folyt a vita: magyaros vagy közvetítő (nemzetközi) rendszert használjunk? E kérdés minden részlete még erős tömörítésben sem fér e dolgozat kereteibe, ezért itt csak hézagos áttekintés nyújtható. Ebben nagy segítséget jelent, hogy Kemény Gábor 1994-ben lényegében ma is érvényes szempontokat és javaslatokat tett közzé.²⁰ Az AkH mellett a két legfontosabb forrás továbbra is a keleti nevekre,²¹ valamint a szláv cirill betűs nyelvekre és az újjörög nyelvre²² vonatkozó két kézikönyv (a továbbiakban KNMH, illetve CBMH). Az általuk felvetett javaslatokat azzal kell kiegészítenem, hogy a földrajzi nevek vonatkozóan mindkét kézikönyv lényeges frissítésre szorul. A KNMH anyagából főleg az egykori Szovjetuniótól függetlenné vált kaukázusi és közép-ázsiai országok névanyagában történtek lényeges változások. Azerbajdzsán áttért a latin betűkre, és más országok is fontolgatják. A KNMH-ban a helyenként az orosz közvetítő átírásnak tett engedmények találhatók: „Akköl lásd Akkul,

20 A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról. *Magyar Nyelvőr*, 1994, 118. 287–299.

21 *Keleti nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

22 *A cirill betűs szláv nyelvek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

Aktöbe lásd *Aktyubinszk*, *Karatöbe* lásd *Karatjube*” stb. (Kazahsztán). Sok volt a névváltozás is, például Gurjev → *Atirau* (Kazahsztán), Azizbekov → *Vajk* (Örményország), Frunze → *Biskek* (Kirgizisztán) stb. Az orosz közvetítő nyelvként történő általános alkalmazása folytán a CBMH nem is tartalmaz ukrán és fehérorosz földrajzi neveket, minden az oroszról van; ennek folytán teljesen elavult, sőt, félrevezető: a mai *Lviv*, *Krivij Rih*, *Dnyipropetrovszk*, *Mikolajiv*; *Mahiljov*, *Baranavicsi*, *Homel* a CBMH-ban az orosz *Lvov*, *Krivoj-Rog*, *Dnyeprpetrovszk*, *Nyikolajev*; *Mogiljov*, *Baranovicsi*, *Gomel* alakban található. Fontos és más nyelvekre is érvényes Kemény Gábor megállapítása, hogy az elfogadott és közzétett szabályok ellenére a sajtóban „egyszerűen lemásolják, gépiesen átveszik azt a névformát, amelyet a nemzetközi hírügynökségek angol nyelvű vagy angoltól fordított anyagaiban, illetve a görög személy(iség)ek latin betűs névjegyén találnak”.

A nem latin betűs földrajzi nevek térképi használatáról az 1970-es évek közepén vita bontakozott ki a térképészeti ágazatban. Még nem jelent meg, de már ismertük a készülő KNMH elveit és anyagait is, ezért a Földrajzi-név-bizottság a készülő új világatlaszban a magyaros átírásnak nagyobb teret kívánt biztosítani. Néhány érdekelt helyre tudakozó levelek mentek, a bejött válaszok alapján azután 1978-ban olyan döntés született, hogy csak az orosz, bolgár, kínai, mongol és görög neveket lehet magyarosan írni, a többiek esetében a nemzetközi (közvetítő) átírások alkalmazását írták elő. E döntés meghozatalában szerepe volt az MTA I. osztályától kapott állásfoglalásnak is. Az akkori egyedüli atlaszkészítő térképészeti intézmény annak idején a magyar névalakok névmutatóbeli feltüntetésével enyhített a helyzeten. Lényeges változás az akkori helyzethez képest, hogy a kínai pinyin névalakok használata világszerte elterjedt, ma már több atlaszunk is a *Xi'an*, *Chongqing*, *Shanghai*, *Qingdao*, *Tianjin* alakokat használja, jelentősebb nevek esetében néha a magyaros *Hszian*, *Csungking/Csungcsing*, *Sanghaj*, *Csingtao*, *Tiencsin* megfelelők párhuzamos feltüntetésével együtt.

*

A fentiekből következő feladatok és javaslatok a következőkben foglalhatók össze:

a) Rendkívül nagy fontossága van annak, hogy a földrajzi nevek nyelvészeti *névgyűjtése* mielőbb befejeződjék. Ennek a hatalmas anyagnak a tudományos értékén túl éppen a térképészek számára fontos gyakorlati jelentősége is van, amikor a hivatalos földrajzi nevek megállapításához az összegyűjtött neveket legfontosabb forrásukként használják.

b) Ugyanilyen jelentősége van a térképészeti ágazatban folyó *névrendezés*-nek, vagyis a hivatalos földrajzi nevek megállapításának. Sajnálatos tény, hogy a lényeges nemzeti értéket képviselő mindkét tevékenység éppen a rendszerváltás utáni években csak csökkentett támogatással folyt.

c) A földrajzi nevek élő használatának biztosítása szempontjából nagy jelentősége lenne annak, ha a térképészeti ágazat keretében megállapított hivatalos földrajzi nevek térképen feltüntetve hozzáférhetővé válhatnának az általános és középiskolai oktatásban. Ennek során nem csupán a nevek rögzítésére, hanem a környezet jobb megismerésére, a térképek használatának begyakorlására is lehetőség lenne.

d) Ugyancsak az oktatás területén szükségesnek tartom, hogy készüljön átfogó vizsgálat a *földrajztankönyvek* névanyagának minőségéről. A vizsgálat során szükséges a Magyar Földrajzi Társasággal való együttműködés, illetve az ezen a téren ott tartott eddigi konzultációk anyagainak figyelembevétele.

e) A *Földrajzinév-bizottságnak* olyan irányelveket kell közzétennie valamennyi önkormányzat részére, melyek biztosíthatják a hatáskörükbe eső névmegállapítási és névváltoztatási tevékenység szakszerűségét. Javíthatna a helyzeten egy olyan jogszabály-módosítás is, mely a legjelentősebb ilyen névcsoport, a belterületi településrészek nevének megállapítását kötelező testületi véleményezéshez kötné.

f) Szükséges, hogy a Földrajzinév-bizottság tevékenységét szabályozó kormányrendelet²³ korszerűsítésének keretében megoldódjék a víznevekre és természetvédelmi nevekre vonatkozó, de a gyakorlatban nehezen megvalósítható testületi hatáskör érvényesítése. Ugyancsak mérlegelni kellene, hogy vajon nem szükséges-e a hivatalos földrajzi nevek körének bizonyos mértékű szűkítése, például a földrajzi tájbeosztásokat jelölő nevek esetében. Szintén fel kell oldani azt az ellentmondást, hogy a külföldi területre eső magyar földrajzi nevek használatát illetően sok helyen általános iránymutatást várnak a bizottságtól, miközben a hatályos rendelet csak a térképi használatra vonatkozó irányelvekről szól.

g) Szükséges lenne olyan átfogó vizsgálat végzése, mely a határainkon túli és nem magyar nyelvterületen használt magyar földrajzi nevek kíváncsatos maximális körét lehetőleg pontosan meghatározza, hogy elejét lehessen venni az ilyen nevek szükségtelen és indokolatlan burjánzásának.

h) Az ismertetett tények alapján szükséges a *Keleti nevek magyar helyesírása*, illetve *A cirill betűs szláv nyelvek magyar helyesírása*, *Az újjörög nevek magyar helyesírása* című kézikönyvek mielőbbi átdolgozása a megjelenésük óta bekövetkezett változások és módosult használati elvek egységes alkalmazása érdekében.

23 Lásd a 2. jegyzetet!

Állomáskeresztelő

A helyneveknek, településneveknek – államigazgatási jelentőségükön túlmenően – a közlekedésben van a legnagyobb szerepük. A megbízható helyváltoztatáshoz elengedhetetlen, hogy az utas, utazó tudja, honnan hova kíván eljutni, és a célját elérve egyértelműen meggyőződhesen arról, oda érkezett-e, ahova szeretett volna. Ehhez arra van szükség, hogy a távolban lakó és a helyben élő is ugyanazon a néven nevezze az adott települést, településrészt vagy területet. Természetesen a helybéli sok esetben csak a település rövid nevét használja, és elhagyja a megkülönböztető jelzőket.

A településnevek változásának gyakorlata

A magyarországi települések hivatalos nevének meghatározására 1899–1912 között került sor. Az egységes név megalkotása és az újonnan kialakított nevek használatának ellenőrzése az 1898-ig kialakított Országos Községi Törzskönyvbizottság feladata volt. Ugyanez – az illetékes főhatóság képviselőin kívül nyelvész, történész, földrajzi, térképészeti szakértőkből álló – bizottság tett javaslatot az egyesített vagy újonnan alakított községek új nevére is.

A törzskönyvbizottság az 1950-es évek végén megszűnt, szerepét részben átvette a hajdanán az Állami Földmérési Hivatalhoz tartozó, jelenleg a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium irányításával, tárcaközi szervezetként működő *Földrajzinév-bizottság*, melynek tevékenységét a magyarországi hivatalos földrajzi nevekről szóló 71/1989. évi (VII. 4.) MT rendelet szabályozza.

A névalkotás és a településszerkezet változása sem kerülhette el az aktuálpolitika hatásait. Ennek egyik példája az 1970-es, 1980-as évek városfejlesztése, amikor a városi cím elérése érdekében a központi településsel köszönő viszonyban sem álló településeket egyesítettek. Nem titkolt közlekedési indíték is szerepet játszott azonban ezekben a „közfelkiáltással” hozott döntések-

ben: a korabeli szabályozás szerint a településen belül a helyi autóbustarifát alkalmazták. Így egyesült 1984-ben, a várossá válás reményében (1986) Edelény és a központjától 15 km-re lévő Abod, a kissé közelebbi Ládbesnyő, Damak, és Balajt. Így „házasodott össze” az 1971 óta város Csorna és Farád 1978-ban.

Ezek a *községegyesítések* nem bizonyultak tartósnak, mert Edelényből 1992-ben kivált Damak és Abod, 1993-ban Ládbesnyő és 1994-ben Balajt. Farád is önállósodott 1992-ben. Tartósnak bizonyuló kapcsolatok is szövődtek. 1983-ban Szentgotthárd város része lett és maradt azóta is Rábafüzes, Jakabháza, Máriaújfalu, Rábatótfalu és Farkasfa. Lenti is erős volt, mert 1965-ben Mumort, 1977-ben Lentiszombathelyt, 1978-ban, a várossá nyilvánításakor Lentikápolnát, Bárszentmihályfát és Máhomfát kötötte magához. Felemás a hajdan Zemplén megye székhelyeként nagy hagyományokkal büszkélkedő Sátoraljaújhely kapcsolata. 1981-ben Széphalom és Rudabányácska, 1985-ben Károlyfalva felfalásával növelte tekintélyét. Úgy tűnik azonban, „kittellett az esztendő”, mert a széphalmiak már szavaztak az elválásra.

Emlékezetes, hogy amikor Győr küzdött a százezres lélekszám eléréseért, szívfájdalom nélkül nyelte el 1970-ben Gyórszentiván, Gyirmót és Ménfőcsanak községeket, ezzel gyarapítva a korábban megszerzett skalpokat (1904 Gyórsziget és Révfalupataház, 1950 Pinnyéd, 1966 Bácsa).

A településegyesítési kampányban olyan ősi települések neve tűnt el, mint Ete (első említése: 1257), Hántos (1244), Gyulafirátót (1283), Kádárta (1355), Bakonygyepes (1218), Ajkarendek (1270), Tapolcafő (1374), Kéttornyúlak (1401), Borsosgyőr (1389) Szőny (1211).

A várossá alakulás reményében olyan, nagyobb lélekszámú települések is frigyre léptek, mint Hajdúhadház és Téglás. 1984-ben *Hadháztéglás* néven várossá egyesültek, majd az elnevezés 1986-ban *Hajdúhadháztéglás* névre változott. Végül 1991-ben szétváltak, és városi címüket megtartva, „leánykori nevükön” élnek tovább. Ugyanezt a kálváriát járta végig az 1978-ban Balatonboglár és Balatonlelle községből egyesített és 1991-ben szétvált *Boglárlelle* város.

Az 1984-ben egyesített Nagybátonyból és Kisterenyéből *Bátonyterenye*, az 1981-ben egyesített Gyomából és Endrődből *Gyomaendrőd* néven lett város 1989-ben. Tolna és Mözs egyesülve 1989-ben *Tolna* néven vált várossá.

Egyes településegyesítések igazi névszörnyeket szültek. Igaz, elmaradnak az utolérhetetlen *Fertőszergényagyagos* (az 1927-ben egyesített Agyagos és Fertőszergény ideiglenes neve, amelyből a végleges *Agyagosszergény* lett) és az 1938-ban született *Rásonysápberencs* (Abaújsáp + Rásony + Szárazberencs) névtől, de közelítik a nyelvet próbára tevő *Hetefejércse* és *Kehidakustány* szépségeit.

A településegyesítési kampányban született új nevek fittyet hánytak a korábbi szokásokra és gyakorlatra. Felcserélődtek a jelzői szerepek. A Varsány-

gyüre (Gyüre + Nagyvarsány, 1978–1991), *Mindszentgodisa* (Felsőmindszent + Godisa 1977) vagy *Szemenyecsrönye* (Csörnyeföld + Muraszemenye 1977–1992) név fordított szerkezetű, hiszen a *-varsány*, *-mindszent*, *-szemenye* név rendszerint utótagként fordul elő, ezért a név első elemekénti használata szokatlan. Érdekesség, hogy az ebben az időszakban született új települések neve egyszerű, esetenként frappáns: Sátorhely, Herceghalom, Nagyszentjános, Érsekhalma, Újtelek, Felsőlajos.

Az 1990 után megindult szétválások és új községalapítások a névanyag egyszerűsödését, az ősi nevek felszínre hozását eredményezték. A szétváló települések rendszerint visszakapták eredeti nevüket, de jelzőcserék előfordultak.

Az újonnan alakított községek elnevezésénél legtöbbször változtatás nélkül megmaradt a korábbi lakott hely neve, mint Kulcs, Folyás, Farkaslyuk, Ormosbánya, Tokodaltáró, Berekfürdő, Egeralja, Lakhegy, Óbarok, Pétfürdő, Tormásliget, Zichyújfalu, Uzsa, Bocskai kert esetében.

A lakott helyre utaló utótag elmaradt *Csém*(puszta), *Kaszó*(puszta), *Szántód*(puszta), *Csincse*(tanya), *Annavölgy*(ibánya) nevének megállapításakor.

Új, a tájegységre utaló megkülönböztető jelzőt kapott a település: *Pilisjászfalu*.

Megmaradt a korábbi, a lakott hely jellegére utaló utótag: *Pálmajor*, *Tarjánpuszta*, *Rudolftelep*. (Ezek az utótagok a korábbi községnevéadásoknál rendszerint kiestek.)

Alkotóelemeire hasadt a korábbi településnév: Bőnyrétalap = *Bőny*, *Rétalap*. A községgé szervezett lakott helyek nevének részelemei összevonásából keletkezett a *Daruszentmiklós* (Daruhegy és Kisszentmiklós) név.

Utótagot cserélt a Rákóczitelepből alakult *Rákóczibánya* község.

Megkülönböztető utótagot vett fel a Zákányból kiváló *Zákányfalú*.

Néhány névváltozásra is sor került: visszakapta eredeti nevét *Harka* (Magyarfalvából), újra használhatja jelzőjét *Nemesrádó* és *Nemespátró*, elhagyhatja felesleges utótagját *Tardos*(bánya).

Teljesen új, előzmények nélküli nevet kapott a hajdani Tizzaszederkényből kialakult Leninváros, amely Dunaújvárosra rímelve *Tiszaújváros* lett.

Különleges névváltozásnak számít az 1942-ben Gutaháza és Rábatöttös egyesüléséből született Gutatöttös esete. 1992-től a település visszavette a Rába jelzőt, és utótagjában a hosszú ő hangokat rövidre cserélte. Az új név: *Rábatöttös*.

Az új nevek esetében az illetékesek vigyáztak arra, hogy ne legyen olyan településnév, amely a történelmi Magyarország területén korábban már létezett. Ez alól egyedül a *Nagykeresztúr* név kivétel.

A települések egyesülése, összeolvadása a történelmi fejlődés során természetes folyamatnak tekinthető. Vannak indokolt településegyesítések, amikor a két község fizikailag összeépült, és gazdasága, kultúrája is integráló-

dott, közös hagyományaik alakultak ki. Ilyenkor ésszerű lehet a közigazgatási egyesítés. De óvatosnak kell lenni, mert ha két, fizikailag összeépült település között vallási, nyelvi, nemzetiségi vagy a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely szerinti különbség van, ez megnehezíti vagy akár lehetetlenné is teszi a lelki és szellemi egyesülést. A különbségek előbb-utóbb a kényszeregyesítés felszámolásához vezetnek, de az is előfordulhat, hogy a közös név ellenére megmarad a korábbi településrészek különállása. Ezért érdemes azon elgondolkodni, nem volna-e szerencsés a közigazgatási egyesítést a községnevek meghagyásával intézni. Számomra nagyon szimpatikus volt az isten háta mögötti Felsőszenterzsébet lakóinak nyilatkozata, hogy amíg ebben a mini településben élnek, a nevét meg kívánják őrizni.

Gondoljunk bele, mennyi idő kellett a település kialakulásához, önállóságának elnyeréséhez és megtartásához! Mennyi sors kötődött a legegyszerűbb névhez is! És utána egy felsőbb döntésre mindezt eldobni, átkeresztelni a főbb utcákat, hiszen majdnem minden faluban van Kossuth, Rákóczi, Petőfi, Hunyadi utca, majd folytatni az intézmények átkeresztelésével, a táblák, bélyegzők kicserélésével.

Pedig a történelmi múlt nem változik meg. Hiába hívják az egyesített települést Gyomaendrődnek, a híres Kner Nyomda gyomai, a csendőrsortűz meg az ENCI Cipőgyár endrődi marad. Tervezték Kál, Kápolna és Kompolt egyesítését is a falvak közötti szabad területen felépítendő központtal. Ha erre sor kerülne bármilyen közös névvel, a csata akkor is kápolnai, a muskotály kompolti, a földosztás kál-kápolnai marad.

A vasútállomások névadása

A földrajzi nevek különleges területe a vasútállomások neve. A magyar vasutak névválasztási gyakorlata több mint 150 éves múltra tekinthet vissza, hiszen a legelső vasútvonal állomásainak már 1846-ban nevet kellett adni.

Bár a vasútvonalak többségének építéskor a településeknek még nem volt hivatalos neve, a vasútállomások rendszerint egyedi nevet kaptak.

Sok esetben előfordult, hogy a hivatalos névmegállapításnál a község felvette a vasútállomás megkülönböztetéseként már korábban használt előtagot.

Természetesen furcsa kivételek is akadtak. A Temes megyében 1906-ban épült rövid vasútvonal engedélyezési tervében a Zsebely-Kedvenc vasútvonalnév szerepelt. A hivatalos névmegállapítás után Zsebely a történelmi előzményeknek megfelelő, 1319-ben már említett *Széphely* nevet kapta, míg az eredetileg Briszt (1597) nevű (szilfa jelentésű), de a német telepesei által 1799-től a *Liebling* nevet használó falu a Kedvesfalu, Jóhely, Lutherfalva és a Kedvenc névjavaslatok ellenére megtartotta, és jelenleg a román környezetben is őrzi a *Liebling* nevet.

Általános elv volt a névadásnál, hogy a vasútállomás lehetőség szerint annak a településnek a nevét viselje, amelyik legközelebb fekszik hozzá. De mi legyen akkor, ha a vasútállomás két település között épült fel? Melyik nevét viselje, vagy kompromisszumos megoldásként melyik név legyen elől, és melyik kerüljön hátulra?

Az első helyen lehet a jelentékenyebb település neve, mint *Szany-Rábaszentandrás*, a rövidebb nevű, mint *Acsa-Erdőkürt*, a hosszabb név, mint *Keszőhidegkút-Gyönk*, a közelebb fekvő, mint *Egyed-Rábacsanak*. Késhegyre menő viták adódtak, sokszor hatalmi szóval vagy kenőpénzzel megoldva. Volt olyan névadás is, amikor a „hetedik határban lévő”, de tehetősebb falu neve is odakéredzkedett – jó pénzért – a névtáblára, mint *Bakóca-Godisa*, *Vokány-Siklós* vagy *Nagykapornak* esetében.

Van olyan állomásnév, ahol az állomásnak helyet adó település neve fel sem került a névtáblára. Olaszliszka-Tolcsva állomás *Vámosújfalú*, Jósavő-Aggtelek állomás *Szín* településen található.

Amikor a hajdan virágzó település elhervadt, és az ismeretlen, kicsi falu várossá nőtte ki magát, mint *Forró-Encs* esetében, az erősebb a gyengébbet le akarja taszítani a névtábláról.

A közigazgatás is változott. Falvak születtek vagy szűntek meg, községek egyesültek vagy váltak szét, a települések terjeszkedtek, közelebb kerültek a vasúthoz. Mindezt követnie kell a vasúti névadásnak is. Kérdés: milyen mértékben, hol az a határ, ameddig a vasútállomás nevének követnie kell a közigazgatási egység nevét? A MÁV az 1980-as évek végéig – lehetőség szerint – nyomon követte a közigazgatási változásokat, és módosította a vasútállomások elnevezését.

Ha valaki kezébe vesz egy 40-50 évvel ezelőtti vasúti menetrendet, sok ismeretlen állomásnévre rácsodálkozhat, mert még a fontosabb csomópontok neve is változott.

Sokan emlékeznek még rá, hogy a mai *Dombóvár* állomás Újdombóvárként szolgált (ez tükrözi az Ud távirati rövidítés), és a mai *Dombóvár alsó* volt eredetileg Dombóvár. Azt már csak a helybeliek ismerhetik, hogy *Tata-Tóváros*, *Mosonmagyaróvár* Moson-Magyaróvár, *Tamási* Tamási-Majsamiklósvár, *Baktalórántháza* Nyírbakta, *Nyékládháza* Mezőnyék-Ládháza, *Csajág* Csajágröcsöge néven szerepelt hajdanán. Sőt *Budapest-Nyugati* is Nyugoti néven íratott be a korabeli menetrendbe.

Fellelhetőek olyan állomásépületek, amelyekre már a harmadik név kerül fel. Ezek közé tartozik *Veszprém*, amely Jutas néven született, majd Árpád-kori (1240) nevét felcserélte a jellegtelen Veszprém külső névre. (A fáma szerint mindez egy választási harc következménye, mert a választási hadjárat során a későbbi győztes megígérte, hogy győzelme esetén a város fővonalis vasútállomást kap.) Az alsóörsi vasútvonal közlekedési koncepciók felszámolása után az állomásépületre felkerült a városközpontban megszüntetett állomásnév.

A közigazgatási névváltozási hullámok nem kerülték el az állomásneveket sem. Az 1950-es évek elején a kompromittálódottnak tartott jelzőket elhagyták vagy kicserélték. Sok herceg, püspök, nemes, német, rác esett a népharag áldozatául. Ekkor lett Hercegfalvából *Mezőfalva* (1951), Németbólyból *Bóly* (1950), Németmárokban *Márok* (1950), Németpalkonyából *Palkonya* (1950), Rácmecskéből *Erdősmecske* (1934), Püspöktelepről *Maroslele* (1950), Nemes-tördemicből *Badacsonytördemic* (1950) vagy Debrecen-Nyilastelepből *Debrecen-Szabadságtelep*.

A változások egy része érthető volt, de sokszor igazi értékek is ártatlan áldozatokká váltak. A hajdani Harka-Kópháza állomásnévben szereplő *Harka* név ősi magyar méltóságot jelentett (1245-ben már oklevél említette a települést), de az ott lakók németesnek vagy horvátosnak érezték, ezért a falut és a vasútállomást 1947-től 1990-ig Magyarfalvának nevezték.

Sok állomásnév változott meg a közigazgatási változások miatt. Szerencsés esetben minősíthető, amikor a közös vasútállomással rendelkező két falut egyesítették, mert ilyenkor az állomásnév megrövidült. Így lett Alberti-Irsából *Albertirsa* (1950), Őrszentmiklós-Vácbotyánból *Őrbottyán* (1970), Lébény-Mosonszentmiklósban *Lébénymiklós* (1973–1989 között).

A községegyesítés következtében a korábban vasútállomással nem rendelkező település neve is felkerülhetett az állomás épületére. Mosonszentjánosból így lett *Jánossomorja* (Mosonszentjános + Pusztasomorja, 1970) vagy Torbágyból *Biatorbágy* (Torbágy + Bia, 1950–1958 és 1966).

Az 1970-es években tudatosan törekedtek a *szent* névelem elhagyására, ezért született a szokatlan hangzású Lébénymiklós és Jánossomorja név, pedig a *Lébényszentmiklós* és a *Szentjánossomorja* jobban illeszkedett volna a névkincsbe.

Ha a nagyobb település olvasztotta magába a kisebbet, a nevét is elrabolta. Így lett Horvátnádaljából (1391) *Körmend külső* (1969–1993), Perényitanyából *Vásárosnamény külső*.

Hasonlóképpen vészelt el Finke (1300) – *Edelény alsó* 1963-tól, Sajókazinc (1240) – *Kazincbarcika alsó* 1947-től, Sajóvárkony (1263) – *Ózd alsó* 1940-től vagy Üszög – *Pécsbánya-Rendező* neve. Kár értük!

A vasútállomások neve módosulásának követésére érdemes végignézni az észak-balatoni vonal 1928-óta bekövetkezett változásait.

Csajágröcsöge humorosnak ható neve *Csajág* névre komolyodott. *Balatonalmádi* fürdő elhagyta a hajdan megkülönböztető (Balatonalmádi-Öreghegy, Balatonalmádi-Remetevölgy) fürdő utótagot, Csopak-Balatonkövesd és Aszófő-Tihany elhagyta második elemét, így *Csopak*, illetve *Aszófő* névre rövidült. *Révfülöp* viszont a Kővágóörs-Révfülöp névből önállósította magát. Balaton előtaggal bővült Fűzfő, Rendes és Szepezd állomás neve. Ez az üdülőhelyek propagandájához elengedhetetlenül szükséges volt. Megcserélődtek a nevek, és Balaton előtaggal is bővült a hajdani Dörgicse-Akali, és lett belőle a tekin-

télyt parancsoló *Balatonakali-Dörgicse* név. Viriustelep *Szepezdfürdőre* magyarosított, Kisörsszőlőhegy pedig felvette a tiszteletet követelő *Badacsony-örs* nevet. A magában is hosszú Nemestördemic állomásnév – az alkotóházáról elhíresült Szigliget hatására – *Badacsonytördemic-Szigliget* névre dagályosodott.

A névváltoztatás a háború után épült megállóhelyeket sem kerülte el. Kiliánteleből *Fövenyes*, Zánka-Úttörővárosból *Zánkafürdő* lett. (A Földrajzi név-bizottság és a vasút is első helyen a Zánkafüred nevet javasolta, amely szépen illeszkedett volna a Balatonfüred és Káptalanfüred név mellé. Sajnos az önkormányzat ehhez nem volt partner. Elrettentő példaként: az eredeti névjavaslat a Zánka-Gyermekközpont és a Zánka-Gyermeküdülő Centrum volt.)

Egy vasútvonal állomásnév-változásainak bemutatása csak rövid ízelítőnek tekinthető. Az évek során ugyanis nemcsak a községnevek változtak, hanem a vasútállomással rendelkező lakott helyek nevei is. Megszépült, magyarosodott, de elvesztette különös hangulatát Mexikópuszta, és lett belőle *Fertőújlak*. Csincsetanya *Csincse* névre komolyodott, sőt „ligetesezett” is a vasút. Így lett Tormáspusztából *Tormásliget*, Hansági tanyákból *Hanságliget*.

Természetesen a vasút sem tudta mindig követni a községek egyesítését és névváltozását. Az egyesített, majd szétváló települések esetében a vasút több esetben megmaradt az új, rövidebb név mellett. 1950-ben egyesült Tápiósáp és Tápiószőlő, ezért a Tápiószőlő-Tápiósáp vasútállomás felvette az új falu frappáns *Sülysáp* nevét. Igen ám, de a falvak házassága nem sikerült, 1954-ben szétváltak. A MÁV azonban nem engedett, várakozó álláspontra helyezkedve meghagyta a vasútállomás nevét. A türelem rózsát terem – tartja a közmondás –, és a vasútnak igaza lett, mert a két falu 1970-ben újra egyesült, így a vasútállomás neve ismét a település nevét tükrözi.

Majdnem hasonló a hajdani Mezőkomárom-Szabadhídvég állomásnév sorsa, de az 1950-ben Mezőhídvég néven egyesült és 1954-ben szétvált községek haragja még tart, így *Mezőhídvég* csak a vasútállomás nevében él. Az utóbbi időben a vonatok sem járnak már, csak a vonatpótló autóbuszok érintik a szellem-állomást.

Előfordult olyan eset is, amikor a vasútállomás a rég elfeledett eredeti nevét kapta vissza. *Halipusztá* megállóhely csaknem hetven évig Tét-Felpéc néven szerepelt, és csak akkor szerezte vissza eredeti nevét, amikor a ma már város Tét a könnyebben megközelíthető Gyömöre-Vásártér megállóhoz vonzódva kérte annak *Gyömöre-Tét* névre keresztelését. Az csak utólag derült ki, hogy Halipusztá nevében az 1301-ben már oklevélben említett Hal település neve rejlik.

Különös sorsa volt *Klotildliget* nevének is. 1949-ben a németes hangzású nevet Pilisliget névre cserélték, de a falut 1950-ben Piliscsabához csatolták, ezért a megállóhely neve Piliscsaba alsó lett. A településrész lakói – talán a nosztalgiahullám hatására – visszakérték az eredeti nevet. Piliscsaba terüle-

tét érintő változás a jászfalui településrész kiválása Pilisjászfalu néven, ami magával vonta Piliscsaba-Jászfalu nevének egyszerűsödését és a településnév használatát. A Piliscsabán felépült egyetem vasúti megállója különleges, latinos nevet kapott, amely utal az intézményre, mégsem intézménynév jellegű: *Pázmáneum*.

Hányattatott sorsa volt Szár állomásnak is. Neve először a közvetlen közeliében újonnan alakított Szárliget község kérésére Szár-Szárliget névre módosult, majd *Szárliget* névre egyszerűsödött, hogy a *Szár* nevet a korábban Szár alsóként ismert megállóhely vegye át.

Az érintett település kérésére került a hajdani *Pusztapó* név vissza az 1952. évi községalapítás óta Kétpó nevű állomásra, azért, hogy a faluközpontban található Kétpó-Tanácsháza felvehesse a település *Kétpó* nevét. Az ügyintézés érdekessége volt, hogy felterjesztésében a község – gépelési hibával – a Pusztapopó név használatát kérvényezte.

Az 1950-ben Lábatlanhoz csatolt, mészkövérről és márványáról híres *Piszke* (neve 1385-től ismert) állomásának neve Lábatlan felsőre változott, és csak 1987-ben kapta vissza eredeti nevét.

Külön gondot jelentett a MÁV illetékeseinek a tatabányai vasútállomások nevének módosítása, mert elfogadhatatlan volt, hogy a megyeszékhely vasútállomása (a hajdani Bánhida) Tatabánya alsó néven szerepeljen. Egyértelmű volt, hogy alsónak a *Tatabánya*, felsőnek az eredeti *Felsőgalla* nevet kell felvennie, és a Tatabányai Erőmű (régábban Bánhidai Erőmű) neve helyett a *Bánhida* név kínálkozott. Az igazi fejtörést azonban a középső megállóhely Tatabánya, a hajdani bányatelep, az eredeti városmag új nevének kiválasztása okozta, mert a Tatabánya-Óváros vagy a hasonló összetett nevek nem voltak beilleszthetők a vasút elképzeléseibe. Ezért vitára okot adó módon a negyedik városalkotó település, a távolabb fekvő *Alsógalla* neve került a menetrendbe.

Ritkábban, de napjainkban is születnek újabb vasútállomások és megállóhelyek, amelyeknek nevet kell adni.

Egyértelmű volt, hogy az új *Somodor* megállóhely üzembe állítása után a Somodor-Somogyaszaló név *Somogyaszalóra* változott. Jól sikerült a Kótaj külterületén épített Kótaj-Újtelep tervezett név helyett az *Újkótaj*, a Siófok-Ipartelepek név helyett kitalált *Sió völgy* elnevezés. Egyszerű, de használható a Mohács külvárosában épített új megállóhely *Középmező* elnevezése. Kitűnő a paksi vasúti múzeum (sajnos azóta megszüntetett) megállójának *Ópaks* elnevezése. Rossznak minősíthető a Karcag-Ipartelep név, pedig ez már kompromisszum eredményeként született, mert a város a közelben található Premixa gyár nevét látta volna szívesen a névtáblán.

Az 1980-as évek végén – a feleslegesnek ítélt névelemek elhagyásával – több állomás neve megrövidült. Magyarszék-Sikonda gyógyfürdőből *Magyarszék*, Harkányfürdőből *Harkány*, Mátraverebély-Szentkúti kolostorból *Mátraverebély*, Kakasszéki Gyógyintézetből *Kakasszék*, Kút völgyi Gyógyintézet-

ből *Kútvölgy*, Zalaegerszeg-Ola külvárosból *Zalaegerszeg-Ola* lett (nem kizárt, hogy a sima Ola is megfelelt volna).

A MÁV elzárkózott attól a gödöllői kéréstől, hogy a búcsújáróhelyként ismert *Máriabesnyő* neve Gödöllő felső, Gödöllő-Állami telepek neve Gödöllő alsó legyen. (Igaz, ez utóbbit bármilyen rövid, ötletes névre szívesen kicserélnék.)

Hosszas, több évig tartó levelezés és heves viták alapján alakult ki a Siófok város közigazgatási területén lévő vasútállomások és megállóhelyek neve. A Balatonszabadi, Balatonszabadi-Sóstó, Balatonszéplak alsó és Balatonszéplak felső név sokakat zavart. Helyettük felmerült a Siófok fürdő, Siófok-Aranypart, Siófok-Ezüstpart, Balaton-Lídó, Siófok-Sóstó név, de a hajdani Gamásza és Tisztviselőtelep nevek felújításának is voltak hívei. Kompromisszumos megoldásként a 1994-től a *Szabadifürdő* és a *Szabadisóstó* név került a menetrendbe.

Az élet a vasút illetékeseinek vaskalaposságát igazolta, amikor elzárkóztak Boglárlelle város kérésétől, és nem változtatták meg Balatonboglár, Balatonlelle és Balatonlelle felső nevét Boglárlellére, Boglárlelle alsóra és felsőre, mert az egyesített települések szétváltak.

Korábban nem volt ez így, ezért lett Belcsapusztából *Barcs felső*, Szászvárból *Mázaszászvár alsó*, a Gáva, Vencsellő nevekből *Gávavencsellő*, *Gávavencsellő alsó*, *Gávavencsellő felső*.

Az 1990-es évektől kezdődően a MÁV-nál tudatosan alkalmazott névadási gyakorlat egyrészt stabilizálta a névanyagot, másrészt elősegítette az eredeti nevek visszaállítását és a felesleges névelemek elhagyását. Az *Alsógödből* Göd alsóvá és a *Felsőgödből* Göd felsővé változtatott megállóhelyek ismét eredeti nevüket használják. Az időlegesen *Verőcemaros*, *Verőcemaros felső*, *Magyarkút-Verőcemaros* név újra *Verőce*, *Kismaros*, *Magyarkút-Verőce*. A Landler Jenő Járműjavító neve újra *Istvántelek*, Körmend külső *Horvátnád-alja*, Mázaszászvár alsó *Szászvár*.

A MÁV – a többszöri igény ellenére – elzárkózott *Gyoma* neve helyett a *Gyomaendrőd* név használatától. Ehhez a döntéséhez megszerezte a Földrajzinév-bizottság egyetértését is. Hasonló módon megmaradt a *Tolna-Mözs* név, és nem változott a Bányaterenye város területén található *Kisterenye*, *Nagybátony*, *Kisterenye-Bányatelep* név sem.

Néhány új név azonban bekerült a vasútállomások neve közé. A Neszmélyi téglagyár nevéből *Várhegyalja*, Kiliántelepéből *Fővenyes*, Sajósenyéből *Alsóboldva*, a Győri Ipartelepekből *Győr-Gyárváros* lett. Új megállóként került a menetrendbe *Haris* (az Opel gyár megállója Szentgotthárdnál, amely akár egy új gépkocsitípus neve is lehetne), *Gilányi* és *Fakapu* (a nyíregyházi kisvasúton), *Pázmáneum* és *Szabadságliget* (az esztergomi vonalon), *Fótfürdő* és *Ivacs* (a veresegyházi vonalon), *Tócvölgy* és *Tófürdő* (Debrecen–Hortobágy között), *Kisvác* és *Fenyveshegy* (Vác mellett).

Megváltoztak egyes állomásnevek a Széchenyi-hegyi Gyermevasúton, a korábbi Úttörővasúton is. Érdekes, hogy az eredeti terveken található

nevek éledtek fel. Ságvári-ligetből *Szépjuhászné*, Úttörővárosból *Csillebérc*, Előréből *Virág völgy* lett.

Vannak ismétlődő névváltoztatási kérelmek: Az 1985-ben *Dömsöd* községből kivált Apaj visszatérően küzd az állomás névtáblájára való felkerülésért. Az 1991-ben Bodrogszegiből kivált Bodrogkisfalud is szeretne *Bodrogkeresztúr* állomás neve mellé vagy helyébe kerülni. A vasút álláspontja szilárd. Nem szeretne új kötőjeles állomásneveket kreálni. A névcserét pedig csak akkor támogatja, ha a jelenlegi névadó lemond a névhasználatról. Ilyenre is volt példa Felpéc (*Halipusztá*), Nyíresszőlőtelep (*Vicziántelep*) és Sajósenye (*Alsóboldva*) esetében. Így még az egyébként „nemszeretem” kötőjeles Forró-Encs név is maradt, mert a forróiak ragaszkodtak állomásukhoz.

A MÁV a községegyesítési hullám hatásának kivédésére már az 1980-as évek végén kialakította a vasútállomások nevének megállapításával kapcsolatos koncepcióját. Az állomásnevek helyesírásának meghatározásához az MTA Nyelvtudományi Intézetének szakmai véleményét is kikérte, és belső utasításban szabályozta a követendő gyakorlatot.

Ennek értelmében a vasútállomások nevének megállapítása vagy módosítása esetén

- törekedni kell az egyszerű, összetétel nélküli nevek kialakítására;
- előnyben kell részesíteni a helyi jellegzetességű neveket;
- meg kell óvni vagy vissza kell adni a történelmileg kialakult vagy eredeti neveket;
- kerülni kell a jellegtelen, fölösleges tagokat tartalmazó külön vagy kötőjellel írt nevek (alsó, felső, külső stb.) használatát;
- nem alkalmazhatók a bizonytalan helyesírású, más állomásnévvel összekeverhető, nyelvhelyességi gondokat jelentő nevek;
- nem kell átvenni a települések összevonása során kialakított új településneveket;
- az azonos közigazgatási területen létesülő új vasútállomás nevének kialakításánál nem használható előtagként a közigazgatási egység neve.

A vasút által kialakított szabályokat a tárcaközi Földrajzinév-bizottság is elfogadta.

A MÁV hű kíván maradni elveihez, és – egyesek nemtetszése ellenére – következetesen próbálja védeni az állomásnévanyag stabilitását, de ahol az lehetséges, nem zárkozik el a szükségessé váló korrekciótól sem.

A határon túli nevek használatának gondjai

Külön gondolatot érdemel a határon túli területek vasútállomásneveinek használata.

A magyar vasúthálózaton nem volt két egyforma állomásnév, ezért gyakorlatilag szinte valamennyi vasútállomásnak létezik használható magyar neve. Kérdés, hogy ez a név ismert-e, és jelent-e valamit az utazó számára.

Kiindulási pontként az 1913. évi Helységnévtár, más esetben az 1944. évi Helységnévtár településnevei, illetőleg az 1924. évi és az 1944. évi vasúti menetrend állomásnevei szolgálhatnak.

Gondot csak az jelent, ha a magyar név és a jelenlegi idegen név nem egyforma vagy nem feleltethető meg egyértelműen.

Ugyancsak fejtörést okoz, hogy a határon túli magyar név mikor, milyen formában használható az írásos vagy a hangos utastájékoztatás céljára.

Egyértelmű, hogy a vasúti kocsin feltüntetett útirány-megjelölésben, az állomási érkező-induló hirdetményen és a menetrendekben csak az a megnevezés használható, amelyet az utas a vasútállomás megnevezéseként az állomásnévtáblán is olvashat. Ez pedig a *helyi hivatalos név*. Ha nem azt írják le, nagy gondot okozhatnak vele.

Élőszavas tájékoztatásban használható az adott nyelven ismert név, de az állomások megkülönböztető jelzőit nem célszerű lefordítani. Nem szerencsés tehát Wien-Südbahnhof helyett a Bécs-Déli pu. használata, még szóban sem. Az állomási hangosbemondó alkalmazásánál célszerű a magyar és az idegen nyelvű tájékoztatást egymást követően adni.

Következő kérdés, hogy a német nyelvű hangosbemondásnál milyen neveket használjanak a határon túli állomásneveknél. Sajnos a Magyarországon ismert német neveket a németországi németek nem tudják azonosítani. A kölni polgár nem tudja, hogy Kronstadt az Brassó, Hermannstadt Nagyszeben, maradt tehát a menetrendben található román név. A hazai német elnevezések is gondot okozhatnak. Nem valószínű, hogy a német nyelvű tájékoztatásban elhangzó Raab és Ödenburg nevet – a németül beszélők többsége – azonosítani tudná Győr és Sopron nevével.

A határon túli magyar nevek közül a legtöbb problémát a szlovákiai Komárom városa és vasútállomása jelenti. Történelmileg ez az igazi Komárom, a magyar oldal tulajdonképpen Újszőny volt. (Persze Komáromújvárosnak is hívták.) Az eredeti vasútállomás viszont a mai magyar oldalon volt, a bal parti állomás neve Újkomárom, majd Komárom északi pu. volt. Ezért fontos a Földrajzinév-bizottság állásfoglalása, hogy a szlovákiai város neve *Révkomárom*. Ez a Jókainál is megtalálható jelző a város jelentőségére utal.

A vasútállomások közül gondot jelent a hajdani Sátoraljaújhely-Gyártelep, a mai Slovenské Nové Mesto, amelynek neve lehetne Szlovákújhely, Tótújhely, de a helyi névhasználat és a MÁV szerint *Kisújhely*. Sturovo állomás neve Párkány-Nána volt. Célszerű rövidíteni és csak a Párkány nevet használni. Bizonytalan a Kysak Abos-Sároskőszeg név használata. A vízállás-jelentésben Aboskőszegnek mondják, de a Sároskőszeg név jobb lenne.

Néhány romániai állomásnév is félreértésre adhat okot, mert a románban más a névadó település, mint a magyarban. Így Razboieni (Székelyföldvár) állomás magyarul *Székelykocsárd*, Ciceu (Csikcsicsó) pedig *Madéfalva*.

A határon túli nevek megismerését a MÁV menetrendjének betűrendes mutatója segítheti.

A vasútállomásnevek hossza és helyesírása

A vasútállomások elnevezésénél fontos szempont a név hossza és megkülönböztethetősége. A leghosszabb nevű magyarországi vasútállomásnév – a rác-kevei HÉV vonalán fekvő *Szigetszentmárton-Szigetújfalu* állomás neve – 30 karakterből áll. Három betűhellyel rövidebb, 27 karakteres az ugyanezen a vonalon fekvő *Szigetszentmiklós-Gyártelep* állomás neve. A leghosszabb MÁV állomásnév a *Hódmezővásárhely-Ipartelepek* a maga 28 karakterével a kettő között foglal helyet. Ezeket a neveket a nemzetközi összehasonlításban is előkelő hely illetné meg, de messze elmaradnak az 58 betűből álló walesi *Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndrobwlllandysiliogogoch* nevétől.

A másik véglet a rövid nevek csoportja. A legrövidebb állomásnevek Magyarországon a következők:

Kétkarakteres – Bő az 1913. szeptember 27-én megnyitott és 1974-ben megszüntetett Sárvár-Bük vonalon és Sé az 1888. december 12-én megnyitott és 1960-ban megszüntetett Szombathely-Rohonc-Pinkafő vasútvonal magyar szakaszán.

Hárombetűs: Ács, Áta, Bak, Bük, Dör, Écs, Ete, Fót, Mór, Ózd, Sáp, Tab, Tar, Tát, Ukk, Vép. A rövid nevek kivétel nélkül megegyeznek a településnevekkel. A bemutatott példák alapján érthető, hogy a vasút miért támogatja a kötőjel nélküli, egyszerű szerkezetű, rövidebb nevek használatát.

Az állomásnevek kapcsán szólni kell még a helyesírásukról. A települések nevének írásakor rendszeresen visszatérő hibaforrások jelentkeznek. Nem mindenki tudja, hogy *Bácsborsód* és *Mónosbél* hosszú ó, *Nagykőrös*, *Kiskőrös*, *Lókösháza* és *Kőröshegy* hosszú ő, de a *Körös* folyóra utaló előtagokban (*Körösladány*, *Körösszakál*) rövid az ő.

A *Nyír*- előtagban hosszú az í (*Nyíregyháza*, *Nyírtelek*), a *Hajdú*- előtagban hosszú az ú (*Hajdúszoboszló*, *Hajdúnánás*).

Gondot jelent a víz, a híd és a hídvég szóban szereplő hosszú í (*Galgahévíz*, *Hévízgyörk*, *Rábahíd*, *Mezőhídvég*, ugyanakkor a vizes és a hidas szóban rövid az i (*Hidasnémeti*).

A hód és a hódos szó hosszú ó (*Hódmezővásárhely*, *Órihódos*) és a búcsú szó hosszú ú (*Búcsúszentlászló*) betűvel írandó.

Évek küzdelmes munkájával többé-kevésbé sikerült tudatosítani, hogy a vasútállomások nevében az alsó, felső, külső és a pályaudvar utótag kisbetű-

vel és külön írandó (*Kőbánya felső, Ózd alsó, Nyíregyháza külső*). Hasonlóképp külön kell írni az utcára utaló út megnevezést (*Kiskunfélegyházi út, Budai út*). Ha településrésznévként értelmezhető az út megnevezés, egybeírják a jelzőjével (*Kisvárdá-Hármasút*).

A vasúti használatban a Rendező, Rakodó, Átrakó kötőjellel és nagybetűs írásmóddal követi az állomás nevét (*Moha-Rakodó, Szombathely-Rendező*), kivéve Rákosrendező. Ugyanígy írják a Külváros, Gyárváros, Ipartelepek, Vásártér (*Vác-Alsóváros, Püspökladány-Vásártér*) utótagot. Hasonlóképp kötőjellel és nagybetűvel írják az égtájak vagy egyéb jellegzetesség szerint megkülönböztetett pályaudvarok nevét (*Budapest-Keleti, Budapest-Déli, Budapest-Nyugati, Miskolc-Tiszai, Miskolc-Gömöri*). A pályaudvar – vagy rövidítve pu. – megjelölés nem része az állomásnévnek, csak az alapnév elhagyásakor használható: Déli pályaudvar, Tiszai pu. A megállóhelyre utaló mh. megjelölés sem része a vasútállomás nevének, ezért a névfeliratban sem tüntethető fel.

A vasúti állomás nevében a hegy, a part és a híd utótagot településrésznévként értelmezik, ezért egybeírják az előtaggal (*Hárshegy, Várhegyalja, Rábahíd, Balsai Tiszapart*).

★

A vasútállomások nevei egy alapjaiban állandó, de helyenként, esetenként változó halmazt alkotnak. Az utasok jobb tájékoztatása megkívánja az állandóságot, de a településszerkezet fejlődése esetenként igényli a kisebb változásokat. Az állomásnévtáblán való megjelenés még mindig rangot jelent. Ezek a nevek elősegíthetik történelmi tudatunk felélesztését, ősi településneveink megőrzését, elfelejtett neveink újbóli felélesztését. Óvjuk és szabályos használatukkal védjük meg tehát nyelvünk e ritka kincseit!

Irodalom

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológia szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Perger Imre: A településnevek és állomásnevek helyzete, gyakorlata, problémái a közlekedésben. *Közlekedési Közlöny*, 1987, 51–52.

A Magyar Köztársaság Helységnévtára 1995. KSH, Budapest, 1995.

A Magyar Köztársaság Helységnévkönyve 2002. január 1. KSH, Budapest, 2002.

Mező András: *A magyar hivatalos helynévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Mező András: *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. BGYTF, Nyíregyháza, 2001.

Vonatnevek, mozdonynevek

Mozdonyok elnevezése

A vasút hőskorában a mozdonyokat – a hajókhoz hasonló módon – egyedi névvel látták el. Rendszerint a vasúttársaság vonalai által érintett települések, folyók, hegyek neve volt a névadó. A mozdonyok számának megnövekedése miatt az egyedi névről áttértek a mozdonytípusok megkülönböztetésére és a típuson belüli sorszám jelölésére. A vasutásokban azonban élt az egyedi név iránti nosztalgia, ezért a legtöbb mozdonytípus nem hivatalos becézőnevet is kapott.

A név utalhatott a gyártóra, a származási országra vagy annak egy híres emberére, a mozdony tulajdonságára, alakjára, formájára. Előfordult, hogy ugyanaz a mozdony más nevet kapott az Alföldön, mint a Dunántúlon.

Ízelítőül néhány – lassanként feledésbe merülő – gőzmozdonynév:

- *Nurmi* (Dunántúl), *Bivaly* (Alföld) – 424 sorozatú univerzális gőzmozdony, a magyar gőzmozdonygyártás legismertebb darabja. A neve a gyorsaságát, erejét, megbízhatóságát tükrözi.
- *Kacska* – 326 sorozatú, alacsony felépítésű, ingó mozgású tehervonati mozdony. A név a mozdony járására utal.
- *Truman* – 411 sorozatú, az amerikai hadsereg részére készített, Európában hagyott hadimozdony, amelyet a magyar vasút ócskavasáron vásárolt meg; az amerikai elnök nevééről.
- *Muki* – 375 sorozatú, erős, szép kivitelű, meseszerű mellékvonali mozdony.
- *Nyalóka* – 275 sorozatú, kis teljesítményű, formás, magas kéményű mellékvonali mozdony; a kéménye alakjáról.
- *Áramvonalas* – 342 sorozatú, védőburkolattal ellátott, nagy sebességre alkalmas mozdony; a formájáról.
- *Bummbardó* – 520 sorozatú, nagy teljesítményű, hatalmas német mozdony; a formájáról és mély hangjáról.

- *Hruscsov* – 520 sorozatú, a Szovjetunió hadizsákmányából beszerzett német gyártású mozdony, a szovjet vasutak széles nyomtávjára átépítve; a Szovjet Kommunista Párt első titkáráról kapta a nevét.

A villanymozdonyok is kaptak nevet. Először minden villanymozdony *Kandó* volt. Később, a típusok bővülésével újabb és újabb nevek jelentek meg.

Ízelítő a magyar villamos mozdonyok elnevezéseiből:

- V40 – *Kandó*, tervezőjéről, Kandó Kálmánról.
- V41, V42 – *Leó*, a Ward Leonard-hajtásrendszerről.
- V43 – *Szili*, a szilícium-egyenirányítós mozdony vezérlési metódusáról.
- V46 – *Szöcske*, különleges megjelenése miatt.
- V55 – *BoCo*, különleges tengelyelrendezéséről. (Egyik végén két-, másik végén háromtengelyes forgóváza van.)
- V60 – *Malacslábú*, a megszokottnál kisebb méretű kerekeiről.
- V63 – *Gigant*, hatalmas mérete és ereje miatt.
- ÖBB-1018 – *Sziszzi*, az első Magyarországon rendszeresen közlekedő osztrák kétáramnemű mozdony; Ferenc József császár és király feleségéről.

A villamos motorvonatok elnevezése a hosszúságuk miatt: *Hernyó*. Az IC forgalomban közlekedő, magasabb komfortfokozatú villamos motorvonat beceneve: *Selyemhernyó*.

A dízelmozdonyok sem maradhattak ki a kedveskedő elnevezésből.

- M40 – *Púpos*, az egyik végen elhelyezett vezetőállás formája alapján.
- M41 – *Csörgő*, a mozdony jellegzetes hangja miatt.
- M43, M47 – *Dacia*, a romániai származásra utalva.
- M44 – *BoBo*, a tengelyelrendezés miatt.
- M61 – *NOHAB*, a svéd gyártóműre utalva.
- M62 – *Szergej*, a szovjet származást figyelembe véve.

Természetesen a dízelmotorvonatok is kaptak nevet:

- *Piroska* – a Ganz MÁVAG által gyártott hatrészes MD sorozatú motorvonat, a színe miatt.
- *Studenka* – a cseh-szlovák gyártmányú, kéttengelyes, Bz sorozatú motorvonat a gyártóműről.
- *Jendrassik* – a Ganz által az 1930-as években gyártott BC, majd AB sorozatú motorvonat tervezőjéről Jendrassik Györgyről.
- *Árpád* – A Ganz által gyártott sínbusz sorozat az első darab névadójáról.
- *Uzsgyi* – a 2002 végétől beérkező orosz motorvonat beceneve.
- *Deziró* – a Siemens cég motorvonatának neve a járműsorozat DESIRO elnevezéséből.

Egyedi névvel ellátott vasúti eszközök is vannak. Ilyenek a kormányzati célú vonatok. Horthy Miklós vonata a *Turán* volt. Az első kormányzati motorvonat a *Lél*, a következő a *Hargita* nevet kapta. A Kádár János által használt vonat beceneve a színe és a szovjet expresszvonatok elnevezése alapján az *Ezüst Nyíl* lett.

Az utóbbi időben a MÁV a legmodernebb mozdonyai közül néhányat névvel jelölt meg. A névadók vasutas-települések (Celldömölk, Dombóvár, Cegléd stb.), történelmi személyiségek, vasúti vezetők vagy a vasúttal foglalkozó tervezők, mérnökök (Szent István, Széchenyi István, Kandó Kálmán, Varga László stb.).

Vonatok elnevezése

A különféle magasabb szolgáltatást ellátó vonatok is megkülönböztető nevet kaptak. Talán az első ilyen név az 1940-es években a Budapest–Marosvásárhely és Sepsiszentgyörgy között közlekedő *Székely* gyorsmotorvonat volt. Ezt követően az expresszvonatok, majd az IC vonatok kaptak nevet.

Névvel ellátott belföldi vonatok Magyarországon

A kialakított névadási gyakorlat szerint a kiemelkedő szolgáltatást nyújtó vonatok a vonat közlekedési útvonalához kötődő magyar vagy idegen (leginkább latin) névvel különböztetik meg. A legutóbbi időkig a belföldi vonatok nem kaphatták meg hajdan élt személy nevét.

A magyar név lehet:

a) földrajzi név

- megyenév (*Baranya, Bereg, Borsod, Hajdú, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Zala, Zemplén*),
- tájegység neve (*Alföld, Göcsej, Hortobágy, Kunság, Nyírség, Órség, Zselic*),
- hegynév (*Avas, Bakony, Mecsek, Misina, Tenkes, Tettye, Zengő*),
- víznév (*Balaton, Bodrog, Dráva, Hernád, Ikva, Kapos, Körös, Maros, Mura, Rába, Répce, Sajó, Sió, Sugovica, Szalajka, Szinva, Zala*),
- település neve (*Füred, Hámor, Kanizsa, Lillafüred, Tokaj*);

b) köznév

- virágnév (*Ciklámen*),
- természeti jelenség (*Délibáb, Napfény*),
- építménynév (*Halászbástya*),
- népcsoport neve (*Civis*);

c) személynév (*Baross Gábor, Dankó Pista, Gárdonyi Géza, Kossuth Lajos, Móra Ferenc, Szent István*);

d) reklám jellegű intézmény- vagy terméknev (Soproni Ászok, TVK).

Az idegen név lehet:

a) földrajzi név,

– megyenév,

– tájegység neve (Lővér),

– hegynev (Helikon),

– víznév (Danubius),

– település neve (Agria, Arrabona, Savaria, Sopianae);

b) építmény (Citadella);

c) személynév (Claudius, Isis);

d) reklám jellegű intézmény- vagy terméknev (Axa, Westel).

A teljes vagy csonkított magyar településnevet tartalmazó elnevezések veszélyesek, félreérthetők, ezért alkalmazásukat célszerű kerülni (Tokaj 2. osztályt kérek! Azaz Tokajba a Tokaj IC-re vagy csak Tokajba, esetleg Miskolcra a Tokaj IC-re.)

Vannak nem hivatalos, csak az utasok között használt nevek. Ilyen a Budapest–Balassagyarmat között közlekedő sebesvonat, a *Palóc expressz* és a hajdanában Monor–Vác között a Budapest–Nyugati elkerülésével közlekedő, elsősorban az istvántelki és a dunakeszi járműjavító dolgozóit szállító *Csörgő*, amely a nevét a rengeteg boros- és pálinkásüvegről kapta. Hasonló becenév a vasúti szolgálati utazásokat lebonyolító vonat *Proli* vagy *Proletár* neve.

Névvel ellátott nemzetközi vonatok Magyarországon

Az első névvel rendelkező nemzetközi vonat a Keleti, majd *Orient expressz*: Európa első számú vasúti nemzetközi összeköttetése 1883. június 5-én indult Párizsból Konstantinápoly felé. A vonat tényleges végállomása Várna volt, onnan hajóval vitték tovább az utasokat. A vonat később több útirányra és névre szakadt, lett belőle Nord-Orient, Balt-Orient, Simplon-Orient, Arlberg-Orient vonat.

A Magyarországot érintő nemzetközi vonatok névadási gyakorlata szerint a vonat közlekedési útvonalához kötődő magyar vagy idegen (leginkább latin) névvel különböztetik meg a jelentősebb vonatokat. A bevett szokás szerint a földrajzi nevek és a híres emberek neve a leggyakoribb. Vannak viszonylat-hoz kötődő állandó nevek, és vannak olyan semlegesnek tekinthető nevek, amelyek néhány évnyi pihentetés után más összefüggésben bukkannak fel.

A magyar név lehet:

a) földrajzi név

– hegynev (Avas, Salgó, Milic, Gerecse),

– víznév (Béga, Dráva, Hernád, Tisza),

– település neve (Budapest);

b) köznév (*Csárdás, Halászbástya*);

c) személynév (*Ady Endre, Bartók Béla, Báthory, Bem, Hunyadi, Kálmán Imre, Lehár, Liszt Ferenc, Rákóczi*).

Az idegen név lehet:

a) földrajzi név

- országnév (*Hungaria, Polonia*),
- történelmi országnév (*Dacia, Pannonia, Saxonia*),
- ország rész neve (*Muntania, Partium, Trakia*),
- tájegység neve (*Balkan, Transadria, Transbalkan, Transdanubium*),
- hegynév (*Avala, Gerulata, Karpát, Kvarner, Slovan, Urpin, Vitosa*),
- víznév (*Adriatica, Alutus, Danubius, Donau-Spree, Ister, Zürichsee*),
- település neve (*Agram, Aquincum, Arrabona, Beograd, Cracovia, Istropolitan, Varsovia, Venezia*),
- a két végpont neve (*Wien-Bucuresti, Budapest-Várna, Wien-Oestende*);

b) köznév (*Amicus, Balt-Orient, Citadella, Corona, Favorit, Gondoliere, Maestral, Metropol, Meridian, Nord-Orient, Orient, Wiener Walzer*);

c) személynév (*Comenius, Ivo Andrić, Ovidius, Puskin, Rastislav, Rex Mathias, Traianus*);

d) építmény neve (*Citadella*).

Az egyes nyelvek eltérő helyesírása miatt előfordulhat, hogy az adott vonat nevét más-más módon írják (*Hernád/Hornád, Liszt Ferenc/Franz Liszt, Bartók Béla/Bela Bartók*).

A nemzetközi forgalomban is előfordulnak nem hivatalosan használt nevek.

A gorbacsovi modernizálás idején a Budapest és Csap között közlekedő, zsúfolt, sok árut szállító gyorsvonat beceneve *Peresztrojka* volt. A vonat Zá-honyban másik nevet is kapott: a jó kereskedelmi érzékű vasutasairól *Dobronyinak* nevezték a kárpátaljai magyar falu, Dobrony után.

*

A belföldi és a nemzetközi vonatok hivatalos nevének megadásakor az állandóságra, a név viszonylathoz kötésére, egyszerű írására és kiejtésére kell törekedni. Kerülendőek a többtagú, hosszú nevek, nemzetközi vonat esetén pedig óvakodni kell az ékezetes betűt tartalmazó vagy az idegen nyelven kellemetlen jelentést tartalmazó nevektől.

Irodalom

Magyar vasúti rekordok. MÁV Rt., Budapest, 2002.

Magyar vasúttörténet. 6. kötet (1945-től 1972-ig) MÁV Rt., Budapest, 1998.

Magyar vasúttörténet. 7. kötet (1973-tól 1998-ig) MÁV Rt., Budapest, 1999.

Vasúti Lexikon A-tól Z-ig. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1994.

Vasúti Nagylexikon. (Kézirat.)

Névpolitika a Felvidéken

A tulajdonnév szerves részét képezi a nyelvkincsnek. Önmagában is olyan szociolingvisztikum, amely szoros kapcsolatban van a nevet viselő és a nevet használó személy társadalomban betöltött szerepével, nyelvi hovatartozásával. A társadalmi és a nyelvi változások a névállomány mennyiségi és minőségi összetételére is mindig kihatnak. Különösen igaz ez, ha a hatalom külső, erőszakos beavatkozásokkal igyekszik e folyamatokat serkenteni.

Az első világháború után kisebbségi helyzetbe került felvidéki magyarság névanyagát napjainkig számtalan olyan hatás érte, amely az anyaországitól eltérő névélettani jelenségeket hozott felszínre. Ezek behatóbb, szociolingvisztikai szemléletű kutatása csak az 1990-es évek közepétől kezdődött meg. A magyarországi nyelvpolitikai és -stratégiai írások kellő empirikus ismeretek hiányában mind ez ideig kevesebb figyelmet fordítottak az ottani névélettani történésekre. Írásomban ezt a hiányt kívánom pótolni, különös figyelmet fordítva a személy-, földrajzi és intézménynevekre.

A névpolitika nem szakítható ki az *általános nyelvpolitika* keretei közül. Önálló tárgyalását esetünkben mégis az indokolja, hogy vannak olyan sajátos, a felvidéki magyarság kisebbségi helyzetéből adódó szempontjai, amelyek bizonyos mértékig jogszabályok függvényei. A magyar nevek ottani használatát nem a magyarországi, hanem egy másik állam jogszabályai és (társadalmi-nyelvi) kontextusa határozzák meg. Névpolitikai megállapításokat csak ezek ismeretében tehetünk. Éppen ezért tartom fontosnak a mai helyzethez vezető folyamat háttérének alaposabb megvilágítását. Ugyancsak fontos az élő nyelvsvizelés és a hozzá vezető út felvázolása, hiszen csak ez ad kellő alapot nyelvpolitikai teendő megfogalmazásához.

Tanulmányom első részében a névviselés jogi háttérét kívánom összefoglalni a trianoni békeszerződéstől napjainkig. A második részben az elmúlt nyolcvanöt év napi gyakorlatáról, vagyis a névhasználatról fogok szólni. Az utolsó egységben a nevekkel kapcsolatos legsürgetőbb nyelvpolitikai teendőket foglalom össze dióhéjban.¹

1 Tanulmányomban az ilyenkor szokásos hivatkozásoktól a továbbiakban kényszerűen eltekintek, hiszen az itt szereplő tények közismertek. Csupán a legfrissebb forrásokat jellemezem. Korábbi munkáimra csak akkor hivatkozok, ha az a megértéshez szükséges.

A csehszlovák éra névjogi háttere

Kisebbségi jogok Csehszlovákiában a trianoni békeszerződés árnyékában

A Felvidéken a 20. században jelentős társadalmi változások zajlottak le. Az államváltás következtében nagyszámú magyar ajkú kisebbség került csehszlovák fennhatóság alá. Az újonnan berendezkedő hatalom az 1919. szeptember 10-én aláírt Saint Germain-i, kisebbségvédelmi jogokat is előíró szerződésben vállalta a területén rekedt kisebbségek nyelvi és kulturális jogainak biztosítását. Ennek 128. §-a többek között a nemzeti jogokról szólt. A 7. cikkely negyedik bekezdése a nem cseh nyelvű polgároknak a szóbeli és írott érintkezésében garantálta a hatalommal való érintkezés anyanyelvűségét. A 8–9. cikkely pedig egyebek mellett a kisebbségek kulturális jogaival kapcsolatos általános elveket rögzített. A szerződést a prágai nemzetgyűlés 1919. december 10-én ratifikálta. A nemzetközi szerződéseken túl az 1920-as évek elején elkészült két alkotmánytörvény fogalmazta meg – igaz, csak keretjellegűen – a csehszlovákiai kisebbségek jogi státuszát (a 121/1920. és a 122/1920. évi alkotmánytörvények). Az elsőben a VI. fejezet 7. cikkelye mondja ki a szabad nyelvhasználatot az élet minden területén. A másodikban a 2. § a kisebbségi jogokat a nemzetiségek lakta területeken az ún. 20%-os szabályhoz köti.

Személynevek

Az első világháborús béketárgyalásokat lezáró időszak után a személynevek anyakönyvezésére, használatára vonatkozóan mind ez ideig semmiféle közvetlen jogi szabályozásnak nem sikerült nyomára bukkanni. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy az első Csehszlovák Köztársaságban kényszerűségből számtalan kérdésben jogfolytonosságot léptettek életbe. Az erről szóló 1918. évi 11. számú törvény 2. cikkelye úgy rendelkezik, hogy azokban a kérdésekben, amelyeknek jogi újraszabályozására nem kerül sor, az összes korábbi tartományi és birodalmi törvény meghatározatlan időre hatályban marad.² Így történhetett meg, hogy tovább élhetett az anyakönyvekről és az anyakönyvezésről szóló, 1895. október 1-jétől hatályossá vált magyar szabályozás. Eszerint a keresztneveket az állam nyelvén kellett bejegyezni, s csu-

káimban, valamint a Kalligram Kiadónál megjelenőben lévő könyvemben – *Családnévvizsgálatok Szlovákiában* – egyébként is bőségesen hivatkozom a felhasznált szakirodalomra. Tanulmányom végén a témát érintő válogatott irodalomjegyzéket közlök.

2 Vö. Gyönyör J.: *Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye*. Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1992, 129.

pán zárójelesen lehetett feltüntetni a nemzetiségi szülők gyermekeinek anyanyelvű névváltozatát.³ A családnevek anyakönyvi bejegyzése elvileg nem okoz(hat)ott gondot, hiszen a korábbi magyar és az azt felváltó csehszlovák gyakorlat is latin betűs volt. Igaz, a szlovákok az államváltáskor már a betűösszetevős módszer helyett a mellékjeles cseh írásmódot használták. Más kérdés, hogy a családnév írásmódja elvileg sokkal nagyobb védettséget élvez a keresztnévnél, hiszen elvileg azt – latin betűs írásmódról ugyanolyanra váltva – sem lefordítani, sem átírni nem szabad. Ennek ellenére, mint majd látni fogjuk, az anyakönyvezés gyakorlata Csehszlovákiában az általános elvektől eltérő módon alakult.

Az első bécsi döntés alig húsz évvel Trianon után a felvidéki magyarság többségének újabb államfordulatot hozott. A visszacsatolt területeken ismét az akkor hatályos magyar törvények léptek életbe. Az anyakönyvezés is ennek megfelelően történt a továbbiakban. Az 1939. március 14-én kikiáltott Szlovák Köztársaságban az ún. „viszonosság elve” alapján a kisebbségeknek, így az ott rekedt mintegy 60 ezres magyarságnak is az alapján mérték a jogokat, milyen elbánásban részesülnek a magyarországi szlovákok. Az anyakönyvezés gyakorlatát érdemben mégsem befolyásolta ez az eljárás mód. Az utóbb felvázolt állapot a második világháború lezárásáig tartott. A volt csehszlovák területeken átvonuló front után mindenütt a korábbi csehszlovák jogrend állt vissza.

A háború után a beneši dekrétumok szelleme hatotta át a kisebbségekkel kapcsolatos bánásmódot. 1948 februárjáig tartott a felvidéki magyarság életében a hontalanság és a jogfosztottság időszaka. Ám tételes jogi szabályozás nem szólt arról, milyen eljárás mód szerint anyakönyvezzék az állam területén élő kisebbségek újszülöttjeit. Erre vonatkozóan az 1949. évi 268. törvény és annak 182/1959. számú végrehajtási utasítása adott iránymutatást az anyakönyvvezetőknek. Más kérdés, hogy ez utóbbit hivatalosan soha sem tették közzé. Pedig erre hivatkozva a kisebbségek kérhették volna gyermekük keresztnévének anyanyelvű bejegyzését. Egy 1977. évi belügyminiszeri rendelet szerint a kisebbségek arra is lehetőséget kaptak, hogy az 1959. október 1-je előtt kényszerűen „csehszlovákul” bejegyzett család- és keresztneveket illetékmentesen anyanyelvük szabályainak megfelelően helyreállíttassák a hatóságokkal. A női nevek -ovázása az említett könnyítések ellenére is változatlanul érvényben maradt, amely a kisebbségekhez tartozó személyekre is kötelező volt. 1979-ben az anyakönyvvezetők kézhez kapták a belügyminisztériumból azt a listát, amely az anyakönyvezhető neveket tartalmazta. Ennek II. számú melléklete 85 magyar keresztnévet sorolt fel. Máig eldöntetlen a

3 Vö. Ugróczy M.: A névviselésről és a névváltoztatásról. In *Új magyar utónévkönyv*. BM, Budapest, 1997, 12.

vita, hogy ez keretjellegű ajánlás volt-e, vagy csak az ott szereplő magyar nevek anyakönyvezésére adott módot.

A nyelvhasználat szabályozására alkották meg a rendszerváltozás után a 428/1990. törvényt. Ez a kisebbségi nevek használatára vonatkozóan tiltást ugyan nem tartalmazott, ám a belügyminisztérium különféle intézkedésekkel igyekezett a magyar keresztnevek bejegyzését korlátozni. A 300/1993. évi törvény már egyértelműbbé tette a jogi helyzetet azzal, hogy „idegen nyelvű”, tehát magyar keresztnevek anyakönyvezését is lehetővé tette a szülőknek. A törvényalkotó itt is felkínálta azt a lehetőséget, hogy ha korábban szlovákul vagy csehül történt az anyakönyvezés, akkor az anyanyelvű keresztnévforma utólagos korrekcióval helyreállítható legyen. A 154/1994. számú anyakönyvi törvény a szlovákul vagy csehül anyakönyvezett keresztnév helyreállítását illetégmentessé tette, egyúttal lehetőséget adott a kisebbségeknek a női nevek -ová nélküli használatára. Csupán szlovák nyelvű kontextusban követelte meg az így anyakönyvezett nevek -ovázását. A sok vihart kavarázó 270/1995. számú nyelvtörvény a kisebbségi nyelvhasználatot nem kívánta szabályozni (lásd a törvény 1. §-ának erre utaló kitétele). A nevekre vonatkozó korábbi liberálisabb szabályozást sem írta fölül, ám szelleme kisugárzott az élet minden területére. A „nyelvrendőröktől” való általános félelem légköre korántsem kedvezett a nevek anyanyelvű bejegyeztetésének és az -ová elhagyásának. Szlovákia a kisebbségi nyelvhasználatot a 184/1999. évi törvénnyel szabályozta. A törvény a személynévhasználatot egyáltalán nem érinti, hiszen továbbra is hatályosnak tekinti a már fentebb említett 300/1993. évi törvény idevonatkozó paragrafusait. A névviselés kérdésköre azonban nem szakítható ki a kisebbségek nyelvi jogainak kontextusából. Éppen ezért a törvény – értelmiségi körökben szerzett tapasztalataim szerint – a szóban forgó területen az anyanyelvű névhasználat terjedésére is bátorítólag hatott.

Földrajzi nevek

A földrajzi nevek esetében külön kell választanunk azok anyanyelvű kontextusban történő használatát, valamint azoknak a tájékozódást szolgáló hivatalos megjelölését. Ugyancsak eltérő megítélést kíván a makro- és mikrotoponimák kérdése. A magyar nyelvű név hivatalos kiírása Szlovákiában az előbbiektől csupán a településnevek esetében lehetséges. A hegyek, tájegységek, folyók, tavak, nagyobb közigazgatási egységek stb. hivatalos megjelölése a hatályos törvények szerint csupán államnyelven történhet meg. Nem így a településneveké és a mikrotoponimáké. Szlovákiában ez utóbbiak kétnyelvű kiírását napjainkban hatályos törvények teszik lehetővé. Ám még a közelmúltban is voltak olyan időszakok, amikor ezek egy részének magyar nyelvű kontextusban történő említését is államnyelven, tehát szlovákul követelték (volna) meg a hivatalosságok. Vagyis a magyar nyelvű sajtótól

és tankönyvektől is megkövetelték (volna) a földrajzi nevek szlovák alakjának használatát. Eszerint a szlovákiai magyar adott helyzetben: nem *Nagyszombat*ba, hanem *Trnavá*ba utazott (volna); képeslapot sem (*Érsek*)*Újvárból*, hanem *Nové Zámky*ből kapott (volna); s lakhelye sem *Pozsony*ban, hanem *Bratislavá*ban lett volna; stb.

Az elmúlt nyolcvanöt év politikai viharai a földrajzi nevek magyar elnevezéseit sem kímélték. A változások első lépésének a 266/1920. számú törvény és annak kormányrendeletként megjelenő 324/1921. sz. végrehajtási utasítása tekinthető. Ez alapján a belügyminiszter minden településnek ún. „csehszlovák” nevet állapított meg. Kivételnek számítottak azok a nemzetiségiek által lakott települések, ahol a kisebbségnek 20%-nál magasabb volt a részesedése. Ezen túl szép számmal voltak olyan települések is, amelyeknek nem volt „csehszlovák” megnevezésük. Jellemző azonban, hogy az 1921-es csehszlovák népszámlálás statisztikái is az elsőként említett csoport településneveit két nyelven tüntették fel, de a törvény előírásának megfelelően mindig elsőbbséget adtak a csehszlovák megnevezéseknek. A szlovák országrészben is „csehszlovák” megnevezést kaptak az olyan települések, amelyeknek valamilyen forrásban adatolható volt korábban a szlovák nyelvű megnevezése (pl. m. *Nyitra* ~ szlk. *Nitra*, m. *Érsekújvár* ~ szlk. *Nové Zámky* stb.). Ahol erre nem volt mód, ott tükörfordítással (pl. m. *Szentpéter* ~ szlk. *Svätý Peter*) vagy részfordítással (pl. m. *Diósförgepatony* ~ szlk. *Orechová Potôň*), esetleg ún. hibrid megoldással éltek (pl. m. *Csiliz-Nyárad* ~ szlk. *Čiliský Nárad*). Ez utóbbihoz főként akkor folyamodtak, ha a magyar név összetétel volt. Ha a szlovák név egyezett a magyarral, akkor csupán transliteráció történt (pl. m. *Diószeg* ~ szlk. *Dioseg*), ami többnyire mellékjelezéssel járt együtt (pl. m. *Kamocsa* ~ szlk. *Kamoča*). Nem ritka, hogy az összetett magyar név egyik elemét a szlovák névből (tükörfordításokból és átírásokból) elhagyták (pl. m. *Hontfüzesgyarmat* ~ szlk. *Hontianska Vrbica*). A korabeli Csallóközben több olyan települést is találunk, amelynek továbbra is csak magyar elnevezése volt (pl. *Illésháza*, *Tallós*, *Vízkelet* stb.). A „csehszlovákosított” nevek mellett még így is szép számmal maradt szlovák és magyar nevet egyaránt viselő település (pl. m. *Losonc* ~ szlk. *Lučenec*). A névhasználat hajdani ingadozására enged következtetni az igazságügy-miniszternek egy 1924. évi rendelete, amely szerint a bírósági és egyéb hivatalos eljárásokban kötelező volt a hivatalos nevet használni. Igaz, kettős elnevezések esetében a rendelet azt is megerősítette, hogy a kisebbségi név használata is kötelező.

Az első köztársaságban a belterületi nevek meghatározása a helyi képviselő-testület illetékességébe tartozott. Itt is érvényesült az elv, hogy a „csehszlovák” neveknek a kiírásokban elsőbbséget kellett adni. Azokon a településeken, ahol az 1930-as népszámláláskor a magyarság részesedése a bűvös 20% alá esett, haladéktalanul érvényt szereztek a törvény betűjének, s adminisztratív módon eltávolították a kétnyelvű utcanévtáblákról a

magyar megnevezést. Így történt ez 1930-ban többek között Kassán és Pozsonyban.

A kataszteri térképek a külterületi nevek esetében alapvetően áthagyományozták a magyar időkben rögzített névanyagot.

Az 1930-as évek végén a két legnagyobb kisebbség – a németek és a magyarok – képviselői újrafogalmazták nemzetiségi jogaikkal kapcsolatos követeléseiket. Ennek köszönhetően a kisebbségek lakta területeken az addig egy nyelvű vasúti állomásnevek mellé az ott élő nemzetiség nyelvén is felkerült a megnevezés, sőt a kétnyelvűvé vált postai és egyéb bélyegzőkön is megjelentek a csehszlovák név mellett a magyar településnevek.

Az 1938-as államváltás a Magyarországhoz visszacsatolt országrészben a magyar elnevezések azonnali visszaállítását eredményezte a közterületeken. A hivatalos eljárásokban is csak ez utóbbiakat használták.

A második világháborús front átvonulása Csehszlovákia magyarlakta területein a földrajzi nevek kérdésében is a háború előtti állapotok visszaállítását jelentette (annyi megszorítással, hogy a jogfosztottság éveinek kezdetétől a kétnyelvű megnevezéseket szinte minden területen államnyelvűvé, azaz „csehszlovákká” tették). Ez alól csak a kataszteri térképek anyaga jelentett kivételt. Ott sem valamiféle tolerancia vezérelte a hatóságokat, hanem az az objektív körülmény, hogy a mikrotoponimák „csehszlovakizálásának” szükség-szerűen a régi kataszteri térképek felváltásával kellett együtt járnia. Ez pedig csak hosszabb előkészítéssel lett volna kivitelezhető.

A 964/1948. sz. törvény a magyarok lakta településnevek addig még rendezetlen részét is szlovákra változtatta (vö. *Malý soznam obcí na Slovensku*). Ez a helységnévreform 710 magyar településnevet érintett. Egyebeken túl két érzékeny pontja volt ennek az intézkedésnek. Az egyik, hogy a magyar településnevek immár végleg eltűntek a térképekről. A másik, hogy több település kapott új nevet olyan jeles szlovák személyiségről, akinek az adott közösséghez semmiféle kötődése nem volt (*Šturovo, Šafarikovo, Kolarovo* stb.).

Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően a közterületi feliratokkal kapcsolatban az első kormányhatározatot 1952. július 1-jén adták ki. Ennek egyik rendelkezése újból engedélyezte a kisebbségek nyelvén a településnevek megjelölését. Más kérdés, hogy a határozatot nem követték gyakorlati tettek, s a településnevek kiírása változatlanul államnyelvű maradt. A legtöbb magyar településen az utcanevek kétnyelvű kiírása sem történt meg. Ellenkező gyakorlatra zömmel csak a kompakt magyar nyelvterülethez tartozó Dunaszerdahelyi járásban akadt példa.

A mikrotoponimák államnyelvűsítésére a szövetkezetesítést követően került sor. Ekkor adtak ki új kataszteri térképeket (*Evidenčné mapy*). Ezek vagy egynyelvűek voltak (van köztük egynyelvű magyar és szlovák is), vagy kétnyelvűek (ekkor a magyar és a szlovák név is előre kerülhet, sőt a sorrend tekintetében egy adott térképen belül is találhatunk következetlenségeket). 1972-ben

vezették be az ún. Alaptérképeket (*Základné mapy*), amelyek viszont a mikro-toponimákat már csak szlovák nyelven tüntetik fel, akkor is, ha a lakosság ezek jó részét magyarul használja. Az *Evidenčné mapy* és *Základné mapy* fordításai zömmel tükör- vagy részfordítások. Megjegyzendő azonban, hogy a magyar név, főleg ha archaikus alakkal van dolgunk, nehezen vagy egyáltalán nem adható vissza szlovákul (pl. m. *Ortvány* szlk. *Rúbanisko* 'irtvány'), de más esetekben is problémát jelenthet a pontos megfeleltetés (pl. *Kis fenyves* – *Ihličnatý lesík* 'tűlevelű erdőcske').

A rendszerváltás után a magyar nyelvű helység- és utcanévtáblák tekintetében továbbra is felemáság jellemezte a hatalom és az önkormányzatok viszonyát. Az 1990. évi nyelvtörvény csupán arról rendelkezett, melyek a szlovák nyelvhasználat területei. Arról azonban nem, melyek azok, ahol a kisebbségi nyelv is szerephez juthat. Az önkormányzatok igyekeztek ezt a felemás helyzetet kihasználni. Több olyan próbálkozás is történt, amikor helyi népszavazással próbálták elérni a település történelmi nevének visszaállítását. Volt, ahol ez eredménnyel járt (pl. *Nagymegyernek* sikerült megszabadulnia az 1948-ban kapott *Čalovotól*), másutt azonban a hatóságok a törvényes rend szerint megtartott eredményes népszavazás ellenére sem engedélyezték a történelmi név visszaállítását (pl. *Bős* községnek, ahol a kétnyelvű helységnévtáblán ma is *Gabčikovoként* szerepel a név szlovák alakja). Az akkori viharos közéleti események *tábla-* és *névháború*ként híresültek el. Sajtódokumentumait Zalabai Zsigmond gyűjtötte csokorba. 1994-ben hosszas vajúdas után megszületett a 191. számú (tábla)törvény, amely lehetővé tette a nemzetiségiek által lakott településeken a helységnév kétnyelvű megnevezését. Itt is érvényesült a 20%-os küszöb. Ekkor jöttek létre a „kéktáblás” magyar falvak. Listájukat az említett törvény melléklete tartalmazza. Az elbírálás alapját az 1991-es csehszlovák népszámlálás adatai képezték, de a kétnyelvű megjelölésről az adott település önkormányzatának kellett döntenie. A kezdeti lépések nem mindenütt voltak zökkenőmentesek. A tájékoztató táblákat a nacionalista indulatoktól fűtött emberek egyes vidékeken gyakorta megrongálták, letépték, olvashatatlanná tették.

2004 januárjától módosulni fog a „kéktáblás” települések listája, hiszen a kulturális tárca 2003 novemberében a kormány elé terjesztette a 2001-es népszámlálás alapján készült módosító javaslatát.⁴ Eszerint tizennégy településen lekerül a magyar nyelvű információs tábla (pl. *Saľa* – *Vágsellye*, *Veľká Ida* – *Nagyida*, *Slovenské Nové Mesto* – *Kisújhely*). Másik három magyar falu azonban különféle okokból jogosultságot szerzett az információs tábla kitételére (*Bellény* – *Belince*, *Ebed* – *Obid*, *Leszenye* – *Lesenice*). A 2001-es statisztikák alapján jelenleg 501 olyan település van Szlovákiában,⁵ ahol a magyarok

4 A módosító javaslatot éppen e sorok írásakor terjesztették a kormány elé.

5 Az adatok pontos értelmezését segítő álljanak itt a következő tények: 1991-ben 523 olyan település volt Szlovákiában, amelyen a magyarok részesedése 10% fölötti, 503 olyan, amelyen 20%

aránya meghaladja a 20%-os küszöböt (Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2001).

Az 1995-ös nyelvtörvény a kétnyelvű feliratokkal kapcsolatban úgy rendelkezett, hogy azokon minden esetben a szlovák nyelvű szövegnek kell előbbséget élveznie (270/1995. sz. törvény az államnyelvről). A kisebbségi nyelvű közfeliratok is csak ez után következhetnek, s ilyen esetben azoknak a szlovák szöveg fordításaként kell megjeleníteniük.

Az 1999. évi kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos törvénynek egyebek mellett a nevekkal kapcsolatos rendelkezése is felemásra sikeredett. A 2. § rendelkezése szerint az arra jogosult településeken az intézményneveket valóban fel kell tüntetni a kisebbség nyelvén is. Ám a belügyminisztérium állásfoglalása alapján a településeknek hivatalosan csak egy nevük van, amely a 221/1996. évi törvény mellékletében szlovákul van feltüntetve. Ennek megfelelően a kétnyelvű táblán pl. Szentmihályfa esetében a magyar szövegben szlovák név szerepelne: *Anyakőnyvi Hivatal Michal na Ostrove*.

A községi hivatalokban az utóbbi időkben terjed az a gyakorlat, hogy a település kül- és belterületéről kifüggesztett térképeken magyarul (is) (fel)tüntetik a helyneveket. A magyar községekről készülő képeslapokon egyre gyakrabban szlovákul és magyarul is szerepeltetik a település nevét.

Intézménynevek

A magyar nyelvű intézményneveknek a helynevekhez hasonló volt a sorsa. Az állami anyakönyvekben végzett ez irányú kutatásaim eltérő gyakorlatra derítettek fényt a Nyitra vidéki, nyelvhatárhoz közeli régióban és a kompakt magyarlakta területnek számító Csallóközben. Az előbbi területen már 1922-ben eltűnik a pecsétnyomókról az intézmény magyar nyelvű megnevezése. Az utóbbi régióban egészen 1934-ig kétnyelvű pecsétet használnak az anyakönyvek hitelesítésére. A két világháború közötti időszakban az intézménynevek magyar nyelvű használatára tudunk következtetni abból a tényből, hogy a nemzeti bank hirdetményeit kisebbségi területeken az adott kisebbség nyelvén is közzétették. A megyei és járási közlönyökről ugyancsak elmondható, hogy azokban az ott élő kisebbség nyelvén is kötelező volt megjelentetni a rendeleteket és egyéb hivatalos szövegeket. Nyilvánvaló, hogy itt a „csehszlovákkal” párhuzamosan a magyar nyelvű megnevezések is helyet kaptak.

fölötti volt. 1921-ben viszont még 711 településen volt 20%-nál nagyobb a magyarok részesedése. Ebed 2002-ben vált le Párkányról, tehát a 2001-es statisztikák még nem önálló településként tartják nyilván. Leszenyéről a két népszámlálás között több szlovák nemzetiségű személy Nagykur-tösre, Bellényről Rimaszombatba költözött. Az utóbb említett települések tehát nem a magyarság szaporodása miatt, hanem a szlovák ajkú lakosság egy részének elköltözése miatt szereztek jogosultságot a kétnyelvű információs táblára.

A jogfosztottság éveit követően – bár *expressis verbis* nem tiltották a közéletben és a hivatalos nyelvben – a magyar nyelv használata alapvetően visszaszorult a szóbeliség területére. A törvények, rendeletek magyar fordításban is megjelentek. Ezek viszont értelemszerűen magyarul használták az intézményneveket. A magyar nyelvű sajtó és az időközben megjelenő tankönyvek is hasonló módon jártak el. 1951-ben kormányhatározat született arról, hogy a kisebbségi régiókban többek között az intézményneveket is két nyelvű táblákkal kell megjelölni. Ugyanígy rendelkezik a 336/1980. évi kormányrendelet is az intézménynevekkel kapcsolatban.

Mivel az 1990-es nyelvtörvény a magyar nyelv használatát a hivatalos életben csupán szóbeliségre korlátozta, ezért a belügyminisztérium korabeli álláspontja szerint az intézménynevek hivatalos megnevezése is csak egy nyelvű lehetett, méghozzá szlovák. A gyakorlat természetesen nagyfokú tarkaságot mutatott.

A 270/1995. évi nyelvtörvény ezt az ellentmondásos helyzetet kívánta rendezni. Mint fentebb jeleztük, elviekben a kisebbségek nyelvhasználatát nem érintette. A szlovák nyelv elsődlegessé tételével azonban további bizonytalanság keletkezett az intézménynevek hivatalos, anyanyelvű kiírásában.

A névviselés és névhasználat összhangjának megbomlása

Az 1980-as években a szlovák és magyar történészek között vita bontakozott ki az ún. történelmi családnevek írásmódjáról. Szlovák részről mindvégig hangsúlyozták, hogy a rendezés csak a valamikori közös államkeret bizonyíthatóan szlovák identitású történelmi személyiségeinek névanyagát érinti: a feudalizmus időszakára vonatkozik a 19. század közepével bezárólag. Más kérdés, hogy az 1991-ben megújított és elfogadott szlovák helyesírás már tárgyasítja azokat az elveket, amelyek a vita során szlovák részről megfogalmazódtak. A művelődési miniszter a szlovák helyesírási szabályzatot 1997-től egyik rendeletében (1/1997.) törvényerőre emelte (emlékeztetőül: Magyarországon az AkH. csak normatív útmutató).⁶

Az 1922-es év elején a csehszlovák hatalom a Felvidék magyarlakta területein az anyakönyvek vezetését magyarról szlovákra váltotta át. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a magyar ajkú lakosság személyneveinek „csehszlovakizálása”. Elsőként a magyar keresztnéveket írták át szlovák metanyelvi párjukra. Így lett a Bélából eleinte *Belo* majd később *Vojtech*, *Ferencből*

6 Lanstyák I. – Szabó Mihály G.: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2002, 34.

František, Józsefből Jozef; Arankából Zlatica, Erzsébetből Alžbeta, Gyöngyvérből Perla; stb. Az átírás a családneveket is érintette. 1924–25-től egyre többször találkozhatunk a magyar eredetű családneveken is mellékjelekkel. Kezdetben főként az *cs, s, sz, zs* betűket érintette a változás (m. *Csábi* > *Čábi*, m. *Sebő* > *Šebő*, m. *Szakál* > *Sakál*, m. *Zsemeri* > *Žemberi*). Később ez más hangokra is kiterjedt, s egyéb szlávos jegyeket is kölcsönöztek a neveknek: többek között a szóvégi magyar *ó* megrövidítésével (m. *Szabó* > *Sabo*), az ún. ritmustörvény érvényesítésével (m. *Rákóczi* > *Rákoci*), régies betűkapcsolatok egyszerűsítésével (m. *Pálffy* > *Pálfi*, *Soós* > *Sos*) és egyéb szlovákos jegyekkel (m. *Garay* > *Garaj*) stb.⁷

Egyéb változásoknak is tanúi lehetünk. 1925-től egyre intenzívebben -ovázták a női neveket: kezdetben kötőjellel teszik hozzá a nyilvánvalóan magyaros jellegű névhez a derivátort, később már egybekapcsolják vele. Sőt bizonyos nevekről az *a* és *o* szóvégeket is elhagyják, mintha azok a szláv nyelvekre jellemző nembeli végződésnek lennének (*Szabó* + -ová *Sabová*, *Varga* + -ová *Vargová* stb.). Ezzel párhuzamosan számúzik a magyar -né asszonynévképzőt. A család- és keresztnév sorrendjét pedig latinusra váltják. Az anyakönyvekben a bejelentő aláírásainak fenntartott rovatokban jól követhető, hogy megbomlik a névviselés és a névhasználat közötti összhang, hiszen a magyar érzelmű lakosság az akaratától eltérő hivatalos bejegyzések melletti aláírásában kortól és nemtől függetlenül változatlanul magyaros formában használja a nevét. Az igazi áttörés a jogfosztottság évei alatt következik be (1945–1948 februárja). Az asszonynevekben szlovák mintára gyökeret ver, hogy a nő felveszi férjének családnevét. Ez élőnyelvi formaként a magyar nyelvű szóbeliséget is egyre inkább jellemezni kezdi, s csak napjainkban kezd újból divatba jönni magyar nyelven – főként értelmiségi körökben – a -né képzős alak (a *Horváthné Vass Csilla* típus). Hivatalos formában azonban szóba sem jöhet ez a forma.

A keresztnévanyag változásait Szlovákiában egyébként napjainkig a magyarországival megközelítően azonos divathullámok mozgatják. A 20. század hatvanas éveinek közepétől, a hetvenes évek elejétől a magyar lakosság körében nagyobb számban jelennek meg azok a jellegzetesen magyar keresztnévek, amelyeknek nincs a szlovákban metanyelvi párja (pl. *Ákos, Aladár, Andor, Attila, Benő, Csaba, Ede, Elek, Előd, Farkas, Miksa, Rezső, Szabolcs, Szidor, Vidor, Zoltán, Zsolt; Anikó, Boglárka, Cintia, Csilla, Dina, Dóra, Emerencia, Emese, Emőke, Enikő, Gyöngyi, Ibolya, Ildikó, Józsa, Kitti, Lidia, Lilla, Lina, Madlén, Mara, Milda, Mirtill, Nelli, Nyeste, Réka, Rezeda, Tün-*

⁷ Megjegyzendő, hogy a szlovákiai magyarság egyes régiókban az anyaországínál (lényegesen) nagyobb arányban visel szláv eredetű családneveket. Ezek írásmódját elvileg nem a hatósági akaratnak, hanem a hajdani családi hagyományoknak kellene meghatározniuk.

de).⁸ Ezek tehát lefordíthatatlanok szlovákra. Általában azok a családok adják őket gyermekeiknek, amelyek erősen magyar érzületűek. E névréteg jelenléte városon és értelmiségi körökben erőteljesebb, mint a falvakban. Mindazonáltal vizsgálataim azt mutatják, hogy az ilyen nevek részesedése az összes névhez képest soha nem lépi túl a 3–5%-ot. A magyar lakosság másik védekezési módja, hogy a szlovák–magyar viszonylatban neutrálisnak tekinthető nevet ad gyermekének (a női nevek közül ilyen az *Anna, Andrea, Emília, Erika, Ida, Júlia, Klára, Klaudia, Kornélia, Laura, Linda, Lívia, Lujza, Magdaléna, Margaréta, Mária, Melánia, Melinda, Nikola, Rebeka, Rozália, Terézia, Tímea, Valéria, Veronika, Viktória, Vilma, Viola, Zita*; a férfinevek közül pedig a *Dávid, Emil, Erik* [szlk. *Erich* és *Erik*], *Ignác, Marián, Móric, Norbert, Patrik, Róbert, Roland, Rudolf, Tibor, Viktor*). Ezen túl a tradíciónak is nagy szerepe van a névadás hatótényezői között: főként a felekezeti hagyományoknak, de egy-egy kisebb falusi közösségben a szülőről való névöröklés is esetenként megközelelti a 20–25%-ot.

Napjaink kisebbségi névadását a törvények lényegileg nem korlátozzák. Elvileg bármilyen, Magyarországon anyakönyvezhető név bekerülhet a szlovákia anyakönyvekbe. A fő gondot ezzel kapcsolatban az jelenti, hogy a szülők néha tájékozatlanságból nincsenek tisztában az anyaországban használatos névformával, s azt hibásan jegyeztetik be a matrikulába. Ezzel nyelvi senkiföldjére tévednek, hiszen sem a szlovák, sem pedig a magyar névírási követelményeinek nem tesznek eleget.

Az ezredfordulót megelőző évtized liberálisabb szabályozása egyébként nem hozott jelentős áttörést a magyaros formában bejegyzett keresztnévek ügyében. Napjainkban is döntően szlovák névalakok kerülnek az anyakönyvekbe. Ritka jelenség, hogy a névviselők akarata ellenére szlovákul bejegyzett keresztnévek visszamagyarosítását hivatalos eljárásban kezdeményeznék.

A szlovákiai magyarság körében jellemző, hogy a többségnek két keresztnéve van. Az egyik a szlovákos formában anyakönyvezett alak. Ezt használják hivatalos iratokon, államigazgatási eljárások során és egyéb szlovák nyelvű beszédhelyzetekben. A másik ennek metanyelvi magyar párja, amely informális helyzetekben magyar nyelven járatos. Ezen szólítja őket magyar nyelvű szűkebb és tágabb környezetük. A nőknél ezen túl az elsőként említett nyelvhasználati helyzetekben szinte kivétel nélkül további névkellék az -ová. Érdekes azonban, hogy az aláírásokban ez utóbbi akkor sem mindig jelenik meg,

8 Megjegyzendő, hogy ezzel párhuzamosan a szlovák lakosság körében is megfigyelhető a jellegzetesen szlávos nevek adása (pl. *Branislav, Jaroslav, Libor, Ľubomír, Maroš, Miroslav, Radovan, Rastislav, Slavomír, Vlastimil*; *Bohumila, Dana, Danko, Daša, Drahomíra, Imriška, Ľubica, Miroslava, Sláva, Slávka, Slavomíra, Viera, Vlasta* stb.). Részesedésük nagyjából egyezik a szlovákra lefordíthatatlan magyar nevekével.

ha alatta szlovákos formában van feltüntetve a név. Az autogramok pedig az -ovával is többnyire magyaros sorrendűek. Az -ová elhagyása máig szórványos, bár némileg szaporodó jelenség. Az utóbbi időkben főként fiatal értelmiségi nők élnek házasságkötéskor azzal a lehetőséggel, hogy férjük családnevét fölvéve elhagyják a szóban forgó szlovák névképzőt. Ha ez utóbbi jelenséget területileg lokalizálni akarjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy az inkább a kompakt magyar nyelvterületen, azon belül is a magyar határhoz közelebb eső régiókban figyelhető meg.

A családnevek mellékjelezése is összefüggést mutat azzal, hogy a névviselő Szlovákia melyik magyarok lakta régiójában él. A mellékjelezés tapasztalatom szerint azért tartja magát makacsul manapság is a magyar eredetű nevekben, mert már legalább a második generáció anyakönyvezése történik így, a hajdani családi hagyománytól eltérően. Ez egyfajta megszokással társul, illetőleg a név eredeti alakjának hatósági helyreállítása körülményes és költséges eljárást von maga után. Ha a magyar eredetű nevet valamely család önszántából kezdi mellékjelezni, az az identitásváltás jelzésére szolgál.

Magyar ajkú lakosság – államnyelvű földrajzi nevek

Az államnyelvre lefordított földrajzi neveket a magyar lakosság írásban és szóban általában egyaránt magyaros alakjában használja. A makrotoponimákat szlovák nyelven mindig szlovákul, a magyar települések mikrotoponimáit kevés kivételtől eltekintve magyarul. Ez alól egyes esetekben kivételnek számítanak a belterületi nevek közül az utcanevek, különösen akkor, ha azok a településen csak egy nyelven vannak feltüntetve. Nyitrán pl. magyarul senki nem mondja, hogy a „*Piarista utcába*” igyekszik. Helyette a „*Piaristickára megyek*” járatos.

Intézménynevek

Az intézménynevek magyar nyelvű használata a földrajzi neveknél sokkal tarkább képet mutat. Magyar beszédben általában a szlovákiai magyarban honos magyar alak használatos, amely az esetek többségében szlovák > magyar irányú kölcsönzés hatására létrejött tükörfordítás (szlk. *Úrad práce* > szlovákiai magyar *Munkahivatal*, szlk. *Základná škola* > szlovákiai magyar *alapiskola* stb.). Egyes neveknél szinte kizárólagos a szlovák hatást mutató kontaktusváltozat, s a magyarországi megfelelő csak kivételesen használatos (pl. *alapiskola* ~ *általános iskola*). Másoknál gyakori, hogy a kontaktusváltozat és a magyarországi forma közel azonos arányban váltogatja egymást (*Járási Munkahivatal* ~ *Járási Munkaügyi Hivatal*). Megint máskor a kódváltogatás jelensége sem ritka (pl. „Ideszóltak telefonon, hogy holnap mehetünk a papírajaidért az *Úrad práce*-ra”. ‘Ideszóltak telefonon, hogy holnap mehetünk a papírajaidért a *Munkaügyi Hivatalba*’).

A pártok neve – kivéve a *Magyar Koalíció Pártjáét*, amely szlovák betűszóval *SMK*, magyarul *MKP* – kivétel nélkül direkt kölcsönszóval használatos a szlovákiai magyarban, legyen az írott vagy beszélt nyelvi forma. (pl. *eszdékáu* – *SDKÚ*, *házédéesz* – *HZDS* stb.).

A névpolitika aktuális feladatai a Felvidéken

A névpolitikai teendők számbavételekor mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a magyarországitól eltérő szlovákiai magyar valóságnak bizonyos mértékig más megítélés alá kell esnie. Egyértelműen megállapítható, hogy bizonyos nyelvi normák kérdésében alapvetően az anyaországnak van meghatározó szerepe, máskor a sajátosan szlovákiai magyar változatot tekintik követendőnek. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a szlovákiai magyarság napjainkban lényegileg kétnyelvűnek mondható. Ez a szociolingvisták szerint olyan instabil állapot, amelyben az államnyelv dominanciája egyéni és közösségi szinten is könnyebben megvalósulhat. Itt említendő az a sajátos tény, hogy a szlovákiai magyar értelmiség szakmai ismereteit döntően államnyelven sajátítja el. Ezen a helyzeten kíván javítani a napokban törvényerőre emelt révkomáromi Magyar Egyetem és a vele azonos időben Nyitrán alapított Közép-európai Tanulmányok Kara.

Hangsúlyozandó, hogy a névhasználat törvényi háttérrel a meglévő államkeret biztosítja. Ilyen értelemben a szlovákiai magyar politikának is vállaltnia kell, hogy a kisebbségek számára viszonylag kedvezőnek mondható jogi kereteket továbbra is fenntartsa, illetőleg az anyanyelvűség elvi lehetőségeit szélesítse. Ez tehát a nyelvtervezés területére vezet bennünket. Ilyen aktuális feladatnak tűnik a belügyminisztérium 2000-ben kiadott iránymutatásának felülvizsgálata, amely a magyarul megjelölt intézménynévben szereplő helyneveket szlovák alakjukban rendeli feltüntetni.⁹ Ugyancsak rendezendő kérdésnek tűnik a történelmi magyar nevek írása. Bár a szlovák helyesírás szabályai valóban törvényerővel bírnak, egységessé a szlovák írásgyakorlat sem vált ez ügyben. Legutóbb az *Új Szó* 2003. október 6-i számának hasábjain olvashattunk a kérdés kezelésének ellentmondásosságáról kritikus hangvételű írást.¹⁰ Talán nem érdemtelen megemlíteni azt az esetet sem, amikor az alapító okiratban a magyar iskola magyar megnevezésében *Pázmány* nevét szlovákosan kívánták rendelni a hatóságok valahogy így: *Pázmaň Peter Alapiskola*. Magyar kormányzati tényezők hathatós közbenjárásának köszönhető, hogy nem így történt.

9 Lanstyák I. – Szabó Mihály G.: i. m. 246.

10 Vojtek Katalin: Közép-kelet-európai kis Babelunk. *Új Szó*, 2003. október 6.

A jogi háttér – könnyen beláthatjuk – önmagában kevésnek bizonyul, ha a társadalom többsége az abban foglaltakat nem fogadja el. Ez a kérdéskör átvezet bennünket a nyelvművelés területére. Ez utóbbinak alapvetően a nyelvhasználó közösségre és a befogadó közegre kell hatnia. Ebből a szempontból kettős feladat előtt állunk. A szlovák társadalommal nem csupán a kisebbségek létezésének pusztá tényét kell elfogadtatni, hanem szükségesnek látszik az azokkal való együttélés módját is megtanítani. Be kellene vinni a köztudatba, hogy az anyanyelv szabályainak megfelelő nevek a kisebbségek nyelvi önazonosságának kifejezésén túl nyelvi otthont is biztosítanak a közösség tagjainak. Ennek természetes velejárója az anyanyelven, az anyanyelv szabályainak megfelelően megszólaló név. A kisebbségek tagjaiban fontos tudatosítani, hogy a jogokkal élni is kell. Más kérdés, hogy a jog kínálta lehetőségek csak akkor realizálódhatnak, ha pl. az anyanyelvű (személy)név használata idegen (szlovák) nyelvi közegben sem jár hátrányokkal, illetőleg ennek veszélye sem elvi, sem gyakorlati síkon nem vetődhet fel. Vagyis a névhasználatot nem befolyásol(hat)ja a megfélemlített nyelvhasználat.

A keresztnév választása Szlovákiában és Magyarországon alapvetően zárt névrendszerből történik. Így van ez annak ellenére, hogy a 300/1993. évi törvény 2. §-ának (1) bekezdése Szlovákiában „idegen nyelvű” utónév adását is engedélyezi. A 2. bekezdés egyértelműen meghatározza, hogy milyen nevet nem választhatnak a szülők gyermeküknek. Magyarországon is hasonló a gyakorlat, annyi megszorítással, hogy az 1990-es években megújított névkönyvben nem szereplő neveket engedélyeztetni kell. Kivételt képeznek a nemzetiségi keresztnévűek. E téren tehát a legfontosabb teendőnek az tűnik, hogy a magyar szülők gyermekük nevét magyar alakban anyakönyveztessék. Ennek a gyakorlatnak a terjedésével jelentősen visszaszorulna az a jelenség, hogy a szlovákiai magyarok többségének van egy „hivatalos” és egy „nem hivatalos” neve. Ma már a nagypolitikában természetesnek mondható, hogy a szlovákiai magyar politikusokat a szlovák sajtóorgánumok magyar keresztnévükön említik (*Béla Bugár, Pál Csáky, József Kvarda* stb.), s véletlenül sem fordítják le azokat szlovákra. Ehhez azonban az kellett, hogy a Magyar Koalíció Pártjának parlamenti képviselőjelöltjei 1998-ben magyar keresztnévüket hivatalossá tegyék és használják. Némelyek közülük erre csak a pártvezetés nyomására vállalkoztak. Ők is a 154/1994-es anyakönyvi törvény adta jogokkal éltek. A szlovák társadalom pedig az elmúlt öt évben lassan megszokta, hogy minisztériumi tisztségviselők, parlamenti képviselők a Szlovák Köztársaság érdekeiért magyar név alatt ténykednek.

Irodalom

Gyönyör József: A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről. In *A hűség nyelve. Cseh-szlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1987. 2. bővített kiadás.

- Gyönyör József: *Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye.* Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1992.
- Gyönyör József: A személynevek anyakönyvi bejegyzésének szabályozásáról. In *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* Összeállította: Zalabai Zsigmond. Kalligram Lapkiadó, Pozsony, 1995, 267–271.
- Lanstyák István: A szlovák nyelvtörvény és a szlovákiai magyarok. In Nádor Orsolya – Komlós Attila (szerk.): *Kiút a csapdából? Nyelvi és nyelvhasználati jogok a Kárpát-medencében.* Budapest, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság – Anyanyelvi Konferencia, 1998, 79–99.
- Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában.* Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony, 2000.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2002.
- Majtán, Milan: *Názvy obcí na Slovensku za osiatný dvesto rokov.* Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1972.
- Majtán, Milan: *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997).* Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1998.
- Popély Gyula: *Népfogyatkozás (A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945).* Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely – Regio, Budapest, 1991.
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 Základné údaje.* Národnostné zloženie obyvateľstva. Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2001.
- Szabó Mihály Gizella: *A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői (Cseh)Szlovákiában 1918–1998 között.* Szerk.: Filep Tamás Gusztáv és Tóth László. Ister Kiadó, 1998.
- Szarka László (szerk.): *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról.* Hungaro-Bohemico-slovica 1., Budapest, 1988.
- Ugróczky Mária: A névviselésről és a névváltoztatásról. In *Új magyar utónévkönyv.* BM Könyvkiadó, Budapest, 1997. 42–49.
- Vörös Ferenc: Anyakönyvi adalékok a csehszlovákiai és szlovákiai magyarság jogfosztottságához. 1918-tól napjainkig. *Névtani Értesítő*, 1999. 20. 204–212.
- Vörös Ferenc: A hatalomváltások következményei a Felvidéken a XX. századi névadásban. In: *11. Élőnyelvi Konferencia. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve.* Különszám. Újvidék, 2001, 47–58.
- Vörös Ferenc: Nyelváltás és -tartás a keresztnévhasználat tükrében két Nyitra környéki községben. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet.* Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.). Debrecen–Jyväskylä, 2002, 139–153.
- Vörös Ferenc: Felvidéki magyar neveink sorsa a XX. században. In *Szörös Kő (Nyelvész különszáma)*, 2003, 1. 24–40.
- Zalabai Zsigmond (szerk.): *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995.

Névkultúránk helyzete és változásai¹

A névkultúra fontossága napjainkban

A tulajdonnevekről való ismereteink, s még inkább a névanyaggal és változásaival kapcsolatos vélekedések, ízlés, névadási és névhasználati szokások egyaránt a névkultúra fogalma alá sorolhatók.² Mindennapjaink s anyanyelvi műveltségünk fontos részét képezik ugyanis a tulajdonnevek. A világról való ismereteink, tudásunk hordozói, s jelentős szerepük van az emberek közötti érintkezésben. Társadalmi meghatározottságuk igen erős, szorosan kapcsolódnak az adott névhasználó közösség jelenéhez, kultúrájához, hagyományaihoz. (Igaz ez elsősorban a nyelvközösség, de bármilyen kisebb közösség esetében.) Mindezek s az egyedi létezőkhöz való erős kapcsolódásuk miatt a névadás, névhasználat kérdésköre érzelmi elemekkel is telített.

Neveket igen nagy, sőt egyre nagyobb számban ismerünk, használunk, hozunk létre; a névalkotók köre is tágul. A névanyag ráadásul – az itt említett kötődéseiből következően – nagyon hajlamos a változásra. A 20. század – s azon belül legutóbb a rendszerváltás időszakának – gazdasági-társadalmi-

1 Az itt tárgyalt kérdések névtani és nyelvművelő szakirodalmáé igen terjedelmes, a következőkben így elsősorban néhány újabb s átfogó jellegű tanulmányra van csupán módomban utalni. (L. még e tanulmány végén a tájékoztató irodalomjegyzéket.) Általánosságban hivatkozom azonban itt a *Nyelvművelő kézikönyvre* (I–II. Szerk.: Grétsy L. – Kovalovszky M. Akadémiai, Budapest, 1980 és 1985), az újabb kiadványok közül pedig példaként a *Mondd és írd!* (Szerk.: Kemény G. – Szántó J. Auktor Kiadó, Budapest, 2002) című kötetre – mindkettő számos itt tárgyalt kérdéskörrel foglalkozik. (Különösen az előbbi idézhetném rendszeresen, ettől azonban az egyszerűség és helykímélés kedvéért eltekintek.)

2 A névkultúráról általában l. Benkő L.: A név és az ember. *Magyar Nyelvőr*, 1982, 391–399., ill. In Benkő L.: *Nemzet és anyanyelve*. Osiris, Budapest, 1999, 158–169.; J. Soltész K.: Névkutatás és névkultúra. In Balogh L. – Ördög F. (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. sz. Budapest, 1989, 13–18.; B. Gergely P.: Névkultúra és névízlésünk. In V. Raisz R. (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz. Budapest, 1996, 124–133.

politikai változásai olyan igényeket szültek, amelyek rengeteg új és újszerű elemet hozva létre „valóságos névrobbanást” idéztek elő (elsősorban az intézmény- és márkanevek körében), a nem hivatalos használat mellett pedig a normatív és rendezett névrendszereket erősítették (a személy- és helynévhasználat területén is). A jelenben sokféle egyéb, kifejezetten a névanyaggal kapcsolatos, avagy a neveket is érintő változás zajlik.³

A nevekkel foglalkozó tudományterület, a névtan segédtudományként is fontos szereppel bír (például a történettudomány, illetve általában a múlt iránti érdeklődés számára), de a nevek világa egyébként is foglalkoztatja – a nyelvvel kapcsolatos kérdések között különleges módon érdekli – az embereket. Jól jelzi ezt az egyre-másra megjelenő – s igen különböző jellegű és színvonalú – utónévkönyvek egész sora, a világhálón a nicknevekkel kapcsolatos témák népszerűsége, ugyancsak új jelenségként a kutya- és macskanévnaptárak megjelenése stb. A mindig is változó névdivatot, a névízlést sokféle tényező hatása alakítja. Ezek közt kifejezetten megerősödött mintaadóként a média funkciója, növekvő szerepet játszik a globalizáció, s a legkülönbözőbb névtípusok esetében – természetesen a korábbi jellemzők megőrzése mellett – megtapasztalható a hagyományos névadási módoktól való részleges elfordulás, az újszerűségekre törekvés, a nevek asszociatív tartalmának előtérbe kerülése is.

A legfeltűnőbb minden bizonnyal itt is az idegen nyelvi hatások érvényesülése. S nemcsak a nem hivatalos nevek minden típusában, hanem a formális, illetve szabályozott, hivatalos névanyagban is. (A kisebbségi és szórványmagyarság esetében természetesen helyzetükből fakadó és sajátos okokból is.) Művelődéstörténetünk több korábbi szakaszában tekintették ezt kiküszöbölendő, illetve mérséklendő jelenségnek (például a reformkorban s később – túlzásokkal is – a névmagyarosítások korában), állították sokszor pellengérre is. Az idegen nevek divatja valójában már a honfoglalás előttről kimutatható (ótörök nevek népszerűsége), ám különböző korok, s eleve a változások tempójának felgyorsulása különféle magatartást igényelhetnek hasonló jelenségekkel kapcsolatban.

A kommunikációs és egyéb célszerűségi szempontok alapvetően a zavaróan idegen formák ellen szólnak, de emellett napjainkban is láthatjuk úgy, hogy – a teljes elzárkózás elutasításával együtt – a nyelvi és kulturális sokszínűség fenntartása is érték, s ezért is törekednünk érdemes a névanyag hagyományos jellegének valamilyen fokú és jellegű megőrzésére. Ennek sokféle s nem feltétlenül rendeletekkel és korlátozásokkal biztosítható módját kell

3 Az áttekintő igényű szakirodalomban l. Balázs G.: *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest, 2001, 217–228. A névhasználat kérdésköre igen tág (pl. köznyelvi névelősödés: *a Józsi, a Vajdaságban*, illetve névelőtlenedés: *Népművészet Ifjú Mestere díj*), így állandóan jelen van a szakmai és társadalmi nyelvművelésben is.

megkeresnünk. Az Európai Unióhoz való csatlakozással még inkább szembe-sülhetünk ezekkel a kérdésekkel, hiszen az idegen (indoeurópai) nyelvi hatás – a tovább erősödő nemzetközi kapcsolatok révén – erőteljesebbé válik majd. A jelenleg még kevésbé kiművelt alkalmazott névtannak tehát nemcsak nagy lehetőségei, de komoly feladatai is lennének ezen a területen.⁴

Az idegen nyelvi hatások megjelenési formái: a) Kis- és nagybetűs írásmód megváltozása (családnév csupa nagybetűvel [nem bibliográfiában], egyes közszók nagybetűs írása). b) A magyartól eltérő névsorrend megjelenése (az internetes névhasználatban, gépi címzésekben, intézmény- és márkanevekben). c) Ékezetek elmaradása (internet, SMS, gépi címzések – igaz, ez az írógépek korában is jellemző volt). d) Idegen írásmód követése (a nem hivatalos egyéni személynévhasználatban). e) Idegenes kiejtés (külföldi nevek esetében, szemben a magyarban megszokottal vagy természetessé). f) Idegen (nyelvű, eredetű) nevek terjedése (főleg az egyéni személynévek s az újabban megszorodó intézmény- és márkanevek, címek, továbbá az állatnevek esetében). g) Idegen nyelvű nevek helytelen (a megértést megnehezítő) átvétele, áttétele magyar nyelvi környezetbe (leiterjakabok és rokonságuk). h) Idegen névadási minták hatása (egyes névtípusok gyarapodásában). i) Jellegzetesen magyar formák kerülése, tekintettel a másnyelvű környezetben való használhatóságra (-né képzős asszonynevek, márkanevek stb.).

Történelmünkre visszatekintve tudhatjuk, hogy a magyar névadási szokások – kultúránk részeként – igen sokat változtak az idők folyamán. Az utóbbi egy-két évtizedben pozitív és negatív jelenségeket egyaránt láthatunk – nem tűnik indokoltnak sem a mindent elfogadás, sem a túlzott aggodalom; ami nem egyezik az egyéni ízlésünkkel, még nem feltétlenül rossz (pl. a keresztnévadásban egyaránt szokatlan lehet az idegen, a felújított és az újonnan létrehozott név).⁵ Ha elfogadjuk, hogy a nyelvi változásoknak lehet értékrendje, akkor névanyagunk jelenét és változásait is a társadalmi igény, a célszerűség és a meglévő rendszerbe való beilleszkedés szempontjai alapján értékelhetjük.

A társadalom számára például előnyös lehet, ha következetes, azaz kiszámítható és kellően informatív írásmóddal írjuk a neveket (a *Marcali + -i > marcali* írásszabály például célszerűtlen); ha a keresztnév alapján férfi és nő megkülönböztethető (az angolszász gyakorlatban nem feltétel); ha nincs két azonos nevű település az országban (erre szolgált egy évszázaddal ezelőtt a hivatalos helységnévrendezés) vagy azonos utcanévek egy településen

4 Vö. Takács J. – Várnai J. Sz.: Gondolatok a magyar hivatalos személynévhasználatról az uniós csatlakozás tükrében. In Gréczi-Zsoldos E. – Kovács M. (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc, 2002, 182–185.

5 L. B. Gergely P.: i. m. (2. jegyzet) 132.; s általában 2. jegyzet.

(Nagy-Budapesten már számtalan ellenpéldát találhatunk). Ugyanakkor adódhatnak olyan esetek, melyekben az egyén szempontjából (pl. névváltoztatás) vagy a közösség érdekében (az utcanév-változtatások dilemmája) mindez másképpen értelmezendő vagy értelmezhető. A tulajdonnevek erős társadalmi meghatározottsága, személyekhez fűződő szoros viszonyai velük kapcsolatban még nélkülözhetetlenebbé teszik az emberközpontú nyelv művelő szemléletet, mint a nyelv művelés több más területén.

Név és államigazgatás, név és jog

A modern állam, a közigazgatás, jogi szabályozás bizonyos szerepet kap (vállal, kér) a névadás, névviselés, névváltoztatás kérdéseiben. A jogbiztonsághoz fűződő közérdek jegyében az állam vezeti a közhitelű nyilvántartásokat, regisztrál, sőt szabályokat is felállít mindezekkel kapcsolatban. A saját névhez és viseléséhez való jog korlátozhatatlan, a névjog más elemeit azonban (névválasztás, névváltoztatás) korlátozhatja. Objektív és ésszerű okok esetében, az egyéni és közösségi érdekekre való tekintettel, a szükségesség és arányosság szempontjainak figyelembevételével, „a közfelfogás, a nyelvtudomány és a társadalmi-történeti hagyományok alapján” az államnak joga van bizonyos korlátozásokat felállítani – ahogyan azt az Alkotmánybíróság éppen a legérzékenyebb, azaz a legnagyobb egyéni szabadságot igénylő területen, a személynevekkel kapcsolatban megállapította.⁶ Egyes országokban eltérők a szabályok, de a hagyományok, a társadalom, a névhasználó közösség érdekeinek – esetleg az egyénnel szembeni – érvényesítését a legfelsőbb európai emberi jogi fórumok is tudomásul veszik. A sokszínű európai gyakorlaton belül egyébként a toleranciában, a nyelvi, kisebbségi jogok területén közismerten élenjáró Finnország sem engedte teljesen szabadjára az egyéni névízlés érvényesítését.

Nyilvánvalóan szükséges lenne az, hogy a nevekkal kapcsolatos kérdésekben az állam szakértők segítségével hozhasson szabályokat és döntéseket.⁷ Az imént példaként már említett Finnországban a honi nyelvek kutatóintézetének (illetve névtani részlegének) a feladata a névkutatás mellett a névtervezés, névgondozás; emellett névtanos szakemberek dolgoznak a közigazgatásban (például az egyes önkormányzatoknál), törvények adta jogaik vannak,

6 58/2001. számú alkotmánybírósági határozat. *Magyar Közlöny*, 2001, 138. sz. A névadás és névalkalmazás finnországi s általában külföldi szabályairól l. még *European Court on Human Rights, in the case of Stjerna v. Finland*. (<http://www.fredman-mansson.fi/stjerna.htm>).

7 A névtanilag képzetlen, illetve az egyéni névízlés nem feltétlenül vezet jó eredményre – gondoljunk csak Krúdy Gyula (!) 1919-es utcanév-változtatási ötleteire: a történeti *Gyorskocsi utcát* értelmetlennek tartotta, javasolta viszont az *Október 29. tér*, *Népszava tér* stb. neveket.

s természetesen részt vesznek a jogi, törvényi (újra)szabályozások munkálataiban is.⁸ Magyarországon eleve egészen más a helyzet: a névtant sokan művelik, de nincs központja a névtani munkálatoknak. A magyar névkutatók az utóbbi félszázadban (a rendszerváltás előtt és után) is többször foglalkoztak a nevek és az államigazgatás viszonyával, álltak elő a hivatalosság munkáját segítő felajánlásokkal, s – részben korábban megszüntetett szakmai tevékenység felújítására – javasolták valamilyen országos névbizottság felállítását; eredménytelenül.⁹

Hazánkban a család- és kereszt-, valamint a házassági nevek felvétele, használata, változtatása jogilag szabályozott módon történik.¹⁰ A hivatalos magyar személynévanyag alapvetően zárt, de – a családnév-változtatás, új keresztnév engedélyezése vagy új házassági névforma hivatalos bevezetése révén – bővíthető rendszert jelent. A mindehhez kapcsolódó jogszabályi háttér alakítása során az állam nem veszi figyelembe, nem igényli a szakmai ismereteket. A legutóbbi újraszabályozások kapcsán olyasféle társadalmi vitára sem került sor, mint az 1970-es évek közepén, amikor az asszonynévhasználat addigi rendszerén lényegesen változtattak. Az így meghatározott jogszabályi keretek között persze korlátozottak a nyelvművelés lehetőségei is. A személynévek esetében a házassági névviselés terén nem nyílik tér az egyedi mérlegelésre, a családnév-változtatási kérvényeket pedig a minisztériumi tisztviselők saját nyelvi kompetenciájuk alapján bírálják el. Szakvéleményezésre csak a hivatalos utónévlistában nem szereplő keresztnévek kérelmezése esetén – ott viszont jogszabályokban rögzített módon – nyílik lehetőség. A különböző helynevek kérdése különféle szinteken dől el, jórészt a névtanilag

8 Nyirkos I.: A finn névkutatásról. In B. Gergely P. – Hajdú M. (szerk.): *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest–Miskolc, 1997, 491–498.; Hoffmann I.: A magyar névkutatás az ezredfordulón. In Hoffman I. – Juhász D. – Péntek J. (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 2002, 18.

9 L. Orlicsek József, Ila Bálint és Mikesy Sándor előadásait az első névtudományi konferencián. In Mikesy S. – Pais D. (szerk.): *Névtudományi vizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 57–69.; Lőrincze L.: Névtudomány és államigazgatás. In Kázmér M. – Végh J. (szerk.): *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia*. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Budapest, 1970, 325–337. stb.; legutóbb pedig Kávássy S.: Törvénymódosító indítvány az Országos Helynévbizottság tárgyában. *Magyar Nyelvőr*, 1993, 368–370.

10 2002. évi XLIV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (Csjt.) módosításáról; 2002. évi XLV. törvény az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. törvényerejű rendelet (At.) módosításáról. *Magyar Közlöny*, 2002. 144.; a kapcsolódó törvényhozási anyagokat l. az interneten (<http://www.mkogy.hu/irom37/0886> és <http://www.mkogy.hu/irom37/0944>). Ezek alapja részben a 6. jegyzetben említett alkotmánybírósági állásfoglalás, illetve határozat. A személynévanyaggal kapcsolatos jelenlegi szabályozásra később, a személynévekről szóló részben térek majd vissza. A korábbi névjogi szabályozásról l. Ugróczy M.: A névviseléséről és a névváltozásról. In Ugróczy M. – Bíró A.: *Új magyar utónévkönyv*. BM, Budapest, 1997, 3–63.

képzetlen döntéshozók révén. Az intézmény- és márkanevek esetében csekély a szabályozás, a címek s általában az állatnevek esetében pedig természetesen teljes a szabadság.

A határokon túli magyar névhasználat egyéb kérdéseket is felvet.¹¹ A „névpolitikai küzdőtéren” a jogi szabályozás kérdései közösségi érzelmekkel kerülhetnek szembe, az egyszerűség, a praktikum szempontjai az emberi, etnikai, nyelvi sokszínűséggel. A hivatalos névanyag és a mindennapi névhasználat, az identitás őrzésének vagy az alkalmazkodásnak a kérdésköre ez, mely szimbolikus megnyilvánulása lehet etnikumok és nyelvek egymással való versengésének, politikai szándékoknak, szélsőséges esetben a „cuius regio, eius nomen” elv érvényesülésének. A kisebbségeket érintő hátrányos megkülönböztetésnek nyelvi, névhasználati vetületei is lehetnek (a névhasználó megbélyegzése, a névhasználat részleges vagy teljes korlátozása; a név átírása, kisebb átalakítása, lefordítása, esetleg teljes lecserélése). A nemzeti és etnikai kisebbségek számára – a nemzetközi normák s a magyar alkotmány szerint is – a saját nyelven való névhasználat joga biztosítandó; ehhez megfelelő jogi szabályozásra és e szabályok megvalósítására egyaránt szükség van. A Kárpát-medencében sok tennivaló, elérni való lenne még ezen a téren – a finn példától itt is messze vagyunk még.

Kiejtés, helyesírás, fordítás

A tulajdonnevek helyes kiejtése számos esetben okozhat gondot. A nem magyar, illetve az angol nevek magyar kiejtéséről szótár is készült.¹² E nevek közül egyeseket eleve, írásban is magyarosodott alakban (*Párizs, Kapisztrán*), másokat egyszerűsödött, magyaros kiejtéssel használunk (*London, Hamlet*). Némely névben ingadozik a kiejtés (a magyarban a *Don Juan*, a *Roosevelt* viszont Amerikában is), illetve hiányzik a rögzült gyakorlat. A kiejtés ingadozása jól megfigyelhető az újabban megjelenő és elszaporodó intézmény- és márkanevekben (*Duracell* [duracell] vagy [gyuracell]; *Microsoft* [májkroszoft] vagy [mikroszoft]), s jellemző a mozaikszók körében (*PhD* [péhádé] vagy

11 A kisebbségi magyar névhasználat kérdéseiről áttekintően l. pl. Balázs G.: Névpolitikai küzdőtér. Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. I. m. 484–491. A kisebbségek tulajdonnévhasználatáról a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata külön szakaszban szól, l. Magyar Napló, 1996. október; illetve Versmondó, 1996. decemberi melléklet.

12 Különböző nyelvek kiejtési hagyományai, gyakorlata egyébként sokféle képet mutat. A magyar nyelvben l. Magay T.: *Idegen szavak kiejtési szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974., ill. Magay T.: A névkiejtési szótár problematikája. In *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia*. I. m. 359–362. Újabban l. Nádasdy Á.: *Huron's angol kiejtési kézikönyv magyar ajkúak számára*. Biográf Kiadó, Budapest, 2000.

[piécsdi], *USA* [usa] vagy [júeszé]). Ezekben az esetekben az írásképhez igazodó magyaros ejtés lehetősége a magyar beszédben általánosságban célszerűbb lehet, mint az idegen (angolos) ejtismód. A neveket ráadásul olykor a magyar és a forrásnyelv szabályaitól egyaránt eltérően ejtik (*Bud Spencer* [bad szpenszer] helyett [bud szpenker]; *Gheorghe Funar* [gyorgye funár] helyett [george funár]; egy francia *Georges* [zsorzs] helyett angolos [dzsordzs]). Egyébként a fővárosi *Diana* utca nevét is hallottam már angolosan [dajana] formában kiejteni.

Egy idegen nyelv elsajátításával annak névanyagát, a nevek kiejtését is megtanuljuk, s használjuk, ha azon a nyelven beszélünk. Magyar nyelvi környezetben azonban a magyarban használatos formákat kell alkalmaznunk, egyébként megnehezítjük a megértést: *Hamlet* [hemlit]; s még inkább: *Lőrinc barát* [laurensz barát], *Lear király* [king líö]. De nemcsak az idegen, hanem a hagyományos írásmódú magyar nevek kiejtése is lehet kérdéses. A *Zenthe* [szente], a *Zách* [záh], a *Zántó* [szántó] lenne, de ha a név viselői – akár tudatosan is – az írásképp szerint ejtik, akkor névváltozásnak tekintve mi is követhetjük példájukat. Ugyanakkor a *Cházár* család- (és utca)név [kázár], [császár] és más ejtése azonban az eredeti [császárr] helyett biztosan rossz, akárcsak az, ha Weöres Sándor nevét nem úgy ejtjük, ahogyan a költő is használta.

A tulajdonnevek helyesírásának jellemző jegye a nagy kezdőbetűk használata. Azt látjuk azonban, hogy sokszor nagy kezdőbetűt használunk akkor, amikor valójában nem lenne rá szükség (intézmények részlegei, címek, nyelvi udvariasság, reklámszerep, számítógép automatikus javítófunkciója), ami olykor talán tulajdonnév-fogalmunk bővülését is jelezheti. Ugyanakkor sok esetben válnak kisbetűssé tényleges tulajdonnevek (tipográfia, divat, SMS, internetes névhasználat). S olykor gondot okoz, hogy ugyanazon szó egyik esetben nagy, másik esetben kisbetűvel írandó (*isten* : *Isten*, *ige* : *Ige*). A tulajdonnevek helyesírásában ráadásul a számítógépes helyesírás-ellenőrző program kevésbé segíthet, hiszen minden nevet és névváltozatot nem tartalmazhat, utóbbiak esetében is legfeljebb csak valószínűsítheti az adott helyen alkalmazandót.

Egyes nevek helyesírását meg kell tanulni (a *Bolyai* nem *Bólyai*, a *Loránd* nem *Lóránd*¹³), s ez nem csupán a hagyományos írásmódú családnevekre vagy a több változatban létező keresztnevekre vonatkozik. Sok gondot okoznak a nem latin betűs írásrendszerből származó nevek is: az átírás ilyenkor ingadozik (*Jichák* helyett *Yitzhak*, *Itzhak*, *Itzhaq* stb.), sokszor a forrásként használt világnyelv formáját tükrözi. Az idegen nevek átírását éppen ezért

13 Elvették ezt már a két Bolyai tiszteletére kiadott emlékbélyegen, illetve számtalanszor az Eötvös Loránd nevét viselő tudományegyetemen is. Másutt nyilvánvalóan még gyakoribbak ezek a hibák.

szótárak is segítik.¹⁴ Külön története és kérdésköre van a kisebbségi névhasználatnak (a szomszédos országokban és Magyarországon egyaránt). A földrajzi nevek helyesírásával külön szabályzat is foglalkozik,¹⁵ mely azonban ha nem is indokolatlanul, de mégis túlzottan bonyolult.

A tulajdonneveket általában nem fordítjuk, illetve nem úgy fordítjuk le, mint a közneveket. A hazai nyelvszokás részletes bemutatására itt nincs módunk kitérni,¹⁶ ehelyett csak napjaink legjellemzőbb jelenségeit tekintem át – elsősorban a nagymértékű, gyors és ellenőrizetlen idegen nyelvi hatásról adva képet, amely a divat, nemzetközi látóköreink tágulása és a tömegessé s igénytelenné váló fordítások révén éri a magyar nyelvközösséget. Az egyértelműség kedvéért szükség lehet az idegen nyelvi név használatára is (úti-könyv, menetrendi tájékoztató), de ezt nem a magyar név helyett, hanem inkább mellette érdemes használnunk.

A külföldi helységek s más földrajzi helyek nevének használata régóta emlegetett kérdése a nyelvművelésnek. Néhol egyértelműnek tűnik a helyzet (*Alsace-Lorraine* helyett *Elzász-Lotharingia*, *Angol csatorna* helyett *La Manche csatorna*, *Közép-Kelet* helyett *Közel-Kelet*, *Csecsnya* helyett *Csecsenföld*), máskor megoszlanak a vélemények (*Brno* vagy *Brünn*, *Trogir* vagy *Trau*). A történelmi Magyarország helységneveit magyar szövegben magyar néven kell használnunk. Olykor – főleg burgenlandi települések esetében – mégis államnyelvi nevükön említjük azokat, de az is előfordul, hogy a magyar szövegbe *Liptómikulás* kerül, vagy egy németből fordított műben *Esztergom* neve *Granként* marad benne.

A nem magyar nevek használatában sokszor okoz gondot a névhasználó („fordító”) nyelvi műveletlensége, kulturális tájékoztatlansága. Jellemző példáit kínálják ennek a televízió műsorai és a műsorújságok, melyekben az idegen (többnyire angol) névírás különböző hatásait figyelhetjük meg. Például: *Porfiry* (Bűn és bűnhődés); *VIII. Henry* (Anna ezer napja); *Perzeusz*, *Atalanta*, *Ulysses*, *Herkules*, *Tézeusz* (Mitológiai legendák); *Marco Valerio* [konzul] (Róma csillaga); *Aaron* (Nagy Heródes); *Hanna Szenesh* ([Szenes!] Hanna háborúja). A példákat lehetne folytatni más névtípusokkal is: *Szilikon-völgy* (Silicon Valley, azaz *Szilícium-völgy*); *Jú-en* [megfigyelők] (UN, azaz ENSZ),

14 Hadrovics L. (főszerk.): *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása – Az újgörög nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985; Ligeti L. (főszerk.): *Keleti nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. Meggondolandó viszont az, hogy ha például egy délkelet-ázsiai személy hivatalos irataiban angolos átírásban szerepel a neve, Magyarországon hogyan érdemes használnunk azt.

15 Fábián P. – Földi E. – Hónyi E.: *A földrajzi nevek helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998; a kiadvány a helynévírás szabályozásának történetét is röviden áttekinti.

16 Erről bővebben l. *Nyelvművelő kézikönyv és Mondd és írd!* (1. jegyzet); újabban még Várnai J. Sz.: A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Magyar Nyelvjárások*, 2003, 653–657.; Hajdú M.: *Általános és magyar névtan*. Osiris, Budapest, 2003, 143–145.

Nemzetek Ligája (League of Nations, azaz Népszövetség), Hegylakó (Highlander, azaz Felföldi, ti. skóciai); esetleg Jurassic Park (Júra park lenne – de itt nem feltétlenül fordítjuk le).

Ahogy a *Golf-háború* idejére utaló leírásból nem könnyen jövünk rá, hogy az *Öböl-háborúról* van benne szó, úgy *Filippo Neri* számunkra így nem azonosítja *Néri Szt. Fülöpöt*, s a „Ne játszd itt nekem a *Tereza nővért!*” fordulat értelmét veszti, ha a nevet nem helyettesítjük be a nemrég boldoggá avatott *Teréz anyja* nevével. A fordítatlanság, a félig-fordítás és a félrefordítás egyaránt nehezítheti vagy megakadályozhatja a megértést. Az is, ha olyan szavak szerepelnek tulajdonnévként, amelyek – legalábbis a magyar nyelvben – nem azok. Ha a *dzsinnből Djin* lesz, vagy azt olvassuk, hogy Robin Hood csapatát „felkéri, álljanak őrséget a *Norman-Saxon* béketárgyalásokon. Engedélyt kell szerezniük a grófnőtől, aki köztudottan utálja a *Saxonokat*” – mintha két előkelő famíliáról, s nem két népről lenne szó.¹⁷ Az idegen nyelvet a magyarral, valamint a megfelelő kultúrával együtt kell ismerni. Az eddig idézett, mindennapi tömegigényeket szolgáló fordítások mellett napjainkban példaértékű magyar műfordítások is születnek, mint a névanyagot is roppant szellemesen kezelő *Harry Potter*-regények magyar kiadásai.

Családnevek, keresztnévek, házassági nevek és nem hivatalos személynévtypusaink

A személynéveknek különösen nagy szerepe van életünkben. A nyelvi udvariasság kérdéskörébe tartozik a keresztnévek használati módja (említő- vagy szólítónévként; napjainkban a puszta keresztnéven való szólítás terjed) és a névkiegészítők használata. A névhez fűződő sokféle asszociáció hatást gyakorolhat ránk, s a bemutatkozás révén részt vehet az első benyomások kialakításában. Mély nyomai vannak minden kultúrában a névmágikus elképzeléseknek (ez a számmissztikával együtt napjaink névválasztásában is szerepet kaphat). A család- és keresztnév a származás, az etnikai hovatartozás, identitás kifejezője is lehet. Ez a kérdéskör állt egykor a családnév-változtatások (névmagyarosító mozgalom) hátterében, amely az utóbbi fél évszázad folyamán azonban teljesen elveszítette politikai vonatkozásait, s átadta a helyét a magánélet s a célszerűség szempontjainak (családi szempontok, egyszerűbb használat stb.). Érdemes utalni arra is, hogy a kisebbségek esetében a névhasználat és névadás jelentős szereppel bír (anyakönyvezés, névsorrend, névátírás, ékezetek kérdése; apai név megjelenése, asszonynévhasználat; keresztnévválasztás; anyanyelvű becézés visszaszorulása stb.). S végül ne

17 Robin Hood legújabb kalandjai, RTV Részletes műsorújság. Kiemelés tőlem: F. T.

felejtjük el, hogy a jog csak a hivatalos használat színterein követeli meg a hivatalos név használatát. *Vitéz al-torjai primor báró Apor Ferenc József* például hivatalos irataiban és munkájában az *Apor Ferenc* nevet használja, előbbit csak bizonyos magánéleti színtereken (a nemesi címek, rangok és előnevek használata 1947 óta egyébként nem lehetséges). A személynévadás, -viselés, -változtatás kérdéskörét – mint arra már utaltam – 2002 végén szabályozták újra.¹⁸

A családnév törvényileg meghatározott módon öröklődik, s az így kapott hivatalos név csak névváltoztatási eljárás útján, illetve házasságkötés esetében változhat meg. A névváltoztatások kérdésköre még napjainkban is tabutémának számít – s ez olykor ugyan érthető, ám gyakorta szükségtelen s éppen a célszerűség ellen hat. Ezen a téren azonban – a személyiségi jogok kényes volta miatt is – gyors változásokat semmiképp sem remélhetünk. A családnéveket érintő egyik vitatott kérdés azonban most megoldódott: a családnévek előtt és után álló betűjelek egyaránt bejegyeztethetők – igaz, újonnan nem hozhatók létre, csak örökölhetők.¹⁹

A családnév-változtatás során addig nem létezett név is kérelmezhető, a választás azonban nem teljesen szabad: „a magyar hagyományoktól eltérő hangzású, magyartalanul képzett név, történelmi név, régies írásmóddal írott családi név felvételét – különös méltánylást érdemlő körülmények kivételével – nem lehet engedélyezni”. A névjogi korlátozások mellett ennek lényege tehát a névállomány magyaros jellegének, a hagyományoknak a védelme és a jelenkori helyesírás érvényesítése. Az új szabályozásból a gyakori nevek felvételének egyébként igen célszerű korlátozása kimaradt, hasonlóképpen – már csak a házassági névformák bővülése miatt is – a kettős családnéveké. A mostani s a korábbi szabályozásba foglalt elvek mindegyike önmagában helyeselhető, bár a gyakorlatban kivételtelenül s megfelelő szakmai ismeretek, illetve háttér híján kielégítően nem alkalmazhatók. A nyelvművelés e téren a névesztétikai, névtörténeti és művelődéstörténeti szempontok figyelembevételét hangsúlyozta. Ezeket azonban eleve nem lehet pusztán szabályok révén érvényesíteni – egyedi, szakmai és felvilágosító munkára lenne szükség, ami ugyanakkor eleve ellenkezne a korszellemmel, hiszen bonyolítaná és lassítaná az eljárást.²⁰

18 L. a 10. jegyzetet. Az alább idézett, illetve hivatkozott szabályok az ott említett forrásokban találhatók meg.

19 Erről l. még Erdélyi E.: Betűk, betűjelek, betűszók – és a névhasználat. In *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. I. m. 26–31.

20 Farkas T.: Nyelvművelés és családnév-változtatás. In Balázs G. – A. Jászó A. – Koltói Á. (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, 2002, 159–163.

A keresztnévek világa különösen érdekli az embereket – ezt a forgalomban lévő névkönyvek száma és sokfélesége (szikárabb és olvasmányos szakmunka, délibábos és laikus keresztnévtár, piacorientált tömegkiadvány) eleve jelzi.²¹ A névdivat változásairól sokat hallunk – bár ennek feltűnő jelenségei mellett a teljes magyar lakosság névanyaga – legalábbis jelenleg – kevésbé változik csupán. A keresztnévválasztásnak sokféle szempontja van – s ennek a kultúráján is sokat lehetne még javítani. Gondoljunk most csak a családnév és keresztnév – hangzás, jelleg vagy valamiféle értelem szerint – kevésbé szerencsés együtteseit alkotó személynevekre (*Fekete Kelemen, László Sebes, Steingassner Előd Koppány, Szőke Barna, Végh Béla* stb.).

A keresztnévet lehet változtatni, a magyar keresztnévek használata azonban erősen szabályozott (legfeljebb két keresztnév adható), névállománya pedig alapvetően zárt rendszer (alapesetben a meglévő készletből lehet választani). Ez az eredetében igen sokszínű névanyag (s egy-egy meglévő névcsalád) ugyanakkor folyamatosan – s a magyar tulajdonnevek körében egyedülálló módon: szakmai felügyelettel – változik. S bár sok új név egyedi vagy igen ritka marad, a névanyag maga bővül, mégpedig nem is csekély mértékben. 1971-hez, a mértékadónak számító Ladó János készítette Magyar utónévkönyvhöz képest 1998-ban a kötet mai utóda 883-mal több keresztnévet: 1163 férfi és 1443 női (összesen 2606) nevet tartalmaz.²² A Magyar utónévkönyvben nem szereplő név felvételéhez az MTA Nyelvtudományi Intézeté-

21 Az egyes típusok jellegzetesebb és újabb képviselői között az alapmű: Ladó J. – Bíró Á.: *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest, 1998. Zavaros ismereteket, ízlést terjesztő kiadványok: Práczi I.: *Minek nevezzetek? Keresztnévek magyarázata*. A szerző kiadása, Budapest, 1998; Szegedi Cs.: *Magyar eredetű keresztnévek teljes tára*. Budapest, 2002. (Mindkét utóbb hivatkozott kötet irodalomjegyzékéből hiányzik egyébként a Ladó[-Bíró]-féle utónévkönyv!) A népszerű és megbízható utónévkönyv hazai típusa: Fercsik E. – Raáts J.: *Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről*. Korona Kiadó, Budapest, 1997. (Utóbbiban csak a fontosabb nevek szerepelnek, előkészületben van viszont egy hasonló jellegű, de teljesebb névanyagot tartalmazó munkájuk.) A védőszenteket is feltüntetve: Fekete A.: *Keresztneveink, védőszentjeink*. Ecclesia Kiadó, Budapest, 1974. Interneten lévő névkönyvek a www.startlap.hu oldaláról is megtalálhatók: egyikük a Ladó-Bíró-féle utónévkönyv anyagát teszi egyszerűen elérhetővé a világhálón, másikuk egy ötletes és egyedi, le is tölthető, de laikus munka. (Az utóbbi készítőjével például érdemes lenne együttműködni.)

22 A ténylegesen felvehető nevek bővíthető listája az interneten is hozzáférhető lesz. A bővülés folyamatáról, típusairól Raáts Judit több tanulmányt is írt: A névválasztás különleges esetei (összevetve a német gyakorlattal): *Névtani Értesítő* 18. 75–85; Női neveink az Új magyar utónévkönyvben (a szabályozás történetének bemutatásával: In *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. I. m. 151–154); *Acél vagy Zserald?* Az újonnan anyakönyvezhető férfinevekről. *Névtani Értesítő* 25. 181–184. A figyelembe veendő szempontokról l. már a Magyar utónévkönyv összeállítása kapcsán Ladó és Lőrincze előadásait a II. névtudományi konferencián. In *Névtudományi előadások*. I. m. 355–359., 326–330. Arról egyébként, hogy a szokatlan név előny-e vagy hátrány, megoszlanak a szakmai vélemények is (B. Gergely i. m. [2. jegyzet] 124–125).

nek szakvéleményére van szükség, amely alapján az anyakönyvvezető dönt a név bejegyzéséről vagy a kérés elutasításáról (évi több száz esetben). Az értékelés főbb szempontjai: illeszkedik-e a név a magyar keresztnévrendszerbe (hangzás, jelleg; csak kiejtés szerinti, magyaros írásmóddal engedélyezhető), megfelel-e a gyerek nemének (a férfi és női keresztnévek határozottan elkülönülnek, nemváltozás esetén nevet is kell változtatni), van-e rá igazán szükség (nincs-e pontos megfelelője). A közösség szempontjai mellett mérlegelik a gyerek vélhető érdekeit is (elutasították pl. a *Dömper* és *Bodri*; a kedves, de felnőttkorban is viselendő *Bóbita* és *Mimi* neveket).

A névválasztás és névhasználat terén nagyobb szabadságot élveznek a magyarországi 13 nemzeti kisebbség tagjai: anyanyelvük szabályai szerint anyakönyvezhetők, s nemzetiségüknek megfelelő utóneveket is választhatnak.²³ A most készülõ nemzetiségi utónévjegyzékekben nem szereplõ nevekrõl az illetékes kisebbségi önkormányzat 15 napon belül kiállítandó állásfoglalása lesz a mérvadó – ez és további szempontok újabb kérdéseket vethetnek fel (például a *Kalányos Jeffersonok* és *Orsós Carlosok* alapján: hogyan értelmezzük a cigány utónévanyag fogalmát). A kisebbséghez való tartozásról ugyanakkor továbbra is elég lesz egyszerű nyilatkozatot tenni – ami egyébként helyes, de azt is jelenti, hogy a hazai általános névválasztási szabályok megkezdését lehetővé tevõ kiskapu csupán beljebb lett hajtva, de nem lett bezárva.

A hazai gyakorlathoz hasonló, de attól eltérõ elemeket is találhatunk más országok joggyakorlatában. Sok európai országban kettõnél több keresztnév is adható, nem mindenütt válik el élesen egymástól a férfi és a női névanyag, s több országban a névválasztást illetõen is sokkal nagyobb – akár teljes – a szabadság. Több szakember a névhasználat liberalizálását pártolja, hivatkozva a magyar névtörténet tanulságaira, a keresztnév-változtatás és a kulturális nevelés lehetőségeire.²⁴ Érdeemes tudnunk mindenesetre, hogy a névadási szabadság korlátozását (s ezen belül azt, hogy ez akár a *Magyar utónévkönyv* for-

23 A nemzetiségi névhasználat elve 1993 óta (az új szabályozásig) gyakorlatilag tetszés szerinti névválasztást jelentett. A kisebbségekre vonatkozó szabályokról, illetve az ennek révén megtalálható kiskapukról l. Raácz J.: Gondolatok idegen keresztneveink helyesírásáról és anyakönyvezéséről. In Fercsik E. (szerk.): *A nevekrõl. A névtani oktatása és kutatása az ELTE Tanárképzõ Fõiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1984–2003*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2003, 269–277. Egyébként a kínaiak például nem tartoznak az itt nevesített, azaz a különleges lehetőségek által érintett kisebbségek közé.

24 L. pl. Hajdú M.: Keresztnévadásunk normája. In *Éltetõ anyanyelvünk*. I. m. 211–214. Az angolszász joggyakorlatban például teljes a szabadság, ennek néhány meglepõ külföldi esetérõl itthon is hallhattunk (pl. nemrégiben a születendõ gyermek nevét reklámhordozóként kínálták fel cégeknek a szülõk). Hasonló esetben ma többek között *Kádár János*, *Kalóz Jack*, *Jean-Claude van Damme* nevû honfitársaink is lennének. A kérdést természetesen nem egyszerűen a kirívó esetek alapján kell megítélni, hanem a névízlés tendenciáinak és a közösségi szempontoknak az együttes és igen körültekintõ mérlegelésével.

májában tárgyasuljon) az Alkotmánybíróság már többször hivatkozott állásfoglalása a védelmébe vette, hozzátéve természetesen, hogy az egyén érdekében ennek – egyébként elég bőséges – választéka bővíthető, sőt bővítendő.²⁵

A házassági névviselés történetében az állami anyakönyvezés bevezetése óta több szóbeli, nem hivatalos forma hivatalosítását, a választék – az utóbbi fél- s még inkább negyedszázadban jelentősen felgyorsult – bővülését, s e névformák esetleges megváltoztatásának egyszerűbbé válását kísérhetjük figyelemmel. Mindennek hátterében a társadalmi gondolkodás változása áll, a különböző lehetséges szempontok (hagyományok; összetartozás kifejezése; funkcionalitás, praktikum, más nyelvű közösségben való használat lehetőségei; önazonosság megjelenítése) súlyának módosulása (az utóbbi szempontok javára, azaz egyre inkább a valóban célszerűtlen leghagyományosabb névformák rovására). A legutóbbi bővítés révén két családnév összekapcsolására és arra is lehetőség nyílik, hogy a férj felvegye felesége családnévét. A hazai választék páratlanul sokszínű, az egyes típusok – eltérő hátrányaik mellett – a legkülönbözőbb szempontok érvényesítésére nyújtanak lehetőséget individualizálódó és globalizálódó világunkban mindkét házasság félnek. A nem hivatalos használatban persze még többféle típus létezik. Ezek közül a férj családnévének kezdőbetűje + feleség család- és keresztnéve (*H. Szilágyi Erzsébet*) forma a most bevezetett típusoknál népszerűbbnek tűnik, a törvénymódosítás során azonban szó sem esett róla; bizonyos elvi szempontok alapján egyébként nehezen illeszthető be a rendszerbe.²⁶

A sokszínűbbé válás és az egyes házassági névformák megterheltségének változása mellett a család névbeli egysége várhatóan még tovább bomlik a jövőben. A két családnévből születő házassági nevek elleni kifogások egy része (szokatlan, nem egyértelmű, túl hosszú, előnytelen kombinációkat eredményezhet) más házassági névformákkal összevetve sem tűnik igazán súlyosnak. A hazai névhasználatot megnehezítheti ugyanakkor majd az, hogy a férfiak, feleségek, gyerekek és a családnévüket megváltoztató személyek révén megszorodnak a kettős családnévűk (bár a célszerűség hosszabb távon a túlságosan hosszú névformáknak nem kedvez), s ráadásul ezek összekapcsolása is sokszor válik szükségessé majd. A családnév legfeljebb kéttagú lehet ugyan, az ilyen kapcsolódások rendjét azonban sem a hagyomány, sem a jelenlegi új szabályok nem rendezik.

A hagyományos névtípusok közül nem hagyhatjuk említetlenül a ragadvány- és beceneveket sem – bár ezek már a nem hivatalos nevek közé tartoznak. Itt most csak az idegenes típusok megjelenését, illetve népszerűségét

²⁵ L. a 6. jegyzetet.

²⁶ A kérdéskörrel l. Farkas T.: A házassági névviselés új szabályozásához. *Magyar Nyelvjárások*, 2003, 133–142. A házassági névviselés Európai Unión belüli sokszínűségéről l. Raátz J.: Új névformákkal az Európai Unióba! *Névtani Értesítő* 26. 66–73.

emeljük ki: a ragadványnevek közt a *Nagy Csonttörő János, Juszt (Csókolom!) László* típust, a becenevek körében pedig az idegen vagy idegen írásmódú, kiejtésű formákat (*Lorenzó, Betty, Sylvia* stb.; nem újkeletű jelenség, de jellemző, hogy igényként a keresztnévadás területén is megjelennek). Jellegzetesen új és újszerű névanyagot jelentenek az internethez kapcsolódó nevek: szerverek nevei és e-mail-címek, de még inkább az egyes fórumoknak, csevegő csatornáknak a hagyományos típusoktól nagyon eltérő névanyaga (írásképegyedisége, különböző jelek alkalmazása; idegen nyelvi hatás; nem nemspecifikus, a hivatalos névhez sokszor nem kapcsolódik).²⁷ A célszerűség s a netikettek szerint azonban ezekre is vonatkoznak bizonyos szabályok: egyedinek kell lennie (az interneten ez lehet az egyetlen azonosító), nem sérthet más embereket vagy embercsoportokat.

Helynevek

A helynévanyag közvetlenebbül kapcsolódhat a politikához, viszont általában nem áll olyan szoros kapcsolatban az egyénnel, a mindennapi élet és társadalom váltoásaival, mint a személynevek világa. Az itt tárgyalandó kérdések ezért kevésbé szerteágazók.²⁸ Az e téren zajló, az életmódváltással összefüggő változások között mindenekelőtt meg kell említeni a helyi vonatkozású névismeret csökkenését, egyes – olykor igen régi s főleg külterületi – helynevek eltűnését (amellett, hogy ugyanakkor az egyének látókörébe, ismeretanyagába távoli helynevek kerülnek be).

A hazai helységnevek esetében a nevek hivatalos megállapítására hivatott szakmai fórum működését hiányolhatjuk, de hasonló kodifikációra szükség lehetne a történeti Magyarország más államokhoz tartozó egykori területein is. A határokon túli települések esetében a létező magyar nevek ismeretében, használatában megnyilvánuló hiányosságokat, illetve a kisebbségi magyar területeken a magyar nevek, magyar nyelvű névhasználat, helységnévtáblák ügyét említhetjük ismét. A településnevek helyhatározóragos alakjainak kérdése sem problémamentes terület: külföldi helynevekhez általában belviszonyragokat, belföldi nevekhez külviszonyragokat kapcsolunk – a helyzet azonban ennél sokkal bonyolultabb, s tudnunk érdemes, hogy a hazai és a határokon túli magyar nyelvhasználat is eltérhet ezen a téren egymástól. A térképeken szereplő nevek esetében – szakmai testületek irányításával –

27 Az utóbbiakról újabban l. Németh R.: A nick a társskereső klubokban. *Névtani Értesítő* 25. 195–205.

28 Az alkalmazott helynévtanról átfogóan l. Hoffmann I.: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, 2003, 217–228.

jelenleg is folyik a hivatalos megállapítás: egyrészt nemzetközi szinten, másrészt a hazai névanyag ellenőrzése terén.

Az utcanévek elsősorban a tájékozódást szolgálják, másrészt azonban emlékeket is őriznek és emléket is állíthatnak. Ezen szempontok alapján elmondható, hogy a magyarországi utcanévállomány összességében nem elég változatos, a motivált nevekkel szemben sok a motiválatlan, s azon belül az emlékéllítási célú utcanév (főleg a személyről adottak – a közvélemény számára ez a megbecsülés természetes kifejezése). Védelemben részesülnek ugyanakkor a történeti nevek, s hasznosnak ítéltető a többfelé alkalmazott homogén és heterogén névbokrosítás gyakorlata (virág- vagy állatnevet viselő utcák, különböző közsői elemmel ellátott azonos nevek használata). A rendszerváltás utcanév-változtatásai kedvező folyamatnak tekinthetők: sok ellenérzést keltő, „elidegenedett” utcanév tűnt el, csökkent a személyekről elnevezett utcák aránya, nőtt viszont a motivált neveké.²⁹ A szomszédos országok magyarul falvaiban sokszor még ma sincs hivatalos utcanév, de itt nemcsak a fentebbi típusok, hanem a különböző nyelvek közötti választás is a tét.

Intézménynevek, márkanevek, címek

Jelzésértékű lehet, hogy egy olyan kicsiny és helyesírását tekintve világosan szabályozott névcsoport, mint a díjak nevei, szintén sokféle nyelvhelyességi kérdést vethetnek fel (idegen nyelven hibás, írásmódjában pontatlan stb.).³⁰ A sokféle kérdés részletes taglalása helyett azonban itt is csak a legjellemzőbb – és egymáshoz sokban hasonlító – további névtípusokról, illetve szempontokról szólhatok.

A különösen a rendszerváltást követően elszaporodó új intézmények és cégek valóságos névdömpinget eredményeztek. Ennek keretében olykor régi névtípusok éledtek újjá, mint például a (sokáig legfeljebb csak számozott) patikák neveiben. Az intézmény- és cégneveknek egyrészt érthetőnek, informatívnak, könnyen megjegyezhetőnek, másrészt vonzónak, ötletesnek érdemes lenniük. A posztmodern, kreatív névadás viszont teljesen névszerűtlen neveket is létrehozhat (*Té-boys, Tilos az Á, Na mi van?*). A nevek írásmódja nem ritkán eltér a megszokott helyesírástól (általában reklámcélból, olykor régi

29 L. pl. Bíró F. – Kalcsó Gy.: Városaink főbb utcanév-változtatási tendenciái a XX. század végén. In *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. I. m. 31–42. Igaz, az utcanév-változtatások olykor csak szimbolikus gesztusnak tűnhettek: Alsónémediben például csak *Magyar utca*ként emlegették azt, amely viselte (utcanévtáblákon egy időben is) *Marx Károly, Sztalin* és gr. *Teleki Pál* nevét is. (Balassa I.: Az utcanévek változásai Sárospatak példája alapján. In *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. I. m. 403.)

30 Erdélyi E.: Rend vagy rendetlenség a rendeletekben, avagy díjazható-e a díjak helyesírása? In *Éltető anyanyelvünk*. I. m. 152–156.

névírás vagy betűszó mintája nyomán: *Magyar Tenisz Szövetség, Ferencvárosi Torna Club; Mammut*). Napjainkban gyakori a mozaikszók használata, melyekben nem jól sikerült példákkal (értelmezhetetlen vagy félrevezető, nehezen kiejthető, mulatságos név) gyakran találkozhatunk, s jellemző a névtömörítés (*Kaposcukor, Északhír*) is.

Magyarországon kereskedelmi szempontok alapján, s többnyire egyszerűen az idegen nyelv presztízse, vonzása miatt kapnak ezek az intézmények idegen nyelvű, illetve külföldi mintákat követő neveket. Gyakori a magyartól eltérő szórend (hivatalos nevükben is; *Foto Háber : Kovács fűszeres*) s az idegen jellegű közszói elemek alkalmazása (*centrum, shop, plaza* stb.). Sok hibás idegen nyelvű, olykor keverék formát találhatunk (*Discrate Security; Hungarian Folklor Center, Kulturtrade*), de akár megmosolyogtató félig magyar hibrideket is (*Magor Shop, Super Sarok*; utóbbit az esetleges *sz-es* ejtés különösen szerencsétlenné teszi). Az idegen név gyakran nem, olykor viszont kifejezetten illik az adott intézményhez (*Don Pepe Pizzeria*). Természetesen sokféle típus létezik (*West End City Center, Déli Point, Hattyúház*). Több névből hiányolhatjuk az *-i* képzőt (*Budapest Sportcsarnok, Budapest Parádé*).

Törvény írja elő, hogy az idegen cégnevek mellett magyar nyelvű feliratoknak is meg kell jelenniük, ennek megvalósulását elvileg az illetékes jegyző ellenőrzi, kétség esetén pedig egy arra kijelölt tanácsadó testület állásfoglalását kell kérni.³¹ Persze egy adott nevet sokszor nem könnyű megítélni, s a rendeletek is annyit érnek, amennyit ténylegesen megtartanak belőlük. Ugyanakkor a magyar intézménynevek is olykor túlbonyolítottak, nehezen érthetőek (*Izrael Kisnővérei Minden Kegyelem Szeplőtelen Közvetítőjének Leányai*), félrevezetők (*Kupi Bt.: vízvezeték-szerelés, Pikoló Bt.: takarítás*), semmitmondók, esetleg nevetségesek (*NYÁL: Nyíregyházi Levéltár*), s ezekben is érvényesülhet a nyelvi sznobság (*Működöm stúdió*). Vannak ugyanakkor szellemes és találó nevek is (*Futapest, Kotkoda baromfibolt; McMester* [barkácsbolt]).

Az áru- és márkanevek esetében reklám funkciójuk mellett az informatív jelleg még gyakrabban a háttérbe szorul, illetve a név kevésbé a termék jellegeről, inkább annak gyártójáról, forgalmazójáról tájékoztat. Az idegen nevek aránya ugyancsak magas, amit sokszor a név márkavédjegy jellege is magyarázhat. A magyartól idegen szórendet azonban ez nem indokolja (*Kutyaeledel Darling, Vitamin C*). Egyes termékek esetében ingadozó, bizonytalan lehet a mindennapi, szóbeli névhasználat (*Ice Tea*).

A címadásban ugyancsak nagy hangsúlyt kap a figyelemfelkeltés, a hatásszosság szempontja. Ennek lehetséges eszközei: egyedi helyesírás, tipográfia, szokatlan grammatikájú alakok, szójátékok, szleng, idegen szavak – hason-

31 2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről. *Magyar Közlöny*, 2001, 148. sz.

lókkal a márkanevek esetében is találkozhatunk. Az idegen szavak, formák használata sokszor indokolatlan (*Metro újság*, *Matúra Klasszikusok light*, *Top Sport* [reklámja szerint: „láthatnak benne mindent, ami a sportban a top-pon volt’’]). Idegen szavak idegen írásmóddal, közszoói elemként is gyakorivá válhatnak, például a tévéműsorok nevében a *show* (az *Esti Showder*, *NÉVShowR* egyedi szójátékok – más esetekben pusztán egy műfajt jelöl, az egykori *telefere* pedig már a múlté). A film-, különösen a mozifilmcímek sokszor eredeti nyelven maradnak meg, esetleg amellé kerül a magyar fordítás. Ezt bizonyos gyakorlati szempontok részben indokolhatják, viszont az eredetnél akár szellemesebb magyar fordítások csak kedvezhetnek a hazai forgalmazásnak (*Pretty woman* – *Micsoda nő*; *Home alone* – *Reszketések, betörők!*; olykor a folytatások címadása is jobban sikerül így: *Die hard I–III.* – *Drágán add az életed*, *Még drágább az életed*, *Az élet mindig drága*).

Teendők a névkultúra területén

Legelső feladatunk természetesen a jelen helyzet minél alaposabb megismerése. Névkultúránk mai állapotának felmérésében nagy hangsúlyt kell fektetnünk a társadalmi háttérrel való összefüggések feltárására, több figyelmet fordítanunk a hivatalos névanyag mellett a nem hivatalos nevekre, a napjainkban sok kérdést felvető újabb és általában a kevésbé kutatott névfajtákra, a névhasználat új színtereire.³² Ezzel együtt kell kutatnunk azt, hogy korunk viszonyai, a különböző jelenkori változások hogyan befolyásolják a névkultúrát. Napjaink magyar névkutatása sokszínű és – több esetben éppen az utóbbi évek munkájának köszönhetően – sok fontos eredményt mondhat a magáénak: tanulmányok egész sora mellett készültek újabb névtani összefoglalások, rendelkezésünkre állnak a legfontosabb névtípusok (etimológiai) szótárai, van névtani periodikánk, sorozataink, névtani bibliográfiánk.³³ A rendszerváltás óta egyre több kutató foglalkozik a kisebbségi névhasználat kérdéseivel – ezt is folytatni kell.

Az alkalmazott névtan, azaz névtani ismereteink, szemléletünk gyakorlati alkalmazása terén azonban sok tennivalónk lenne még. A névtervezés például még a terminológiára is kiterjedhetne. A személynevek esetében például a (hivatalos) *vezetéknév* : (közhasználatú) *családnév* kettősség mellett több

32 Különös figyelmet érdemelnek nyelvművelő szempontból például az intézmény- és márkanevek. Az interneten használatos nevekkal többen foglalkoztak már (l. 27. és 35. jegyzet), viszonylag keveset tudunk azonban az állatnevekről (erről legújabban l. T. Somogyi M.: Gondolatok az állatnévvizsgálatokról. In *A nevekről. A névtan oktatása és kutatása az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1984–2003*. I. m. 278–288.).

33 L. a tanulmányt követő, tájékoztató jellegű irodalomjegyzéket.

kérdést vethet fel a (sajátosan magyar névsorrendre utaló) *utónév* : (vallási hagyományokhoz kapcsolódó) *keresztnev* páros; a mostani újraszabályozás során ugyanakkor szerencsésen alkották meg a *születési név* : *házassági név* terminusokat (elkerülve a *leánykori név* mellé a **legénykori név* bevezetését, ahogyan nem vezették be a *-né* mellé a **-fé* „toldatot” sem³⁴). A *nicknév* magyar megfelelőjeként pedig megszületett az *azonosítónév*,³⁵ csak kevésbé került be a használatba.

Szükséges lenne, hogy azokban a jogszabályokban, melyek a nevek egyes típusait, a névadás és névhasználat bizonyos színtereit érintik, érvényesüljenek a szakmai szempontok is. Ez a kérdéskör – különösen a személynevek esetében – azonban igen bonyolult, összetett, alapos és megfontolt átgondolást igényel. Minderre egyébként alkalom is kínálkozhat, hiszen a személynévhasználat teljes kérdéskörének áttekintése és felülvizsgálata éppen a most következő évek feladata lesz.³⁶ A helynevek és az intézménynevek esetében ugyancsak szükség lenne arra a jogszabályi háttérre, amely ezek körében biztosítja a nyelvi szempontok figyelembevételét is. A megfelelő szabályozás kialakításában elsősorban szakmai vitákra, illetve a nyelvészeknek, a közigazgatási szakembereknek, jogászoknak és a társadalom képviselőinek az alkotó együttműködésére lenne szükség. Ha pedig elkészült a megfelelő szabályozás, annak alkalmazásában a biztos szakmai háttérrel kell biztosítani. Ebben sokat segítené, ha – eltérően a mai hiányos és széttagolt helyzettől, ugyanakkor a finn mintához hasonlóan – lenne egy, a neveket érintő legkülönbözőbb kérdésekben illetékes szakmai központ, mely szoros együttműködésben dolgozna az államigazgatás adott szerveivel, irányítaná, illetve összefogná a nevekkel kapcsolatos teendőket.

Ugyanilyen fontos feladatunk a hazai névkultúra fejlesztése. A nevek világa többnyire érdekli az embereket, ismereteik viszont gyakran tévesek vagy hiányosak, ítéletalkotásuk nem eléggé árnyalt. Legnagyobb lehetőségeink természetesen az iskolai oktatásban rejlenek. A korábban szinte csak a helyesírás kapcsán előkerülő, de a mindennapi élet felől is megközelíthető s a nyelvtanítás több kérdéskörével érintkező névtani ismeretek végigkísérhetik és színesíthetik a tanulók nyelvtani tanulmányait, ugyanakkor más tantárgyak keretében, illetve a tantárgyközi oktatás során vagy a szakköri életben is előkerülhetnének. Fontos, hogy a gyerekeket érzékennyé tegyük a névkultúra kérdései iránt, hiszen névhasználók ők is, akik névadókká is lesznek. Erre a

34 L. a 26. jegyzetet.

35 Raátz J.: Intern Ottó, Angicica, Lütyő és a többiek, azaz névválasztás a számítógépes csevegőcsatornán. *Névtani Értesítő* 21. 263.

36 A Családjogi és anyakönyvi törvény 2002 végén elfogadott módosítására is ennek a tudatában került sor; vö. a 10. jegyzettel.

feladatra a tanárokat, leendő tanárokat fel kell készíteni, s megfelelő eszközöket kell a kezükbe adni.³⁷

Bizonyos dolgokat meg kell tanulni. Ismerni kell az egyes nevek jelölő értékét (Szent István felesége nem *Bajor Gizi*), helyes alakját (*Százhalombatta* nem *Szászhalombatta*, *Bükkfürdő* nem *Bükkfürdő*), kiejtését és írásmódját, fordítások esetében az adott nevek magyar nyelvű megfelelőit. Szükség van azonban mindezekén túl a szakmai eredményeken alapuló, tágabb körű ismeretterjesztésre, általában a nyelvi-névtani műveltség terjesztésére, a nagyközönség névzítésének fejlesztésére. Nagyon fontos lenne, hogy ebben a média megfelelő szerepet vállaljon – e kérdés azonban (itt is) messzire vezet. A társadalomnak jobban meg kellene ismernie a nevek szerepét életünkben, továbbá megbecsülnie a névemlékeket, azaz a művelődéstörténeti értékkel bíró neveket.

A névkultúra fejlesztése a különböző lehetséges formák közötti egyéni választást igyekszik segíteni. Hogy a legjellemzőbb területet említsem: miközben az idegen nyelvi hatások várhatóan tovább erősödnek, lehetőségeink szerint helyre kell állítani a megfelelő magyar formák presztízsét, rávilágítani a neveknek az adott társadalmon belül az emberek közötti kommunikációban megnyilvánuló, a megértést szolgáló szerepére és – persze a túlzásokat is elkerülve – sajátos, valódi értékére.

Irodalom³⁸

A névkultúráról:

Benkő Loránd: A név és az ember. *Magyar Nyelvőr*, 1982. 391–399., ill. In uő: *Nemzet és anyanyelve*. Osiris, Budapest, 1999. 158–169.

J. Soltész Katalin: Név kutatás és névkultúra. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. sz. Budapest, 1989. 13–18.

37 Mindezzel kapcsolatban több tanulmányt, egy egész tankönyvcsaládot és óraterveket is idézhetnénk. A kérdéskör újabb áttekintéseként l. Fercsik E.: Nem lehet elég korán kezdeni – névtani ismeretek egy anyanyelvi tankönyvcsaládban. *Névtani Értesítő* 21. 310–313.; Erdélyi E.: Az új anyanyelv-tanítási módszerek és a hagyományos névtani ismeretek a tantárgyköziség szolgáltatában. In *A nevekről. A névtan oktatása és kutatása az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1984–2003*. I. m. 204–226. A középiskolai oktatást segítő készült el egy évtizede Hajdú M.: *Magyar tulajdonnevek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994 című kis könyve, a névtani ismeretek egyik legújabb áttekintéseként. A névtan a felsőfokú oktatásban, a tanárképzésben egyébként szinte csak szakszemináriumként, speciális kollégiumként van jelen, de sok hallgatót vonz a nevek világának megismerése.

38 A listában csak a legfontosabb áttekintő jellegű, illetve legújabb munkák szerepelnek. Egyes részkérdések továbbvezető irodalmát l. a jegyzetekben.

- B. Gergely Piroska: Név kultúra és név ízlésünk. In V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz. Budapest, 1996. 124–133.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980 és 1985.

A magyar névkutatásról:

- István Hoffmann (ed.): *Onomastica Uralica. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages*. 1b. Hungarian. Debrecen–Helsinki, 2001. 293–427.
- Hoffmann István: A magyar névkutatás az ezredfordulón. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 9–22.
- Hajdú Mihály: Utószó. In Ferencsik Erzsébet (szerk.): *A nevekről. A névtani oktatása és kutatása az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén 1984–2003*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2003. 300–308.

Névtani összefoglalók:

- J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Kálmán Béla: *A nevek világa*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989. 4., átdolgozott kiadás.
- Hajdú Mihály: *Magyar tulajdonnevek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Névkönyvek, névszótárak:

- Fekete Antal: *Keresztneveink, védőszentjeink*. Ecclesia Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Ferencsik Erzsébet – Raáts Judit: *Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről*. Korona Kiadó, Budapest, 1997.
- Ladó János – Bíró Ágnes: *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest, 1998.
- Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVII. század*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása, Budapest, 1993.
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 4., bővített és javított kiadás.

Szerzőink

ACZÉL PETRA	nemzetközi és tájékoztatási igazgató Balassi Bálint Intézet aczel@bbi.hu
ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA	tanszékvezető főiskolai tanár ELTE BTK Főiskolai Magyar Nyelvtudományi Tanszék adamik.retor@axelero.hu
BALÁZS GÉZA	tanszékvezető egyetemi tanár BDF Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék balazsge@due.hu
BAŃCZEROWSKI JANUSZ	intézetigazgató egyetemi tanár ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézet bjanusz@ludens.elte.hu
BŐSZE PÉTER, DR.	konzultáns főorvos Fővárosi Szent István Kórház, Nőgyógyászati Osztály bosze@axelero.hu
BUVÁRI MÁRTA	nyelvész bmarta@galamb.net
DEDE ÉVA	tanár, pszichológus, PhD-hallgató PTE Pszichológiai Doktori Iskola, Vörösmarty Mihály Gimnázium, Érd szadovaja@freemail.hu
DOMONKOSI ÁGNES	főiskolai adjunktus, tudományos munkatárs, EKF Magyar Nyelvészeti Tanszék MTA Nyelvtudományi Intézet dagnes@ektf.hu
DRÓTH JÚLIA	tanszékvezető egyetemi docens Szent István Egyetem GTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék ubi@pgsm.hu

FARKAS TAMÁS	egyetemi tanársegéd ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Nyelvjárástani és Szociolingvisztikai Tanszék farkast@ludens.elte.hu
FÖLDI ERVIN	térképész, ny. tudományos főmunkatárs erfoldi@hotmail.com
FÜZFA BALÁZS	főiskolai docens BDF Magyar Irodalom Tanszék fbalazs@fsd.bdtf.hu
GRÉTSY ZSOMBOR, DR.	orvos, szerkesztő, szakértő C. A. V. Diocles d. d. Kft. gretszy-zsombor@axelero.hu
KAPITÁNY ÁGNES	tudományos főmunkatárs MTA Szociológiai Kutatóintézet kap8455@mail.iif.hu
KAPITÁNY GÁBOR	tudományos főmunkatárs MTA Szociológiai Kutatóintézet kap8455@mail.iif.hu
KISS JÓZSEF	szaktanácsadó, ny. igazgató MTA-MMSZ Kft. kissj@mta.mmsz.hu
KISS LÁSZLÓ, DR.	egyetemi tanár, alkotmánybíró PTE Állam- és Jogtudományi Kar, Közigazgatási Jogi és Pénzügyi Jogi Tanszék, Magyar Alkotmánybíróság kiss@mkab.hu
LELKES GYÖRGY	kutató KSH Könyvtár lelkesgyorgy@freemail.hu
MINYA KÁROLY	főiskolai tanár NyF Magyar Nyelvészeti Tanszék minyak@zeus.nyf.hu
NAGY L. JÁNOS	egyetemi tanár SZTTE JGYTFK Magyar Nyelvi Tanszék nagy@jgytf.u-szeged.hu
PERGER IMRE	osztályvezető MÁV Vezérigazgatóság iperger@axelero.hu
TERESTYÉNI TAMÁS	tudományos főmunkatárs MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport terestyeni@izabell.elte.hu

VÖRÖS FERENC

egyetemi docens, vendégtanár
Konstantin Egyetem Bölcsészettudományi
Kar, Nyitra
voros99@freemail.hu

WACHA IMRE

főiskolai docens

ZIMÁNYI ÁRPÁD

Kodolányi János Főiskola
tanszékvezető főiskolai tanár
EKF Magyar Nyelvészeti Tanszék,
mnyelv@ektf.hu

Ára: 1700 Ft

